Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Dr. RATNA KUMARI PUBLICATIONS SERIES
No. 5

आपस्तम्ब शुल्वसूत्रम्

ĀPASTAMBA-ŚULBASŪTRAM

with
The Commentaries of
Kapardiswamin, Karvinda and Sundararaja
and
English Translation by
Dr. Satya Prakash D.Sc.

Edited by
Dr. SATYA PRAKASH, D.Sc.
&
Pt. RAM SWARUP SHARMA

THE RESEARCH INSTITUTE
OF ANCIENT SCIENTIFIC STUDIES
NEW DELHI-8

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Published by :
Ram Swarup Sharma

Director :
The Research Institute of Ancient Scientific Studies.
26/139-140, West Patel Nagar, New Delhi-8.

© **Copyright Reserved by the Publisher**

Kali Samvat 5069 *Dec.* 1968

Price **Rs. 50.00** (*Fifty only*)

Printed at Padam Shree Prakashan & Printers 12, Chamelian Road, Delhi-6.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

डा० रत्नकुमारीप्रकाशनयोजनान्तर्गतं
पंचमं पुष्पम्

आपस्तम्ब शुल्बसूत्रम्

कर्पादिभाष्येण, करविन्द-सुन्दरराज-
व्याख्याभ्याँ च सहितम्

डा० सत्यप्रकाशकृत-
इंगलिशानुवादसमन्वितम्

डा० सत्यप्रकाश, पं० रामस्वरूपशर्मभ्यां
सुसम्पादितम्

प्राचीन वैज्ञानिकाध्ययन - अनुसंधान संस्थानम्
नई दिल्ली

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

प्रकाशक :

रामस्वरूप शर्मा

निदेशक :

प्राचीन वैज्ञानिकाध्ययन - अनुसंधान संस्थान
२६/१३९-१४०, वैस्ट पटेल नगर, नई दिल्ली-८

कलि संवत् ५०६९ सन् १९६८

प्रकाशक द्वारा सर्वाधिकारसुरक्षित

मूल्य पचास रुपये ५०) रु०

मुद्रक : पद्मश्री प्रकाशन एण्ड प्रिंटर्स चमेलियन रोड दिल्ली-८

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CONTENTS

Khaṇḍa		*Page*
	Introduction	
	Prologue	211—218
	Āpastambiya Śulba Praśna ...	221—244
	(PAṬALA I)	
I.	Measures and Fundamentals. Aṁsas and Sroṇīs	245—266
II.	Description of another type of measure. Dvikarṇī or the double producer, Trikarṇī or the treble producer and Tṛtīyakarṇī or the one-third of the total *Pramāṇa*	267—276
III.	Transformation of a square into rectangle	277—287
	(PAṬALA II)	
IV.	Different fire-altars and their measurements. Gārhapatya, Āhavaniya and Dakshiṇa Fire-altars.	288—295
V.	Description of the Saumiki Vedi. Different types of Abhyāsa	296—305
VI.	Aśvamedha Vedi and Pada. Construction of Niruddha Paśubandha Vedi, Paitriki Vedi & Soma Vedi	306—317
VII.	Description of Sadasa Vedi and Garhapatya citi	318—334
	(PAṬALA III)	
VIII.	Shruti and shape of the Fire-altar. Measurements of different vedis. Elucidation of the terms as Ekavidhaḥ, Dvividhaḥ etc ...	335—349
IX.	Construction of Ātman, Wings and Tail. Description of moulds of bricks ...	350—359
X.	Covering of Fire-altars with bricks ...	360—370

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

(PAṬALA IV)

XI. Construction of fire-altars using bricks 371—388

XII. Description of kāmya Fire-altars. Pra-u-ga citi. Ubhayataḥ pra-u-ga citi ... 389—394

XIII. Construction of Rathacakra citi. Covering by bricks. Tsaru and its deduction. Number of bricks in Prastaras ... ... 395—405

XIV. Description of Samūhya citi, Paricāyya citi, Śmaśāna citi and Chandas citi ... 406—411

(PAṬALA V)

XV. Construction of Śyena-citi. Units of measures. Area of Fire-altar. Bending of wing. Ātman, wings and Tail ... ... 412—417

XVI. Further description of śyena-citi ... 418—424

XVII. Distribution of bricks in the second Prastāra or the second layer ... ... 425—432

(PAṬALA VI)

XVIII. Description of the Śyena citi with curved wings & tapering tail ... ... 433—439

XIX. Description of Cuturthi, Ardheṣṭakā, Pādeṣṭakā, Pakṣeṣṭakā and Pakṣamadhyiyā bricks 440—446

XX. The Viśayā, bricks. The prescribed number of two hundred bricks ... ... 447—458

XXI. Construction of Kaṅka-cit and Alaja-cit. 459—472

English translation of the Āpastamba Śulba Sūtras ... ... 1—112

Index ... ... 113—120

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

THE ĀPASTAMBA ŚULBA SŪTRAS

The *Āpastamba Śulba Sūtra* forms a part of the *Āpastamba Śrauta Sūtra.* The Śrauta Sūtras give an account of the rituals which are supposed to be associated with the Saṁhitās, specially the *Śukla* and *Kṛṣṇa Yajuḥ Saṁhitās.* It is not correct to say that the mantras of these Saṁhitās were exclusively meant to be interpreted in terms of one or the other ritual of the Vedic age. In fact, the mantras existed much before they were utilized for the ritualistic purposes. In the Brāhmaṇic age, one of the methods of interpreting them were in association with rituals. The Śrauta Sūtras, in which are included the Śulba Sūtras follow this trend of the Brāhmaṇas with added details.

As Keith says in his *Introduction* to the *Black Saṁhitā* (*Kṛṣṇa Yajurveda*), there is no Śrauta Sūtra extant which gives an account of the ritual exactly as it is presupposed by the text of the Saṁhitā. But, as he says, there are two texts, the *Āpastamba*[1] and the *Baudhāyana*[2] which follow it as their main source, and of which practically complete texts are available. Besides these there are known the Sūtras of Bhārdvāja, Hiraṇyakeśin and the Vaikhānasa which all follow the Taittirīya school, and portions of which have been made known by Hillebrandt in *Das altindsche Neu-und Vollmondsopfer* (1879), and by Schwab in *Das altindische Thieropfer* (1886)[3]. The first two are also referred to, though the text is not printed, in Caland and Henry's *L' Agniṣṭoma* (1906, 1907), but the editors considered, in the opinion of Keith, doubtless correctly, that it was needless to consult the Vaikhānasa. Less closely related is the

1. Edited by Garbe in the *Bibliotheca Indica* (1882-1902); also edited by D. Srinivasachar and Vidwan S. Narasimhachar, Oriental Library Publications, Mysore, 1931, (the Śulba part alone).
2. Edited by Caland in *Bibliotheca Indica*, 1904 onwards. The Śulba part edited by Thibaut as appeared in the *Paṇḍita*, Vol. IX and X of the Old Series, and Vol. I of the New Series.
3. See also Hillebrandt, *Ritualliteratur*, pp. 29 *seq*. For Hiraṇyakeśin, there is an edition in the Ānandāsrama series (1907).

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Mānava Śrauta Sūtra[1], the Sūtra of the *Maitrāyiṇī Saṁhitā*, and the *Kātyāyana Śrauta Sūtra*[2], the Sūtra of the *Vājasaneyī Saṁhitā*. Of the Sūtras of the Taittirīya school, that of Baudhāyana occupies a quite special place : it is true, as Keith puts it, that it is ready to supplement the *Saṁhitā* in many important particulars, as for example, in the full description of the game of the dice in the *Ūpavasathagavī* rite, the *pāpmano vinidhyaḥ* Mantras, the concluding part of the animal sacrifice, the rules for the date of the Cāturmāsya rites, the dialogue with a Vaiśya when the clay for the fire-pan is obtained, the handing over of the consecration vessel and the bow to a courtier at the Rājasūya, the questioning as to the descent at the Daśapeya, the description of the requisites for the Aśvamedha, the full accounts of the Savas, the lists of the Pravaras, many astronomical data and a long list of various opinions given in the *Dvaidha-Sūtra*. But on the other hand, it closely agrees with the *Saṁhitā* in other points ; it adopts its readings of verses, however, strange with absolute fidelity ; it has a whole section (XIV) to match the Aupānuvākya section (iii) of the *Saṁhitā* ; it treats the various Ahīnas and Sattras of the Seventh Book of the Saṁhitā with scrupulous exactness in (xvi), whereas Āpastamba follows the *Pañcaviṁśa Brāhmaṇa* in preference.

Keith has made the following observations with respect to the *Āpastamba Śraūta Sūtra* :

> The *Apastamba Śrauta Sūtra*, on the other hand, agrees closely with the *Bhāradvāja*, and the *Hiraṇyakeśi*, and seemingly also with the unimportant *Vaikhānasa*. As compared with the *Baudāyana*, these texts are emphatically of the Sūtra style ; the elaboration of the *Baudhāyana* is foreign to their brief directions. The Baudhāyana repeatedly quotes verses found in the *Saṁhitā* in full, though it clearly took them from the *Saṁhitā*[1]. Āpastamba, on the other hand, only quotes in full texts from other sources, and the other

1. Edited by Knauer, St. Petersburg (1900-1903); (only i-v); and also *Mānava Śrautasūtra*, edited by Dr. Jeannette M. Van Gelder, International Academy of Indian Culture, New Delhi, 1963.
2. See Caland, *Ueber das rituelle Sūtra des Baudhāyana*, p. 10.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Sūtras seem to follow the same plan. Moreover, in Āpastamba, the use of the *Maitrāyaṇi Saṁhitā* is very marked[1], and shows that the ritual has a distinct tendency to eclecticism, just as in the sattras the text follows the *pañcaviṁśa Brāhmaṇa*[2], rather than the *Taittirīya Saṁhitā*. Moreover, the *Ṛgveda*[3] and the *Atharvaveda*[4] have yielded material to Āpastamba, and the Vājasaneyī is often cited. There is clear proof that Āpastamba followed the *Manava Śrauta Sūtra*[5] and used the *Kāṭhaka-Kapiṣṭhala*.

Keith definitely concludes from all this that the *Baudhāyana* and the *Āpastamba Sūtras* had before them the text of the *Taittirīya Saṁhitā* as we now know it. Both recognize the Anuvāka divisions of the present text but neither has any reference to the Kāṇḍas or Praśnas by name. But the *Baudhāyana Gṛhya Sūtra* has as Keith says, preserved an interesting notice as to the study of the text of the Veda. It extends (ii. 1) over five periods, each commenced and ended by a vow, the Hotāraḥ, Śukriya Upaniṣad, Godāna, and Aṣṭacatvāriṁśad Vratas. The five periods are known as :

(i) Prājāpatyāni, (ii) Saumyāni, (iii) Agneyāni, (iv) Vaiśvadevāni and (v) Svāyambhuva.

For the details of the list, see Keith's *Introduction* to the English translation of the *Taittirīya Saṁhitā*, xliii-xliv. The list, of course, ignores the present make-up of the *Saṁhitā*, and in its own composition, the text of the Sūtra shows such divergences[6] that it is only fair to conclude that the matter was arranged by subjects, not by books as now, both in the Saṁhitā and the earliest Sūtra works. There is also no clear trace in Āpastamba or the other Sūtras so far as they are known of the arrangement of the Saṁhitā in its present from, i.e., in seven Kāṇḍas and Praśnas.

---

1. See Garbe's edition, III.xix-xxi.
2. *ibid*, pp. xxviii, xxix.
3. *ibid*, pp. xxv-xxvii.
4. *ibid*, pp. xxix, xxx.
5. *ibid*, pp. xxii-xxiv.
6. See Caland, *op. cit.* pp. 8, 9 ; edition, II. i- zv.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Date of Composition of the Śrauta Sutras

Since the Śulba Sūtras are incorporated in the Śrauta Sūtras, the dates of composition of the latter need consideration. The following passage quoted from Keith's *Introduction* to the *Taittirīya Saṁhitā* is very significant in this context :

> The fact of the general agreement of the *Saṁhitā* with the Sūtras lends importance to the question of their date. The tradition of the schools shows that of the Sūtrakāras of the Taittirīya the order of age is Baudhāyana, Bhāradvāja, Āpastamba, Satyāṣāḍha Hiraṇyakeśin, and then the *Vaikhānasa*. This is shown for the *Dharma Sūtras* of the First, third, and fourth authors by Buhler[1] ; for the *Gṛhya Sūtras* of all four by Winternitz[2], and Garbe[3] accepts it for the *Śrauta Sūtras* also, a decision which, as regards Baudhāyana, is confirmed by Caland[4], and which, so far as the portions of the text of Bhāradvāja and Hirṇyakeśin published by Hillebrandt and Schwab are concerned, is, I think, clearly in accordance with fact. For the date of Āpastamba, we have the conjecture of Buhler[5] that he must be placed not later than the third century B.C., which he bases on the fact that *Āpastaṁba does not regard the normal rules of grammar as laid by Pāṇini*, a fact abundantly illustrated also by Garbe[6] and Winternitz[7], and therefore, cannot have lived when Pāṇini had become the norm of speech, and that he mentions in his *Dharma Sūtra* Śvetaketu, of fame in the *Śatapatha Brāhmaṇa*, as a person of then modern date. Indeed Buhler desires to put him 150-200 years earlier. This I consider improbable ; that the argument from language is of some weight is undeniable,

1. See *Sacred Books of the East*, II 2 xviii *seq.*
2. *Das altindische Hochzeitsritual*, pp. 5 *teq.*
3. See his edition. III.xvii.
4. *Ueber das rituelle Sūtra des Baudhāyana*, p. 10.
5. *Op. cit.* pp. xlii *seq.*
6. *Op. cit.* pp. vii-xii.
7. *Op. cit.* pp. 13-17.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

but it does not carry Āpastamba beyond say 300 and 350 B.C., and it is probable that the *Āpastamba Śrauta Sūtra* borrows from the *Āśvalāyana Śrauta Sūtra*, and even the *Śaṅkhāyana Śrauta Sūtra*, which I have dated about 400 B.C., and a little later. But the Baudhāyana is doubtless a good deal older. as its Brāhmaṇa style in the *Uttaratati* and its frequent use of archaic forms show. Moreover, the *Mānava*, which is used by Āpastamba is likewise in the more Brāhmaṇa form of the *Baudhāyana*. Garbe has called the *Mānava* the oldest of the Sūtras, but that was before the text of the *Baudhāyana* was known, and in point of fact that there is no special ground for distinction. It is probable that the fifth century B.C. is the best date for the *Baudhāyana* ; Caland suggests the sixth and the *Saṁhitā* is carried back for us to some period not at any rate later than the sixth eentury B.C.

Thus according to Keith, we might assign the following dates for the composition of the Saṁhitā and Śrauta Sūtras (the same being the dates for the Śulba Sūtras) :

Taittirīya Saṁhitā	Before 800 B.C.
Baudhāyana Sūtras	500 B.C.
Manava Sūtras	450 B.C.
Āpastamba Sūtras	400 B.C.
Āśvalāyana Śrauta Sūtras	430 B.C.
Śāṅkhāyana Śrauta Sūtras	430 B.C.
Bhāradvāja Sūtras	420-450 B.C.
Hiraṇyakeśin Sūtras	375 B.C.
Vaikhānasa Sūtras	350 B.C.
Katyāyana Śulba Sūtras	200 B.C.

On this scale, the *Śatapatha Brāhmaṇa* will have to be placed somewhere near 100 to 800 B.C. We have no difficulty in accepting the relative datings of these compositions, but according to Indian traditions they will have to be spread over a much larger period. If we accept 3000 B.C. as a convenient date for the Ṛgvedic culture, the Aitareya Brāhmaṇa will have to be assigned a date 2500-2000 B.C., the *Satapatha Brahmana* 1500 B.C., *Taittirīya Saṁhitā* 1600 B.C., *Baudhāyana Sūtras* 800 B.C.,

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Āpastamba Sūtras 600 B.C., *Pāṇini Sūtras* 500 B.C. and the other Sūtras would find a place in their respective order, retaining *Katyāyana Śulba Sūtra* to 200 B.C.

The Saṁhitā and the Sanction for Fire Altars

The householder is known as Yajamāna, and this earth is known as *Devayjani*, whereon sacrifice is offered to gods :

> O earth whereon sacrifice is offered to the gods, let me harm not the root of thy plant.[1]

The *Taittirīya Saṁhita* begins with the New and Full Moon Sacrifices (Darśa-New Moon, Pūrṇamāsī—Full Moon). For this purpose, calves are driven away from the cows, these cows are then milched and milk is used for the offering. The word *dhiṣaṇā* occurs in the sense of the *Vedi*.

The *dhiṣaṇā* hath come to the sacrificial straw.[2] It will probably never be possible to determine with certainty the actual rites which the Mantras were intended to accompany when the *Yajuḥ* or some other Saṁhitā was revealed to mankind, and still less of course, the actual original use of the Mantras. Perhaps the Mantras were not meant at all for rituals which developed round them later on. In the *Śatapātha Brāhmaṇa* or in the *Taittirīya Saṁhitā* and to some extent in the Aitareya also, the words curiously occurring in a Mantra (with their own intrinsic significance) were on occasions forcibly dragged to render a plausible association with a ritual,

The main divisions of the Indian sacrifice which developed round these Mantras in the Vedic period are those between the Gṛhya and the Śrauta sacrifices which presume the use of the *three* fires : the *Gārhapatya*, the *Āhavanīya* and the *Dakṣiṇāgni*. Keith says[3] that the use of the three fires is earlier than the *Ṛgveda*, as Oldenberg shows, and it is very well possible that it is originally

---

1. पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हिꣳसिषम् ।

—Ts. I. i. 9

2. धिषणा बर्हिरच्छ —Ts. I. i. 2

3. Introduction to Ts. p. civ

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

derived from the Soma ritual which insists on their use, while the Agnihotra and the New Moon and Full Moon Sacrifices still could be performed by the householder with his single fire. It is not possible, according to Keith, that the fires represent a combination of rituals of different families as Ludwig[1] thought ; they are rather the results of priestly elaboration. The Gārhapatya remains the source of the other two, the Āhavanīya, in which offerings are normally made, and the Dakṣiṇāgni, which receives offerings for dead spirits like the Manes, as at the Śākamedhas and the monthly offerings to the Manes, while it also serves with its heat and light to repel the evil spirits, the Rakṣases.

The word *Gārhapatya* occurs thrice in the *Yajurveda* : II.27 III.39 and XIX.18 :

> Agni, may 1 become a good householder, through thee, Home master, O Householder—agni Mayst thou become an excellent Householder through me the master of the house, O Agni.[1]
>
> Lord of the Home, this Agnl Gārhapatya is best at finding riches for our children.[2]
>
> The Aśvins are the Soma store, Sarasvatī the sacred hearth. For Indra formed as India's seat, the Matron's Hall (*patnīśālāṁ*), the house-lord's fire (*gārhapatyaḥ*[3].

The word Gārhapatya also occurs in the Taittirīya Saṁhitā at several places ; for example :

> 'Earth in depth, sky in breadth', he says ; with this benediction he establishes it. The serpents thought that they were growing worn out ; Kasarṇīra Kadraveya beheld this Mantra ; then did they strike off fheir worn—out skins. With the verses of the queen of ser-

---

1. अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाऽग्नेऽहं गृहपतिना भूयासꣳ सुगृहपतिस्त्वं मयाऽग्ने गृहपतिना भूयाः । अस्थूरि णौ गार्हपत्यानि सन्तु शतꣳहिमाः सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते ॥ —Yv. II. 27
2. अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजायाः वसुवित्तमः । —Yv. III. 39.
3. हविर्धानं यदश्विनाग्नीध्रं यत्सरस्वती । इन्द्रायैन्द्रꣳ सदस्कृतं पत्नीशालं गार्हपत्यः ॥ —Yv. XIX. 18

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

> pents, he establishes the Gārhapatya and so renewing it he establishes it as immortal.[1]

It is strange that the word *Āhavanīya* in connection with the specific altar does not exist in the Saṁhitās. The Mantras associated with the Āhavanīya ritual merely contain the words like *āhutaḥ* :

> Agni of purest vows, pure sage, pure poet, shineth in purity when offering is made,[2]

Of course, such words also occur in the *Yajurveda* but it does not mean that the Yajuḥ Mantras directly indicate the ritual which got in course of time connected with the Āhavanīya fire. The same is probably true for the Dakṣiṇāgni. These fires were introduced in course of time, much after the Saṁhitā Mantras, and new technical meanings got associated with them. In the Śulba literature, the Gārhapatya, the Āhavanīya and the Dakṣiṇa fire-altars have not only a special meaning but also a special distinct geometrical form.

Agnicayana

The idea of piling of the fire-altar or *agni-cayana* can be traced to the Vedic hymns or the times of the Saṁhitās. Keith is probably correct when he says that "in the elaborate, and in detail tedious, rite of the piling of the fire-altars lies the most philosophic content of the *Saṁhitā*, for in it finds expression the chief doctrine of the sacrificial ritual, the sacrifice as a cosmic power of the highest potency". Eggeling, to whom we owe the clearest exposition of this doctrine traces the first expression of it preserved in the literature to the Puruṣa hymn of the *Ṛgveda* (X.90), where the creation of the universe is figured as the sacrifice of a primeval Puruṣa, who is all that is and that shall be.

---

1. भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणे त्याहाऽऽशिषैवैनमा धत्ते सर्पा वै जीर्यन्तोऽमन्यन्त स एतं कसर्णीरः काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत् ततो वै ते जीर्षास्तनूरपाघ्नत सर्पराज्ञिया ऋग्भिर्गार्हपत्यमादधाति पुनर्नवमजरं कृत्वाऽऽधत्ते —Ts.I. 5. 4
2. अग्निः शुचिव्रततमः शुचिर्विप्रः कविः ।
शुची रोचत आहुतः ।
—Ts. I. 5.5. 11

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

We have in the Sūkta ;[1]

> Puruṣa is verily all this (visible), all that is, and all that is to be ; he is also the lord of immortality ; for he mounts beyond for the food (of living beings). (2)
>
> When the gods performed the sacrifice with Puruṣa as the offering, then spring was its Ghee (*ājya*), Summer the fuel (*idhma*), and Autumn the oblation (*haviṣ*). (6)
>
> Seven were the enclosures of the sacrifice, thrice-seven logs of fuel (samidhā) were prepared, when the gods celebrating the rite, bound Puruṣa as the Paśu (victim). (15).

It is evident that this creation cannot be regarded as a single definite act ; it is regarded as ever proceeding, and the year, the symbol of time, takes its part in that the three seasons—spring, summer, and autum—forms, the ghee, the kindling sticks, and the oblation, un-doubtedly an attempt to recognize and explain time in its relation to the universe.

In the Brāhmanic period, the place of the Vedic Puruṣa appears to have been taken by Prajāpati or Prajāpati—Agni, who similarly now represents all that is or all that shall be. The fire-altar is piled by Parajāpati by means of the seasons and is the year, again another symbol of time. Again the fire-altar must be built for a year, and the fire itself, which is one with the altar, must be carried by the sacrificer for a year. Therefore, in the Śulba literature, the word *Agni* not only means fire, it more often means fire-altar. We have in the *Śatāpatha Brāhmaṇa* :

> Prajapati is identified with Agni ; verily Saṁvatsara (year) is Prajāpati.[2]

---

1. पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।
   उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनाति रोहति ॥ (2)
   यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।
   वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ (6)
   सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।
   देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन् पुरुषं पशुम् ॥ (15) —Rv. X. 90
2. प्रजापतिर्वाऽअग्निः । संवत्सरो वै प्रजापतिः । —*ŚBr.* II. 3. 3. 18

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

> And the Prajāpati who became relaxed is this same Agni who is now being built.[1]
>
> Now that Prajāpati is no other than the fire-altar which is here built up, and what five mortal parts there were of him, there are these layers of earth : and those which were immortal are these layers of bricks. Having laid down the fifth layer of bricks and having scattered earth on it, he lays the *vikarṇī* and *svayamātṛṇṇa* bricks.[2]

We have similarly in the *Taittirīya Saṁhitā :*

> Prajāpati created the sacrifices, the Agnihotra, the Agniṣṭoma, the Full Moon Sacrifice, the Ukthya, the New Moon Sacrifice, and the Atirātra.[3]

For a detailed study on PRAJĀPTI, the reader is referred to Chapter V of the Critical Introduction by Satya Prakash on the *Śatapatha Brāhmaṇa* (1967).

The form of the altar is that of a bird, and, as Keith says, the piler of the altar is strictly forbidden to eat of a bird, lest he should eat the fire and be ruined. In the *Taittirīya Saṁhitā*, we have the following interesting passages in this connection :

> The fire is a bird ; if the piler of the fire were to eat of a bird, he would be eating the fire, he would go to ruin. For a year, he should observe the vow, for a vow goes not beyond a year.

---

1. स यः स प्रजापतिर्व्यस्रंसत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयते ।
   – *ŚBr.* VII. 1. 2. 9
2. स यः स प्रजापतिः । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ याऽअस्य ताः पञ्च मर्त्यास्तन्वऽआसन्ने तास्ताः पुरीषचितयोऽथ या ऽअमृता एतास्ता इष्टका चितयः ।। (5) अथ पञ्चमीं चितिमुपधाय पुरीषन्निवपति तत्र विकर्णीं च स्वयमातृण्णां चोपदधाति । (7)
   —*ŚBr.* X. 1. 3. 5; 7
3. प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासी चोक्थ्यं चामावस्यां चातिरात्रम् ।
   —Ts. I. 6. 9.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

> The fire is an animal; now an animal destroys him who moves up to it face to face ; therefore, he should go up to it from behind while it is looking towards the front, to prevent injury to himself.[1]

In the Śulba Sūtras, as in the Brāhmaṇic literature also, the fire altar is piled in the form of animals, more so in the form of a bird. The reason is obvious ; Prajāpati, the all, is conceived as being the sacrifice, the sacrifice is essentially in one aspect the Soma, for which the altar is available for use in the ritual, though not essential, and the Soma again was brought from heaven by the bird-shaped Gāyatrī. (See Satya Prakash's *Introduction* to the *Śatapatha*, Chapter VIII, 1967). The bird-shaped Gāyatrī is addressed in the Atharvaveda (VI. 48.1) as the god of the morning pressing. It is the lightning form of the Agni, which identified with his metre, opens up the clouds, and fetches with it the Soma from the sky, and the identification of the bird with the Soma is perfectly natural, as the two are essentially conjunct. In the Ṛgveda also, Agni has been regarded as bird :[2]

> I invoke for our protection the celestial, *well*-winged, swift moving, majestic (Sun).
>
> The quadrangular (altar) youthful, handsomely decorated, bright with oblations, clothes herself in pious

---

1. वयो वा अग्निर्यदग्निचित् पक्षिणोऽश्नीयात् तमेवाग्निमद्यादार्तिमार्च्छेत् संवत्सरं व्रतं चरेत् संवत्सरꣳ हि व्रतं नाति ।
   पशुर्वा एष यदग्निर्हिनस्ति खलु वै तं पशुर्य एनं पुरस्तात् प्रत्यञ्चमुपचरति तस्मात् पश्चात् प्राङुपचर्य आत्मनोऽहिꣳसायै । —Ts. V. 7. 6.
2. दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तमपां गर्भं दर्शतमोषधीनाम् । —Ṛv. I. 164. 52
   चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते ।
   तस्यां सुपर्णा वृषणा निषेदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयम् ॥ (3)
   एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे ।
   तं पाकेन मनसा पश्यमन्तितस्तं माता रेलिह स उरेलिह मातरम् ॥ (14)
   सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ।
   छन्दांसि च दधतो अध्वरेषु ग्रहान्त्सोमस्य मिमते द्वादश ॥ (5)
   —Ṛv. X. 114. 3-5.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

> And the Prajāpati who became relaxed is this same Agni who is now being built.[1]

> Now that Prajāpati is no other than the fire-altar which is here built up, and what five mortal parts there were of him, there are these layers of earth : and those which were immortal are these layers of bricks. Having laid down the fifth layer of bricks and having scattered earth on it, he lays the *vikarṇī* and *svayamātṛṇṇa* bricks.[2]

We have similarly in the *Taittirīya Saṁhitā* :

> Prajāpati created the sacrifices, the Agnihotra, the Agniṣṭoma, the Full Moon Sacrifice, the Ukthya, the New Moon Sacrifice, and the Atirātra.[3]

For a detailed study on PRAJĀPTI, the reader is referred to Chapter V of the Critical Introduction by Satya Prakash on the *Śatapatha Brāhmaṇa* (1967).

The form of the altar is that of a bird, and, as Keith says, the piler of the altar is strictly forbidden to eat of a bird, lest he should eat the fire and be ruined. In the *Taittirīya Saṁhitā*, we have the following interesting passages in this connection :

> The fire is a bird ; if the piler of the fire were to eat of a bird, he would be eating the fire, he would go to ruin. For a year, he should observe the vow, for a vow goes not beyond a year.

---

1. स यः स प्रजापतिर्व्यस्रंसत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयते ।
   — *ŚBr.* VII. 1. 2. 9

2. स यः स प्रजापतिः । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ याऽअस्य ताः पञ्च मर्त्यास्तन्वऽआसन्ने तास्ताः पुरीषचितयोऽथ या ऽअमृता एतास्ता इष्टका चितयः ॥ (5) अथ पञ्चमीं चितिमुपधाय पुरीषन्निवपति तत्र विकर्णीं च स्वयमातृण्णां चोपदधाति । (7)
   —*ŚBr.* X. 1. 3. 5; 7

3. प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासी चोक्थ्यं चामावस्यां चातिरात्रम् ।
   —Ts. I. 6. 9.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

> The fire is an animal; now an animal destroys him who moves up to it face to face ; therefore, he should go up to it from behind while it is looking towards the front, to prevent injury to himself.[1]

In the Śulba Sūtras, as in the Brāhmaṇic literature also, the fire altar is piled in the form of animals, more so in the form of a bird. The reason is obvious ; Prajāpati, the all, is conceived as being the sacrifice, the sacrifice is essentially in one aspect the Soma, for which the altar is available for use in the ritual, though not essential, and the Soma again was brought from heaven by the bird-shaped Gāyatrī. (See Satya Prakash's *Introduction* to the *Śatapatha*, Chapter VIII, 1967). The bird-shaped Gāyatrī is addressed in the Atharvaveda (VI. 48.1) as the god of the morning pressing. It is the lightning form of the Agni, which identified with his metre, opens up the clouds, and fetches with it the Soma from the sky, and the identification of the bird with the Soma is perfectly natural, as the two are essentially conjunct. In the Ṛgveda also, Agni has been regarded as bird :[2]

> I invoke for our protection the celestial, *well*-winged, swift moving, majestic (Sun).
>
> The quadrangular (altar) youthful, handsomely decorated, bright with oblations, clothes herself in pious

---

1. वयो वा अग्नियंदग्निचित् पक्षिणोऽश्नीयात् तमेवाग्निमद्यादार्तिमार्च्छेत् संवत्सरं व्रतं चरेत् संवत्सरꣳ हि व्रतं नाति ।
   पशुर्वा एष यदग्निर्हिनस्ति खलु वै तं पशुर्य एनं पुरस्तात् प्रत्यञ्चमुपचरति तस्मात् पश्चात् प्राङुपचर्य आत्मनोऽहिꣳसायै । —Ts. V. 7. 6.
2. दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तमपां गर्भं दर्शतमोषधीनाम् । —Ṛv. I. 164. 52
   चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते ।
   तस्यां सुपर्णा वृषणा निषेदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयम् ॥ (3)
   एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे ।
   तं पाकेन मनसा पश्यमन्तितस्तं माता रेलिह स उरेलिह मातरम् ॥ (14)
   सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ।
   छन्दांसि च दधतो अध्वरेषु ग्रहान्त्सोमस्य मिमते द्वादश ॥ (5)
   —Ṛv. X. 114. 3-5.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

rites : the two birds, the showerers of oblations, have sat down thereon, where the gods receive their share. (3).

One of the birds has entered the firmament ; he contemplates the whole world : with mind mature I beheld him high at hand ; him the mother licks, he licks the mother. (4).

The wise seers through their praise make into many forms the bird which is (only) one ; and holding the seven metres at the sacrifices, they measure twelve bowls of Soma. (5).

In the Agnihotra, it is customary to take a gold disc or gold plate (*rukma*), mark on it the symbol of the Sun, this than deposited on a lotus leaf, which is regarded as the birth-place of Agni, and on this is placed a golden figure of a man which here symbolically represents Prajāpati, and finally above the image rest in separate layers the Svayamātṛṇṇa bricks (the naturally perforated bricks) ; these perforations indicate symbolically earth, atmosphere and heaven, and the perforations permit the golden man to breathe. I shell quote here from the *Śātapatha* :

Now that truth is the same as the yonder Sun. It is a gold (plate), for gold is light, and he (the Sun) is the light ; gold is immortality and he is immortality. It (the plate) is round, for he (the Sun) is round. It has twenty-one knobs, for he is the twenty-first. He wears it with the knobs outside, for the knobs are his (the Sun's) rays, and his rays are outside[1].

---

1. सत्यं हैतद्यद्रुक्मं सत्यं वा एतं यन्तुमर्हंति सत्येनैतं देवा अविभरुः सत्येनैवैनमेतद् बिभर्त्ति ॥ (1)

तद्यत् तत्सत्यम् । असौ स आदित्यः स हिरण्मयो भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेषोऽमृतꣳ हिरण्यममृतमेष परिमण्डलो भवति परिमण्डलो ह्येष एक विंशति निर्बाध एकविꣳशो ह्येष बहिष्ठान् निर्बाधं बिभर्त्ति रश्मयो वा एतस्य निर्बाधा बाह्यत उ वा एतस्य रश्मयः ।

—*ŚBr.* VI. 7. 1. 1-2.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

For the details of this gold plate or *rukma*, see Satya Prakash's Introduction to the *Śatapatha*, Chapter VI, p. 154, 1967.

Aguicayana and Mahāvrata

The *Mahāvrata* itself carries out the idea of *Agnicayana*. The Mahāvrata has been described in details in the Seventh Book of the *Taittirīya Saṁhitā* in connection with the *Gavām-ayana* after the *Utsarginām-ayana* (VII. 5.8). In the *Saṁhitā*, we have such references as :

> There is an Agniṣṭoma with the Pañcaviṁśa (Stoma) for the gaining of Prajāpati ; (it has) the characteristics of the Mahāvrata, for the gaining of food[1].

It is doubtful if the Mahāvrata was normally ever celebrated otherwise than as part of a Sattara. According to Sāyaṇa (*Aitareya Āraṇyaka*, V. 1.1.), it could be performed as an *Ekāha*, as an Ahīna, or a Sattra. The *Āpastamba* Śrauta Sūtra speaks of it in connection with Sattras (XXIII. 1.11; 2.3.4 ; 3.11; 4.4; 5.9, 13; etc.) and also in certain passages as part of an Ahīna rite (XXII. 21.14 ; 22.16, 18 ; 23.6 ; 24 12). The appropriate place for a Mahāvrata day was before the concluding Atirātra of a Sattra, after a Daśarātra ; thus the *Baudhāyana Śrauta Sūtra* repeatedly adds to the Sattras an extra day, the Mahāvrata, before the final Ātirātra. One cannot perform Mahāvrata for another person ; both the *Śatapatha* and the *Aitareya Āranyaka* mention of this prohibition. The *Śatapatha* insists also that the Agnicayana must not be performed for another, in case this Agnicayana was a preliminary rite with a Mahāvrata day. (Keith, *Introduction* to the *Taittiriya Saṁhitā*.)

The Mahāvrata Sāman resembles Agnicayana in respect to the shape and form assigned to both of them. They are both

---

1. पञ्चविꣳशोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराप्त्यै महाव्रतवानन्नाद्यस्यावरुद्धयै—
—Ts. VII. 1. 10. also VII. 2. 2.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

intended to represent the fire-altar in its shape and thus the Sāman is arranged as five parts with varying Stomas.

TABLE

Part of the body	*Agnicayana Stoma*	*Mahāvrata Sāman*
Head	Trivṛt Stoma	Gāyatra Sāman
Right wing	Pañcadaśa Stoma	Rathantara Sāman
Left wing	Saptadaśa Stoma	Bṛhat Sāman
Tail	Ekaviṁśa Stoma	Bhadra Sāman
Body	Pañcaviṁśa Stoma	Rājana Sāman

The bird form has also been described in the *Aitareya Brāhmaṇa* in the case of the Mahaduktha ; the *Śāṅkhāyana Āraṇyaka*, however, prefers to assign a human form, thus bringing out more clearly the identity of Prajāpati with Agni, and with the Sacrificer. (Keith, *ibid.* cxxxi). The Mahāvrata day is of singular interest as it shows how priestly ingenuity could be applied to transmute a popular rite into a highly theological one. The basis of the day is an old and popular festival, that of winter solstice, when steps are necessary to encourage the Sun to regain strength for the sake of fresh growth on the earth.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Subject (1)	*Form* (2)	*Taittirīya Sāṁhitā* (3)	*Kāṭhaka Saṁhitā* (4)	*Kapiṣṭhala Saṁhitā* (5)	*Maitrāyaṇi Saṁhitā* (6)	*Yajuḥ or Śatapatha* (7)
Puroḍāsīya						
Altar	Mantra	I.1.9	I.9	I.9	I.1.10	Yv.I.24 28
Adhvara						
Entering of hall	Mantra	I.2.1	II.1	I.13	I.22.1	Yv.IV 1-5
Place of sacrifice	Mantra	I.2.3	II.4	I.16	I.2.3	Yv.IV.11, 14, 16 ; VI. 27 ; IV.1
Upasads	Mantra	I.2.11	II.8	II.2.3	I.2.2.7	Yv. V.6 8
High altar	Mantra	I.2.12	II.9	II.3	I.2.8	Yv. V.9-13
Making of Sadas	Mantra	I.3.1	II.12	II.6	I.2.1	Yv. V. 26,30
Dhiṣṇyās	Mantra	I.3.3	II.13	II.7	I 2.7	Yv. V. 31-34
do	do	I.3.4	III.1	II.8	I.2.14	Yv. V. 35-40
Setting up post	Mantra	I.3.6	III.3	II.10	I 2.14	Yv. VI. 1-6
Grahas	Mantra	I.4.1-42	III.10 ; IV.1-11	II.17 ; III. 1-9	I.3.2-33	Yv. VI. 30-36 ; VII.1-39, VIII. 2-11 etc
Agnyupasthāna						
Adoration of (*i*) Āhavanīya	Mantra	I.5.5	VI.9	IV.8	I.5.1 ; 2	Yv. II.11-16 ; XIX.38 : VIII.38 ; XVII.8-9 ; III 17-19

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

contd.

1	2	3	4	5	6	7
(*ii*) Gārhapatya	Mantra	I.5.6	VII.1	V.1	I.5.2,3	Yv. III.20-25, 35, 28, 34 ; XI.26 ; II.27
Vājapeya						
Chariot	Mantra	I.7.7	XIII.14	—	I.11.1	Yv. IX. 1, 5-7
Chariot race	Mantra	I.7.8	XIII 14 ; XIV.1	—	I.2.2 ; 3	Yv.IX.9-19
Darśya Brāhmaṇa						
Measuring of altar	Brahmaṇa	II.6.4	XXV.4 ; XXXI.8	XXXIX.1 ; XLVII.8	IV.1.10	SBr I, 2.4, 4-5, 20
Fire ritual (Agni)						
Taking spade	Mantra	IV.1.1	XV.11 ; XVI.1	—	II.7.1	Yv.XI.1-11
Digging clay	Mantra	IV.1.3	XVI.3	—	II.7.2.3	Yv.XI.28-37
Making pot	Mantra	IV.1.5	XVI 4,5	—	II.7.5,6	Yv.XI.49-59
Producing fire	Mantra	IV.1.9	XVI.7,8	—	II.7.7.8	Yv. XI.66-72 ; XII.15-17
Carrying fire	Mantra	IV.1.10	XVI.7,8	—	II.7.7.8	Yv.XI.73-XII.15-17
Placing pan-fire on throne	Mantra	IV.2.1	XVI.8	—	II.7.8	Yv.XII.5-17

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

1	2	3	4	5	6	7
Marking sacrificial place	Mantra	IV.2.3	XVI.10	XXV.1	II.7.10	Yv.XI.83 ; XII. 30-40
Piling of Gārhapatya	Mantra	IV.2.4	XVI.11	XXV.2	II.7.11	Yv.XII.45-55
Ploughing for Āhavanīya	Mantra	IV.2.5	XVI.11,12	XXV.2,3	II.7 11.12	Yv.XII.57-72
Sowing plants	Mantra	IV.2 6	XVI.13	XXV.4	II.7.13	Yv.XII.75-96
Casting clods	Mantra	IV.2.7	XVI.14	XXV.5	II.7-14	Yv.XIII.102-113
Putting gold plate	Mantra	IV.2.8	XVI.15	—	II.7.15	Yv.XIII.288
Putting Svayamātrṇā brick	Mantra	IV.2.9	XVI.16 ;	—	II.7.16	Yv.XII.16-40
First layer-Apasyā bricks	Mantra	IV.3.1	XVI.18	XXV.9	II.7.18	Yv.III.53
Prāṇabhṛt bricks	Mantra	IV.3.2	XVI.19	XXV.9	II.7.19	Yv.XIII.54 58
Apānabhṛt bricks	Mantra	IV.2.3	—	—	II.1.20	—
Second Layer Aśvinī bricks	Mantra	IV.2.4	XVII.1	XXV.10	II.8.1.2	Yv.XIT.1-5,7,8
Vayasyā bricks	Mantra	IV.2.5	XVII.2	XXVI.1	II.8 2	Yv.XIV.10,9
Third layer-- Svayamātṛ, & C.	Mantra	IV.2.6	XVII.3	XXVI.2	II.8.3	Yv.XIV.11-13
Bṛhatī bricks	Mantra	IV.2.7	XVII.3	XXVI.2	II.8.3	Yv.XIV.18-22

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

1	2	3	4	5	6	7
Fourth layer-Akṣṇa-yāstomīyā brick	Mantra	IV.3.8	XVII.4	XXVI.3	II.8.4	—
do	Mantra	IV.3.9	XVII.4	XXVI.3	II.8.5	Yv.XIV.24-26
Sṛṣṭi bricks	Mantra	IV.3.10	XVII.5	XXVI.4	II.8.6	Yv.XIV.28-31
Vyuṣṭi bricks	Mantra	IV.3.11	XXXIX.10	—	II.13.10	—
Fifth layer-Asapatnā bricks	Mantra	IV.3.12	XVII.6	XXVI.5	II.8.7	Yv.XV.1-5
Stomabhāgā	Mantra	IV.4.1	XVII.7	XXVI.6	II.8.8	Yv.XV.6-9
Nākasad	Mantra	IV.4.2	XVII.8	XXVI.7	II.8.9	Yv.XV.10-14
Pañcacoḍā	Mantra	IV.4.3	XVII.9.10	XXVI.8	II.8.10,14	Yv.XV.15-19, 62-64
Chandas	Mantra	IV.4.4	XXXIX.14.15	—	II.13.7.8	Yv.XV.20-40
Sayuj	Mantra	IV.4.5	XL.5	—	—	—
Viśvajyotiṣ	Mantra	IV.4.6	XXII.5	—	II.8.13 ; 13-8	—
Bhūyaskṛt	Mantra	IV.4.7	XXII.5	—	II.13,12,18	—
Indratanū	Mantra	IV.4.8	XXXIX.11	—	—	—
Yajñatanū	Mantra	IV.4.9	XXXIV.14-16	—	—	Yv.VIII.54-59
Nakṣatra	Mantra	IV.4.10	XXXIX.13	—	II.13.20	—
Ṛtavyā	Mantra	IV 4.11	XVIII.10 ; XXV.5	XXVI.9	II.8.12,14	Yv.XIII.25 ; XIV.15,16, 27 ; XV.57,65XVII,2,3

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

1	2	3	4	5	6	7
Aśvamedha						
Yoking of fire	Mantra	IV.7.13	XVIII.15,18	XXIX.4,6	II.12 3,4	Yv. XVIII.51-54 ; XV. 49-56
Vihavyā bricks	Mantra	IV.7.14	XL.10	—	—	—
Steed stepping	Brāhmaṇa	V.1.2	XIX.2 3	XXIX.8	III.1.3.4	ŚBr. VI.3.2.2-3,12
Prep. ground	Brāhmaṇa	V.1.3	XIX.3	XXX.I	III.1.4	SBr. VI.3.3.13 25
Collecting clay in skin	Brāhmaṇa	V.1.4	XIX.4	XXX.2	III.1.5	SBr. VI.4.1.1,2 9
Making of pot	Brāhmaṇa	V.1.6	XIX.5,6	XXX.4,5	III.1.6,7	ŚBr. VI.4.4 20-5.2.21
Birth of fire in pan	Brāhmaṇa	V.1.9	XIX.10	XXX.8	III.1.9	ŚBr. VI.6.1.15-3, 4 ; 7.3. 15-16
Piling Garhapatya	Brāhmaṇa	V.2.3	XX.1	XXXII.3	III.2.3	ŚBr. IVII.1.1.2-33
Ploughing	Brāhmaṇa	V.2.5	XX.3,4	XXXII.5,6	III.2.4.5	ŚBr. VIII.2 2,1-4.28
Sand scattering	Brāhmaṇa	V.2.6	XX.4,5	XXXII.5,6	III.2 6,7	ŚBr. VII.2.3.9-4.1.13
Gold plate	Brāhmaṇa	V.2.7	XX.5	XXXII.7	III.2,6	SBr. VII.4.1.14-44
Svayamātṛṇṇā	Brāhmaṇa	V.2.8	XX.6,7	XXXII.8,9	III.2.6,7	SBr. VII.4.2.1-5.1 25
First layer	Brāhmaṇa	V.2.10	XX.9	XXXII.11	III.2.8	ŚBr. VII.5.2.40-VIII.1. 4.2
Second layer	Brāhmaṇa	V.3.1	XX.10	XXXII.12	III.2.9	SBr. VIII 1.1-4.10
Third layer	Brāhmaṇa	V.3.2	XX.11	XXXII.13	III.2.9	ŚBr. VIII 3.1.1-4.10
Fourth layer	Brāhmaṇa	V.3.3,4	XX.12,13 ; XXI.2	XXXII.14, 15 ; XXXII. 10.16	III.2.16 ; III. 2.10	ŚBr. VIII.4.1 1-28 ; 4.2. 1-3,20
Fifth layer	Brāhmaṇa	V.3.5	XXI.2	XXXII.17	III.2.10 ; 3.1	ŚBr. VIII.5.1.8-3.2

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

This table has been taken from the Table given by Keith in his *introduction* to the *Taittirīya Saṁhitā*. We have selected only those references as might be of advantage from the point of view of altars, and their piling, and some of the rituals connected with the subject. Keith's Table is very elaborate and rich. In our table we have given our concordance up to only the Kāṇḍa V of the Taittirīya Saṁhita. There are a few passages in other Kāṇḍas also regarding altars, such as in the Sixth Kāṇḍa, we have entry to the hall, purchase of the Soma, measuring of the Soma, the Upasads, the altar, the high altar, the Dhiṣṇiyas and so on. The readers interested in these details are advised to consult Keith's Table, pp. XLVII—LXVI.

Subject Matter of the Āpastamba Śulba Sūtra

First Paṭala

The word *Vihāra* in the Śulba literature has come to mean fire-altars (*vihriyante-sminnagnaya iti vihārāḥ*[1]—Kapardi) ; arrangement or disposition of the three sacred fires is known as *vihāra*; the term is applied also to the fires themselves or the space between them. The root √ vihṛ means *to divide* in Indian arithmetic and *to construct* in the Śulba geometry. All that helps in the construction of geometrical figures is known as vihāra-yoga in the Sulba literature. The *Āpastamba Śulba Sūtra* starts in the Sūtra style with the statement that the vihāra-yogas would be described in this text. The word *Śulba* means *rope* or *cord*, which was primarily used for all geometrical measurements, and constructions. Even today the masons in India use a thread-cord for giving designs in architectural work. *Veṇu* or reed or bamboo poles were additional adjuncts to these constructions. Śaṅku or pegs were also utilized to fix up the points. With cord, bamboo or cane and pegs, the entire construction was designed. In the three-dimensional constructions, another device or help that came into use was the plumb-line. We do not find a mention of this device in the Sulba literature.

The cord was used for measuring *āyāma*, a word used in the Śulba for length and width both ; it means a linear dimension.

Vedi (or *Vedī*) is an elevated ground serving for a sacrificial altar (generally strewed with Kuśa grass, and having receptacles

1 विह्रियन्तेऽस्मिन्नग्नय इति विहाराः —*Kapardi*

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

for the sacrificial fire), it is more or less raised and is of various shapes, but usually narrow in the middle (and for this reason, it is compared to a female body or *yuvatī*).

Pṛṣṭhyā is a line of reference which passes through the centre of the *Vedi* ; it is sometimes said to be the edge which runs along the back of the *Vedi*.

In order to fix up the *Pṛṣṭhyā* and construct the *Vedi*, it is necessary to determine the four directions, north, east, south and west. The Śulba text does not mention how these directions are to be determined with exactitude. Kapardi and Karavinda, the two commentators on the *Apastamba Sulba Sūtra* give several methods of determining north or east with exactitude : by observing the direction of the Kṛttikā nakṣatras or by the positions of Citrā and Svātī. or by seeing the shadows cast by śaṅkus or poles.

The fire-altars may be rectangular, or square or circular, and therefore, one must possess the methods of constructing these figures. This at once leads to the theorem of rectangles as propounded by Baudhāyana. *The Āpastamba Sūtras* illustrate it in terms of the length of the diagonal of the rectangle : if the sides of the rectangle are l and $l-l/4$ the diagonal would be $l+l/4$. This relation is based on the Baudhāyana theorem, that is, *the square on the diagonal of a rectangle is equal the sum of the squares on the two sides, the length and the width.*[1] The width of a figure is known as *tiryaṅmānī* (vertical line, or shorter side of an oblong), and the length as the *pārśvamānī* (the horizontal line or the longer side of an oblong).

The diagonal of a square leads to the value of root two or $\sqrt{2}$. If the side of a square be a, the diagonal of the square would be $a\sqrt{2}$. Thus it was very necessary to evaluate out $\sqrt{2}$ correctly. This has come to be known as *saviśeṣa* in the Śulba terminology. The *Baudhayana Śulba Sūtra* speaks of the square

---

1. दीर्घचतुरस्रस्याक्ष्णया रज्जुः पार्श्वमानी तिर्यङ्मानी च यत् पृथग्भूते कुरुतस्तदुभयं करोति । —*BŚl.* I, 48

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

on a diogonal as being equal to twice the square on one of the sides[1] (1.45), *i.e.*, if the side of a square be a, then the square on the diagonal would be $2a^2$. Baudhāyana also speaks of the values $\sqrt{3}$, $\sqrt{5}$ etc. The value of *savisesa* given by Āpastamba is 1.4142156 which comes from the following expression :

$$\text{The saviśeṣa} = 1 + \tfrac{1}{3} + \frac{1}{34} - \frac{1}{3 \times 4 \times 34} = 1.4142156$$

Where does the term 34 come from in this expression ? It is a strange coincidence that an *aṅgula* is regarded to be equal to 34 tilas (sesame grains) put together with their broad sides (*BŚI.* 1.5).

Aṁsa and *Śroṇī* are other terms so commonly used in the Śulba literature. The word *aṁsa* means *shoulder* and *śroṇī* means hip or buttocks. The upper two parts of an altar are known as *aṁsa* (they are *dakṣiṇamaṁsaṁ* right and *uttaraṁ aṁsaṁ* left), and similarly the lowermost two parts are known as śroṇī (here two right and left, *dakṣiṇā-śroṇī* and *uttarā śroṇī*).

The term *dvikaraṇī*, etymologically double-producer is the diagonal of a square with a unit length, *i.e.*, $\sqrt{2}$. *Trikaraṇi* is the diagonal of an oblong with sides of unit length and $\sqrt{2}$. This has the value $\sqrt{3}$. One-third of the total area gives *tṛtīya karaṇī*.

The *Āpastamba Sūtra* then deals with methods of constructing squares equal in area possessed by two unequal squares, *i.e.*, the method of adding two squares. Similarly, the Sūtra gives the method of subtracting a smaller square from a larger one. It also gives the transformation of a rectangle into a square (*Second Khaṇḍa*), and vice versa, *i.e.*, the transformation of a square into a rectangle. The more important propositions are of circling a square and squaring of a circle. (Khaṇḍa III). Here one has to be satisfied with approximate values. The approximate values are known as *anitya*, and the correct and precise values are known as *nityas* ; in the later literature, the terms used are *sthūla māna* for *sthūla gaṇanā* for approximate value or approximate value or approximate calculation. The problem of circling a square leads to the value of the ratio of the circumference to the diameter.

---

1. समचतुरस्रस्याक्ष्णया रज्जुर्द्विस्तावतीं भूमिं करोति —*Bśl.* I. 45

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Second Paṭala

After having considered the preliminary geometric operations regarding squares. oblongs and circles, the *Apastamba Śulba Sūtra* in the Second Paṭala (Khaṇḍa IV) describes different fire-altars and their measurements. It is strange that the dimensions of the altars are different for different sections of people. For example, The Sūtras say : The Brāhmanas must make eight *prakramas* as the distance between the *Gārhapatya* and the *Āhavanīya*. The same for a Kṣattriya or Rājanya is eleven *prakramas*, and for a Vaiśya twelve *prakarmas*. One *prakarma* is equal to 30 *padas* or 450 *aṅgulas*. On the *Vedi* or the sacrificial ground, the positions of the *Gārhapatya*, *Āhavanīya* and *Dakṣiṇa* fire-altars are described (IV. 6-8). For all these operations, the Sūtrakāra finds support from the Śruti (the ancient revealed or traditional authoritative text : *Śruti sāmarthyāt*).

The height of theYajmāna is regarded as a standard measure (*yajamāna-mātrī*), equal to 4 *aratnis* or 96 *aṅgulas*. The *tiraścī* (*i.e.*, the half portion towards back) and *prācī* (the eastern side) of *vedis* are measured in terms of the *yajamāna mātri*. (IV.10-16) The conversion of a *Dārsikī vedī* into a *yoṣā* (a young woman-type) is interesting showing the shoulders, hips and a waiste. (IV.10-23).

The Khaṇḍa V deals with the *Saumikī Vedī*. In its context, the *Āpastamba Sūtras* further use the terms as *trirabhyasa* or multiplication by 4, *caturabhyasa* or multiplication by 5 and so on. Here we find some interesting relations of perfect squares :

$$3^2+4^2=5^2$$
$$12^2+5^2=13^2$$
$$15^2+8^2=16^2$$
$$12^2+35^2=37^2$$

The Khaṇḍa VI of the Śulba Sūtra describes a *vedī* of the form of chariot wheel (*nirūḍha-paśubandha*), special the *cāraṇa ratha* (which is different from the *krīḍa-ratha* or a chariot of luxury (VI.18). Again, then we have a *paitṛkī Vedī* which has the measure of the Yajamāna with its four angles turned towards the four quarters.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

The *Apastamba Śulba Sūtre* does not give a table of measures as given by Baudhāyana in the very beginning. In connection with the *Soma Vedi*, the commentator Sundararāja describes the full table, since some of the terms occur in the Sūtras :

14 aṇus=1 tila	32 aṅgulas=1 jānu
34 tilas=1 aṅgula	36 aṅgulas=1 śamyā
12 aṅgulas=1 prādeśa	86 aṅgulas=1 yuga
13 aṅgulas=1 vitasti	104 aṅgulas=1 akṣa
15 aṅgulas=1 pada	120 aṅgulas=1 puruṣa
24 aṅgulas=1 aratni	

The Khaṇḍa VII descrides the *sadas vedi*. Here we find a *word uparava*. It stands for a special type of stone, with a hole over which the Soma is ground ; it is so called from its increasing the sound of the grind-stones. The term occurs in the *Śatapatha*[1] (III.5.4.1) and the Taittiriya Saṁhita (I.3.2). The *Uparavas* according to the Āpastamba have a measure of 1 prādeśa and are placed at 1 prādeśa distance from each other (VIII,5) so far as prāgvaṁśa fire-altar is concerned.

The Khaṇḍa VII deals with the *Gārhapatya citi* and in this connection, describes different layers. Usually the layers of piled bricks go up to five. The *Gārhapatya* altar may be square in shape or circle. While laying one layer above the other, the *vyatyāsa* is followed. This again is a technical term with Śulba-kāras. *Vyatyāsa* makes the first layer of bricks to correspond with the third layer, and the bricks of the second layer with the fourth, but the second layer bricks are so placed on the first that the joints in the two layers *do not* coincide ; rule of alternation is followed ; sometimes the upper layer is piled on the lower at a is different angle. The idea is that interspaces should not coincide. This is to give strength to the structure. Even to this day, our masons are familiar with this *vyatyāsa*.

The Khaṇḍa VIII has another special term *piśila* in connection with *dhiṣṇis*. *Piśila* is a wooden vessel or dish. The word occurs in the *Śatapatha*. But the piśila measure is equal to one

1. द्वयं वा अभ्युपरवाः ख्यायन्ते =*ŚBr.* III. 5. 4. 1

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

bāhu (one full arm). *bāhavor-antarālam.* (VII 21). According to some, it is equal to three padas (45 *aṅgulas*). This Khaṇḍa also describes the agnīdhra which is a hut with the length of 144 aṅgulas and is a place where the sacrificial fire is kindled.

Third Paṭala

In the Khaṇḍa VIII, we come across such terms as *ekavidhaḥ*, *dvividhaḥ* etc. They denote the areas in terms of puruṣas. It should be noted that the term *puruṣa* is a linear measure (equal to 120 aṅgulas), and is a measure of area also. When it is a measure of area, its unit is a square whose side is one *puruṣa*. When one speaks of seven puruṣas area, he actually means seven square puruṣas. When the area is one square *puruṣa* (or one *puruṣa* in common language), it indicates *ekavidhaḥ* ; when the area is 2 *puruṣas* it means *dvividhaḥ* ; and so is the *saptavidhaḥ* or the fire-altar with an area of seven (square) *puruṣas*. According to Kapardisvāmin, saptavidhaḥ may also sometimes mean 7½ square *puruṣas* or a little more than seven (square) *puruṣas* (VIII 20).

For the technical terms like *Vidhābhyāsa*, Vidhasaptamakarṇī, *apacaya*, *puruṣa-sthānīya* etc. please see Khaṇḍa IX.14.

The Khanda IX also describes the moulds of bricks known as *karaṇas*. The standard brick is a square of 24 *aṅgulas* side. *Adhyardhā* brick is (24×36) *aṅgulas* as measures. The third type is (24×12) *aṅgulas*, the fourth type with (12×12) *aṅgulas*, the fifth type (8×8) *aṅgulas* which is also known as *pañcadaśa-bhāgīya*. The thickness of these bricks is one-fifth part of jānu, *i.e*, 6 *aṅg*. 13 *tilas*. These five types of bricks are used in *Mahāgni Vedī*. The *nākasadas* and *pañcacūḍās* bricks are thinner (one-half of the above thickness (about 3 *aṅgulas* and 7 *tilas*). When the bricks are burnt, their thickness is slightly decreased, but the thickness is compensated by the plaster or *puriṣa* which is applied between the two bricks. Cowdung as well as mud were used as plasters. IX. 23-24).

The Khaṇḍa X describes the covering of fire-altar or *Vedi* with bricks. The *Vedi* has two sides, *pratīci* or the wastern side and *prācī*, the eastern side. The bricks in this context are known as (*i*) *adhyardhās* (36 *aṅg.*×24 *aṅg.*), (*ii*) *ardhā* (24×12 aṅg.), (*iii*)

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

pañcadaśabhāgīya (24 aṅg. ×24 aṅg.), and (*iv*) *pañcadaśabhāgīya* (8 ang. ×aṅg.). The bricks are sometimes laid along with the southern side (*dakṣiṇāyata*) and sometimes along with the northern side (*udgāyata*) of the *vedi*. These two technical terms, *dakṣiṇāyata* and *udgāyata*, are interesting. The *pañeadaśabhāgīyā* bricks are used to fill up the number which has been arbitrarily fixed as 200 in a layer. The next layer is put with *vyatyāsa* or alternation arrangement which has already been described.

The fire altars are said to be of five types with respect to the heights. The first one goes up to the height of *jānu* or knee and is one with 1,000 bricks ; the second one goes up to the height of *nābhi* or navel and has 2,000 bricks ; the third one is as high as *āsya* or face or neck with 3,000 bricks in all ; the height of the altar goes up like this but after the third type, the number of bricks does not increase beyond three thousands. It has been said that a person who has once performed a sacrifice in a superior type of altar should not come down to the one of inferior type.

Fourth Paṭala

The Khaṇḍa XI mentions of *caturasra* (the same as *samacaturasra*) or square bricks, and the fire-altars described in this Khaṇḍa may be of the measure of one pāda or of one aratni or one urvasthi or one anūka. Of course, the unit is *puruṣa* :

$\frac{1}{4}$ of puruṣa=1 anūka
$\frac{1}{6}$ of puruṣa=1 aratni
$\frac{1}{8}$ of puruṣa=1 urvasthi

The details are given of laying bricks in the two *prastāras* (layers) and the bricks are 12 *āṅg.* square and 13 *aṅg.* square, and the final filling of the number (200) is done using *pādeṣṭakās* or the quarter bricks, cut out from the square bricks.

The Khaṇḍa XII deals with *Kāmya fires*, and in this context we have a description of the *pra-u-ga* citi ; the word *pra-u-ga* is of uncertain origin. It occurs for the first time in the *Yajurveda*[1]

1. विराडसि दक्षिणा दिग्रुद्रास्ते देवाऽग्रधिपतय ऽइन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याꣳ श्रयतु प्रऽउगमुक्थमव्यथायैस्तभ्नातु···

—*Yv.* XV. 11

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

It has become a technical term in the Śulba literature, and stands for an isosceles triangle ; it has some relation with *yuga* or yoke which resembles an isosceles figure. The *Āpastamba Sūtras* suggest that one who possesses *bhrātṛvya* or hostile cousins should pile up fire in such altars. The area of the *pra-u-ga* is to be 7½ *puruṣa*, and therefore, a square of 15 *puruṣas* area is drawn, and the middle point of one of the sides is joined to the two extremities of the opposite side. This gives a *pra-u-ga* of 7½ *puruṣas* area.

Another equally significant construction is of the ubhayatah-pra u-ga. or a pair of isosceles triangles placed on opposite sides on a common base. This is in fact a rhombus. In this figure, the two *pra-u-gas* are just like two carts oppositely facing. The construction of a rhombus is very well described. A rectangle (*dīrghacaturasra*) is drawn and the middle points of its sides are joined in sequence, and the figure thus obtained is a rhombus, with an area equal to half the area of the rectangle.

The Khaṇḍa XIII describes the *rathacakra citi* or the fire-altar drawn in the form of a chariot wheel, and a person who has hostile cousins is advised to construct it. For this purpose a circle with a prescribed area is first drawn and then in it is inscribed a square. The brick prepared for this altar has the dimensions of 12 *aṅg.* as *karaṇī*. When a square is inscribed in a circle, the portion lying out side the square but within the circle is technically called *pradhi*. Thus when the square has been inscribed, we have four *pradhis* or segmental areas around the four sides of the square lying within the circle. The commentators have given the details of filling these *pradhis* with bricks. Then in the same Khaṇḍa, we have the description of a *droṇacit*. *Droṇa* is a bucket or trough in which food grains may be placed, and hence a fire-altar in the form of a *droṇa* is constructed by one who aspires for plentiful food grains. This altar may either be circular or square. In context with this altar, *dvādaśikā* bricks have been mentioned with length 39 *aṅg.* 1 *tila* and breadth 26 *aṅg.* and 1 *tila*. The details of arranging the bricks have been given by the commentators. The *droṇa* or trough is provided with a *tsaru* or handle, which in the fire-altar occupies one-tenth portion of the total area of the *vedī*. The bricks in this fire-altar are laid in four layers, each layer having 200 bricks.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

The Khaṇḍa XIV describes the fire-altars known as *Samūhya citi*, *Śmaśāna citi* and *Chandas citi*. The *Samūhya citi* is not a new altar ; it merely differs from others in the arrangement of bricks. Another altar which also differs merely in the arrangement of bricks is *paricāyya citi*. The word *samūhya* means to be swept together and in the Śulba literature, we have a term *samūhya purīṣa* which consists of rubbish heaped or swept together. The fire-altars, *samūhya-agni* and *paricāyya-agni* are also mentioned by Pāṇini in his *Aṣṭādhyāyī*, *Agnau paricāyya-pacāyya-samūhyaḥ*[1] One who aspires for animals should construct *Samūhya citi* ; one who aspires for a village should construct the *paricāyya citi*. The root √ *parici* also means to pile up, from which we have *paricinoti* as occuring in the *Śatapatha Brāhmaṇa*. The *paricāyya citi* is a sacrificial fire arranged in circle and its central portion is built up of *syayamātṛṇṇā* or naturally-perforated bricks. *Upacāyya citis* are to be constructed by those who desire to possess villages. The word is derived from the root √ *upaci*, which also means to heap up or pile up. From the same root is derived the word *upacinvanti* occuring in the *Taittirīya Saṁhita* and means "collect" :

The potsherds which wise men *collect* for the cauldron.[2]

The same Khaṇḍa describes the *Śamśāna citi*. In fact, *śmaśāna* is an elevated place for burning dead bodies ; it means a pyre or a funeral place also. The *śmaśāna citi* is preferably square in form, though it may be circular (*parimṛṇḍala*) also.

Those who afpire for cattle may also arrange for the *chandas citi*, which is a fire-altar constructed by metres instead of bricks. The most preferred metre for this construction is the Gāyatrī, though the other metres are not excluded.

Fifth Paṭala

The Khaṇḍa XV deals with the *Śyena citi*, one constructed in the form of a falcon with bent wings and curved tail. The form assumed by a flying falcon is to be preferred. The area of

1. अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः । *Pāṇini* III. 1. 131
2. यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधसः । Ts. I. 1. 7. 2

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

the altar should be $7\frac{1}{3}$ *puruṣas*. In this context, the author of the Śulba describes the units of measurements also :

1 puruṣa=5 aratnis (or 120 aṅgulas)

1 vyāyāma=4 aratnis (or 96 aṅgulas)

1 aratni=24 aṅgulas

1 prādeśa=$\frac{1}{2}$ aratni

The bending (*nirṇāma*) of the wings has been described with care. If the total area of the altar be taken as 120 units, the 4 units are devoted to the head, 26 to the body, 15 to the tail and $37\frac{1}{2}$ each to the two bent wings, *i.e.* 75 in all. The description of the *Śyena citi* continues in the Khaṇḍa XVI also. This section also deals with brick-moulds, known as *karaṇas*, the dimensions of which are given in the Sūtras :

Karaṇa of the first type : 24 aṅg.×20 aṅg.

second type : 40 aṅg.×24 aṅg.

third type : 20 aṇg×25 aṅg.

fourth type : 30 aṅg.×42 aṅg. 14 tilas

fifth type : 30 aṅg.×15 aṅg.

sixth type : 30 aṅg ×33 aṅg. 19 tilas

seventh type : 24 aṅg.×26 aṅg. 28 tilas

eighth type : not a rectangle.

The eighth type is a trapezium. ABCD, with AD=BC=26 *aṇg*. 28 *tjlas*, and AB=12 *aṅg*. and CD=36 *aṅg*. A ninth type of the brick mould is also described which is a rectangle with sides 24 *aṅg*. and 21 *aṅg*. 7 *tilas*.

The Khaṇḍa XVII also gives the details of the falcon type of the fire-altar. The bricks used are squares, one-halves (square divided into two triangular parts by the diagonal), and quarters (*caturthīs*) *i.e.*, a square divided into four parts by the two intersecting diagonals. The bricks are also known as prathamas, dvitīyas (curved bricks), caturthis, pañcamīs, ṣaṣṭīs, saptamīs, aṣtamīs etc.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Sixth Paṭala

The Khaṇḍa XVIII also continues with the *śyena citi* with curved wings (*vakra-pakṣa*) and tapering tail (*vyasta puccha*). Here we come across *ṣoḍaśī* and *puruṣa* as the units of areas : 1 puruṣa=16 ṣoḍaśīs ; 7½ puruṣas=120 ṣoḍaśīs. The Khaṇḍa XIX describes an *ardheṣṭakā* or a half-brick with dimensions 30 *aṅg.* ×30 *aṅg.*×30√2 *aṅg.* (*i.e.* 42 *aṅg.* 14½ *tilas*). This brick is diagonally cut half of a square with a side 30 *aṅg. i.e.* ¼ *puruṣa*). The pādeṣṭakā or the quarter brick has the dimensions 30 *aṅg.*× 15√2×15√2 *aṅg.*, *i.e.*, 30 *aṅg.*×21 aṇg. 7¼ *tilas*×21 *aṅg*, 7¼ *tilas*.

The *pakṣeṣṭakā* is a quadrangular brick, with two sides each equal to a *caturtha* or ¼ of a *puruṣa* (—30 *aṅg.*) and the two sides equal to a saptama, *i.e.*. one-seventh of a *puruṣa*==17 *aṅg.* 5 *tilas*. The *pakṣamadhyīyā* brick has also two caturthas and two saptamas as measures (30 *aṅg.* 30 *aṅg.*, 17 *pṇg.* 5 *tilas*, 17 *aṅg.* 5 *tilas*) The *pakṣāgrīya* is a triangular brick, with sides one caturtha, a caturtha-saptama, and a caturtha with its saviśeṣa-saptama ; in other words, the sides are 30 *aṅg.*, 30 *aṅg.* plus one-seventh of a *puruṣa*=47 *aṅg.* 5 *tilas*, and 30 √2+one-seventh of a *puruṣa*=59 *aṇg.* 21 *tilas*. Similar exquisite details are for pakṣakaraṇī and paksanamanī. The reader is advised to look to these details in the text and the commentary. The details continue to the Khaṇḍa XX, where we meet an important term *viśaya*. *Viśaya* is the name given to the *pakṣāgrīya* which covers the joint of the wing to the body. The *antya* bricks are placed in portions other than the head region with their *saviśeṣa* extended towards the outer side.

The Khaṇḍa XXI, which is the last, deals with the *Kaṅka cit* and *Alaja cit*, that is, the fire-altars of the form of heron and another bird *alaja*. Their details should follow the same lines as of the altars constructed in the form of a falcon or hawk (*śyena*). The authoritative text is that one who desire to come back to the world with head towards the world should draw the *Kaṅka cit* with a head.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

THE ĀPASTAMBA ŚULBA SŪTRAS

with

Text, Sanskrit Commentaries by Kapardisvāmin, Karavinda Svāmin and Sundararāja and English Translation by Satya Prakash

Editors

Satya Prakash

Ram Swarup Sharma

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

PROLOGUE

The *Āpastamba Śulba Sūtras* stand only next to the *Baudhāyana Śulba Sūtras* in importance and significance; in certain details, they provide a richer material and more evolved geometrical constructions than the latter. The popularity of the *Āpastamba Sūtras* is seen from the fact that no less than three commentaries are available on them, by Kapardisvāmin, by Karavinda and by Sundararāja ; all the three of them appear to be great geometers of their times. Evidently, the *Baudhāyana Sūtras* precede the *Āpastamba.* The *Katyāyana Sūtras* are based on the *Baudhāyana* and the *Āpastamba* both.

Hardly anything is known about the author, the Sage Āpastamba, who was a law giver also and is known as the author of the Dharma 'Śāstra. Keith in his Preface to "*A History of Sanskrit Literature*" writes (p. xix. 1961 reprint) in reference to the views of J. J. Meyer in his treatise "*Ueber das Wesen der indischen Rechtsschriften und ihr Verhaeltnis zu einander und zu Kauṭilya*" :

> The efforts of the author to establish that the *Arthaśāstra* was used by Yājñavalkya are certainly without weight; the evidence tends far more to show that the borrowing was the other way. Not a single passage referred to really favours the priority of the *Arthaśāstra*, but in several passages, the obscurities of the *Arthaśāstra* can be readily understood by realizing that it was drawing from Yājñavalkya. Nor does Meyer attempt systematically to prove that *Manu* is later than the *Arthaśāstra*, though on his theory of dates that text is more than a hundred years at least posterior to the *Arthaśāstra.* He has been as unable as the Indian suppor-

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

ters of Cāṇakya's authorship to explain the silence which the *Arthaśāstra* observes regarding everything imperial and its absolute ignoring of the facts as to Pāṭaliputra. His further effort, to prove the late date of the *Gautama Dharmaśāstra* is in itself less open to objection, but his contentions are largely inconclusive, and do little more than prove, what has always been admitted, that our text of that Dharmaśāstra has been considerably worked over. The main principles of the development of the legal literature remain as they were formulated by Max Müller and Bühler, and further established by Oldenberg and Jolly. Indeed, Meyer's own view at present—his conclusions lack admittedly any great fixity—is that *Baudhāyana* and *Āpastamba* are pre-Buddhist, *Vāsiṣṭha* belongs to the fourth century B.C., and *Manu* may be ascribed rather nearer to 200 B.C., than to A.D. 200; there is, however, no tolerable proof of *Vāsiṣṭha's* posteriority to *Āpastamba*, still less that *Āpastamba* is pre-Buddhist in date.

Whereas Keith is unable to believe that the *Dharmaśāstras* of Baudhāyana and Āpastamba are pre-Buddhistic in age, S.N. Dasgupta, in his Introduction to "*A History of Sanskrit Literature*," *Volume I, Classical Period*" writes (pp. xxv) :

Dharmaśāstras were probably in existence before Yāska, but the important Dharmaśāstras of Gautama, Baudhāyana and Āpastamba flourished between 600 and 300 B,C. Before the *Dharmaśāstras* or the *Dharmasūtras*, we have the *Gṛhyasūtras*. The *Hiraṇyakeśi Dharmasūtras* were probably written some time about the fourth century A.D. The *Vāsiṣṭha Dharmasūtra* was probably in existence in the first or the second century of the Christian era. The *Viṣṇu Dharmasūtra* had probably an earlier beginning, but was thoroughly recast in the eighth or the ninth century A.D. The *Hārita* was probablywritten somewhere about the fifth century A.D. The versified *Śaṅkha* is probably a work of later date though it may have had an earlier version. We have then the Smṛtis of Atri, Uśanas, Kaṇva, Kaśyapa,

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Gārgya, Cyavana, Jātukarṇa, Paiṭhīnasi, Bṛhaspati, Bharadvāja, Śātātapa, Sumanta, of which the dates are uncertain. But most of the *Smṛtis* other than the older ones were written during the period 400 to 1000 A.D. In ancient times the number of *Smṛtis* must have been very small and the extent of limitations imposed by them was also not so great. Thus Baudhāyana speaks only of Aupajaṅgham, Kātya, Kaśyapa, Gautama, Prajāpati, Maudgalya, Hārīta. Vasiṣṭha mentions only Gautama, Prajāpati, Manu, Yama and Hārīta. Āpastamba mentions ten. Manu speaks of only six besides himself, such as, Atri, Bhṛgu, Vaśiṣṭha, Vaikhānasa and Śaunaka. But in all their works the writers are mentioned only casually, and there is no regular enumeration of writers on *Dharma* in one place.

P.V. Kane in his *History of Dharmaśāstra* (Vol. 1) mentions that some of the *Dharmaśāstras* were present prior to Yāska, the author of the *Nirukta*, and the Dharma-sūtras of Gautama. Baudhāyana and Āpastamba definitely belonged to a period extending between 600 B.C. and 300 B.C. The tradition of the Śulba Sūtras is equally old. Of course they are based on the dictates of the *Śatapatha* and *Taittirīya Saṁhitā*. The *Āpastamba Śulbasūtras* do not feel shy of referring to the earlier traditions in matters of details as is seen from the phrases, such as, "*iti vijñāyate*", "*vijñayate*", "śrūyate," "*śruti sāmarthyāt*" usually occurring in the *Śulba* text.

The Sūtras which go after the name of Āpastamba are the *Āpastamba Gṛhyasūtra*, *Āpastamba Śrautasūtra*, *Āpastamba Dharmasūtra* and *Apastamba Śulbasūtra*. Āpastamba had a great following; he was a great teacher who founded a school of his own with a band of disciples. The school continued to exist even much after its founder also.

The public interested in the study of the *Śulbasūtras* is much beholden to the University of Mysore to have included in the Oriental Library Publications the critical edition of the *Āpastamba Śulbasūtra*, with the Sanskrit Commentaries of Kapardisvāmin, Karavinda and Sundararāja, 1931, edited by D. Srinivasachar

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

and Vidwan S. Narasimhachar. With all the merits of the text, the numbering of the Śutras, classification in the Khaṇḍas and Paṭalas is highly confusing. In our text and critical edition, we have tried our best to specify the Sūtras on the basis of their morphology and assigned to them proper numbers which would make the future references easy and eliminate confusion. Undoubtedly, on occasions, it becomes difficult to see where a Sūtra begins or where it ends. In our present edition, we have consolidated the Sūtras in one place, classified into Six Paṭalas and in all twenty-one Khaṇḍas. It is sufficient for reference to indicate the Khaṇḍa and Sūtra. The number of Sūtras in different Paṭalas and Twenty-one Khaṇḍas is as follows:

Paṭala	*Khaṇḍa*	*Sūtras*
First	1	21
	2	24
	3	22=67
Second	4	23
	5	31
	6	36
Third	7	26=116
	8	25
	9	24
Fourth	10	28=77
	11	24
	12	12
	13	26
Fifth	14	18=80
	15	24
	16	29
Sixth	17	21=74
	18	32
	19	17
	20	20
	21	15=84
Total		498=498

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

The *Kalpasūtra of* Āpastamba is divided into 30 chapters or *Praśnas*; the Śulbasūtra forms the last *Praśna* of this *Kalpasūtra.* Of the three commentaries of this great work, the oldest is one by Kapardisvāmin (we have referred to him as Kapardi only). The Commentaries of Karavinda and Sundararāja also depend in main on the commentary of Kapardi. The Commentary of Kapardi is known as *Śulbākhya-Praśna ;* at the end of each Paṭala, he writes "*Ityāpastambasūtra-vivaraṇe Kapardisvāmi bhāṣye Śulbākhyapraśṇe...Paṭalaḥ.*" The commentry of Karavinda is known as the *Śulba-Pradīpikā* : at the end of each Paṭala, we find the colophony as "*Iti Śrī* Karavindasvāmi-kṛtāyām *Śulba-Pradīpikāyām...Paṭalaḥ*". The Commentary of Sundararāja is known as the *Śulba-Pradīpa*: at the end of the first Paṭala the colophony runs as "*Iti Sundararajīye Apastamba Śulba-sūtra-vyākhyāne Śulba Pradīpe-Prathamaḥ. Paṭalaḥ*". These commentators do not give us the details of their life nor do they mention the dates of their compositions. Sundararāja, however, has mentioned that he belonged to the family of Kuśika, and Mādhavārya was his father, agreat yājñika :

आपस्तम्बेन योऽयं व्यरचि भगवता शुल्बसंज्ञो गभीरः ।
प्रश्नोऽर्थं तस्य भाष्यप्रभृतिषु कथितं विस्तृतं वीक्ष्य कृत्स्नम् ॥
संक्षिप्योद्बोधनार्थं कुशिककुलनिधेर्माधवार्यस्य यष्टुः ।
पुत्रश्शुल्बप्रदीपं विवरणमधुना सुन्दरो निर्मिमीते ॥

Śrī Rāmānujācārya who flourished in the Eleventh Century has mentioned Kapardi by his name and therefore, he must have flourished before that century and attained popularity.

The Mysore edition of the *Āpastamba Śulba Sūtra* is based on the following manuscripts, as given by the editors in the Preface :

1. A Grantha palm-leaf manuscript. This is Sundararājīya commentary. This copy is complete.

2. A Grantha palm-leaf manuscript. This is Sundararājīya commentary. This copy is complete.

3. A Nāgara palm-leaf manuscript. This is Sundararājiya commentary. This copy contains Sūtras first and then the commentary. This copy is complete.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

4. A Nāgara palm-leaf manuscript. This is Sundararājīya commentary. This copy contains Sūtras first and then the commentary. This copy is complete.

5. A Telugu paper manuscript. This is Sundararājīya commentary. This copy contains Sūtras and the commentary. This copy is complete.

6. A Telugu paper manuscript. This is Sundararājiya commentary. This copy contains only the commentary. This copy is complete.

7. A Telugu palm-leaf manuscript. This is Kapardi Bhāṣya. This copy is complete.

8. A Telugu palm-leaf manuscript. This is Kapardi Bhāṣya. This contains Sūtras in Nāgarī characters and the Bhāṣya in Telugu characters. This copy is complete.

9. A Devanāgarī paper manuscript. This is Karavindīya commentary. This copy contains Sūtras and the commentary. This copy is complete.

10. A Kannaḍa paper manuscript. This is Karavindīya commentary. This copy contains Sūtras in abbreviated form. This copy is incomplete.

11. A Telugu paper manuscript. This is Karavindīya commentary. This copy contains Sūtras in abbreviated form. This copy is complete.

12. A Grantha palm-leaf mannscript. This is Karavindīya commentary. This copy is complete.

13. A Grantha palm-leaf manuscript. This is Karavindīya commentary. This copy is complete.

14. A Nāgarī palm-leaf manuscript. This is Karavindīya commentary. This copy is incomplete.

15. A Grantha palm-leaf manuscript. This is Āpastamba Śulba Sūtra. This copy does not contain any commentary. This copy is complete.

[The above manuscripts belong to the Government Oriental Library, Mysore.]

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

16. A paper manuscript belonging to Mahādeva Dikṣita Daṇḍavatī.

Since the Mysore Edition has been prepared with sufficient care, we have relied for our text on this edition. We have given the *Pāṭhabhedas* or different readings wherever available. We have, however, depended on our own breaking up of the Sūtras. As we have said, the Sūtra literature follows a characteristic morphology; we have been guided by these morphological principles. Sometimes the subject matter of a topic persists through several Sūtras, and for commentaries it becomes convenient to take them together. Kapardi follows this trend. The commentators have also mixed up the Sūtras, and sometimes the subject matter of one Khaṇḍa is carried over to the next Khaṇḍa also. Often it appears, that the Khaṇḍa ends abruptly or it ought to have continued as to have embraced in itself some of the Sūtras of the next Khaṇḍa also. On the whole, the classification and numbering of the Sūtras which we have done would be of great value for easy references.

In the editing and translating of the *Āpastamba Śulba Sūtras*, we have been very much assisted by Sri J. V. G. Krishnamurthy, a scholar at the University of Allahabad, and a pupil of one of the editors (S. Prakash) and we express our indebtedness to him. The *Āpastamba Śulba Sūtras* are being made available to the English reading public for the first time. Dr. Bibhutibhushana Datta in his work on the *Śulba Geometry* had translated some of the Āpastamba Sūtras, which had been also of help to us.

The purport of the Sūtras would have remained almost mystery had we not possessed the commentaries of Kapardi, Karavinda or Sundararāja. Kapardi is of course very ancient. What Patañjali has done for Pāṇini in grammar, Kapardi has done for Āpastamba in the Śulba literature. He is not far from the time of the Sūtrakāra. Some of his grammatical usages also support this fact. As an example one may refer to Sūtra 15 of the Khaṇḍa XIII : पश्चात् त्सरुर्भवत्यनुरूपत्वायेतिविज्ञायते . The word *tsaru* should be used only in the masculine according to the Sanskrit grammar. Kapardi does not point out the grammatical error of the Sūtrakāra, nor does he say that the usage is *chāndas*. Karavinda, however,

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

catches the point ; he says that this word, having been used in the neuter gender may be regarded as the *chāndas prayoga*, Sundararāja says that since this word has been used in the neuter gender by a Ṛṣi, it ought to be accepted as correct.

The prayer which Karavinda has included in his commentary shows that he must have belonged to the Vaiṣṇavī Śākhā. The last verse refers to the line "Karavindādhipena", indicating that Karavinda belonged to a royal family, somewhere in the Northern India.

Sundararāja is of course a South Indian, most likely an Āndhra. In this Pradeśa, there is a Sākhā like Niyoga in which Mādhava Yajvā was a popular scholar, belonging to the Smārta school. The word Rāja denotes this Niyoga Sākhā and Yasṭuḥ denotes that the tradition is of the Smārta type.

We, the editors, are also obliged to Shri Krishna Sharma, Shastri ; M.A.; for his critical suggestions and invaluable help in the arduous task of correct renderings and careful printing.

June 8, 1967

Satya Prakash
Ram Swarup Sharma

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

आपस्तम्ब-शुल्बसूत्रम्

(आपस्तम्बीय शुल्बप्रश्नः)

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अथापस्तम्बीयशुल्ब-प्रश्नः

प्रथमः पटलः

प्रथमः खण्ड :

विहारयोगान्व्याख्यास्यामः ॥ (१)
यावदायामं प्रमाणम् ॥ (२)
तदर्धमभ्यस्याऽपरस्मिंस्तृतीये षड्भागोने लक्षणं करोति ॥ (३)
पृष्ठ्यान्तयोरन्तौ नियम्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य निमित्तं करोति ॥ (४)
एवमुत्तरतो विपर्यस्येतरतस्स समाधिः ॥ (५)
तन्निमित्तो निर्ह्रासो विवृद्धिर्वा ॥ (६)
आयामं वाभ्यस्यागन्तुचतुर्थमायामस्याक्ष्णया रज्जुस्तिर्यङ्मानी-शेषः ॥ (७)
व्याख्यात विहरणम् ॥ (८)
दीर्घस्याक्ष्णयारज्जुः पार्श्वमानी तिर्यङ्मानी च यत्पृथग्भूते कुरुतस्त-दुभयं करोति ॥ (९)
ताभिर्ज्ञेयाभिरुक्तं विहरणम् ॥ (१०)
चतुरस्त्रयाक्ष्णयारज्जुर्द्विस्तावतीं भूमिं करोति ॥ (११)
समस्य द्विकरणी ॥ (१२)
प्रमाणं तृतीयेन वर्धयेत्तच्चतुर्थेनात्मचतुस्त्रिंशोनेन ॥ (१३)
स विशेषः ॥ (१४)
अथापरम् ॥ (१५)
प्रमाणमात्रीं रज्जुमुभयतः पाशां करोति ॥ (१६)
मध्ये लक्षणमर्धमध्यमयोश्च पृष्ठ्यायां रज्जुमायम्य पाशयोर्लक्षणे-ष्विति शङ्कुं निहत्योपान्त्ययोः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यमेन लक्षणेन दक्षि-णापायम्य शङ्कुं निमित्तं करोति ॥ (१७)
मध्यमे पाशौ प्रतिमुच्य उपर्युपरि निमित्तं मध्यमेन लक्षणेन दक्षि-णापायम्य शङ्कुं निहन्ति ॥ (१८)

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन्नितरं मध्यमेन लक्षणेन दक्षिणमंसमायच्छेत् ॥ (१९)

उन्मुच्य पूर्वस्मादपरस्मिन्प्रतिमुच्य मध्यमेनैव लक्षणेन दक्षिणां श्रोणिमायच्छेत् ॥ (२०)

एवमुत्तरौ श्रोण्यंसौ ॥ (२१)

द्वितीयः खण्ड :

अथापरो योगः ॥ (१)

पृष्ठ्यान्तयोर्मध्ये च शङ्कुं निहत्यार्धेऽर्धे तद्विशेषमभ्यस्य लक्षणं कृत्वार्धमागमयेत् ॥ (२)

अन्त्ययोः पाशौ कृत्वा मध्यमे सविशेषं प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन्नितरं लक्षणेन दक्षिणमंसमायच्छेत् ॥ (३)

उन्मुच्य पूर्वस्मादपरस्मिन्प्रतिमुच्य लक्षणेनैव दक्षिणां श्रोणिमायच्छेत् ॥ (४)

एवमुत्तरौ श्रोण्यंसौ ॥ (५)

प्रमाणं तिर्यग्द्विकरण्यायामः ॥ (६)

तस्याक्ष्णयारज्जुस्त्रिकरणी ॥ (७)

तृतीयकरण्येतेन व्याख्याता ॥ (८)

विभागस्तु नवधा ॥ (९)

तुल्ययोश्चतुरस्रयोरुक्तस्समासः ॥ (१०)

नाना प्रमाणयोश्चतुरस्रयोस्समासः ॥ (११)

ह्रसीयसः करण्या वर्षीयसो वृद्ध्रमुल्लिखेत् ॥ (१२)

वृद्ध्रस्याक्ष्णया रज्जुरुभे समस्यति ॥ (१३)

तदुक्तम् ॥ (१४)

चतुरस्राच्चतुरस्रं निर्जिहीर्षन् यावन्निर्जिहीर्षेत्तस्य करण्या वृद्ध्रमुल्लिखेत् ॥ (१५)

वृद्ध्रस्य पार्श्वमानीमक्ष्णयेतरत्पार्श्वमुपसंहरेत् ॥ (१६)

सा यत्र निपतेत्तदपच्छिन्द्यात् ॥ (१७)

छिन्नया निरस्तम् ॥ (१८)

उपसंहृताऽक्ष्णयारज्जुस्सा[1]चतुष्करणी छिन्ना चेतरा च यत्पृथग्भूते कुरुतः तदुभयं करोति ॥ (१९)

---

1. रज्जुः करोति सा चतुष्करणी

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

तिर्यङ्मानी पुरुषं शेषस्त्रीन् ॥ (२०)

तदुक्तम् ॥ (२१)

दीर्घचतुरस्रं समचतुरस्रं चिकीर्षन् तिर्यङ् मान्याऽपच्छिद्य शेषं विभज्योभयत उपदध्यात् ॥ (२२)

खण्डमागन्तुना संपूरयेत् ॥ (२३)

तस्य निर्ह्रास उक्तः ॥ (२४)

तृतीयः खण्डः

समचतुरस्रं दीर्घचतुरस्रं चिकीर्षन् यावच्चिकीर्षेत् तावतीं पार्श्वमानीं कृत्वा यदधिकं स्याद्यथायोगमुपदध्यात् ॥ (१)

चतुरस्रं मण्डलं चिकीर्षन् मध्यात्कोट्यां निपातयेत् ॥ (२)

पार्श्वतः परिकृष्यातिशयतृतीयेन सहमण्डलं परिलिखेत् ॥ (३)

सा नित्या मण्डलम् ॥ (४)

यावद्धीयते तावदागन्तु[1] ॥ (५)

मण्डलं चतुरस्रं चिकीर्षन् विष्कम्भं पञ्चदश भागान् कृत्वा द्वावुद्धरेत् ॥ (६)

त्रयोदशावशिष्यन्ते ॥ (७)

सानित्या चतुरस्रम् ॥ (८)

प्रमाणेन प्रमाणं विधीयते ॥ (९)

आदेशादन्यत्[2] ॥ (१०)

द्वाभ्यां चत्वारि ॥ (११)

त्रिभिर्नव ॥ (१२)

यावत्प्रमाणा रज्जुस्तावतस्तावतो वर्गान् करोति ॥ (१३)

तथोपलब्धिः ॥ (१४)

अध्यर्धपुरुषा रज्जुर्द्वौ सपादौ करोति ॥ (१५)

अर्धतृतीयपुरुषा षट्सपादान्[3] ॥ (१६)

अथात्यन्तप्रदेशः ॥ (१७)

यावता यावताऽधिकेन परिलिखति तत्पार्श्वयोरुपदधाति ॥ (१८)

---

१. तावदागन्तुम्

२. चतुरस्रं आदेशादन्यत्

३. अर्धतृतीयपुरुषांत्सपादान्

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

यच्च तेन चतुरस्रं क्रियते तत्कोटचाम् ॥ (१९)
अर्धप्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयते ॥ (२०)
अर्धस्य द्वि प्रमाणायाः पादपूरणत्वात्[२] ॥ (२१)
तृतीयेन नवमी कला ॥ (२२)

इति प्रथमः पटलः

२. (क) अर्धस्य द्विप्रमाणादायामाः पादपूरणत्वात् ॥
(ख) अर्धस्य द्विप्रमाणायाम पादपूरणत्वात् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

द्वितीयः पटलः

चतुर्थः खण्डः

आग्न्याधेयिके विहारे गार्हपत्याहवनीययोरन्तराले विज्ञायते ।। (१)
अष्टासु प्रक्रमेषु ब्राह्मणो ऽग्निमादधीत ।। (२)
एकादशसु राजन्यः ।। (३)
द्वादशसु वैश्यः ।। (४)

चतुर्विंशत्यामपरिचिते[1] यावता वा चक्षुषा मन्यते तस्मान्नातिदूरमाधेय इति सर्वेषामविशेषेण श्रूयते ।। (५)

दक्षिणतः पुरस्ताद्वितृतीयदेशे गार्हपत्यस्य नेदीयसि दक्षिणाग्नेर्विज्ञायते ।। (६)

गार्हपत्याहवनीययोन्तरालं पञ्चधा षड्धा वा संविभज्य षष्ठं सप्तमं वा भागं आगन्तुमुपसमस्य समं त्रैधं विभज्यापरस्मिंस्तृतीये लक्षणं कृत्वा गार्हपत्याहवनीययोरन्तौ नियम्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य निमित्तं करोति ।। (७)

तद्दक्षिणाग्नेरायतनम् ।। (८)
श्रुतिसामर्थ्यात् ।। (९)
यजमानमात्री प्राच्यपरिमिता वा ।। (१०)
यथासन्नानि हवींषि संभवेदेवं तिरश्चीप्राञ्चौ ।। (११)
वेद्यंसावुन्नयति ।। (१२)
प्रतीची श्रोणी ।। (१३)
पुरस्तादंहीयसी पश्चात्प्रथीयसी मध्ये सन्नततरा ।। (१४)
एवमिव हि योषेति दार्शिक्या वेदेर्विज्ञायते ।। (१५)
अपरेणाहवीनीयं यजमानमात्री ।। (१६)

दीर्घं चतुरस्रं विहृत्य तावतीं रज्जुमायम्य मध्ये लक्षणं कृत्वा दक्षिणयोश्श्रोण्यंसयोरन्तरा नियम्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य निमित्तं करोति ।। (१७)

निमित्ते रज्जुं नियम्यान्तौ समस्येत् ।। (१८)

---

१. चतुर्विंशत्यामपरिमिते (वा)

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

दक्षिणायाश्श्रोणेर्दक्षिणमंसमालिखेत् ।। (१९)
एवमुत्तरतः ।। (२०)
तिर्यङ्मानीं द्विगुणां तथा कृत्वा पश्चात्पुरस्ताच्चोपलिखेत् ।। (२१)
विमितायां पुरस्तात् पार्श्वमान्या उपसंहरेत् ।। (२२)
श्रुतिसामर्थ्यात् ।। (२३)

पञ्चमः खण्डः

त्रिंशत्पदानि प्रक्रमा वा पश्चात्तिरश्ची भवति ।। (१)
षट्त्रिंशत्प्राची चतुर्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्चीति सौमिक्या वेदेर्विज्ञायते ।। (२)
षट्त्रिंशिकायामष्टादशोपसमस्य अपरस्मादन्ताद्द्वादशसु लक्षणं पञ्चदशसु लक्षणं पृष्ठ्यान्तयोरन्तौ नियम्य पञ्चदशकेन दक्षिणापायम्य शङ्कुं निहन्ति ।। (३)
एवमुत्तरतश्श्रोणी ।। (४)
विपर्यस्तयांसौ पञ्चदशकेनैवापायम्य द्वादशके शङ्कुं निहन्ति ।। (५)
एवमुत्तरतः ।। (६)
तावंसौ ।। (७)
तदेकरज्ज्वा विहरणम् ।। (८)
त्रिकचतुष्कयोः पञ्चिकाऽक्ष्णया रज्जुः ।। (९)
ताभिस्त्रिरभ्य स्ताभिरंसौ ।। (१०)
चतुरभ्यस्ताभिश्श्रोणी ।। (११)
द्वादशिकापञ्चिकयोस्त्रयोदशिकाऽक्ष्णयारज्जुः ।। (१२)
ताभिरंसौ ।। (१३)
द्विरभ्यस्ताभिश्श्रोणी[1] ।। (१४)
पञ्चदशिकाऽष्टिकयोः सप्तदशिकाऽक्ष्णया रज्जुः ।। (१५)
ताभिश्श्रोणी ।। (१६)
द्वादशिका पञ्चत्रिंशिकयोस्सप्तत्रिंशिकाऽक्ष्णयारज्जुः ।। (१७)
ताभिरंसौ (१८)
एतावन्ति ज्ञेयानि वेदिविहरणानि भवन्ति ।। (१९)
अष्टाविंशत्यूनं पदसहस्रं महावेदिः ।। (२०)
दक्षिणस्मादंसाद् द्वादशसु दक्षिणस्यां श्रोण्यां निपातयेत् ।। (२१)

---

१. ताभिरंसौत्रिरभ्यस्ताभिश्श्रोणी ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

छेदं विपर्यस्योत्तरत उपदध्यात् ।। (२२)
सा दीर्घा चतुरस्रा ।। (२३)
तथा युक्तां संचक्षीत ।। (२४)
सौमिक्यावेदेर्वितृतीयदेशे यजेतेति सौत्रामण्या वेदेर्विज्ञायते ।। (२५)
प्रक्रमस्य द्विकरणी प्रक्रमस्थानीया भवति ।। (२६)
त्रिकरणी वा ।। (२७)
अष्टिकादशिकेति तिर्यङ्मान्यौ[2] ।। (२८)
द्वादशिका पृष्ठ्या ।। (२९)
त्रीणि चतुर्विंशानि पदशतानि सौत्रामणिकी वेदिः ।। (३०)
द्विस्तावा वेदिर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते ।। (३१)

षष्ठः खण्डः

प्रक्रमस्य द्विकरणी प्रक्रमस्थानीया भवति ।। (१)
प्रक्रमो द्विपदस्त्रिपदो वा ।। (२)
प्रक्रमे याथाकामी ।। (३)
शब्दार्थस्य विशयित्वात् ।। (४)
यजमानस्याध्वर्योर्वा ।। (५)
एष हि चेष्टानां कर्ता भवति ।। (६)
रथमात्री निरूढपशुबन्धस्य वेदिर्भवतीति विज्ञायते ।। (७)
तस्य खल्वाहू रथाक्षमात्री पश्चात्तिर्यग् ।। (८)
ईषया प्राची ।। (९)
विपथयुगेन पुरस्तात् ।। (१०)
यावता वा बाह्ये छिद्रे ।। (११)
तदेकरज्ज्वोक्तम् ।। (१२)
पञ्चदशिकेनैवापायम्यार्धाक्षेणार्धयुगेन श्रोण्यं सान्निर्हरेत् ।। (१३)
अथाप्युदाहरन्ति ।। (१४)
अष्टाशीतिशतमीषा ।। (१५)

---

२. (क) अष्टदशिकेति,
(ख) अष्टिका दशिकेति । तिर्यङ्मान्यौ । अष्टिकापुरस्तात् तिर्यङ्मानी । द्वादशिकापृष्ठ्या ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

तिर्यगक्षश्चतुश्शतम् ।। (१६)
षडशीतियुगं च ।। (१७)
अस्य रथश्चारण उच्यते ।। (१८)
इति रथपरिमाणम् ।। (१९)
अरत्निभिर्वा ।। (२०)
चतुर्भिः पश्चात् ।। (२१)
षड्भिः प्राची ।। (२२)
त्रिभिः पुरस्तात् ।। (२३)
तदेकरज्ज्वोक्तम् ।। (२४)
पञ्चदशिकेनैवापायभ्य द्वाभ्यामध्यर्धेनेति श्रोण्यंसान्निर्हरेत् ।। (२५)
यजमानमात्री चतुस्त्रक्तिर्भवतीति पैतृक्या वेदेर्विज्ञायते ।। (२६)
तदेकरज्ज्वोक्तम् ।। (२७)
पञ्चदशिकेनैवापायोम्यार्धेन ततश्श्रोण्यंसान्निर्हरेत् ।। (२८)
दशपदोत्तरा वेदिर्भवतीति सोमे विज्ञायते ।। (२९)
तदेकरज्ज्वोक्तम् ।। (३०)
पञ्चदशिकेनैवापायम्यार्धेन ततश्श्रोण्यंसान्निर्हरेत् ।। (३१)
तां युगेन यजमानस्य वा पदैर्विमाय शम्यया परिमिमीते ।। (३२)
पदे युगेऽरत्नावियति शम्यायां चं मानार्थेषु यथाकामी ।। (३३)
शब्दार्थस्य विशयित्वात् ।। (३४)
विमितायां पुरस्तात्पार्श्वमान्या उपसंहरेत् ।। (३५)
श्रुतिसामर्थ्यात् ।। (३६)

सप्तमः खण्डः

नवारत्नितिर्यक्सप्तविंशतिरुदगायतमिति सदसो विज्ञायते ।। (१)
अष्टादशेत्येकेषाम् ।। (२)
तदेकरज्ज्वोक्तम् ।। (३)
पञ्चदशिकेनैवापायम्यार्ध पञ्चमैश्श्रोण्यंसान्निर्हरेत्' ।। (४)
प्रादेशमुखाः प्रादेशान्तराला भवन्तीत्युपरवाणां विज्ञायते ।। (५)
अरत्निमात्रं चतुरस्त्रं विहृत्य स्त्रक्तिषु शङ्कून्निहत्यार्धप्रादेशेन तं तं परिलिखेत् ।। (६)
श्रुतिसामर्थ्यात् ।। (७)
व्यायाममात्री भवतीति गार्हपत्यचितेर्विज्ञायते ।। (८)

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

चतुरस्रेत्येकेषाम् ॥ (९)
परिमण्डलेत्येकेषाम् ॥ (१०)
करणं व्यायामस्य तृतीयायामं सप्तमव्यासं कारयेत् ॥ (११)
त एकविंशतिर्भवन्ति ॥ (१२)
प्रागायामाः प्रथमे प्रस्तारे ॥ (१३)
अपरस्मिन्नुदगायामाः ॥ (१४)
मण्डलायां मृदो देहं कृत्वा मध्ये शङ्कुं निहत्यार्धव्यायामेन सहमण्डलं[२] परिलिखेत् ॥ (१५)
तस्मिंश्चतुरस्रमवदध्याद्यावत्सम्भवेत् ॥ (१६)
तन्नवधा व्यवलिख्य त्रैधमेकैकं प्रधिकं विभजेत् ॥ (१७)
उपाधाने चतुरस्रस्यावान्तरदेशान्प्रति स्रक्तीस्सम्पादयेत् ॥ (१८)
मध्यानीतरस्मिन्प्रस्तारे ॥ (१९)
व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥ (२०)
पिशीलमात्रा भवन्तीति धिष्ण्यानां विज्ञायते ॥ (२१)
चतुरस्रा इत्येकेषाम् ॥ (२२)
परिमण्डला इत्येकेषाम् ॥ (२३)
मृदो[३] देहान्कृत्वा ॥ (२४)
आग्नीध्रीयं नवधा व्यवलिख्य एकस्यास्स्थानेऽश्मानमुपदध्यात् ॥ (२५)
यथासंख्यमितरा व्यवलिख्य यथायोगमुपदध्यात् ॥ (२६)

इति द्वितीयः पटलः ॥

---

१. पञ्चमयोः श्रोण्यंसान्निर्हरेत्
२. निहत्यार्धव्यायामेन मण्डलं
३. मण्डलायां मृदो

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

तृतीयः पटलः

अष्टमः खण्डः

भवतीव खलु वा एष योऽग्निं चिनुते इति विज्ञायते ॥ (१)
वयसां वा एष प्रतिमया चीयत इत्याकृतिचोदनात् ॥ (२)
प्रत्यक्षविधानाद्वा ॥ (३)
यावदाम्नानेन ॥ (४)
वेणुना चतुरस्रे आत्मनि पुरुषानवमिमीते ॥ (५)
पुरुषं दक्षिणे पक्षे पुरुषं पुच्छे पुरुषमुत्तरे ॥ (६)
अरत्निना दक्षिणतो दक्षिणं पक्षं वर्धयति ॥ (७)
एवमुत्तरत उत्तरम् ॥ (८)
प्रादेशेन वितस्त्या वा पश्चात्पुच्छम् ॥ (९)
एकविधः प्रथमोऽग्निः ॥ (१०)
द्विविधो द्वितीयः ॥ (११)
त्रिविधस्तृतीयः ॥ (१२)
त एवमेवोद्यन्त्यैकशतविधात् ॥ (१३)
तदु ह वै सप्तविधमेव चिन्वीत ॥ (१४)
सप्तविधो वाव प्राकृतोऽग्निः ॥ (१५)
तत ऊर्ध्वमेकोत्तरानिति विज्ञायते ॥ (१६)
एकविधप्रभृतीनां न पक्षपुच्छानि भवन्ति ॥ (१७)
सप्तविधवाक्यशेषत्वात् ॥ (१८)
श्रुतिविप्रतिषेधाच्च ॥ (१९)
अष्टविधप्रभृतीनां यदन्यत्सप्तम्यस्तत्सप्तधा विभज्य प्रतिपुरुषमावेशयेत् ॥ (२०)
आकृतिविकारस्याश्रुतत्वात्[1] ॥ (२१)
पुरुषमात्रेण विमिमीते, वेणुना विमिमीते, इति विज्ञायते ॥ (२२)
यावान्यजमान ऊर्ध्वबाहुस्तावदन्तराले वेणोश्छिद्रे करोति मध्ये तृतीयम् ॥ (२३)

---

१. आकृतिविशेषस्याश्रुत(ति)त्वात्

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अपरेण यूपावटदेशमनुपृष्ठचं वेणुं निधाय छिद्रेषु शंकून्निहत्य उन्मुच्यापराभ्यां दक्षिणा प्राक्परिलिखेदान्तात् ॥ (२४)

उन्मुच्य पूर्वस्मादपरस्मिन्प्रतिमुच्य दक्षिणा प्रत्यक् परिलिखेदान्तात् ॥ (२५)

नवमः खण्डः

उन्मुच्य वेणुं मध्यमे शङ्कावन्त्यं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्योपर्युपरिलेखासमरं दक्षिणा वेणुं निधायान्त्ये छिद्रे शङ्कुं निहत्य तस्मिन्मध्यमं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्य लेखान्तयोरितरे प्रतिष्ठाप्य छिद्रयोश्शङ्कू निहन्ति ॥ (१)

स पुरुषश्चतुरस्रः ॥ (२)

एवं प्रदक्षिणं चतुर आत्मनि पुरुषानवमिमीते ॥ (३)

पुरुषं दक्षिणे पक्षे ॥ (४)

पुरुषं पुच्छे ॥ (५)

पुरुषमुत्तरे ॥ (६)

अरत्निना दक्षिणतो दक्षिणम् ॥ (७)

इत्युक्तम् ॥ (८)

पृष्ठचातो वा पुरुषमात्रस्याक्ष्णया वेणुं निधाय पूर्वस्मिन्नितरम् ॥ (९)

ताभ्यां दक्षिणमंसं निर्हरेत् ॥ (१०)

विपर्यस्य श्रोणी ॥ (११)

पूर्ववदुत्तरमंसम् ॥ (१२)

रज्ज्वा वा विमायोत्तरवेदिन्यायेन वेणुना विमिमीते ॥ (१३)

स पक्षपुच्छेषु विधाभ्यासेऽपचये च विधा सप्तमकरणीं पुरुषस्थानीयां कृत्वा विहरेत् ॥ (१४)

करणानीष्टकानाम् ॥ (१५)

पुरुषस्य पञ्चमेन कारयेत् ॥ (१६)

तासामेवैकतोऽध्यर्धास्तद् द्वितीयम् ॥ (१७)

पुरुषस्य पञ्चमो भाग एकतः प्रादेश एकतः तत्तृतीयम् ॥ (१८)

सर्वतः प्रादेशस्तच्चतुर्थम् ॥ (१९)

समचतुरस्राःपञ्चदशभागीयास्तत्पञ्चमम् ॥ (२०)

ऊर्ध्वप्रमाणमिष्टकानां जानोः पञ्चमेन कारयेत् ॥ (२१)

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अर्धेन नाकसदां पञ्चचूडानां[1] च ॥ (२२)
यत्पच्यमानानां प्रतिह्रसीत पुरीषेण तत्सम्पूरयेत् ॥ (२३)
अनियतपरिमाणत्वात्पुरीषस्य ॥ (२४)

द्रशमः खण्डः

उपधानेऽध्यर्धा दश पुरस्तात्प्रतीचीरात्मन्युपदधाति ॥ (१)
दश पश्चात्प्राचीः ॥ (२)
पञ्चपञ्च पक्षाग्रयोः ॥ (३)
पक्षाप्यययोश्च विशयाः ॥ (४)
तासामर्धेष्टकामात्राणि पक्षयोर्भवन्ति ॥ (५)
पञ्चपञ्च पुच्छपार्श्वयोर्दक्षिणाः उदीचीश्च ॥ (६)
पुच्छे प्रादेशमुपधाय सर्वमग्निं पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयेत् ॥ (७)
पञ्चदशभागीयाभिः संख्यां पूरयेत् ॥ (८)
अपरस्मिन्प्रस्तारेऽध्यर्धा दश दक्षिणत उदीचीरात्मन्युपदधाति ॥ (९)
दशोत्तरतो दक्षिणाः ॥ (१०)
यथा प्रथमे प्रस्तारे पक्षौ तथा पुच्छम् ॥ (११)
यथा पुच्छं तथा पक्षौ ॥ (१२)
विपरीता अप्यये ॥ (१३)
सर्वमग्निं पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयेत् ॥ (१४)
पञ्चदशभागीयाभिस्संख्यां पूरयेत्॥ (१५)
व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥ (१६)
पञ्चचितयो भवन्ति ॥ (१७)
पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहतीति पुरीषान्ता चितिः ॥ (१८)
अर्थान्तरत्वात्पुरीषस्य ॥ (१९)
जानुदघ्नीं साहस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः ॥ (२०)
नाभिदघ्नीं द्विषाहस्रं द्वितीयम् ॥ (२१)
आस्यदघ्नीं त्रिषाहस्रं तृतीयम् ॥ (२२)
उत्तरमुत्तरं ज्यायाम्सम् ॥ (२३)

---

१. पञ्च चोडानां च

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

महान्तं बृहन्तमपरिमितं स्वर्गकामश्चिन्वीतेति विज्ञायते ।। (२४)
द्विषाहस्रे द्विप्रस्ताराश्चितयो भवन्ति ।। (२५)
त्रिषाहस्रे त्रिप्रस्ताराः ।। (२६)
चतुर्थं प्रभृतिष्वाहारेषु नित्यमिष्टकापरिमाणम् ।। (२७)
विज्ञायते च 'न ज्यायांसं चित्वा कनीयांसं चिन्वीते' ति ।। (२८)

इति तृतीयः पटलः ।।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

चतुर्थः पटलः

एकदशः खण्डः

चतुरस्राभिरग्निं चिनुत इति विज्ञायते ॥ (१)
समचतुरस्राः ॥ (२)
अनुपपदत्वाच्छब्दस्य ॥ (३)
पादमात्र्यो भवन्त्यरत्निमात्र्यो भवन्त्यूर्वस्थिमात्र्यो भवन्त्यरणकमात्र्यो भवन्तीति विज्ञायते ॥ (४)
चतुर्भागीयमरणकम् ॥ (५)
पञ्चमभागीयारत्निः ॥ (६)
तथोर्वस्थि ॥ (७)
पादेष्टका पादमात्री ॥ (८)
तत्र यथाकामी शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥ (९)
उपधानेऽष्टावष्टौ पादेष्टकाश्चतुर्भागीयानां पक्षाग्रयोर्निदध्यात् ॥ (१०)
सन्ध्योश्च तद्वदात्मानं षडङ्गुलावेताः ॥ (११)
श्रोण्यंसेषु चाष्टौ प्राचीः प्रतीचीश्च ॥ (१२)
सन्ध्यन्तराले पञ्चमभागीयास्सपादाः ॥ (१३)
पुच्छे प्रादेशमुपधाय सर्वमग्निं चतुर्भागीयाभिः[1] प्रच्छादयेत् ॥ (१४)
पादेष्टकाभिस्संख्यां पूरयेत् ॥ (१५)
अपरस्मिन्प्रस्तारे पुच्छाप्यये पञ्चमभागीया विशयाः ॥ (१६)
ता आत्मनि चतुर्दशभिः पादैर्यथायोगं उपदध्यात् ॥ (१७)
सर्वमग्निं पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयेत् ॥ (१८)
पादेष्टकाभिस्संख्यां पूरयेत् ॥ (१९)
व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥ (२०)
एकविधप्रभृतीनां करणीनां द्वादशेन त्रयोदशेनेतीष्टकाः कारयेत् ॥ (२१)
पादेष्टकाश्च ॥ (२२)

---

१. पञ्चभागीयाभिः

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥ (२३)

एकविधप्रभृतीनां प्रथमाहारेण द्वितीयेन तृतीयेनेति योयुज्येत सर्वेषां यथाश्रुतिसंख्या तथोर्ध्वप्रमाणम् ॥ (२४)

द्वादशः खण्डः

काम्यागुणविकाराः गुणशास्त्रत्वात् ॥ (१)

प्रउगं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति विज्ञायते ॥ (२)

यावानग्निस्सारत्निप्रादेशो द्विस्तावतीं भूमिं चतुरस्रां कृत्वा पूर्वस्याः करण्या अर्धाच्छ्रोणीं प्रत्यालिखेत् ॥ (३)

सा नित्या प्रउगम् ॥ (४)

करणानि चयनमित्येकविधोक्तम् ॥ (५)

प्रउगा इष्टकाः कारयेत् ॥ (६)

उभयतः प्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्रजातान् भ्रातृव्यान्नुदेय प्रतिजनिष्यमाणानिति विज्ञायते ॥ (७)

यथा विमुखे शकटे ॥ (८)

तावदेव दीर्घं चतुरस्रं विहृत्य पूर्वापरयोः करण्योरर्धात्तावति दक्षिणोत्तरयोर्निपातयेत् ॥ (९)

नित्योभयतः प्रउगम् ॥ (१०)

प्रउग चितोक्तीः (क्तम्) ॥ (११)

उभयतः प्रउगा इष्टकाः कारयेत् ॥ (१२)

त्रयोदशः खण्डः

रथचक्रचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति विज्ञायते ॥ (१)

यावानग्निस्सारत्निप्रादेशस्तावतीं भूमिं परिमण्डलां कृत्वा तस्मिंश्चतुरमवदध्याद्यावत्सम्भवेत् ॥ (२)

तस्या करण्या द्वादशेनेष्टकाः कारयेत् ॥ (३)

तासां षट् प्रधा उपधाय शेषमष्टधा विभजेत् ॥ (४)

उपधाने चतुरस्रस्यावान्तरदेशान्[1] प्रति स्रक्तीस्सम्पादयेत् ॥ (५)

मध्यानीतरस्मिन् प्रस्तारे ॥ (६)

व्यत्यासं चिनुयात् यावतः प्रस्तरांश्चिकीर्षेत् ॥ (७)

द्रोणाचितं चिन्वीतान्नकाम इति विज्ञायते ॥ (८)

---

१. उपधानेऽवान्तरदेशान्

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

द्वयानि तु खलु द्रोणानि चतुरस्राणि परिमण्डलानि च ॥ (९)
तत्र यथाकामी शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥ (१०)
चतुरस्रं वा यस्य गुणशास्त्रम् ॥ (११)
स चतुरस्रः ॥ (१२)
पश्चात् त्सरुर्भवत्यनुरूपत्वायेति विज्ञायते ॥ (१३)
सर्वस्या भूमेर्दशमं त्सरु ॥ (१४)
तस्य पुच्छेन निर्हार उक्तः ॥ (१५)
तस्य करण्या द्वादशेनेष्टकाः कारयेत् ॥ (१६)
अध्यर्धाः पादेष्टकाश्च ॥ (१७)
उपधानेऽध्यर्धाः पुरस्तात्प्रतीचीरात्मन्युपदधाति ॥ (१८)
त्सर्वग्रे श्रोण्योश्च प्राचीः ॥ (१९)
सर्वमग्निं चतुरस्राभिः प्रच्छादयेत् ॥ (२०)
पादेष्टकाभिस्संख्यां पूरयेत् ॥ (२१)
अपरस्मिन्प्रस्तारेऽध्यर्धा दक्षिणतः उदीचीरात्मन्युपदधात्युत्तरतश्च दक्षिणाः ॥ (२२)
त्सरुपार्श्वयोर्दक्षिणा उदीचीश्च ॥ (२३)
सर्वमग्निं चतुरस्राभिः प्रच्छादयेत् ॥ (२४)
पादेष्टकाभिस्संख्यां पूरयेत् ॥ (२५)
व्यत्यासं चिनुयात् यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥ (२६)

चतुर्दशः खण्डः

समूह्यं चिन्वीत पशुकाम इति विज्ञायते ॥ (१)
समूहन्नेवेष्टका[1] उपदधाति ॥ (२)
दिक्षु चत्वाला भवन्ति ॥ (३)
तेभ्यः पुरीषमभ्युद्वहतीति विज्ञायते ॥ (४)
परिचाय्यं चिन्वीत ग्रामकाम इति विज्ञायते ॥ (५)
मध्यमां स्वयमातृण्णां प्रदक्षिणमिष्टकागणैः परिचिनोति ॥ (६)
स परिचाय्यः ॥ (७)
उपचाय्यं चिन्वीत ग्रामकाम इति विज्ञायते ॥ (८)
परिचाय्येनोक्तः ॥ (९)
श्मशानचितं चिन्वीत यः कामयेत पितृलोक ऋध्नुयामिति विज्ञायते ॥ (१०)

---

१. समूहन्निवेष्टका

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

द्वयानि खलु श्मशानानि चतुरस्राणि परिमण्डलानि च ॥ (११)
तत्र यथाकामी शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥ (१२)
चतुरस्रं वा यस्य गुणशास्त्रम् ॥ (१३)
स चतुरस्रः ॥ (१४)
त्सरुवर्जं द्रोणचितोक्तः ॥ (१५)
छन्दश्चितं चिन्वीत पशुकाम इति विज्ञायते ॥ (१६)
सर्वैश्छन्दोभिश्चिनुयादित्येकम् ॥ (१७)
प्राकृतै रित्यपरम् ॥ (१८)

इति चतुर्थः पटलः ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पञ्चमः पटलः

पञ्चदशः खण्डः

श्येनचितं चिन्वीत सुवर्गकाम इति विज्ञायते ॥ (१)
वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छो भवति ॥ (२)
पश्चात् प्राङ्दूहति ॥ (३)
पुरस्तात् प्रत्यङ्ङुदूहति ॥ (४)
एवमिव हि वयसां मध्ये पक्षनिर्णामो भवतीति विज्ञायते ॥ (५)
यावानग्निस्सारत्निप्रादेशस्सप्तविधस्संपद्यते ॥ (६)
प्रादेशं चतुर्थमात्मनश्चतुर्भागीयाश्चाष्टौ, तासां तिस्रश्शिरः ॥ (७)
इतरत्पक्षयोर्विभजेत् ॥ (८)
पञ्चारत्निः पुरुषः ॥ (९)
चतुररत्निः व्यायामः ॥ (१०)
चतुर्विंशत्यङ्गुलयोऽरत्निः ॥ (११)
तदर्धं प्रादेश इति क्लृप्तिः ॥ (२२)
अर्धदशमा अरत्नयोऽङ्गुलयश्च चतुर्भागोनाः पक्षायामः ॥ (१३)
द्विपुरुषां रज्जुमुभयतः पाशां करोति ॥ (१४)
मध्ये लक्षणम् ॥ (१५)
पक्षस्यापरयोः कोट्योरन्तौ नियम्य लक्षणेन प्राचीनमायच्छेदेवं पुरस्तात् ॥ (१६)
स निर्णामः ॥ (१७)
एतेनोत्तरः पक्षो व्याख्यातः ॥ (१८)
आत्मा द्विपुरुषायामोध्यर्धपुरुषव्यासः ॥ (१९)
पुच्छेऽर्धपुरुषव्यासं पुरुषं प्रतीचीनमायच्छेत् ॥ (२०)
तस्य दक्षिणतोऽन्यमुत्तरतश्च ॥ (२१)
तामक्षणया व्यवलिखेत् ॥ (२२)
यथाऽर्धपुरुषोऽप्यये स्यात् ॥ (२३)
शिरस्यर्धपुरुषेण चतुरस्रं कृत्वा पूर्वस्याः करण्या अर्धात्तावति दक्षिणयोर्निपातयेत् ॥ (२४)

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

षोडशः खण्डः

अप्ययान् प्रति श्रोण्यंसानपच्छिन्द्यात् ।। (१)
एवमिव हि श्येनः ।। (२)
करणं पुरुषस्य पञ्चमायामं षष्ठव्य सं कारयेत् ।। (३)
यथायोगनतम् ।। (४)
तत्प्रथमम् ।। (५)
ते द्वे प्राची संहिते ।। (६)
तद् द्वितीयम् ।। (७)
प्रथमस्य षड्भागमष्टभागेन वर्धयेत् ।। (८)
यथायोगनतम् ।। (९)
तत् तृतीयम् ।। (१०)
चतुर्भागीयाऽध्यर्धा ।। (११)
तस्याश्चतुर्भागीयामात्रमक्ष्णया छिन्द्यात् ।। (१२)
तच्चतुर्थम् ।। (१३)
चतुर्भागीयार्धं पञ्चमम् ।। (१४)
तस्याक्ष्णया भेदषष्ठम् ।। (१५)
पुरुषस्य पञ्चमभागं दशभागव्यासं[1] प्रतीचीनमायच्छेत् ।। (१६)
तस्य दक्षिणतोऽन्यमुत्तरतश्च ।। (१७)
तावक्ष्णया दक्षिणावरयोः कोट्योरालिखेत् ।। (१८)
तत्सप्तमम् ।। (१९)
एवमन्यत् ।। (२०)
उत्तरं तूत्तरस्याः कोट्या लिखेत् ।। (२१)
तदष्टमम् ।। (२२)
चतुर्भागीयाक्ष्णयोभयतो भेदो नवमम् ।। (२३)
उपधाने षष्टिषष्टिः पक्षयोः प्रथमा उदीचीर्नि(रुप) दध्यात् ।। (२४)
पुच्छपार्श्वयोरष्टावष्टौ ।। (२५)
तिस्रोऽग्रे तत एकान्ततस्तिस्रः षष्ठ्याः ।। (२६)
तिस्रोऽग्रे तत एकान्ततस्तिस्रः तत एका ।। (२७)
पुच्छाप्यये चतुर्थ्यौ विशये ।। (२८)
तयोस्तु पश्चात्पञ्चम्यावनीकसंहिते ।। (२९)

---

१ व्यासं पुरुषं प्रतीचीनमायच्छेत्

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

सप्तदशः खण्डः

शेषे दश चतुर्थ्यः ॥ (१)
श्रोण्यंसेषु चाष्टौ ॥ (२)
प्राचीः प्रतीचीश्च ॥ (३)
शेषे च षड्विंशतिरष्टौ षष्ठ्यश्चतस्रः पञ्चभ्यः ॥ (४)
शिरसि चतुर्थ्यौ विशये ॥ (५)
तयोश्च पुरस्तात्प्राच्यौ ॥ (६)
एष द्विशतः प्रस्तारः ॥ (७)
अपरस्मिन्प्रस्तारे पञ्च पञ्च निर्णामयोर्द्वितीयाः ॥ (८)
अप्यययोश्च तृतीयाः ॥ (९)
आत्मानमष्टभागावेताः ॥ (१०)
शेषे पञ्चचत्वारिंशत्प्रथमाः प्राचीः ॥ (११)
पुच्छपार्श्वयोः पञ्च पञ्च सप्तम्यः ॥ (१२)
द्वितीयचतुर्थ्योश्चान्यतरतः प्रतिसंहितामेकैकाम् ॥ (१३)
शेषे त्रयोदशाष्टम्यः ॥ (१४)
श्रोण्यंसेषु चाष्टौ चतुर्थ्यो दक्षिणा उदीचीश्च ॥ (१५)
शेषे च विंशतिः ॥ (१६)
त्रिंशत् षष्ठ्यः एकां पञ्चमीम् ॥ (१७)
शिरसि चतुर्थ्यौ ॥ (१८)
तयोश्च पुरस्ताच्चतस्रो नवम्यः ॥ (१९)
एष द्विशतः प्रस्तारः ॥ (२०)
व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥ (२१)

इति पञ्चमः पटलः ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

षष्ठः पटलः

अष्टादशः खण्डः

श्येनचितं चिन्वीत सुवर्गकाम इति विज्ञायते ॥ (१)
वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छो भवति ॥ (२)
पश्चात् प्राङ् उदूहति ॥ (३)
पुरस्तात् प्रत्यङ्ङ्उदूहति ॥ (४)
एवमिव हि वयसां मध्ये पक्षनिर्णामो भवतीति विज्ञायते ॥ (५)
पुरुषस्य षोडशभिर्विशं शतं सारत्निप्रादेशस्सप्तविधस्संपद्यते ॥ (६)
तासां चत्वारिंशदात्मनि ॥ (७)
तिस्रश्शिरसि ॥ (८)
पञ्चदश पुच्छे ॥ (९)
एकत्रिंशद् दक्षिणे पक्षे ॥ (१०)
तथोत्तरे ॥ (११)
अध्यर्धपुरुषस्तिर्यग्द्वावायामत इति दीर्घं चतुरस्रं विहृत्य श्रोण्यंसेभ्यो द्वे द्वे षोडश्यौ निरस्येत् ॥ (१२)
चत्वारिंशत्परिशिष्यन्ते ॥ (१३)
स आत्मा ॥ (१४)
शिरस्यर्धपुरुषेण चतुरस्रं कृत्वा पूर्वस्याः करण्या अर्धात्तावति दक्षिणोत्तरयोर्निपातयेत् ॥ (१५)
तिस्रः परिशिष्यन्ते ॥ (१६)
तच्छिरः ॥ (१७)
पुरुषस्तिर्यग्द्वावायामतः ॥ (१८)
षोडशभागश्च दक्षिणः पक्षः ॥ (१९)
तथोत्तरः ॥ (२०)
पक्षाग्रे पुरुषचतुर्थेन चत्वारि चतुरस्राणि कृत्वा तान्यक्ष्णया व्यवलिख्यार्धानि निरस्येत् ॥ (२१)
एकत्रिंशत् परिशिष्यन्ते ॥ (२२)
पक्षाग्रमुत्सृज्य मध्ये पक्षस्य प्राचीं लेखामालिखेत् ॥ (२३)
पक्षाप्यये पुरुषं नियम्य (लेखायां) पुरुषान्ते नितोदं कुर्यात् ॥ (२४)

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

नितोदात्प्राचीनं पुरुषान्ते नितोदम् ॥ (२५)
नितोदयोर्ना (गा) नान्तावालिखेत् ॥ (२६)
तत्पक्षनमनम् ॥ (२७)
एतेनोत्तरः पक्षो व्याख्यातः ॥ (२८)
द्विपुरुषं पश्चादर्धपुरुषं पुरस्ताच्चतुर्भागोनः पुरुष आयामः ॥ (२९)
अष्टादश करण्यौ ॥ (३०)
पार्श्वयोस्ताः पञ्चदश परिगृह्णन्ति ॥ (३१)
तत्पुच्छम् ॥ (३२)

एकोनविंशः खण्डः

षोडशीं चतुर्भिः परिगृह्णीयात् ॥ (१)
अष्टमेन त्रिभिरष्टमैश्चतुर्थेन चतुर्थसविशेषेणेति ॥ (२)
अर्धेष्टकां त्रिभिर्द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां चतुर्थसविशेषेणेति ॥ (३)
पादेष्टकां त्रिभिश्चतुर्थेनैकं चतुर्थसविशेषार्धाभ्यां चेति ॥ (४)
पक्षेष्टका चतुर्भिर्द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां सप्तमाभ्यां[1] चेति ॥ (५)
पक्षमध्यीयां चतुर्भिर्द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां द्विसप्तमाभ्यां चेति ॥ (६)
पक्षाग्रीयां त्रिभिश्चतुर्थेनैकं चतुर्थसप्तमाभ्यामेकं चतुर्थसविशेष सप्तमाभ्यां चेति ॥ (७)
पक्षकरण्यास्सप्तमं तिर्यङ्मानी, पुरुषचतुर्थं पार्श्वमानी ॥ (८)
तस्याक्षणया रज्ज्वा करणं प्रजम्भयेत् ॥ (९)
पक्षनमन्यास्सप्तमेन फलकानि नमयेत् ॥ (१०)
उपधाने चतस्रः पादेष्टकाः पुरस्ताच्छिरसि ॥ (११)
अपरेण शिरसोऽप्ययं पञ्च ॥ (१२)
पूर्वेण पक्षाप्ययावेकादश ॥ (१३)
अपरेणैकादश॥ (१४)
पूर्वेण पुच्छाप्ययं पञ्च ॥ (१५)
अपरेण पञ्च ॥ (१२)
पञ्चदश पुच्छाग्रे ॥ (१७)

विंशः खण्डः

चतस्रश्चतस्रः पक्षाग्रीयाः पक्षाग्रयोः ॥ (१)
पक्षाप्यययोश्च विंशयाः ॥ (२)

---

१. द्विसप्तमाभ्यां

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

ता आत्मनि चतसृभिश्चतसृभिष्षोडशीभिर्यथायोगं पर्युपदध्यात् ॥ (३)

चतस्रश्चतस्रः पक्षमध्यीयाः पक्षमध्ययोः ॥ (४)

पक्षेष्टकाभिः प्राचीभिः पक्षौ प्रच्छादयेत् ॥ (५)

अवशिष्टं षोडशीभिः प्रच्छादयेत् ॥ (६)

अन्त्या बाह्यविशेषा अन्यत्र शिरसः ॥ (७)

अपरस्मिन्प्रस्तारे पुरस्ताच्छिरसि द्वे षोडश्यौ बाह्यविशेषे उपदध्यात् ॥ (८)

तेऽपरेण द्वे विशये अभ्यन्तरविशेषे ॥ (९)

द्वाभ्यामर्धेष्टकाभ्यां यथायोगं पर्युपदध्यात् ॥ (१०)

बाह्यविशेषाभ्यां परिगृह्णीयात् ॥ (११)

आत्मनः करणीनां सन्धिषु षोडश्यो बाह्यविशेषा उपदध्यात् ॥ (१२)

चतस्रश्चतस्रोऽर्धेष्टकाः पक्षाग्रयोः ॥ (१३)

पक्षेष्टकाभिरुदीचीभिः पक्षौ प्रच्छादयेत् ॥ (१४)

तिस्रस्तिस्रोऽर्धेष्टकाः पुच्छपार्श्वयोः ॥ (१५)

अवशिष्टं षोडशीभिः प्रच्छादयेत् ॥ (१६)

अन्त्या बाह्यविशेषा अन्यत्र पुच्छात् ॥ (१७)

यच्चतुरस्रं त्र्य (श्रि) स्रं वा सम्पद्येतार्धेष्टकाभिः पादेष्टकाभिर्वा प्रच्छादयेत् ॥ (१८)

अणूकाः पञ्चदशभागीयानां स्थाने ॥ (१९)

व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥ (२०)

एकविंशः खण्डः

कङ्कचिदलजचिदिति श्येनचिता व्याख्यातौ ॥ (१)

एवमिव हि श्येनस्य वर्षीयांसौ पक्षौ पुच्छाद्वक्रौ सन्नतं पुच्छं दीर्घं आत्माऽमण्डलं शिरश्च ॥ (२)

तस्माच्छ्रुतिसामर्थ्यात् ॥ (३)

अशिरस्को वाऽनाम्नानात् ॥ (४)

ज्ञायते च "कङ्कचितं शीर्षण्वन्तं चिन्वीत यः कामयेत स शीर्षोऽमुष्मिन् लोके सम्भवेयमिति" विद्यमाने कथं ब्रूयात् ॥ (५)

प्राकृतौ वक्रौ पक्षौ सन्नतं पुच्छं विकारश्रवणात् ॥ (६)

यथा प्रकृत्यात्माऽविकारात् ॥ (७)

अथो[1] एतच्छ्येनचितं चिन्वीतेति ॥ (८)

---

१. (क) यदो, (ख) यथो

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

यावदाम्ना (तं) न सारूप्यं तद् व्याख्यातम् ॥ (९)
त्रिस्तावोऽग्निर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते ॥ (१०)
तत्र सर्वाभ्यासोऽविशेषात् ॥ (११)
दीर्घचतुरस्राणां समासेन पक्षपुच्छानां समास उक्तः ॥ (१२)
एकविंशोऽग्निर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते ॥ (१३)
तत्र पुरुषाभ्यासो नारत्निप्रादेशानाम् ॥ (१४)
संख्या संयोगात् संख्या संयोगात् (१५)

इति षष्ठः पटलः ॥

आपस्तम्बीयशुल्बप्रश्नः समाप्तः

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

प्रथमः पटलः

प्रथमः खण्डः

विहारयोगान्व्याख्यास्यामः ॥ (1)

Kapardi (Sūtra 1)

उक्ता यज्ञाः । तेषां अग्न्यायतनानि नियतप्रमाणानि नियतदेशानि । तेषामायामविस्तारान्ववतुकाम आह—विहारयोगानिति—

विह्रियन्तेऽस्मिन्नग्नय इति विहाराः प्राग्वंशादयो गार्हपत्यादयश्च । युज्यतेऽनेनेति योगः रज्जुविशेषः । विहाराणां योगो विहारयोगः । विहरणमेव वा विहारः[1] । तेषां योगो विहारयोगः । तस्य कृत्स्नं प्रतिपादनमित्यर्थः । योगानिति बहुवचनं बहुभिः प्रकारैर्दर्शयितुम् । दर्शनं च प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थम् । यथा रथादयो नियताऽङ्गप्रमाणा एकस्मिन्नङ्गेऽपि मात्रया विहीयमाने सम्यक् न गच्छन्ति एवमग्न्यायतनादीन्यपि मात्रया विहीयमानानि साधनभावं न गच्छन्ति तस्माद्यत्नेन सम्पादनीयानि, सर्वत्र विज्ञायत इति श्रुतीनामुपन्यासात्सर्वथा आयामादय उक्तैरेव मार्गैस्सम्यक्सम्पादनीयाः । आयतनानां भ्रेषे च प्रायश्चित्तेन भवितव्यम् । अमुमेवार्थं प्रदर्शयितुं शुल्बान्तरे 'अथातः' शब्दौ प्रयुक्तौ—'अथाऽतो विहारयोगान्' इति ।

आदितस्तावद्दिशां ग्रहणं वक्तव्यमनेनाचार्येण नोक्तम् । तच्छुल्बान्तरतो[2] ग्राह्यम् । "कृत्तिकाः खल्विमाः प्राचीं दिशं न परिजहति । तासां दर्शनेन मापयेदित्येकम् ।[3] श्रोणादर्शनेन मापयेदित्येकम्[2] । चित्रास्वात्योरन्तरालेनेत्यपरम् ।"[4] इति भगवता बोधायनेन प्राग्वंशमानमधिकृत्योक्तम् । कृत्तिकादयो यत्र निलीयन्ते सा प्राची दिगिति चित्रास्वात्योर्मध्ये उदकमवस्थाप्य प्रतिबिम्बं दृष्ट्वा

---

1. विहारसम्पादनार्थान् रज्जुविशेषान्व्याख्यास्यामः प्रतिपादयाम इत्यर्थः ।
2. तत्कलान्तरतो ।
3. समापयेदित्येकम् ।
4. स्वात्योरन्तरेणे ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

ग्राह्यम् । अथ वा यत्र देवयजनं, मृज्जलेन तं[1] देशं समीकृत्य मध्ये शङ्कुं निहत्य शङ्कुप्रमाणया रज्ज्वा मण्डल[2] परिलिख्य शङ्कुच्छायाग्रं पूर्वाह्णे यत्र मण्डललेखां स्पृशति तत्र शङ्कुं निहत्य निर्गमवेलायां चाऽपराह्णे । तौ पूर्वापरौ । सूक्ष्ममिच्छन् श्वोभूते पूर्वाह्णे शङ्कुच्छायाग्ररेखायामेव लक्षणं कृत्वा शङ्कुलक्षणयोरन्तराल प्रतीच्यां दिशि यश्शङ्कुः तं प्रत्यपसारयेत् उपक्रमदेशं प्रति ।

Karavinda (Sūtra 1)

ओमित्येकाक्षराख्येयं वन्दे वाङ्मनसानिगम् ।
पश्यन्ति कवयो[3] यद्धि तद्विष्णोः परमं पदम् ।
लक्ष्मीसहायमतसीकुसुमच्छवि शाश्वतम् ।
ज्योतिर्मे हृदये भूयात्सदा राजीवलोचनम् ॥
आपस्तम्बाय मुनये नमो वेदार्थभूमये[4] ।
यत्सूत्रसक्तास्तिष्ठन्ते यज्ञश्रुतिकुमारिकाः[5] ।
तत्सूत्रशुल्बव्याख्येयमक्षरार्थावबोधिनी ।
करविन्दाधिपेनाद्य[6] क्रियते भाष्यकृन्मते ॥

यज्ञव्याख्याप्रतिज्ञां कुर्वता भगवताऽऽपस्तम्बेन व्याख्येयतया हविर्यज्ञाः सोमयज्ञाः पाकयज्ञाश्च प्रतिज्ञाता व्याख्याताश्च । तत्र तावदैष्टिकसौमिकपाशुबन्धिकदार्वीहोमिकाः समविषमधनुर्मण्डलचतुरस्रत्र्यस्रनानाश्रयो गार्हपत्यायतनप्रभृतिचित्येष्टकापर्यन्ता नियतपरिमाणदेशविशेषास्तत्रोक्ताः, तेऽपि मातव्या इति तद्विमानं प्रति साधनभूतरज्ज्वादीनां साधनभूतस्यैतावती रज्जुरेतावतः क्षेत्रस्य करणीति स्वरूपमात्रेण ज्ञातुमशक्यत्वात्तत्प्रतिपादनमवश्यं कर्तव्यमिति यज्ञव्याख्यानानन्तरं विहारयोगव्याख्या क्रियते—

विहारो विहरणम् । योगस्तत्साधनम् । विहाराणां योगाः विहारयोगास्तान्व्याख्यास्यामः प्रतिपादयिष्यामः । विपूर्वो हरतिः क्रीडाप्रज्वलनबन्धनसंचरणविमानाद्यनेकार्थकः । तत्क्रियाविशेषसम्बन्धादेव देशादिषु तत्रतत्रार्थे विहारव्यपदेशः । अत्र तु विमानवाची । युजिश्च द्विविधः— समाधिवाची संबन्धवाची च । अत्र तु समाधिवाची । वेद्यादेस्सम्यगवस्थानं

---

1. तत्र जलेन तं ।
2. रज्ज्वामूलं ।
3. सूरयो ।
4. भूतये ।
5. यजुश्श्रुति ।
6. करविन्दाभिधेयेन (करविन्दाधिपेनाभिधीयते) ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

समाधिः, 'स समाधिः' इत्यत्र वक्ष्यते । युज्यन्ते एभिरिति योगाः, विहरणोपायभूता रज्ज्वादयः । 'पृष्ठ्यान्तयोः' इत्यादिना विमातव्यस्य वेद्यादिक्षेत्रस्य श्रोण्यंसानां विविधसंपादनावच्छेदो विहरणम् । तत्साधनभूता रज्ज्वादयो विहारयोगाः, तान्वचाख्यास्यामः । व्याख्यानं नाम सति सन्देहे बलवता हेतुनोपपाद्य विवरणं, यथा—'समचतुरस्रा अनुपपदत्वाच्छब्दस्य मानार्थेषु यथाकामीशब्दार्थस्य विशयित्वात्, इत्येवमादिकम् । ननु कुतो विहारस्य भाववाचित्वं, कुतो वा तस्य विमानपर्यायत्वं, कुतो विहरणस्य वेद्यादिसम्बन्धः, कुतो वा तत्र रज्ज्वादीनां करणत्वं, कुतो वा युजेस्समाधिवचनता, कथं वा रज्ज्वादीनां समाधिसाधनत्वं किमर्थो वा रज्ज्वादिषु योगव्यवहारः ? उच्यते—'उक्तं विहरणं' 'व्याख्यातं विहरणम्' इति भावप्रत्ययनिर्देशात् भाववचनो विहारशब्दः 'तदेकरज्ज्वा विहरणं, 'रज्ज्वा वा विमाय' इति रज्जुकार्ये विमानविहरणयोरत्र दर्शनादुभयोः पर्यायत्वम् । 'एतावन्ति ज्ञेयानि वेदिविहरणानि भवन्ति' इत्यनेन विहरणस्य वेद्यादिसम्बन्धः । 'आगन्तुचतुर्थमायामश्चाक्षणयारज्जुः प्रमाणमात्रीं रज्जु' इति तत्र तत्र करणीषु रज्जुव्यपदेशित्ववशात् पार्श्वमानी निर्यङ्मानीति करण्यष्टादशकरणीति तत्रतत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् रज्ज्वेति तृतीयाश्रुतेश्च रज्जूनां विहरणे साधनत्वं अत एव हेतोरेतत्कर्म शुल्बमित्याचक्षते । आचार्या एतं ग्रन्थराशिं 'स समाधिः' 'अथाऽपरो योगः' इति वक्ष्यन्ति । तेन ज्ञायते युजेस्समाधिवचनता । युजेरर्थस्य समाधेर्विहरणसाध्यत्वात् । विहरणसाधनान्यपि योगसाधनानि भवन्तीति रज्ज्वादयो योगा इत्युच्यन्ते । विहारयोगपरतां ज्ञापयितुं विहरणसाधनेषु योगव्यवहारः । योगग्रहणं किमर्थं ? साधनत्वप्रतीत्यर्थमित्युक्तम् । एवं तर्हि न वक्तव्यं दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम इत्यादिषु प्रतिज्ञानन्तरं साधनान्येव व्याख्येयतयाऽवगम्यन्ते । एवं तर्हि योगग्रहणं मानसाधनेषु प्राधान्यख्यापनार्थम् । किं तत् प्राधान्यम् ? यद्यपि पदवेण्वादीनि मानसाधनानि सन्ति, तथापि तैर्विमाने बहुप्रयत्नसाध्या सम्यग्वेद्यादिक्षेत्रसमाधिसिद्धिः, रज्जुसीरादिभिर्विमाने तस्याः[1] सिद्धिरीषत्करीत्येतदत्र प्राधान्यम् । ननु रज्ज्वादीनां विहरणसाधनत्वं लोकतोऽपि सेत्स्यति, किमर्थमिदमुच्यते विहारयोगान्वचाख्यास्याम इति ? उच्यते—सत्यं सेत्स्यति । तथाऽपि कालवद्देशस्याप्यङ्गत्वादुक्तप्रमाणस्य देशस्य तिलमात्रप्रमाणादपि[2] न्यूनाधिकभावे सत्यङ्गवैगुण्य स्यादिति मन्यमान आचार्यो रज्ज्वादीनामसन्दिग्धमीषत्करमुपायभावं स्वयमेव प्रतिपादयितु-

---

1. सा । 2. मात्रयाऽपि ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

मिदं ब्रूते । अतो न्यूनाधिकभावे परिहरणीये सति प्रमादादसामर्थ्याद्वा यदि भ्रेष उपजायते तत्रावश्यं प्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्येतदर्थमिदमुच्यते 'विहारयोगान्वयाख्यास्यामः' इति । अथवा विह्रियन्त इति विहाराः इति व्युत्पत्त्या वेद्यादयो देशविशेषा विहाराः । योगाश्च तत्संपादनोपाय-भूतास्त एव रज्ज्वादयः । अत्र केचिन्नियतदिक्सयोगादीनां वेद्यादीनाम-ज्ञातदिग्विशेषैः पुरुषैर्विहरणं कर्तुमशक्यमिति दिग्विशेषज्ञापनार्थमादावेव दिश लक्षणीकुर्वन्ति । यथाऽऽह भगवान् कात्यायनः—

'समे शङ्कुं निखाय शङ्कुसंमितया रज्ज्वा
मण्डलं परिलिख्य यत्र लेखयोःशङ्क्वग्रच्छाया
निपतति सा प्राची । तत्र शङ्कुं निखाय तदनन्तरं
रज्ज्वाऽभ्यस्य पाशौ कृत्वा शङ्क्वोः पाशौ प्रतिमुच्य
लक्षणेन दक्षिणापायम्य मध्यमशङ्कुरेवमुत्तरतस्सोदीची"

इति । अस्यार्थः—अथ यत्र शुचौ देशे देवयजनं करिष्यन् भवति त देशं जलेन समीकृत्य मध्ये शङ्कुं निहत्य[1] शङ्कुसम्मितामेकतःपाशां रज्जुं कृत्वा शङ्कौ प्रतिमुच्य तया मण्डलं परिलिख्य मण्डलरेखायां पूर्वाह्णे यत्र शङ्क्वग्रच्छाया निपतति तत्र बिन्दुं कुर्यात् । अपराह्णे च लेखायां यत्र सा निपतति तत्र बिन्दुं कुर्यात् तौ पूर्वपरौ बिन्दू सा च प्राची दिक् । बिन्द्वोर्द्वयोश्शङ्कुं निखाय तदन्तरद्विगुणां रज्जुमुभयतःपाशां कृत्वा मध्ये लक्षणं कृत्वा शङ्क्वोः पाशौ प्रतिमुच्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य लक्षणे शङ्कुं कुर्यादेवमुत्तरतोऽपि लक्षणेनापायम्य शङ्कुं कुर्यात् । तौ शङ्कू दक्षिणोत्तरौ सा उदीची दिगिति । तथा ज्योतिर्ज्ञाने ।

इष्टमण्डलमध्यस्थशङ्कुच्छायाग्रवृत्तयोः ।
योगाभ्यां कृतमत्स्येन ज्ञेये याम्योत्तरे दिशौ ।"

इति । एवमन्यैरपि बहुप्रकारं दिशां ग्रहणं तत्र तत्रोक्तमिति प्रसिद्धत्वादेवाचार्येणेह नोक्तं । प्रमीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या पार्श्वमान्यादीनां प्रमाणत्वे सिद्धे प्रमाणमिति परिभाष्यते ॥

Sundararaja (Sūtra 1)

आपस्तम्बेन योऽयं व्यरचि भगवता शुल्बसंज्ञो गभीरः ।
प्रश्नोऽर्थं तस्य भाष्यप्रभृतिषु कथितं विस्तृतं वीक्ष्य कृत्स्नम् ।
संक्षिप्योद्बोधनार्थं कुशिककुलनिधेर्माधवार्यस्य[1] यष्टुः
पुत्रश्शुल्बप्रदीपं विवरणमधुना सुन्दरो निर्मिमीते ॥

---

1. निधिर्माधवा ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

विहारो विहरणं, चतुरस्रादिरूपेण भूमेः करणम्। तस्य योगाः उपायाः।

यावदायामं प्रमाणम्॥ (2)

Kapardi (Sūtra 2)

यावदायाममित्यव्ययीभावः। यावदवधारण इति। किमत्रावधार्यते? आयामः। आयाम एव प्रमाणमिति न, तिर्यङ्मान्यक्षणया रज्जू। ताभ्यामपि विहरणस्य शक्यत्वात्। प्रमाणसंज्ञायाः प्रयोजनं 'प्रमाणं तृतीयेन वर्धयेदित्यायामसंप्रज्ञानार्थम्।

Karavinda (Sūtra 2)

यावच्छब्दः परिमाणवाची, आयामशब्दो विस्तारप्रतियोगिवचनः। 'यावदवधारणे इति समासः। यावानायामस्तावत् प्रमाणं भवति, किमत्रावधार्यते? आयामपरिमाणमेव प्रमाणमिति। तदत्राऽऽयामस्य द्विगुणत्वात्तदाश्रयभूतरज्ज्वादिप्रमाणमिति। अस्य प्रमाणं तिर्यगादिषु प्रयोजनम्।

तदर्धमभ्यस्याऽपरस्मिंस्तृतीये षड्भागोने लक्षणं करोति॥ (3)

Kapardi (Sūtra 3)

तदिति प्रमाणं परामृश्यते। तदर्धं अभ्यस्य प्रक्षिप्य प्रमाणस्योपरि अपरस्मिंस्तृतीये षड्भागोने लक्षणं करोति। अभ्याससहितं प्रमाणं उभयतः पाशौ कृत्वाऽपरस्मिन् भागे ततीये लक्षणं निरञ्जनं करोति। आयामस्य षड्भागोने लक्षणं कुर्यात्॥

पृष्ठ्यान्तयोरन्तौ नियम्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य निमित्तं करोति॥ (4)

Kapardi (Sūtra 4)

पृष्ठे भवा पृष्ठ्या। तस्या अन्तयोश्शङ्कू निहत्य तयोः पाशौ प्रतिमुच्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य निमित्तं करोति, लक्षणेन दक्षिणा प्रसार्य[1] यथा षड्भागोना तिर्यङ्मानी शिष्टाऽक्षणया रज्जुः एवमपसारयति। निमित्तं निहन्यात्॥

---

1. दक्षिणाऽपसार्य।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Karavinda (Sūtra 3 and 4)

इदानीं तावदैष्टिकसौमिकपाशुबन्धिकानां प्रायेण दीर्घचतुरस्रत्वात्तदनुरूपं विहरणमुच्यते—

प्रमाणमित्येव तच्छब्देनायामभूतं प्रमाणं परामृश्यते । तस्यार्धं तदर्धं, अभ्यसनमुपरिक्षेपः, अपरस्मिन् पश्चाद्भाविन्यागन्तौ, तृतीये प्रमाणार्धाभ्यां सह तृतीये, षड्भागोने—षष्ठो भागषड्भागः तेन हीने तस्मिन्नेव तृतीये, लक्षणं लक्ष्यते येन तल्लक्षणं विमातव्यक्षेत्रस्य कोटिपरिज्ञानोपायभूतं चिह्नं करोति कुर्यात्, पृष्ठचान्तयोः—विमातव्यक्षेत्रस्य मध्यं पृष्ठं, कुत एतदवगम्यते ? तदवयवेषु श्रोण्यंसपार्श्वव्यपदेशाद्यथा श्रोण्यंसदेशपार्श्वानां मध्यं पृष्ठं एवमिदमपीति ! तत्र भवा रेखा पृष्ठचा । तदन्तयोश्शङ्कुं निखाय रज्ज्वन्तौ पाशौ कृत्वा तयोर्नियम्य प्रतिमुच्य लक्षणेन चिह्नेन दक्षिणापायम्य—दक्षिणतोऽपकृष्य रज्जुं तत्र निमित्तं क्षेत्रकोटिज्ञानहेतुं शङ्कुं कुर्यात् ।

एवमुत्तरतो विपर्यस्येतरतस्स समाधिः ॥ (5)

Kapardi (Sūtra 5)

एवमुदगपसार्य पूर्ववत्कुर्यात् । विपर्यस्येतरतः पूर्वस्माच्छङ्कोः पाशमुन्मुच्यापरस्मिन् शङ्कौ प्रतिमुञ्चेत् । अपरस्माच्छङ्कोः पाशमुन्मुच्य पूर्वस्मिन्प्रतिमुञ्चेत् । स विपर्यासः । तं कृत्वेतरतः अंसौ तेनैव प्रथमकृतेन षड्भागोनेन लक्षणेन दक्षिणमंसं उदगपसार्योत्तरमंसमिति स समाधिः । उक्तेन मागविशेषेणापादिताः पार्श्वमान्यादय इति समाधिः ।

Karavinda (Sūtra 5)

एवमुत्तरतोऽपि विकृष्य रज्जुं निमित्तं कुर्यात्, विपर्यासो रज्ज्वन्तयोः पूर्वं पाशं पश्चिमे शङ्कौ पश्चिमं च पूर्वस्मिन् कृत्वा इतरतः कृतनिमित्तात् प्रदेशादन्यत्र तत्र च दक्षिणत उत्तरतश्च विकृष्य निमित्ते कुर्यात् । एतदुक्तं भवति—आयामार्धं प्रमाणे प्रक्षिप्य प्रक्षिप्तं षोढा विभज्य तस्मिन् अन्तादारभ्य पञ्चसु भागेष्वतीतेषु लक्षणं विकर्षणार्थं बलवत्सूक्ष्मरज्ज्वादि बद्ध्वा साभ्यासस्य प्रमाणस्यान्तौ पाशौ कृत्वा पृष्ठचान्तयोश्शङ्कुं निखाय तयोः प्रतिमुच्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य शङ्कुं कुर्यात्, उत्तरतोऽप्येवमेव विकृष्य शङ्कुं कुर्यात्, रज्ज्वन्तौ विपर्यस्येतरस्मिन्नपि प्रदेशे शङ्कुद्वयं कुर्यादिति ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

ननु अपरग्रहणं पूर्वतृतीये लक्षणव्यावृत्त्यर्थं किं न स्यात्, तत्रापि तस्याविरोधादेव न स्यात् । तर्हि मध्यमतृतीयं व्यावर्त्य पूर्वापरयोः प्रदर्शनार्थं भविष्यतीति चेन्नैतत्-यद्येवमिष्टमभविष्यत्तर्हि स्पष्टतरम्मध्यमे तृतीय इत्येवावक्ष्यत्, न चासौ तत्तथोक्तवान् । अथ मन्यसे ? तदर्थमभ्यस्यापरस्मिन्नित्युक्तेऽभ्यासादन्यत्, प्रमाणमपरं प्रतीयते, सामर्थ्यात्तत्र तृतीये लक्षणं भवत्विति, नैतदपि युक्तं—यदयमागन्त्वायामाभ्यासः इति आगन्त्ववयवस्याक्षणयारज्जुशेषतां वक्ष्यति । महावेदिमाने[1] च षट्त्रिंशिकायामष्टदशोपशमस्येत्यादौ पञ्चदशिकेनैवापायम्य श्रौण्यंसानां विहरणं वक्ष्यति, तेनात्राभ्यासागन्तुरेवापरः, तत्र षड्भागोने निरञ्जनमिति विज्ञायते । ननु यद्यागन्तुपरोऽपरशब्दः तर्हि षड्भागोने लक्षणमित्येतावदेवालं, किमर्थः तृतीयशब्दः, नैवास्य प्रयोजनं पश्यामः, उच्यते—अस्त्येवास्य प्रयोजनं, किं तत्,[2] अत्राच्यमानविहरणस्य सर्वाभ्यासविषयत्वख्यापनार्थं, तत्कथं, अत्र तावदाचार्येण सर्वज्ञेन सर्वानुग्रहकारिणा प्रयुक्तस्याक्षरावयवस्यापि नानर्थकता युक्ता, किं पुनः पदस्य । अतो मुख्यया वृत्त्या यदि प्रयोजनं नोपलभामहे तदा गौण्या लक्षणया वा वृत्त्या यथा शब्दोऽर्थवान् भवति तथा व्याख्येयः । अत एवायं शब्द एवं व्याख्यायते—आगन्तुसमानाधिकरणीभूततृतीयशब्दस्यावयवभूतत्रिशब्दवाच्येन त्रित्वेन साभ्यासस्य प्रमाणस्यागन्तुपरिमिता यावन्तो भागास्संभवन्ति तावतां भागानां सङ्ख्या यक्ष्यते, तथा—षड्भागशब्दावयवभूतषट्छब्दवाच्येन च षट्त्वेन तदनुरूपत्वाय त्रित्वलक्षितसङ्ख्याद्विगुणीभूताभागसंङ्ख्या लक्ष्यते । एतेनायमर्थस्संपद्यते—सर्वेष्वभ्यासेषु साभ्यासस्य प्रमाणस्यागन्तुपरिमिता यावन्तो भागास्सम्पद्यन्ते तावद्द्विगुणभागमागन्तुं कृत्वा तस्मिन् भागेनैकेन हीने लक्षणकरणमिति । तद्यथा—अर्धाभ्यासे तावदर्धमेको भागः, प्रमाणन्तु तत्तुल्यौ भागौ, अतस्साभ्यासस्य प्रमाणस्यागन्तुतुल्यास्त्रयो भागाः, आगन्तौ तद्द्विगुणच्छेदे तस्य षड्भागाः, तत्र भागेनैकेन हीने लक्षणम्, तथा आयामाभ्यासे आयाम एको भागः, च तत्सदृश एको भागः । तेन साभ्यासस्य प्रमाणस्य द्वौ भागौ तद्द्विगुणच्छेदे अभ्यासे चत्वारो भागाः । तत्र चतुर्भागोने लक्षणम् । तथा—तृतीयाभ्यासे अभ्यास एको भागः प्रमाणं तत्तुल्यास्त्रयो भागाः, द्विगुणच्छेदेऽभ्यासेऽष्टौ भागाः, तत्राष्टभागोने लक्षणम्, एवमेव तुरीयाद्यभ्यासेषु प्रमाणस्याभ्यासवशेनैव भागकल्पनम्, आगन्तौ तद्द्विगुणसङ्ख्यया भागकल्पनम्, भागोने लक्षणं च द्रष्टव्यम् । ननु यत्राभ्यासेऽभ्यासतुल्यता प्रमाणस्य न सम्भवति कथं तत्र प्रमाणं चागन्तौ च भागकल्पनं

---

1. महावेदि विमाने ।
2. किं चित् ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

लक्षणं च, यथाऽधिकाभ्यासे छेदनं न्यूनाभ्यसे च ?

उच्यते...तत्राप्ययमेव प्रकारः,

किन्तु साभ्यासं प्रमाणमंशेन च सदृशच्छेदं कृत्वा आगन्तुमपि छेदसङ्ख्याद्विगुणसङ्ख्यया छेदं कृत्वा तत्र यावद्भिरंशैर्हीनैरेको भागो हीनो भवति तावद्भिरंशैर्न्यूनेऽभ्यासे निरञ्जनं कुर्यात्, अधिकाभ्यासे तावद्द्विगुणाभ्यासेऽभ्यास एको भागः, प्रमाणं भागार्धं, तत्रार्धेन च सदृशच्छेदे साभ्यासे प्रमाणे त्रयोऽर्धच्छेदाः, तत्सङ्ख्याद्विगुणच्छेदेऽभ्यासे तत्र षडर्धच्छेदाः, तेषु द्वाभ्यामूनाभ्यामेको भागो हीयत इति तदूने लक्षणं स्यात्। त्रिगुणाभ्यासेऽभ्यास एको भागः, प्रमाणं तु तृतीयांशकः, तत्सदृशा[1] अभ्यासे त्रयस्तृतीयांशकाः, तेन साभ्यासस्य प्रमाणस्य चत्वारस्तृतीयांशाः, तद्द्विगुणच्छेदे आगन्तावष्टौ तृतीयांशाः, तत्र त्रिभिरंशैरूने लक्षणम्। एवं चतुर्गुणाभ्यासेषु भागानुन्नीय तदनुरूपमागन्तौ लक्षणं कुर्यात्। तथा त्रिभादाभ्यासेऽभ्यास एको भागः, प्रमाण तत्सदृश एको भागस्तृतीयांशश्च, अंशेन च सदृशच्छेदे साभ्यासप्रमाणे सप्त तृतीयांशाः, तद्द्विगुणच्छेदे आगन्तौ चतुर्दश तृतीयांशाः, तैस्त्रिभिरूने तत्र लक्षणम्। एवमेवान्येष्वपि सांशच्छेदेषु भागकल्पनं लक्षणं च द्रष्टव्यम्। एतदपि[2] न विस्मर्तव्यं=सर्वेष्वभ्यासेष्वागन्तुभागैक्यं तद्वशेन प्रमाणे भागैक्यं भागानेकत्वं सांशत्वं केवलांशत्वं[3] चेति, एवमस्य विहरणस्य सर्वाभ्यासविषयत्वमवगन्तव्यम्। यद्येवमुपपद्यते, कुतो ज्ञायते न्यायोऽङ्गीकृत इति, उच्यते—आगन्तुचतुर्थमायामश्चाक्ष्णयारज्जुरिति आयामाभ्यासोऽभ्यासचतुर्थस्याक्ष्णयारज्जुविशेषत्वप्रतिपादनादर्धाभ्यासायामाभ्यां सिद्धस्य पञ्चदशिकाष्टिकयोस्सप्तदशिकाक्ष्णयारज्जुरित्यादेर्विषमाभ्यासोपन्यासाच्च ज्ञायते न्यायोऽयमङ्गीकृत इत्यलमतिप्रसङ्गेन। प्रकृतमनुसरामः। लक्षणकरणं किमर्थं, निरञ्जनार्थं तिर्यङ्मान्यक्ष्णयारज्जुविवेकार्थं च, दक्षिणोत्तरग्रहणं किमर्थं प्रदर्शनार्थं तिरश्चयाः, इतरथा सदःप्रभृतिषु विरोधात्।

अस्य विहरणस्यान्तेऽन्यस्य प्रतिपादनायाह[4]—स समाधिः।

द्विपदमिदम्। तच्छब्देन विहरणमुच्यते, समाध्यभिप्रायः पुँल्लिङ्गनिर्देशः, संशब्दः सम्यगर्थे समशब्दार्थे वा, आङ् समन्ततोभावे, दधातिः करोत्यर्थे, सम्यगन्यूनानतिरिक्तं क्षेत्रं समन्तादापादयतीति समाधिः,

---

1. तत्सदृश एको भागः, त्रयस्तृतीयांशकाः।
2. एतदेव न।
3. केवलांशाङ्गत्वं।
4. अर्थस्य विहरणस्य प्रांशस्य प्रतिपादनायाह। इति. पा।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

यद्वा—समानानामाधिः समाधिः । पार्श्वमान्यौ तिर्यङ्मान्यौ अक्षणया-रज्जुश्च परस्परमन्योन्यसमास्संपादयतीति, चतुर्दिक्षु समं क्षेत्रमापादयतीति समाधिः, अयमर्थः—विमीयमानक्षेत्रस्यान्यूनानतिरेकित्वेनावस्थानं समाधानम्, तच्च सम्यगुपायस्य विहरणस्य फलम्, तद्धेतुत्वाद्विहरणस्य, हेतु-फलयोरभेदोपचारेण तदेव विहरणं समाधिरित्युच्यते, योग इति चेति, किमर्थमिदमुच्यते ? श्रोतॄणां प्रतिपत्तिप्ररोचनार्थं[1] यदेतदुक्तं विहरणं स समाधिः, समोचः श्रोण्यंसान् संपादयति तस्मादिदं सुष्ठुतममतो निस्संदिग्द-मनेन विहर्तव्यमिति ॥

तन्निमित्तो निर्ह्रासो विवृद्धिर्वा ॥ (6)

Kapardi (Sūtra 6)

निमित्तं करणं प्रकृतिः इतिः पर्यायाः । तदेव निरञ्जनार्थं[2] यस्य स तन्निमित्तः । निर्ह्रासः तिर्यङ्भान्याः । वृद्धिर्वा तिर्यङ्मान्या एव । किमुक्तं भवति ? उक्तेन मार्गेण प्रागायताः तिर्यगायतास्समाश्चतुरस्राः कृता इत्यर्थः ।

Karavinda (Sūtra 6)

तदिति समाधिर्हेतुर्विहरणमुच्यते—निमित्तं कारणं हेतुरिति पर्यायाः, निर्ह्रासोऽपचयः, विवृद्धिरुपचयः, तौ तन्निमित्तौ[3] स्यातां, लाघवार्थमिद-मुच्यते, महति चतुरस्रे विहृते तदेकदेशभूतं चतुरस्रं सम्पादयितुमिच्छन् मह-तश्चतुरस्रस्य श्रोण्यंसादिसंस्थितशङ्क्वनुरूपमभिमत[4] प्रदेशेषु शङ्कून्निहत्य शङ्कुषु रज्जुं प्रबद्ध्य यावदभिमतं प्रसार्य ताभिरल्पं चतुरस्रं सम्पादयेत्, विवृद्धौ चतुरस्रपार्श्वमान्यादिभिर्यावदभिमता दीर्घरज्जूः प्रबद्ध्य तास्तत्कूट-संस्थितशङ्क्वनुरूपाः प्रसार्याभिमतप्रदेशेषु शङ्कुं निहत्य तदन्तरं गृह्णीयात्, पृष्ठ्यायां करणीषु चाभिमतप्रदेशेषु शङ्कुं निहत्य तदनुरूपाणि निमित्ता-न्तराणि कृत्वा रज्जूः प्रसार्य क्षेत्रस्यापचयमुपचयं वा कुर्यादित्यर्थः । निर्ह्रा-सोदाहरणं महावेद्युत्तरवेदिधिष्ण्यादयः[5] । विवृद्भुच्यदाहरणं महावेद्यादयः ।

Sundararāja (Sūtra 2 to 6)

अभीष्टक्षेत्रायामसम्मिता रज्जुः प्रमाणम् । सा सर्वमानेषूभयतःपाशा

---

1. प्रपत्तिप्ररोचनार्थं ।
2. निरञ्छ ।
3. तौ निमित्तौ (तस्मिन् निमित्तौ) ।
4. शङ्क्वनुरूपमभितः ।
5. वेद्यामुत्तर ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

प्राची[1] । सा पूर्वापरयोश्शङ्क्वोर्नियता[2] भवति । सैव पृष्ठभवत्वात् पृष्ठ्येत्यपि व्यपदिश्यते । तद्यावदायामं तावदायामे शुल्वान्तरे तस्यार्धमभ्यस्योपरि[3] प्रक्षिप्य अन्तयोः पाशौ कुर्यात् । तत्र त्रीणि[4] प्रमाणार्धानि भवन्ति । तेषामपरभागभावितृतीयमर्धं षोढा[5] सम्भुज्य पाशादारभ्य पञ्चसु भागेष्विति[6] तेषु लक्षणं कुर्यात् । अस्य शुल्बस्यान्तौ पृष्ठ्यान्तयोर्नियम्य कृतेन[7] लक्षणेन दक्षिणा प्रसार्य निमित्तं करोति शङ्कुं निहन्ति । एवमुत्तरतः पाशौ विपर्यस्य पूर्वान्तेऽप्येवं शङ्कुम् । स समाधिः स एको विहारयोगः । अस्योदाहरणम् —'षट्त्रिंशिकायामष्टादशे' त्यादि । एवं कृते यदि तिर्यङ्मान्या निर्ह्रासो विवृद्धिर्वेष्यते सोऽपि तन्निमित्तः । ये दक्षिणोत्तरा निमित्तभूताश्शङ्क्वः तानेव चिह्नीकृत्य कर्तव्याः ।

निर्ह्रासस्योदाहरणम्—'पञ्चदशिकेनैवापायम्य द्वादशिके शङ्कुम्' इत्यादि । विवृद्धेरपि 'पञ्चदशिकेनैवापायम्यार्धेन ततः' इत्यादि । प्राची तु सर्वत्र लोकत एव ग्राह्या । तत्र बोधायनः 'कृत्तिकाः खल्विमाः[8] प्राचीं न जहति कदाचन[9] । तासां सन्दर्शनेन[10] मापयेदित्येकम् । श्रोणासन्दर्शनेन मापयेदित्येकम् । चित्रास्वात्योरन्तरालेन मापयेदित्यपरं' इति । एतानि लक्षणानि देशविशेषेषु व्यवतिष्ठन्ते, सर्वदेशसाधारणं लक्षणमाह कात्यायनः—'समे क्षेत्रे शङ्कुं[11] निखाय शङ्कुसम्मितया रज्ज्वा मण्डलं परिलिख्य यत्र लेखयोश्शङ्क्वग्रच्छाया निपतति सा प्राची' । इति । लेखयोरिति । मण्डलरेखयाः पूर्वापरभागयोरित्यर्थः ।।

आयामं वाभ्यस्यागन्तुचतुर्थमायामस्याक्ष्णया रज्जुस्तिर्यङ्मानी-शेषः ।। (7)

व्याख्यातं विहरणम् ।। (8)

Kapardi (Sūtra 7 and 8)

प्रमाणं वाभ्यस्य आयाममात्रीं रज्जुमायामे प्रक्षिप्य आगन्तोश्चतुर्थमभ्यस्तचतुर्थं भागं आयामे संयोज्य लक्षणं कृत्वा सपाद आयामोऽक्ष्णया रज्जुः । शेषः—पादोनायामः । सा तिर्यङ्मानी । व्याख्यातो विहरणविधिः ।

---

1. प्रचीना ।
2. निहता ।
3. तदर्धं ।
4. त्रीणि त्रीणि ।
5. येषा ।
6. भागेषुलक्षणा; भागेष्वतीतेषु ।
7. कृ, इत्यधिकम्, तेन
8. खल्विमां ।
9. न जहति तासां ।
10. संदर्शनेनानुमापयेदि (एवं बहुत्र)
11. समे शंकुं ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

विस्तरणविधिरुक्तः इयांस्तु विशेषः अंसौ पूर्वं मापयितव्यौ। विपर्यस्य श्रोणी सममन्यत्। वाचोयुक्तिभेदेन विधानस्यैतत्प्रयोजनम् - आयाम-तृतीयमभ्यस्य पूर्वस्मिंश्चतुर्थेऽष्टभागोने लक्षणमित्येवमादीनामुपसङ्ग्रहार्थम्। तत्र श्लोकः—

आगन्त्वर्धेन चिह्नं यद्भागानत्र[1] करोति च।
ध्रुवं स यावदागन्तु कृत्वैकोने निरञ्जनम्॥

विकल्पविधिनोक्ते सिद्धे 'व्याख्यातं विहरणम्' इति किमर्थमुक्तम्? शुल्बान्तरोक्तानां सप्तममण्डलादीनां गौरवप्रतिपादनार्थमुक्तमेव विहरणं लघीय इति प्रतिपादयितुम्।

Karavinda (Sūtra 7 and 8)

अस्यैव विहरणस्यापातदर्शनायाभ्यासान्तरमाह—(आयामं÷शेषः) आयामप्रमाणं कृत्स्नमभ्यस्य किमतः[2] कर्तव्यं, पूर्वोक्तप्रकारेण लक्षणादि कुर्यादित्यभिप्रायः। अयमर्थः—आयाममभ्यस्यापरस्मिन् द्वितीये चतुर्थ-भागोने लक्षणं कुर्यादिति। एवं कृते सत्यागन्तुचतुर्थमागन्तौ चतुर्थं प्रतीक-मायामश्चाक्ष्णयारज्जुस्स्यात्। अक्ष्णयेति निपातो विभक्तिप्रतिरूपकः कोणवाची। कोणगता रज्जुरक्ष्णयारज्जुः, कर्णरज्जुरित्यर्थः। शेषः अक्ष्णयारज्जुभूतप्रतीकादन्यानि त्रीणि प्रतीकानि। तिर्यक् मीयते अनयेति तिर्यङ्मानी, तिर्यगवस्थिता रज्जुः। रज्ज्वभिप्रायः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। वा शब्दोऽभ्यासान्तरसमुच्चयार्थः। आयामं वा द्विगुणं वा तृतीयं वा तुरीय वेत्ये-वमाद्यभ्यासविशेषार्थं वाग्रहणम्। अयमर्थः—यावती रज्जुः प्रमाणं तस्मात् न्यूना तदधिका वा तत्समा वाऽभ्यस्यते तत्र तत्र पूर्वोक्तप्रकारेण तावतस्तावतो वर्गान् कृत्वा भागेनैकेन हीने लक्षणं कृत्वा पृष्ठ्यान्तयोरन्तौ नियम्येत्या-दिना प्रकारेण विहरेदिति। एषामुदाहरणान्युत्तरसूत्रे दर्शयिष्यन्ते। ननु च लक्षणनिमित्तार्थं[3] रज्ज्वामपायतायां लक्षणपूर्वभाविनः प्रमाणदनन्तरस्य[4] एकस्य भागस्याक्ष्णयारज्जुता, भागान्तराणां तिर्यङ्मानिता च स्पष्टैव, किमर्थमिदमुच्यते, आगन्तुचतुर्थमायामश्चाक्ष्णयारज्जुस्तिर्यङ्मानी शेष इति। उच्यते—प्रथमभूतेऽर्धाभ्यासे षड्भागोने लक्षणमित्येतावन्मात्र-मित्यभिमतम्,[5] तावतार्धं ऊनभागः[6] किमर्थः, किमभ्यासो मूलतो हीयते उतान्ततः, अन्ये च भागाः किमर्थं, ते च कुत इति न ज्ञायते, तत्र नियम-

1. आगन्त्वर्धेन चिह्नाय भागोनात्र।
2. किमर्थं।
3. लक्षणेन निमित्तार्थं।
4. प्रमाणान्तरस्य।
5. अभि हितम्।
6. षड्नोभागः।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

हेतोरभावात्। अप्रवृत्तिरनियमो वा स्यादिहागन्तुचतुर्थमायामश्चाक्ष्णया-रज्जुः तिर्यङ्मानी शेष इति अतस्स एको भागोऽभ्यासमूलतः, इतरे भागास्तदन्तत इतीह सिद्धं तत्रोपजीव्यत्वं[1] तत्र[2] सिद्धम्, नन्वेकस्य भाग-स्याक्ष्ण यारज्जुत्वे भागान्तराणां तिर्यङ्मानित्वे च पृथग्भूताभ्यास[3] एव वक्तव्ये कस्मात्तद्विपरीतं कृतं, उच्यते—अर्धाभ्यासार्धायामाभ्यासयोरेकवि-हरणस्थविषयज्ञापने तृतीयाश्रुतिसामर्थ्यात्सूचितमभ्यासन्यायमभ्यासविषये सूत्रावयवेर्द्र ढयितुं विपरीतं कृतम्। किंचात्राभ्यासस्य षोढा विभागे चतुर्धा विभागे च एकस्य भागस्याक्ष्णयारज्जुता भागान्तराणां सर्वेषां तिर्यङ्मा-नित्ता च प्रतिपद्यते। व्याख्यातं विहरणमित्यत्र व्याख्यातमेव विहरणं नान्यद्विहरणमित्ययमर्थः, आगन्तौ न्यूनाधिकभावेन साभ्यासस्य प्रमाणस्या-गन्तौ भागानामनेकविषयत्वेऽपि पूर्वोक्तमेव, विहरणं नान्यद्विहरणमिति[4]। तत्र श्लोकाः—

भागास्साभ्यासमानस्य यावन्तोऽभ्याससम्मिताः।
द्विस्तावन्तस्स्युरागन्तौ तदेकोनेऽत्र लक्षणम् ॥1॥

ते चेत् सांभ्यासमानस्य सांशास्स्युस्सांशसंख्यया।
छिन्द्याद्द्विगुणयाऽऽगन्तुं भागोनेऽत्रैव[5] लक्षणम् ॥2॥

ऊनेऽधिके वा त्वागन्तौ[6] कथं साभ्यासमानके।
भागानां परिक्लिप्तिस्स्यात् कथं वा स्यान्निरञ्जनम् ॥3॥

समता न्यूनताधिक्येऽप्यागन्तौ[7] स्यात्सदैकता।
तद्वशेन प्रमाणे स्युर्भागैक्यानेकतांशता[8] ॥4॥

आगन्तावधिके मानं केवलांशो[9] भवेत्सदा।
न्यूने भागैक्यनानात्वे स्यातां सांशे च केवले ॥5॥

त्रिपादोने तु सांशत्वमर्धोने स्यान्निरञ्जनम्[10]।
समे भागैक्यमेव स्यादित्येव[11] भागकल्पना ॥6॥

सांशेंऽशसदृशच्छेदं कृत्वा साभ्यासमानकम्।
तच्छेदसङ्ख्याद्विगुणच्छेदमागन्तुमप्यथ ॥7॥

---

1. जीवित्वम्।
2. न तत्र।
3. प्रथमभूताभ्यास।
4. न तोऽन्यद्विहरणमिति।
5. अत्रापि।
6. प्यागन्तौ।
7. याऽऽगन्तौ।
8. स्युर्भागैक्यानेदेकतांगता।
9. केवलं यो।
10. निरंशता।
11. स्यादितीयम्।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

यावद्भिरंशैरूनेऽत्र भागेनैकेन हीयते ।
तावद्भिरंशैरूने स्यादागन्तौ लक्षणक्रिया ॥8॥

यावतां पूरणेऽभ्यासो येन भागेन हीयते ।
लक्षणार्थं स भागस्तद्द्विस्तावद्भागपूरणम् ॥9॥

तृतीयग्रहणं कुर्वन् षड्भागसहितं मुनिः ।
साभ्यासमानगान् भागान् द्विकाभ्यासेऽत्र मन्यते ॥10॥

साभ्यासस्य प्रमाणस्य त्रधाकरणपूर्वकम् ।
अभ्यासस्य तृतीयत्वमुक्त्वा षड्भागिनं मतम् ॥11॥

अङ्गीकृत्य तु तत्रैकभागोने लक्षणं व्यधात् ।
यदयं तेन साभ्यासमानभागस्थसङ्खचया ॥12॥

भिन्द्याद्द्विगुणयाऽऽगन्तुं भागोने स्यान्निरञ्जनम् ।
अनन्तरं त्रिसङ्ख्यायां षट्सङ्ख्यां वदताऽमुना ॥13॥

साभ्यासमानभागीया सङ्खचाऽऽगन्तौ द्विरिष्यते ।
तृतीयषड्भागोक्ते द्वे यतस्साभ्यासगोचरे ॥14॥

साभ्यासमानादभ्यासं द्विगुणच्छेदमाहतुः ।
यद्वैकसङ्खचासंयुक्तमूनभागस्थसंङ्खचया ॥15॥

द्विगुणीकृतया या स्यादागन्तौ भागकल्पना ।
यद्वाऽभ्यासार्धसदृशभागं साभ्यासमानकम् ॥16॥

कृत्वा तत्संख्ययाऽऽगन्तुं छित्त्वैकोनेऽत्र लक्षणम् ।
तृतीयशब्दसामर्थ्यादयं न्याय उदीर्यते ॥17॥

पञ्चदशिकाष्टिकयोरित्यादेरुक्तिरेव च ।
पञ्चदशिकाष्टिकयोरिति यत्साम्यमानकम् ॥18॥

यद्द्वादशिकपञ्चत्रिंशकयोरिति वा परम् ।
त्रिगुणागन्तुतत्पूर्वत्र्यंशाभ्यामथवान्वितं[1] ॥19॥

परयुक्तं पञ्चमाभ्यां यद्वा पञ्चगुणान्वितम् ।
एते विहरणार्थायायामाभ्यासस्य गोचरे ॥20॥

यतस्ते न भवेतां ते अभ्यासन्यायहेतुके ।
अर्धाभ्यासे तथाऽऽयामाभ्यासाय तु परस्परम् ॥21॥

सापेक्षाङ्गविधिस्तद्वन्नचायस्यास्य निबन्धनम् ।
नानाभूतेऽपि वाऽऽगन्तौ तद्भागे च तथाविधे ॥22॥

---

1. भ्यासमथान्वितं ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

निरञ्जनं विधिः कस्माद्भागेनैकेन वर्जिते ।
अर्धाभ्यासे तु भागोने लक्षणं यत्तृतीयके[1] ॥23॥
तद्दरीकृत्य चायामाभ्यासे तत्फलभागिनः ।
त्रिर्यङ्मान्यक्षणयारज्जुविवेकरचैकभागकम् ॥24॥
आश्रित्य निर्णयं ब्रूते तेनैकोनेऽत्र लक्षणम् ।

अलमतिविस्तरेण ॥

Sundararaja (Sūtra 7 and 8)

अथ योगान्तरमाह—

प्रमाणमात्रे शुल्बे (प्रमाणमेवाभ्यस्य[2] तां रज्जुं चतुर्धा संभुज्य तृतीयचतुर्थयोर्मध्ये लक्षणं कृत्वा पूर्वापरयोः पाशौ प्रतिमुच्य चतुर्थमायामश्च) विहरणकालेऽक्षणयारज्जुः कार्या । शेषः पादोन आयामस्तिर्यङ्मानीस्थानीयः । एतदुक्तं भवति—आयामं द्विगुणं कृत्वाऽन्यतरस्मिन्नर्धे चतुर्थभागोने लक्षणमिति । यथा गार्हपत्यचितेरायतने[3] चतुररत्नौ चतुररत्निमभ्यस्य त्रिष्वरत्निषु लक्षणमिति कृत्वा विहरेत् । व्याख्यातमिति । पृष्ठ्यान्तयोरन्तावित्यादिना ॥ अत्रेमावभीष्टाभ्यासया रज्ज्वा विहरणार्थौ श्लोकौ—

इष्टायां पृष्ठ्यायारिष्टामागन्तुरज्जुमभ्यस्येत् ।
अभ्यासार्धसमाना यावन्तोंऽशास्सहाधिकायामे[4] ॥1॥
अभ्यास तावद्धा संभुज्यैकोनितेऽत्र चिह्नं स्यात् ।
एकोंऽशस्सायामः कर्णस्तिर्यङ्क्त शेषस्स्यात्[5] ॥2॥

---

1. यद्विधीयते ।
2. कुण्डलितग्रन्थस्थाने—तस्यागन्तुचतुर्थमायामश्च । इति कोशान्तरे दृश्यते; प्रमाणमभ्यस्य ।
3. रायतने चतुररत्निमात्रे द्व्यरत्नित्र्यरत्निमात्रे च लक्षणमिति । व्याख्यातमिति ।
4. इष्टायां समपृष्ट्यायामागन्तुं रज्जुमभ्यसेत् । अभ्यासार्धसमानाया यावन्तोंऽशास्सहाधिकाः ॥1॥
5. अभ्यासं तं चतुर्धा संभुज्यैकोनिते चिह्नं कुर्यात् । सैकांशस्त्वायामः कर्णस्तिर्यक् त्रिरंश, आयामः ॥2॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

दीर्घस्याक्ष्णयारज्जुः पार्श्वमानी तिर्यङ्मानी च यत्पृथग्भूते कुरुतस्तदुभयं करोति ।। (9)

Kapardi (Sūtra 9)

दीर्घचतुरस्रस्येत्यर्थः । सममण्डलस्य पार्श्वमान्यादीनामभावाद्विषमचतुरस्राच्चायामाः परिगृह्यन्ते[1] । पार्श्वमानी तिर्यङ्मानी कुरुत इति निर्देशादक्ष्णयारज्जुरित्येकवचननिर्देशाच्च यस्य चतुरस्रस्य पार्श्वमान्येका तिर्यङ्मान्येकैवाक्ष्णयारज्जुस्सङ्गृह्यते पार्श्वमान्या कृते चतुरस्रे यावत् क्षेत्रं भवति तिर्यङ्मान्या च, तदुभयमक्ष्णयारज्जुः करोति—पार्श्वमानीक्षेत्रं तिर्यङ्मानीक्षेत्रं च करोतीत्यर्थः । वक्ष्यति च 'त्रिकचतुष्कयोः' इत्यादिना । त्रिकस्य वर्गो नव $(3^2=9)$; चतुष्कस्य वर्गः षोडश $(4^2=16)$ । षोडशसु नवके क्षिप्ते $(16+9=25)$ पञ्चविंशतिः । पञ्चका वर्गाः पञ्चविंशतिः $(5=\sqrt{25})$ एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । पृथग्ग्रहणं संसर्गो मा भूदित्येवमर्थम् । भूतग्रहणं किमर्थं ? पृथक्कुरुत इत्युच्यमाने संसर्गविशेषोऽपि स्यात् । भूतग्रहणे सत्येतद्दोषो न भवति ।

ताभिर्ज्ञेयाभिरुक्तं विहरणम् ।। (10)

Kapardi (Sūtra 10)

ताभिरुक्ताभिस्तिसृभिरुक्तं विहरणम् । ज्ञेयाभिः ज्ञातुं शक्याभिः—मनसा परिकल्पिताभिः । उक्तेन मार्गेण विहरेदित्यर्थः । प्रउगादिषु करणपरिज्ञानार्थमेतत्सूत्रमिहाप्युपकरिष्यतीत्यत्रोक्तम् ।

Karavinda (Sūtra 9 and 10)

एतद्विहरणं क्षेत्रसमाधानात् । समाधिरित्युक्तम् । अस्य समाधिहेतुत्वं दर्शयन्नाह ।

दीर्घस्य—दीर्घचतुरस्रस्य, समस्येति च सामर्थ्याल्लभ्यते, तदत्रैवं व्याख्यास्यते—अक्ष्णयारज्जुस्तिर्यङ्मानी चोक्ता, पार्श्वं यया मीयते सा पार्श्वमानी, यत् पृथग्भूते—नानाभूते, कुरुतः—संपादयतः तदुभयमुभयक्षेत्रपरिमितं एकं क्षेत्रं करोति—संपादयतीत्यर्थः, दीर्घस्य चतुरस्रस्य पार्श्वमानी स्वयमेव पार्श्वमानी तिर्यङ्मानी च भूत्वा यत् क्षेत्रं करोति, तिर्यङ्मानी स्वयमेव पार्श्वमानो तिर्यङ्मानी च भूत्वा यत्क्षेत्रं करोति अक्ष्णयारज्जुस्स्वयमेव पार्श्वमानी तिर्यङ्मानी च भूत्वा तदुभयक्षेत्रपरिमितं क्षेत्रं

---

1. चतुरश्राच्च न परिगृह्यन्ते ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

करोति । ताभिर्ज्ञेयाभिरुक्तं विहरणं—या एवंभूताः पार्श्वमानीतिर्यङ्मान्यक्ष्णयारज्जवः ताभिर्ज्ञेयाभिर्ज्ञातुं शक्याभिः, उक्तप्रकारपार्श्वमानीतिर्यङ्मान्यक्ष्णयारज्जूनामन्यतरयोः परिमाणज्ञानेनान्यतरा ज्ञातुं शक्येति ता ज्ञेयाः । तत्कथं, यथा इयत्करणी पार्श्वमानी इयत्करणी तिर्यङ्मानीति ज्ञातेऽक्ष्णयारज्जुस्तदुभयफलक्षेत्रकरणीति ज्ञायते । एवमियत्करणी पार्श्वमानी इयत्करण्यक्ष्णयारज्जुरिति ज्ञातेऽक्ष्णयारज्जुफलभूतक्षेत्रात् पार्श्वमानीफलभूतक्षेत्रे शोधिते शिष्टक्षेत्रस्य करणी तिर्यङ्मानीति ज्ञायते, तथेयत्करणी तिर्यङ्मानी इयत्करण्यक्ष्णयारज्जुरिति ज्ञातेऽक्ष्णयारज्जुफलभूतक्षेत्रात्तिर्यङ्मानीफलभूतक्षेत्रे शोधिते शिष्टक्षेत्रस्य करणी पार्श्वमानीति ज्ञातुं शक्यते । एवमेता ज्ञेयाः, ताभिर्ज्ञेयाभिरुक्तं विहरणं—यदुक्तं विहरणं तत्ताभिर्ज्ञेयाभिर्नाज्ञेयाभिरित्यर्थः, एवमुक्तस्य विहरणस्य समाधिहेतुत्वमवगन्तव्यमित्यभिप्रायः । अथवा ज्ञेयाभिः मनसि कल्पितुमुचिताभिः पूर्वोक्तं विहरणं कर्तव्यम् । अयमर्थः पार्श्वमानीतिर्यङ्मान्यक्ष्णयारज्जूनां प्रमाणं ज्ञात्वा तिर्यङ्मान्यक्ष्णयारज्जूभयप्रमाणामेकां रज्जुं मीत्वा तिर्यङ्मान्यन्ते लक्षणं कृत्वा तया पूर्वोक्तं विहरणं कर्तव्यमिति । पूर्वोक्तानामर्धाभ्यासादीनां कानिचिदुदाहरणान्यत्रोच्यन्ते । अर्धाभ्यासे यथा—द्वादशाङ्गुलप्रमाणे षडङ्गुलमभ्यस्ते तदष्टादशाङ्गुलम् । तत्रागन्तुना षडङ्गुलेन प्रमाणे परिच्छिन्ने साभ्यासस्य प्रमाणस्य षडङ्गुलास्त्रयो भागाः । तत्र भागसङ्ख्यास्तिस्रः, ताभिस्तिसृभिः द्विगुणाभिष्षड्भिरागन्तौ षडङ्गुले च्छिन्ने तस्यैको भाग एकैकमङ्गुलं । तत्र षड्भागोने लक्षणे कृते भागेनैकेन सहित आयामः त्रयोदशाङ्गुलं अक्ष्णयारज्जुः शेषाः पञ्च भागाः । पञ्चाङ्गुली तिर्यङ्मानी, तत्र द्वादशाङ्गुलं प्रमाणम्, चतुरस्राणि चतुश्चत्वारिंशच्छतमङ्गुलिक्षेत्राणि करोति । पञ्चाङ्गुला तिर्यङ्मानी पञ्चविंशतिमङ्गुलिक्षेत्राणि करोति । तथा त्रयोदशाङ्गुलाक्ष्णयारज्जः, तदुभयमेकोनसप्तत्यधिकशतमङ्गुलिक्षेत्राणि करोति । आयामाभ्यासे यथा—आयामो द्वादशाङ्गुलः । आगन्तुश्च तावानेव । साभ्यासस्य प्रमाणस्यागन्तुपरिमितौ द्वौ भागौ । तद्द्विगुणसङ्ख्यया ऽऽगन्तौ छिन्ने त्र्यङ्गुलाश्चत्वार आगन्तौ भागाः । तत्रागन्तुचतुर्थमायामश्चाक्ष्णयारज्जुः पञ्चदशाङ्गुला, शेषतिर्यङ्मानी नवाङ्गुला, तत्र नवाङ्गुलैकाशीतिमङ्गुलिक्षेत्राणि करोति, आयामः पूर्ववदेव, पञ्चदशाङ्गुला अक्ष्णयारज्जुः तदुभयं पञ्चविंशत्यधिकशतमङ्गुलिक्षेत्राणि करोति । आयामद्विगुणाभ्यासे यथा—आयामो[1] द्वादशाङ्गुलः, द्विगुणश्चतुर्विंशत्यङ्गुलः, तत्राभ्यासेन प्रमाणे परिच्छिद्य-

1. स एव आयामो ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

माने अभ्यासः एको भागः प्रमाणं तदर्धं, अर्धेनैकस्मिन् परिच्छिद्यमाने त्रीण्यर्धानि तद्द्विगुणच्छेदाः, तत्रैकैकमर्धं चतुरङ्गुलं द्वे अर्धे अष्टाङ्गुले एको भागः, तदूने लक्षणं, तेन युक्तं प्रमाणं, विंशत्यङ्गुलमक्ष्णयारज्जुः, तदून आगन्तौ चतुरङ्गुलं पार्श्वचतुष्टयं षोडशाङ्गुलं, सा तिर्यङ्मानी तत्र षोडशाङ्गुला षट्पञ्चाशच्छतद्वयमङ्गुलिक्षेत्राणि करोति, आयामो द्वादशाङ्गुलः चतुश्चत्वारिंशच्छतं तदुभयं चत्वारिंशच्छतानि[1] विंशत्यङ्गुलाक्ष्णयारज्जुः करोति, यद्वाऽभ्यास एको भागः प्रमाणं तदर्धमेकस्मिन् भागे द्विगुणे द्वे संख्ये, अर्धे द्विगुणिते द्वे अर्धे । तत्रैका संख्या त्रिसंख्ययाऽऽगन्तौ चतुर्विंशत्यङ्गुले छिन्ने तस्यैकैको भागः अष्टाङ्गुलः, तेनैकेन सहितं प्रमाणं, विंशत्यङ्गुलाऽऽक्ष्णयारज्जुरित्यादि पूर्वोक्तमेव । तृतीयाभ्यासे यथा—प्रमाणं चतुर्विंशत्यङ्गुलं, तस्य तृतीयमष्टाङ्गुलं, तस्मिंश्चतुर्विंशत्यङ्गुले प्रक्षिप्ते साभ्यासं प्रमाण द्वात्रिंशदङ्गुलं, तत्र साभ्यासस्य प्रमाणस्यागन्तुसहिताश्चत्वारो भागाः, तद्द्विगुणच्छेदे आगन्तुरष्टभागाः, तत्रैको[2] भाग एकाङ्गुलं, तत्र भागेनैकेन सहित प्रमाणं पञ्चविंशत्यङ्गुलं, अक्ष्णयारज्जुः सप्ताङ्गुलानि तिर्यङ्मानी सैकोनपञ्चाशत्करोति । चतुर्विंशत्यङ्गुलं प्रमाणषट्सप्ततिं पञ्चशतानि च करोति । तदुभयं पञ्चविंशत्यङ्गुला पञ्चविंशतिः षट् शतानि च करोति । एवमेवाभ्यासान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् । त्रिकचतुष्कयोरित्यादिना कानिचिदुदाहरणान्युत्तरत्र स्वयमेव वक्ष्यति । अलमति प्रसङ्गेन ।

Sundararāja (Sūtra 9 and 10)

अथ सनिदानमनेकप्रकारं[3] विहरणमाह—

दीर्घस्य चतुरस्रस्य पार्श्वमान्या समचतुरस्रे कृते यत् क्षेत्रं संपद्यते, यच्च तिर्यङ्मान्या तदुभयं अक्ष्णयारज्ज्वा समचतुरस्रे कृते संपद्यते क्षेत्रं । त्रिकचतुष्कयोरित्याद्युदाहरणम् ।

एवं चासां द्वयोर्ज्ञातयोस्तृतीया ज्ञातुं शक्यते । यथा पार्श्वमानीतिर्यङ्मान्योर्ज्ञातयोः ते पृथग्वर्गयित्वा संयोज्य तद्वर्गमूलमक्ष्णयारज्जुः । तथा पार्श्वमान्यक्ष्णयारज्ज्वोर्ज्ञातयोः अक्ष्णयारज्जुवर्गात्पार्श्वमानीवर्गं विशोध्य (वि) शिष्टस्य मूलं तिर्यङ्मानीवर्गं एवं तिर्यङ्मानीवर्गं विशोध्य पार्श्वमानी । एवं भूताभिर्ज्ञेयाभिः पूर्वोक्तं विहरणम् । त्रिकचतुष्कयोरित्यादीन्येवोदाहरणानि । पूर्वयोगावप्यस्यैव प्रपञ्चौ ॥

1. चत्वारि शतानि ।
2. तत्रैकैको ।
3. सन्निदानमनेकप्रकारं ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

चतुरस्रयाक्ष्णयारज्जुर्द्विस्तावतीं भूमिं करोति ॥ (11)

समस्य द्विकरणी ॥ (12)

प्रमाणं तृतीयेन वर्धयेत्तच्चतुर्थेनात्मचतुस्त्रिंशोनेन ॥ (13)

स विशेषः ॥ (14)

Kapardi (Sūtra 11 to 14)

समस्य द्विकरणी । समस्य चतुरस्रस्य अक्ष्णयारज्जुः समचतुरस्रस्य क्षेत्रं यावद्भवति तस्य द्विगुणं करोति[1]। समस्य ग्रहणं किमर्थम् ? दीर्घनिवृत्त्यर्थमिति चेन्न, उक्तार्थत्वात् । अक्ष्णयारज्जोरभावान्मण्डलस्याप्रसङ्गः । सर्वात्मना समस्य प्रतिपत्त्यर्थमिति, तदप्यप्रयोजकम् । अक्ष्णयारज्जुरित्येकवचननिर्देशात् । प्रमाणं तृतीयेन वर्धयेत्—प्रमाणं तृतीयं प्रक्षिपेत् । तच्चतुर्थेन । तदिति प्रक्षिप्ततृतीयं परामृश्यते । तृतीयं स्वचतुर्थेन वर्धयेदिति शेषः । आत्मचतुस्त्रिंशोनेन—एतत् चतुर्थस्य विशेषणम्, तच्चतुर्थं चतुस्त्रिंशद्धा विभज्यैकं भागमुत्सृज्य शिष्टेनेत्यर्थः ।

$$\left(1+\frac{1}{3}+\frac{1}{34}-\frac{1}{3\times4\times34}=1{\cdot}4142156\right)$$

सविशेषः···सविशेष इति संज्ञा । एवं संवर्गितस्य सह विशेषेण वर्तत इति अन्वर्था संज्ञा । द्वादशे चत्वारि चतुर्षु एकं चतुस्त्रिंशद्धा विभज्य एकं भागमुत्सृज्य, एवं तिलोनसप्तदशाङ्गुलं भवति[2] । द्वादशाङ्गुलस्य तिलवर्गः; एकं नियुतं षडयुतानि षट् सहस्राणि चत्वारि शतानि षष्टिः चत्वारीति (166464) तिलप्रमाणानि ।[3] सप्तदशाङ्गुलमानस्य तिलोनस्य तिलवर्गः—त्रीणि[4] नियुतानि त्रीण्ययुतानि द्वे सहस्रे नव शतानि विंशतिर्नव च (332929) अत्रैकत्रिकयोश्शेषो न भवतीति वेणोस्सविशेषे गृह्यमाणे दशतिलक्षेत्राण्यतिरिक्तानि । तेन नीवारशूकार्धमात्रमप्यतिरिक्तं भवति । तस्माद्विशेष इति व्यवहारार्थमेव भविष्यतीति प्रगणय्य संज्ञा कृताचार्येण ॥

---

1. पार्श्वमानी तिर्यङ्मानी चैका चेत्, अक्ष्णा $=\sqrt{2}$ अतः $\sqrt{2\times2}=2.=$ क्षेत्रम् ।
2. द्वादशाङ्गुलप्रमाणे तृतीयं, चतुरङ्गुलं चतुर्थं तिलोनैकाङ्गुले, एवं तिलोनसप्तदशाङ्गुलं भवति ॥ इति पाठान्तरम् ॥
3. अङ्गुलमेकं $=34$ तिलानि, अतः द्वादशाङ्गुलानि $=12\times34=408$. अस्य वर्गः $=408>408=1,66,464$, इत्थमेव सप्तदशाङ्गुलस्य तिलानि $=17\times34=578$. तिलोनमेतत् $=577$. अस्य वर्गः $=332929$, एतच्च 2×166464 संख्यायास्सममेवेति.
4. मानस्य तिलवर्गः—त्रीणि (पाठान्तरम्)

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अथापरम् ।। (15)

Kapardi (Sūtra 15)

विहारं वक्ष्याम इति शेषः ।

प्रमाणमात्रीं रज्जुमुभयतः पाशां करोति ।। (16)

Kapardi (Sūtra 16)

यत्प्रमाणं चतुरस्रं कर्तुमिच्छति तावत्प्रमाणां रज्जुमुभयतः पाशां कृत्वा[1]—

मध्ये लक्षणमर्धमध्यमयोश्च पृष्ठचायां रज्जुमायम्य पाशयोर्लक्षणेष्विति शङ्कुं निहत्योपान्त्ययोः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यमेन लक्षणेन दक्षिणापायम्य शङ्कुं निमित्तं करोति ।। (17)

मध्यमे पाशौ प्रतिमुच्य उपर्युपरि निमित्तं मध्यमेन लक्षणेन दक्षिणापायम्य शङ्कुं निहन्ति ।। (18

तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन्नितरं मध्यमेन लक्षणेन दक्षिणमंसमायच्छेत् ।। (19)

उन्मुच्य पूर्वस्मादपरस्मिन्प्रतिमुच्य मध्यमेनैव लक्षणेन दक्षिणां श्रोणिमायच्छेत् ।। (20)

एवमुत्तरौ श्रोण्यंसौ ।। (21)

Kapardi (Sūtra 17-21)

मध्ये लक्षणमर्धमध्यमयोश्च—पाशलक्षणयोर्मध्य इत्यर्थः । पाशयोर्लक्षणेषु च शङ्कुं निहत्य, उपान्त्ययोर्द्वितीयचतुर्थयोः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यमेन लक्षणेन दक्षिणापसार्य, निमित्तं साध्यनिमित्तं काकपदं कृत्वा, मध्यमे पाशौ प्रतिमुच्य, उपर्युपरि कादपदं तेनैव लक्षणेन दक्षिणापसार्य, शुङ्कुं निहत्य, तस्मिन्नेकतरं पाशं प्रतिमुच्य, पूर्वस्मिन् शङ्कावितरं पाशं तेनैव लक्षणेन दक्षिणमंसमायच्छेत् । तत्र शङ्कुं निहन्यात् । स दक्षिणांसः[2] । एवमुत्तरतः पूर्वस्मात्पाशमुन्मुच्यापरस्मिन् प्रतिमुच्य, तेनैव लक्षणेन दक्षिणां श्रोणिमायच्छेत् । तत्र शङ्कुं निहन्यात् । सा दक्षिणा श्रोणी । एवमुत्तरतः पक्षः । तत्र इयान्विशेषः—श्रोणी पूर्वं पश्चादंसः ।

Karavinda (Sūtra 11)

ननु चतुरस्रस्येति कथं लभ्यते ? तत्करणीभूतपार्श्वमान्यादिदर्शनात् । समस्येति कथं ? कुरुत इति द्विवचननिर्देशात्, अक्ष्णयारज्जुरित्येकवचननिर्देशाच्च । कुरुत इति द्विवचननिर्देशे कृते सति एकप्रकारा

1. कृत्वापि ।
2. णांसः । पूर्वस्मात्पाशमुन्मु ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पार्श्वमानी तिर्यङ्मानी चेति गम्यते । तथाक्ष्णयारज्जुरित्येकवचननिर्देशात् सा[1] चाप्येकप्रकारेति ज्ञायते । विषमोऽपि दीर्घचतुरस्रो विद्यत एव । यस्याक्ष्णयारज्जू अन्योन्य समे भवतः स निवर्त्यते । समस्येति लभ्यते । पृथग्ग्रहणं किमर्थं ? पार्श्वमानीतियङ्मान्योः संसर्गनिवृत्त्यर्थम् । भूतग्रहणं पृथग्ग्रहणस्य संसर्गविशेषणत्वनिवृत्त्यर्थम् । दीर्घचतुरस्रस्याक्ष्णयारज्जुरियत्करोतीत्युक्तं समस्य सा कियत्करोतीत्यत आह—

समस्य चतुरस्रस्याक्ष्णयारज्जुर्द्विस्तावतीं—द्विगुणां । यस्या भूमेरियमक्ष्णयारज्जः तावद्द्विगुणां भूमिं करोति । द्विगुणाया भूमेः करणीभवतीत्यर्थः । द्विस्तावतीति मयूरव्यंसकादिलक्षणस्समासः । नन्वक्ष्णयारज्जुरित्येकवचननिर्देशात् समचतुरस्रा 'अनुपपदत्वाच्छब्दस्येति' न्यायाच्च द्वितीयापि तादृश्येवेति विज्ञायते । तेन समस्येयं न विषमस्येति गम्यते । अतः किमर्थं समशब्दः[2] ? । उच्यते—एवं तर्हि मिश्रणार्थस्समशब्दः[3] । समस्य—मिश्रीकृत्य एकीकृत्येत्यर्थः[4] । समचतुरस्रस्याक्ष्णयारज्जुः द्विस्तावतीं भूमिं युगपदेव एकीकृत्य करोतीति । उत्तरार्थो वा सम[5] शब्दः । ननु पूर्वसूत्र एव दीर्घशब्दमपहाय चतुरस्रस्येत्यस्तु तेनास्यापि सिद्धिर्भवत्येव, सत्यं—तथासत्युक्तन्यायेन समस्यैव तत्स्यान्न दीर्घस्य, तस्मात् पृथगेवमेव वक्तव्यम् । प्रकृतोपजीवनेन संज्ञा विधातुमाह—

Karavinda (Sūtra 12-14)

समस्य चतुरस्रस्याक्ष्णयारज्जुः सा द्विकरणीसंज्ञा भवति । अन्वर्थैषा संज्ञा, द्वयोः करणी द्विकरणीति । ननु पूर्वसूत्रेणैव द्विकरणीत्वे सिद्धे अयुक्ता संज्ञा, सत्यं, द्विकरणीत्वं सिद्धं तथापि दीर्घत्रिकोणादीनामपि द्विकरण्यस्सन्ति, तत्र द्विकरणीत्युक्ते अस्या एव ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थं संज्ञा । ननु सा द्विकरणीत्येव वक्तव्यं, समग्रहणं किमर्थं ? वक्ष्यमाणापि संज्ञा समद्विकरणीविषया यथा स्यादिति । समग्रहणस्य पूर्वसूत्रविषयत्वे अत्र सामर्थ्यात्तत्सिद्धिः । द्विकरण्या एव प्रकारान्तरमाह—

समचतुरस्रस्य प्रमाणमायामं तत्तृतीयेन[6] वर्धयेद्वृद्धिं गमयेत्, तच्च तृतीयं स्वचतुर्थेन तृतीयस्य चतुर्थभागेनेत्यर्थः[7] । आत्मचतुस्त्रिंशोनेन आत्मशब्देन[8]

---

1. सर्वा ।
2. समस्य ।
3. समस्य ।
4. एकीकृत्येति यावत् ।
5. समस्य ।
6. स्वतृतीयेन ।
7. चतुर्भागेनेत्यर्थः ।
8. चतुर्थस्यात्मा ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

चतुर्थो भागः परामृश्यते। वर्धयेदित्येव, स विशेषः—तस्य विशेष इति संज्ञा। तृतीयादिना येन वृद्धं प्रमाणं तस्य विशेषसंज्ञा। यथा—द्वादशाङ्गुलं प्रमाणं चतुरङ्गुलेन वर्धयेत्, तच्चतुरङ्गुलमेकाङ्गुलेन तिलोनेन वर्धयेत्। चतुर्विंशत्तिलाः पृथुसंश्लिष्टा अङ्गुलिरिति प्रमाणविदो मन्यन्ते। वक्ष्यति, 'अर्धं तद्विशेषमभ्यस्य बाह्यविशेषाभ्यां परिगृह्णीयात्' इत्यादि[1]। कथं, मध्यमे सविवेषं प्रतिमुच्य चतुर्थेन चतुर्थसविशेषेणेत्येवमादि। अत्र सह विशेषेण वर्तत इति सविशेषः। विशेषसहितं प्रमाणमेव सविशेष इत्यवगन्तव्यम्। किमर्थं महती संज्ञा, अन्वर्थैषा यथा स्यादिति, तत्कथं विपूर्वं-शिशिरतिशयवाची, 'शिशिरसर्वोपापाने, विपूर्वोऽतिशये' इत्युपदेशात्। अक्षणयारज्जुभूतद्विकरण्याः प्रमाणातिरिक्तादंशात् किञ्चिद्विशिष्यते अतिरिच्यत इति विशेषः। यद्वा ततः किंचित् क्षेत्रं विशेषयति अतिरेचयति मानकाल इति वा विशेषः। तथाहि—चतुस्त्रिंशत्तिला अङ्गुलिरित्युक्तम्। द्वादशाङ्गुलस्य तिलवर्गः—एकं नियुतं षडयुतानि षट्सहस्राणि चत्वारि शतानि षष्टिश्चत्वारि च तिलप्रमाणानि चतुरस्रक्षेत्रप्रमाणानि। तिलोनसप्तदशाङ्गुलस्य तिलवर्गः—त्रीणि नियुतानि त्रीण्ययुतानि द्वे सहस्रे नव शतानि विंशतिर्नव च तिलप्रमाणानि चतुरस्रक्षेत्राणि। अत्रैकं तिल चतुरस्रक्षेत्रद्विगुणादतिरिच्यते। ततस्तस्य विशेष इति संज्ञा। वेणुना सविशेषेण मीयमानेऽग्नौ प्रमीयमाने त्वात्मनि यत् क्षेत्रमतिरिच्यते तेन नीवारशूकमात्रमपि सर्वथातिरिक्तं न भवति तन्नचूने ततोऽल्पतरमिति द्विकरणीकार्ये सविशेषव्यवहारः। इदानीं प्रासङ्गिकमेकं विहरणं व्याख्याय विहरणान्तरमाह—

Karavinda (Sūtra 15 to 21)

अथापरं विहरणं—व्याख्यास्याम इति शेषः, प्रमाणमात्रीं अयाममात्रीं रज्जुं उभयतः पाशां आद्यन्तयोः पाशयुक्तां, मध्ये लक्षणं निरञ्जनार्थं, अर्धमध्ययोः पूर्वार्धमध्ये अपरार्धमध्ये च लक्षणद्वयं निरञ्जनं[2] कृत्वा पृष्ठघायां मातव्यभूतलमध्यलेखायां रज्जुमायम्य—प्रसार्य पाशयोर्लक्षणेष्विति पञ्च शङ्कून्निहन्ति इतिशब्दश्चार्थे। उपान्त्ययोः अन्त्यसमीपस्थितयोः शङ्क्वोः पाशौ प्रतिमुच्य मध्येन निरञ्जनभूतेन दक्षिणापायम्य, निमित्तं—चिह्नं करोति। निमित्तं दिक्संदर्शनार्थम्। मध्यमे शङ्कौ पाशौ प्रतिमुच्य, उपर्युपरि निमित्तं तस्योपरिष्टादासन्नतरं दक्षिणापायम्य, रज्जुं तदन्ते शङ्कुं निखाय, मध्यमाच्छङ्कोः पाशावुन्मुच्य, दक्षिणशङ्कावेकं पाशं प्रतिमुच्य,

---

1 परिगृह्णीयादित्येवमादीनि

2. चिह्नं

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पूर्वस्मिन्[1] शङ्कावितरं पाशं प्रतिमुच्य, निरञ्जनेन दक्षिणमंसं प्रत्याय-च्छेत्। रज्जुं यथा दक्षिणांसस्संपद्यते तथाऽऽयच्छेत् । एवमेव दक्षिणां श्रोणिमायच्छेदित्येवमादीनि उन्मुच्य, पूर्वस्मादित्यादीन्युत्तराणि सूत्राणि। पञ्चशङ्कुरयं योगस्समचतुरस्रविषयः ॥

Sundararāja (Sūtra 11)

चतुरस्रस्येत्यविशेषात् समस्येत्यत्रापि संबध्यते।[2] अथवा उत्तर-सूत्रगतं समस्येति पदमत्रापि संबध्यते।

Sundararāja (Sūtra 12)

अनन्तरोक्ता समस्य चतुरस्रस्याक्ष्णयारज्जुः द्विकरणी संज्ञिका। ताव-तोर्द्वयोः क्षेत्रयोः करणात्। तस्य ज्ञानोपायमाह—

Sundararāja (Sūtra 13)

यथा—द्वादशाङ्गुलस्य प्रमाणस्य तृतीयं चतुरङ्गुलं, तस्य चतुर्थम-ङ्गुलिः अङ्गुलेश्चतुस्त्रिंशो भागास्तिलमात्रम् । एवं द्वादशाङ्गुलस्या-क्ष्णयारज्जुस्तिलोनसप्तदशाङ्गुला । तथा अष्टाचत्वारिंशदङ्गुलस्याक्ष्ण-यारज्जुः चतुस्तिलोना अष्टषष्टयङ्गुलेत्यादि।

Sundararāja (Sūtra 14)

योऽक्ष्णयारज्ज्वाः प्रमाणादतिरिक्तोंऽशः स विशेषसंज्ञः। 'अर्धे तद्वि-शेषमभ्यस्य' इत्याद्युदाहरणम् ॥

Sundararāja (Sūrta 15 to 21)

अर्धयोर्मध्ये अर्धमध्ये । उपान्त्ययोः—द्वितीयचतुर्थयोश्शङ्क्वोः । निमित्तं—चिह्नम् । स्पष्टमन्यत् । एष योगस्समचतुरस्रविषयः । एव-मुत्तरतः ॥

इति प्रथमः खण्डः

---

1. पञ्चानां।
2. समस्येति चात्रापि संबध्यते ।समस्यद्विकरणी।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अथ द्वितीयः खण्डः

अथापरो योगः ॥ (1)

Kapardi (Sūtra 1)

विहरणविशेषः इत्यर्थः ॥

पृष्ठ्यान्तयोर्मध्ये च शङ्कुं निहत्यार्धेऽर्धे तद्विशेषमभ्यस्य लक्षण कृत्वार्धमागमयेत् ॥ (2)

अन्त्ययोः पाशौ कृत्वा मध्यमे सविशेषं प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन्नितरं लक्षणेन दक्षिणमंसमायच्छेत् ॥ (3)

उन्मुच्य पूर्वस्मादपरस्मिन्प्रतिमुच्य लक्षणेनैव दक्षिणां श्रोणिमायच्छेत् ॥ (4)

एवमुत्तरौ श्रोण्यंसौ ॥ (5)

Kapardi (Sūtra 2 to 5)

चतुरस्रप्रमाणान्तयोश्शङ्कुं निहत्य तयोर्मध्ये च शङ्कुं निहत्य अर्धे–प्रमाणार्धे, तद्विशेषं, तस्यार्धस्य विशेषं, प्रमाणं[1] तृतीयेन वर्धयेदिति न्यायेन लक्षणं कृत्वा पुनरागमयेत्[2] प्रक्षिपेत् । अन्त्ययोः पाशौ कृत्वा मध्यमे शङ्कौ सविशेषं पाशं प्रतिमुच्य[3] पूर्वस्मिन् शङ्कौ इतरं पाशं प्रतिमुच्य लक्षणेन दक्षिणेनापासार्य शङ्कुं निहन्यात् । स दक्षिणांसः । पूर्वस्माच्छङ्कोः पाशमपरस्मिन् शङ्कौ प्रतिमुच्य तेनैव लक्षणेन दक्षिणां श्रोणिमायच्छेत् । तेनैवोदगपसार्य उत्तरां श्रोणिं विपर्यस्योत्तरमंसम्[4] ॥

योगद्वयमिदं समचतुरस्रस्य सम्यक् ॥

Karavinda (Sūtra 1 to 5)

प्रमाणमात्रीं रज्जुमित्येव, विहरणोपायो[5] योग इत्युक्तं, पृष्ठ्यान्तयोः मध्ये च शङ्कुं निहत्य । व्याख्यातमेतत् । अर्धे[6] प्रमाणमात्रया रज्ज्वा अर्धे

---

1. तस्याप्यविशेषं प्रमाणं ।
2. पुनरर्धमागमयेत् ।
3. प्रतिमुच्य मध्यमलक्षणेन ।
4. तेनैवोदगपसार्य उत्तरां श्रोणिमायच्छेत्।
5. विहरणपर्यायो ।
6. अर्धे तद्विशेषमभ्यस्य ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

तद्विशेषमभ्यस्य संयोज्य लक्षणं कृत्वा सूत्रसविशेषार्धान्ते अर्धं आगमयेत् शिष्टं यथा प्रमाणं भवति तथाऽऽगमयेत् अयमर्थः—अर्धद्विकरणीमात्रीं केवलार्धमात्रीं च एकां रज्जुं मीत्वार्धद्विकरणीमात्रे[1] लक्षणं कृत्वा रज्ज्वन्तौ पाशौ कृत्वा मध्यमे शङ्कौ सविशेषमर्धं प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन् शङ्कौ केवलमर्धं प्रतिमुच्य लक्षणेन दक्षिणमंसमायच्छेत्–कुर्यात् । उन्मुच्य पूर्वस्मादिति स्पष्टार्थः । अयमपि योगस्समचतुरस्रविषय एव । अर्धे तद्विशेषमिति प्रमाणसविशेषयोः प्रस्तुतत्वात् प्रसङ्गेनोच्यते ।

Sundararāja (Sūtra 1 to 5)

अर्धे—प्रमाणार्धमात्रे[2] शुल्बे । तद्विशेषं—अर्धस्यैव विशेषं अभ्यस्य तद्विशेषान्ते लक्षणं कृत्वा अन्यदर्धं निर्विशेषमागमयेत्[3] । यथा—गार्हपत्यचितेः षण्णवत्यङ्गुलाया अन्तयोर्मध्ये[4] च शङ्कून्निहत्य अर्धेऽष्टाचत्वारिंशदङ्गुले तद्विशेषं चतुस्तिलोनं विंशत्यङ्गुलमभ्यस्य लक्षणं कृत्वान्यदर्धं अष्टाचत्वारिंशदङ्गुलं संयोजयेत् । एवं चतुस्तिलोनषोडशकोत्तरशताङ्गुलं शुल्बम् । अन्तयोरित्यादि[5] स्पष्टम् ।

प्रमाणं तिर्यग्द्विकरण्यायामः ॥ (6)

तस्याक्ष्णयारज्जुस्त्रिकरणी ॥ (7)

Kapardi (Sūtra 6 and 7)

प्रमाणं—प्रक्रमादेस्तिर्यङ्मानौ । द्विकरणी—पार्श्वमानी तस्यैव प्रक्रमादेः । तस्यैवंभूतस्य दीर्घचतुरस्रस्याक्ष्णयारज्जुस्त्रिकरणी—त्रिगुणां भूमिं करोति तस्य तिर्यङ्मानीभूतस्य । कथं ? प्रमाणमेकं करोति पार्श्वमानी द्विकरणी सा द्वौ करोति । तदुभयमक्ष्णयारज्जुः करोति । तदुक्तं—

दीर्घस्याक्ष्णयारज्जुः[6] । इति—

तृतीयकरण्येतेन व्याख्याता ॥ (8)

विभागस्तु नवधा ॥ (9)

Kapardi (Sūtra 8 and 9)

एतेनैव मार्गेण तृतीयकरणी व्याख्याता । अनयैव त्रिकरण्या तृतीय-

---

1. मात्रं ।
2. अर्धप्रमाणमात्रे ।
3. अन्यदनिर्विशेष ।
4. अन्त्ययोर्मध्ये ।
5. अन्त्ययोरित्यादि ।
6. रज्जुः करोति ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

करण्यप्यवगन्तुं शक्येत्यर्थः। कथमित्याह—त्रिकरणीक्षेत्रं नवधा विभज्य एकं भागं गृह्णीयात्। प्रमाणतृतीयं भवति। त्रिकरण्याः तृतीयं करोति। तत्र श्लोकः—

अक्ष्णारज्जुस्त्रिकृत्प्रोक्ता प्रमाणसविशेषयोः।
अस्या एव तृतीयं तु तृतीयकरणीं विदुः॥

Karavinda (Sūtra 6 amd 7)

प्रमाणद्विकरण्यक्ष्णयारज्जव उक्ताः। यस्य चतुरस्रस्य प्रमाणं तिर्यङ्मानी द्विकरणी पार्श्वमानी तस्य चतुरस्रस्याक्ष्णयारज्जुः प्रमाणपार्श्वमानो तिर्यङ्मानी क्षेत्रस्य त्रिकरणीभवति॥

Karavinda (Sūtra 8)

त्रिकरणीव्याख्याने तृतीयकरण्यपि व्याख्याता। कथं? तृतीयं तिर्यग्द्विकरण्यायामः, तस्याक्ष्णयारज्जुस्तृतीयकरणी।

Karavinda (Sūtra 1)

तृतीयकरण्यवगमायाह। तृतीयकरण्यवगमे इयांस्तु विशेषः। क्षेत्रस्य नवधा विभागः कार्यः, कस्य क्षेत्रस्य? प्रमाणक्षेत्रस्य त्रिकरणीक्षेत्रस्य वा। अयमर्थः—यस्य क्षेत्रस्य तृतीयकरणी साध्यते तत् क्षेत्रं नवधा विभज्य तत्रैकस्य भागस्य पार्श्वमानीं तियङ्मानीं कृत्वा तस्यैव भागस्याक्ष्णयारज्जुं पार्श्वमानीं कृत्वा ताभ्यां चतुरस्रे कृते तस्याक्ष्णयारज्जुमादाय तया चतुरस्रे कृते तत्क्षेत्रप्रमाणं पार्श्वमानीतिर्यङ्मानीकृतक्षेत्रस्य तृतीयं भवति। यद्वा त्रिकरण्या कृते चतुरस्रे नवधा विभक्ते तत्रैकस्य भागस्य करणीप्रमाणचतुरस्रक्षेत्रस्य तृतीयकरणी भवति। स च विभागः प्रमाणक्षेत्रतृतीयमिति प्रदर्शनम्। एतेन चतुष्करणीचतुर्थकरणीप्रभृतीनामपि। तथाहि—प्रमाणं तिर्यक् त्रिकरण्यायामस्तस्याक्ष्णयारज्जुश्चतुष्करणी। तथा प्रमाणं तिर्यक् चतुष्करण्यायामस्तस्याक्ष्णयारज्जुः पञ्चकरणी। तथा प्रमाणं तिर्यक्पञ्चकरण्यायामस्तस्याक्ष्णतारज्जुः षट्करणीत्यादि द्रष्टव्यम्। तथाहि—द्विकरणी तिर्यङ्मानी त्रिकरण्यायामः तस्याक्ष्णयारज्जुः पञ्चकरणी। तिर्यङ्मानी दशकरण्यायामस्तस्याक्ष्णयारज्जुः पञ्चदशकरणीत्याद्यपि द्रष्टव्यम्। तथा तुरीयं तिर्यक् त्रिकरण्यायामस्तस्याक्ष्णयारज्जुस्तुरीयकरणी। तथा पञ्चमं तिर्यक्चतुष्करण्यायामस्तस्याक्ष्णयारज्जुः पञ्चमकरणीत्यादि द्रष्टव्यम्। त्रिकरणीतृतीयकरण्योस्सौत्रामण्यादावुपयोगः। ननु दीर्घस्याक्ष्णयारज्जुरित्यनेन त्रिकरणीतृतीयकरणीप्रभृतयः सिद्धाः। तत्किमर्थं त्रिकरण्यादिकरणीविधिरारभ्यते। उच्यते—

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

द्विप्रकाराः करण्यः, शुद्धमूला अशुद्धमूलाश्च । शुद्धं मूलं यासां ताश्शुद्धमूलाः । द्वाभ्यां चत्वारि, त्रिभिर्नवेत्यादिवक्ष्यमाणाश्चतुष्करणीनवकरणीप्रभृतयः शुद्धमूलाः । पुनर्नैव कदाचिन्मूलेन व्यपदेशार्हाः । तासां तु सर्वदा द्विकरणी त्रिकरणी पञ्चकरणीत्येव व्यपदेश इति प्रदर्शयितुमिदमुच्यते, द्वयोः करणी द्विकरणी, त्रयाणां करणी त्रिकरणी, चतुर्णां करणी चतुष्करणी, पञ्चानां करणी पञ्चकरणीति । किञ्च दीर्घस्याक्ष्णयारज्जुरित्यनेन सामान्येन नाञ्जसा त्रिकरणीप्रभृतीनामवगतिर्भवति । उक्तप्रकारेण संपन्नानां करणीनां तेन संवादमात्रं भवति । तद्युज्यत एव द्विकरण्यादिकरणीविशेषविध्यारम्भः ।

Sundararāja (Sūtra 6 and 7)

अथ त्रिकरणीमाह । यथा द्वादशाङ्गुला तिर्यङ्मानी तद्द्विकरणी तिलोनसप्तदशाङ्गुला पार्श्वमानी । एवं दीर्घचतुरस्रे कृते तस्याक्ष्णयारज्जुर्विंशत्यङ्गुलयस्सप्तविंशतितिलाश्च । सा त्रिकरणी प्रमाणपरिमितं क्षेत्रं त्रिगुणं करोति ॥

Sundararāja (Sūtra 8 and 9)

तृतीयकरण्या[1] चतुरस्रे कृते नवधा विभागः कार्यः । तस्यैको भागः प्रमाणक्षेत्रस्य तृतीयं भवति । त्रिकरण्यास्तृतीयं तस्य करणी ॥

तुल्ययोश्चतुरस्रयोरुक्तस्समासः ॥ (10)

नाना प्रमाणयोश्चतुरस्रयोस्समासः ॥ (11)

Kapardi (Sūtra 10 and 11)

समास एकीकरणम् । चतुरस्रस्याक्ष्णयारज्जुरिति सूत्रेण स्पष्टः । "नानाप्रमाणयोश्चतुरस्रयोस्समासः" उच्यत इति शेषः । दीर्घस्य समस्य चतुरस्रस्य समास एकीकरणम् ।

ह्रसीयसः करण्या वर्षीयसो वृद्ध्रमुल्लिखेत् ॥ (12)

वृद्ध्रस्याक्ष्णयारज्जुरुभे समस्यति ॥ (13)

तदुक्तम् ॥ (14)

Kapnrdi (Sūtra 12, 13 and 14)

ह्रसीयसः अल्पीयसः क्षेत्रस्य करण्या प्रमाणेन वर्षीयसः वर्षीयसेत्यर्थः । वृद्ध्रं दीर्घमुल्लिखेत् । यथाल्पीयसः करणी तिर्यङ्मानी वर्षीयसः

---

1. त्रिकरण्या ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

करणी पार्श्वमानी, तथा दीर्घचतुरस्रमुल्लिखेत् । वृद्धस्याक्ष्णयारज्जुरुभे समस्यति । उक्तं—दीर्घचतुरस्रस्याक्ष्णयारज्जुरिति ।

Karavinda (Sūtra 10)

तुल्ययोरिति । समासो नाम सममनं मिश्रणं एकीकरणं करणी-तुल्यप्रमाणयोस्समासः । करण्युक्ता चतुरस्रस्याक्ष्णयारज्जुर्द्विस्तावतीं भूमिं करोति समस्येति । उक्तमनुभाषणं वक्ष्यमाणार्थं, इदमत्र परिशिष्यते, तदिदं वक्ष्यामीति ।

Karavinda (Sūtra 11, 12, 13 and 14)

नानाप्रमाणयोर्भिन्नप्रमाणयोस्समासः करण्युच्यते, ह्रसीयसः अल्पीयसश्चतुरस्रस्य करण्या—करणीप्रमाणेन, वर्षीयसः—महतश्चतुरस्रस्य, वृद्धं—चिह्नमेकदेशमुल्लिखेत् वृद्धस्याक्ष्णयारज्जुरुभे नानाप्रमाणे चतुरस्रे समस्यति एकीकरोति । एतदुक्तं भवति—नानाप्रमाणे चतुरस्रे समस्य अल्पीयसश्चतुरस्रस्य करणीप्रमाणेन महतश्चतुरस्रस्य एकस्यां तिर्यङ्मान्यां परिच्छिन्द्यात् । तत आरभ्योर्ध्वां लेखां यथा परस्यां तिर्यङ्मान्यां तावति प्रदेशे निपतति तथा लिखेत् । लेखाविभक्तस्याल्पीयसः करणीप्रमाणं तिर्यङ्मानी । कस्य ? महतः करणीप्रमाणपार्श्वमानीकस्य दीर्घचतुरस्रस्याक्ष्णयारज्जुरुभे नानाप्रमाणे चतुरस्रे समस्यति । चतुरस्र इति वर्तमाने पुनश्चतुरस्रग्रहणं मण्डलयोरपि चतुरस्रं कृत्वैव समासस्सुकर इति ज्ञापयितुं । तदुक्तं-दीर्घस्येत्यादिना । अस्योपयोगो विद्याभ्यासादिषु ।

Sundararāja (Sūtra 10)

द्विकरण्या यथा द्विपुरुषेऽग्नौ पुरुषद्विकरण्या द्वयोः पुरुषयोस्समास इत्यादि । त्रिकरण्या त्रयाणां पुरुषाणां समासस्याप्येतदुपलक्षणं भवति । दीर्घचतुरस्रयोस्तु[1] समासे अयं विशेषः । तिर्यङ्मान्या द्विकरणी तिर्यङ्मानी, पार्श्वमान्याश्च द्विकरणी पार्श्वमानीति[2] । यथा द्विस्तावायामाश्वमेधवेद्यां षट्त्रिंशिकायाः पृष्ठ्याया द्विकरणी पृष्ठ्या । तिर्यङ्मान्योस्त्रिंशिकाचतुर्विंशिकयोः द्विकरण्यौ तिर्यङ्मान्यौ । एतदेव तत्र प्रकारान्तरेण वक्ष्यते । प्रक्रमस्य द्विकरणी प्रक्रमस्थानीया भवतीति । एवं दीर्घचतुरस्राणां[3] समासे तिर्यङ्मान्यास्त्रिकरणी तिर्यङ्मानीति । पार्श्वमान्याश्च पार्श्वमानी । यथा—त्रिस्तावेऽग्नौ पक्षयोः पुरुषमात्रयाः तिर्यङ्मान्यास्त्रिकरणी अष्टाधिकशतद्वयाङ्गुला पञ्चतिलोना तिर्यङ्मानी भवति ।

---

1. दीर्घचतुरश्रयोः । 2 पार्श्वमानी ।
3. एवं त्रयाणां दीर्घ-चतुरश्राणां ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पार्श्वमान्याश्च षडरत्नेः त्रिकरणी पञ्चाशद्द्विशताङ्गुला विंशतितिलोना पार्श्वमानी भवति । पुच्छस्य पार्श्वमान्या एकादशप्रादेशायाः त्रिकरणी अष्टाविंशतिद्विशताङ्गुला सैकविंशतितिला पार्श्वमानी । एवमन्यत्र ।

Sundararāja (Sūtra 11)

उच्यत इति शेषः ॥

Sundararāja (Sūtra 12, 13 and 14)

ह्रसीयसः करणीं तिर्यङ्मानीं कृत्वा वर्षीयसस्संबन्धिनं वृध्रं दीर्घचतुरस्रमुल्लिखेत्[1], वर्षीयसः करण्येव पार्श्वमानी । एवं कृतस्य दीर्घचतुरस्रस्याक्ष्णयारज्जुस्समस्तयोः करणी भवति । तदुक्तं 'दीर्घस्याक्ष्णयारज्जुः' इत्यादिना । यथा पञ्चविधेऽग्नौ क्रियमाणे द्विपुरुषेण चतुरस्रे कृते चतुष्पुरुषो भवति । तत्र पुरुषमात्रश्चतुरस्रः प्रक्षेप्तव्यः । तत्र द्विपुरुषकरणिके चतुरस्रे तादायामं पुरुषव्यासं[2] दीर्घचतुरस्रमुल्लिखेत् । तस्याक्ष्णयारज्जुरष्टषष्टिशताङ्गुला[3] सैकादशतिला, सा पञ्चविधाग्नेः करणी भवति ।

चतुरस्राच्चतुरस्रं निर्जिहीर्षन् यावन्निर्जिहीर्षेत्तस्य करण्या वृद्ध्रमुल्लिखेत् ॥ (15)

Kapardi (Sūtra 15)

पूर्वस्माच्चतुरस्राच्चतुरस्रं निर्जिहीर्षन् चतुरस्रप्रमाणेन वृध्रमुल्लिखेत् ।

वृद्ध्रस्य पार्श्वमानीमक्ष्णयेतरत्पार्श्वमुपसंहरेत् ॥ (16)

Kapardi (Sūtra 16)

संयोजयेत् ।

सा यत्र निपतेत्तदपच्छिन्द्यात् ॥ (17)

Kapardi (Sūtra 17)

सा पार्श्वमानी इतरस्मिन् पार्श्वे यत्र निपतति स्पृशति तत्रापच्छिन्द्यात् ॥

छिन्नया निरस्तम् ॥ (18)

Kapardi (Sūtra 18)

छिन्नया निरस्तीकृते[4] तन्निरस्तं भवति ।

---

1. संबन्धिनं दीर्घचतुरश्रमुल्लिखेत् ।
2. पुरुषमात्रं ।
3. षष्टिद्विशताङ्गुला ।
4. छिन्नया चतुरश्रेकृते ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Karavinda (Sūtra 15, 16, 17, and 18)

चतुरस्रादिति । इदमपि करणीविधानमेव । महतश्चतुरस्रादल्पं चतुरस्रं निर्जिहीर्षन् विहर्तुमिच्छन् यावत् प्रमाणं चतुरस्रमपनेतुमिच्छति तस्याल्पस्य करण्या महतश्चतुरस्रस्यैकदेशं यथा छिन्नं भवति तथोल्लिखेत् । एवं कृते छिन्नं निरसितव्यक्षेत्रप्रमाणतिर्यङ्मानीकं महत्क्षेत्रपार्श्वमानीकं प्रमाणपार्श्वमानीकं दीर्घचतुरस्रं भवति । अस्य क्षेत्रस्य पार्श्वमानीमक्ष्णयेतरत् पार्श्वमुपसंहरेत् गमयेत्, सा पार्श्वमान्यक्ष्णयोपसंहृता यत्रेतरस्याः पार्श्वमान्याः प्रदेशे निपतति तदपच्छिन्द्यात्—पार्श्वमानीमपच्चिद्याधिकं त्यजेत्, छिन्नया निरस्तं—छिन्नं पार्श्वमानीनिरसितव्यक्षेत्रस्य करणी भवति । तया पार्श्वमान्या चतुरस्रे कृते निरसितव्यक्षक्षत्रं निरस्तं भवतीत्यर्थः ।

Sundararaja (Sūtra 15, 16, 17 and 18)

निर्हारो—निरसनम् । यथा त्रिविधेऽग्नौ क्रियमाणे द्विपुरुषेण चतुरस्रे कृते चतुष्पुरुषो भवति । तत्रैकपुरुषत्यागार्थं पुरुषमात्रतिर्यङ्मान्या वृध्रमुल्लिख्य तस्योत्तरां पार्श्वमानीं दक्षिणां प्राचीमितरत्पार्श्वं गमयेत् । सा च तत्र द्विपुरुषप्रमाणायां चत्वारिंशच्छतद्वयाङ्गुलप्रमाणायां पञ्चतिलोने अष्टशतद्वये निपतति । ततः पुरस्तात् द्वात्रिंशदङ्गुलं पञ्चतिलाश्चापच्छिन्द्यात्[1] । परिशिष्टया करण्या चतुरस्रे कृते पुरुषो निरस्तो भवति ।

उपसंहृताऽक्ष्णयारज्जुस्सा[2]चतुष्करणी छिन्ना चेतरा च यत्पृथग्भूते कुरुतः तदुभयं करोति ॥ (19)

Kapardi (Sūtra 19)

यथा स्वयमेव[3] दर्शयति—उपसंहृता पूर्वं पार्श्वमानी । इदानीमक्ष्णयारज्जुश्चतुरस्रस्य सा चतुष्करणी द्विपुरुषात् छिन्ना[4] पार्श्वमानी इतरा तिर्यङ्मानी यत्पृथग्भूते कुरुतः तदुभयं द्विपुरुषाक्ष्णयारज्जुः करोति । कथमित्याह—

तिर्यङ्मानी पुरुषं शेषस्त्रीन् ॥ (20)

Kapardi (Sūtra 20)

तिर्यङ्मानी पुरुषं करोति । शेषस्त्वक्ष्णयारज्जुर्द्वौ । तदुभयं तस्या-

1. पञ्चतिलाधिकं चापच्छिन्द्यात् ।
2. रज्जुः करोति सा चतुष्करणी ।
3. तथा स्वयमेव, यथास्वमेव ।
4. चतुष्करणी छिन्ना ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

क्ष्णयारज्जुरिति त्रीन्करोति ॥

तदुक्तम् ॥ (21)

Kapardi (Sūtra 21)

तच्चाप्युक्तम् ॥

Karavinda (Sūtra 19, 20 and 21)

इमं प्रकारमुदाहरणमुखेन स्पष्टीकरिष्यन्नाह—

उपेति । सर्वतो द्विपुरुषप्रमाणं चतुष्पुरुषं चतुरस्रं विषयीकृत्योदाहरति । एकस्य चतुरस्रस्यावयवभूते दीर्घचतुरस्रे या पार्श्वमान्यक्ष्णयोपसंहृता सा चतुष्करणी चतुष्पुरुषकरणीति प्रतिज्ञाता । अस्य तिर्यङ्मानी च पुरुषमात्रकरणीति । अस्य दीर्घचतुरस्रस्य छिन्ना पार्श्वमानी कियत्करणीति न ज्ञाता, सैवात्रावगन्तव्या । अत्र पुरुषप्रमाणं तिर्यङ्मान्या पृथग्भूतया यत्क्रियते छिन्नया पार्श्वमान्या पृथग्भूतया यत्क्रियते अक्ष्णयारज्जुः तदुभयक्षेत्रकरणीति न्यायतोऽवगता । तत्राक्ष्णयारज्जुफलभूताच्चतुष्पुरुषाच्चतुरश्रादेकप्रमाणं तिर्यङ्मानीफले त्वेकस्मिन्नपनीते त्रयः पुरुषाः परिशिष्यन्ते । छिन्ना तु पार्श्वमानी तेषां करणीति पारिशेष्यात् सा त्रिपुरुषकरणीत्यवगन्तव्या । अत इदमुक्तं तिर्यङ्मानी पुरुषं करोति शेषः छिन्ना पार्श्वमानी । त्रीन् पुरुषान् इति पुंल्लिङ्गनिर्देशः पुरुषाभिप्रायः । पुरुषनिर्देशश्चाग्नौ पुरुषेण विमानं पुरुषाभ्यासापचयौ समासनिर्हार्योः उदाहरणमिति । अयमर्थः—सर्वतो द्विप्रमाणाच्चतुष्पुरुषाच्चतुरस्रादेकं पुरुषमपनीय त्रिपुरुषं समचतुरस्रं कर्तुमिच्छन् तच्चतुरस्रं पुरुषप्रमाणया रज्ज्वा मध्ये परिच्छिद्य द्विधा कृत्वा तदर्धस्यैकां पार्श्वमानीमपरां पार्श्वमानीं प्रत्यक्ष्णयोपगमयित्वा तयोर्यत्र संपातः तत्रावस्थितां पार्श्वमानीं छित्त्वाऽवशिष्टं निरस्य शिष्टया पार्श्वमान्या समचतुरस्रे कृते तच्चतुरस्रं त्रिपुरुषचतुरस्रं भवति । तथा सर्वतश्चतुष्पुरुषाच्चतुरस्राच्चतुरः पुरुषानपनीय द्वादशपुरुषं समचतुरस्रं कर्तुमिच्छद्द्विपुरुषप्रमाणया तिर्यङ्मान्या समचतुरस्रं विभज्यार्धस्यैकां पार्श्वमानीमन्यां प्रति गमयित्वा तयोस्सन्निपातेऽवस्थितां पार्श्वमानीमवच्छिद्य छेदं निरस्य शिष्टया पार्श्वमान्या चतुरस्रे कृते तत् क्षेत्रं द्वादशपुरुषसमचतुरस्रं भवति । छिन्नशिष्टा पार्श्वमानी तत्करणी भवतीत्यर्थः । एवं प्रमाणक्षेत्रे तृतीयद्विकरणीमपनीय तृतीयकरणीं ग्रहीतुमिच्छन् तृतीये द्विकरण्या वृध्रमुल्लिखेदित्यादिकृते तृतीयकरणी भवति । एवमेव सर्वत्र चतुष्करणीचतुर्थ-

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

करणीप्रभृतयः करण्योऽवगन्तव्याः । तदुक्तं 'दीर्घस्याक्षणयारज्जुरित्यनेन । अस्योपयोगो द्रोणादिषु ।

Sundararaja (Sūtra 19, 20 and 21)

तदेवोदाहरति—

या अक्षणयोपसंहृता–एकीभूता रज्जुस्सा चतुष्करणी द्विपुरुषापच्छिन्ना पार्श्वमानी अपच्छिन्ना पञ्चतिलोनाऽष्टशतद्वयाङ्गुला । इतरा–पुरुषमात्री[1] तिर्यङ्मानी च यत्पृथग्भूते[2] कुरुतस्तदुभयं करोति कर्णरज्जुत्वात् । तत्र तिर्यङ्मानी स्पष्टमेव हि पुरुषमात्रं करोति । पारिशेष्यात्पार्श्वमानी त्रीन् पुरुषान् करोतीति ज्ञातुं शक्यते । तदुक्तं 'दीर्घस्याक्षणयारज्जुः' इत्यादिना ।

दीर्घचतुरस्रं समचतुरस्रं चिकीर्षन् तिर्यङ् मान्याऽपच्छिद्य शेषं विभज्योभयत उपदध्यात् ।। (22)

Kapardi (Sūtra 22)

दीर्घचतुरस्रं समचतुरस्रं कर्तुमिच्छन् तिर्यङ्मान्या तिर्यङ्मानीप्रमाणेनापच्छिद्य शेषं विभज्य—द्विधा कृत्वा तदुभयतः अग्रतः पार्श्वतश्चोपदध्यात्—निक्षिपेत् ।

खण्डमागन्तुना संपूरयेत् ।। (23)

Kapardi (Sūtra 23)

खण्डमागन्तुना[3]ऽतिरिक्तेन पूरयेत् । पूरयित्वा तदतिरिक्तं त्यजेत् ।

तस्य निर्ह्रास उक्तः ।। (24)

Kapardi (Sūtra 24)

तस्य त्यागविधिरुक्तः ।

Karavinda (Sūtra 22, 23 and 24)

दीर्घेति—सर्वतस्तुल्यप्रमाणं समचतुरस्रं एकत आयामतोऽधिकं दीर्घचतुरस्रं समचतुरस्रं कुर्वन् तिर्यङ्मान्या तिर्यङ्मानीप्रमाणया रज्ज्वा परिमिते प्रदेशे मध्ये दक्षिणोत्तरमपच्छिद्य शेषं पूर्वभागं मध्ये तिर्यक्

1. पार्श्वमानी इतरा पुरुषमात्री । 2. यत् क्षेत्रं पृथग्भूते ।
3. ताभ्यामागन्तुना ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

द्विधा विभज्य तयोः पश्चिमं भागं तथैवावस्थाप्य पूर्वभागं प्रथमस्योत्तरतः प्राचीनमुपदध्यात् । उत्तरपूर्वभागं शून्यभूतं खण्डमागन्तुना संपूर्य समचतुरस्रं संपाद्य अधिकमागन्तुभूतं खण्डं ततो निर्हरेत्—निर्गमयेत् । तस्य निर्हार उक्तः 'चतुरस्राच्चतुरस्रं निर्जिहीर्षन्' इति । तस्योपयोगो रथचक्रादिषु ।

Sundararāja (Sūtra 22, 23 and 24)

तिर्यङ्मानीप्रमाणेन पार्श्वमानीमपच्छिद्य[1] समचतुरस्रं कृत्वा शेषं विभज्य पुरस्तादुत्तरतश्चोपदध्यात्, यथोत्तरपूर्वकोणे समचतुरस्रं[2] आगन्तुः खण्डो भविष्यति । तस्य निर्हार उक्तः 'चतुरस्राच्चतुरस्रम्' इति ॥

इति द्वितीयः खण्डः ।

1. पार्श्वमानीमितरांच पुरुषमात्रीमपच्छिद्य । 2. समचतुरस्रः ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अथ तृतीयः खण्डः

समचतुरस्रं दीर्घचतुरस्रं चिकीर्षन् यावच्चिकीर्षेत् तावतीं पार्श्वमानीं कृत्वा यदधिकं स्याद्यथायोगमुपदध्यात् ॥ (1)

Kapradi (Sūtra 1)

समचतुरस्रं दीर्घचतुरस्रं कर्तुमिच्छन् यावता दीर्घभूतेन प्रयोजनं तावत्पार्श्वमालिख्य यदधिकक्षेत्रं तद्यथायोगं यथा तत्क्षेत्रं युज्यते तथा क्षिपेत् । चतुरस्रं विभज्य उभयतःप्रउगे विनियोगः, अवकीर्णिपशौ च ।

Karavinda (Sūtra 1)

समचतुरस्रं द्विधा कृत्वा तस्यैकस्मिन् भागे भागान्तरस्योपर्युपरि निहिते दीर्घचतुरस्रं भवतीति मन्वानस्तस्य प्रकारमाह—

समेति । तिर्यङ्मान्या अपच्छिद्य शेषं विभजेदित्येव । समचतुरस्रं दीर्घचतुरस्रं कर्तुमिच्छन् समचतुरस्रं त्रिभागद्विभागार्धादीनामन्यतमेनैकांशेन परिमिततिर्यक्प्रमाणं दीर्घचतुरस्रं कर्तुमिच्छति तावत्या तिर्यङ्मान्या समचतुरस्रमेकतोऽपच्छिद्य शेषस्य समचतुरस्रकरणीसमां पार्श्वमानीं तावतीमुक्तया तिर्यङ्मान्या समचतुरस्रं कृत्वा तत्र शेषं विभज्य यदधिकं स्यात्तद्यथायोगमुपदध्यात् । अधिकस्य यथा विभागे कृते विभागा एकैकशो वा सर्वाः संहत्य वा भागान्तरस्योपरि निधीयमानास्तद्विस्तारं व्याप्यान्योन्यसंघटितास्तद्दीर्घं संपादयन्ति तथा विभज्य सर्वं शेषं भागान्तरस्योपरि निदध्यादिति । अयमर्थः—समचतुरस्रं दीर्घचतुरस्रं चिकीर्षन् क्रियमाणस्य चिकीर्षितविस्तारप्रमाणया तिर्यङ्मान्या समचतुरस्रमेकतोऽवच्छिद्य शिष्टस्य च पार्श्वमानीं तावतीं कृत्वा तदधिमेकयाऽनेकया वा विभज्य ते सर्वे भागा दीर्घचतुरस्रं यथा संपादयन्ति तथा सर्वशेषं भागान्तरस्योपर्युपरि निदध्यादिति । अत्राधिकृते शेषशब्दे कर्मवाचिन्यपि सन्निधेस्सामर्थ्याच्च तस्य षष्ठ्यर्थोऽपि प्रतीयते । तावतीमित्यादिशब्दस्य शेषसंबन्धित्वे सामञ्जस्याद्यावच्चिकीर्षेदित्यपि दीर्घविस्तारविषयस्स्यात् । एक एव न्यायो दीर्घस्यापि दीर्घविधाववगन्तव्यः ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

तत्र श्लोकाः—

चतुरस्रं समं द्वैधं कृत्वा भागान्तरोपरि ।
क्षिप्ते भागान्तरे दीर्घचतुरस्रं तु तद्भवेत् ।
करिष्यमाणदीर्घस्य विस्तारसमपार्श्वकम् ।
विभज्य शेषमधिकं यथायोगं हि तत्क्रिया ॥
तावती पार्श्वमान्याश्च शेषस्याञ्जस्यभागतः ।
करिष्यमाणदीर्घस्य तिर्यग्यावच्चिकीर्षितम् ॥

Sundararāja (Sūtra 1)

अयमत्र प्रकारः—यावदिच्छं पार्श्वमान्यौ प्राच्यौ वर्धयित्वा उत्तरपूर्वां कर्णरज्जुमायच्छेत्, सा दीर्घचतुरस्रमध्यस्थायां समचतुरस्रतिर्यङ्मान्यां यत्र निपतति तत[1] उत्तरं हित्वा दक्षिणांशं तिर्यङ्मानीं कुर्यात्, तद्दीर्घचतुरस्रं भवति । दीर्घस्य दीर्घकरणेऽप्ययमेव प्रकारः ॥

चतुरस्रं मण्डलं चिकीर्षन् मध्यात्कोट्यां निपातयेत् ॥ (2)

kapardi (Sūtra 2)

यच्चतुरस्रं मण्डलं कर्तुमिच्छेत् । रथचक्रचिदादौ विनियोगः । मध्यात्कोट्यां निपातयेत्—मध्यमे शङ्कौ पाशं प्रतिमुच्य कोट्यामायच्छेत् कर्णेनाऽऽयच्छेत् । अपसार्य[2] तत्र लक्षणं कृत्वा—

पार्श्वतः परिकृष्यातिशयतृतीयेन सहमण्डलं परिलिखेत् ॥ (3)

Kapardi (Sūtra 3)

तेनैव लक्षणेन पार्श्वतः आकर्षेत् । परिकृष्टं यावच्चतुरस्रमतीत्य शेते सोऽतिशयः । तस्यातिशयस्य तृतीयेन सह चतुरस्रार्धेन मण्डलं परिलिखेत्— सर्वतो लिखेत् ।

सा नित्या मण्डलम् ॥ (4)

Kapardi (Sūtra 4)

साऽनित्या मण्डलं करोति । अनित्या स्थूला ॥

यावद्धीयते तावदागन्तु[3] ॥ (५)

Kapardi (Sūtra 5)

स्रक्तिषु यावद्धीयते तावत्पार्श्व न गच्छति । एतच्च वचनमासन्नतरत्वख्यापनार्थम् ।

---

1. तत्र, 2. अवधार्य 3. तावगदान्तुम्,

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Karavinda (Sūtra 2, 3. 4 and 5)

समचतुरस्रं मण्डलं चिकीर्षन् कर्तुमिच्छन् तस्य चतुरस्रस्याक्ष्णयारज्वर्धप्रमाणात् किञ्चिदधिकामेकतः पाशां रज्जुं मीत्वा तत्पाशं चतुरस्रस्य मध्यमे शङ्कौ प्रतिमुच्य तामक्ष्णयाकोटचां निपात्य तत्र लक्षणं कृत्वा पार्श्वप्रदेशादतिरिक्तलक्षणयोरन्तरालं त्रेधा विभज्य अन्ततो द्वौ भागावुत्सृज्य भागेनैकेन सहितायां चतुरस्रार्द्धप्रमाणया रज्ज्वा यथा भूमिमण्डलं भवति तथा परितस्सर्वतो लिखेत्। एवं कृते सा नित्या मण्डल–चतुरस्रक्षेत्रतुल्यक्षेत्रं भवति। सा नित्या–सा भूमिर्नित्या, यावत् चतुरस्रे भूमिः मण्डलेऽपि सा भवतीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह–यावद्धीयते तावदागन्तु–यावत्प्रमाणं क्षेत्रं हीयते हीयमानतया (इति)[1] दृश्यते चतुरस्रभक्तिषु तावन्मण्डलस्य पार्श्वेष्वागन्तु दृश्यते, तस्मान्नित्येति। ननु विष्कम्भार्धेन परिणाहार्धमभ्यस्य फलावगतिरित्यनेन न्यायेन भूमेः नात्यन्ततुल्यता, तत्कथं नित्येति? उच्यते–यद्यप्यनित्या, तथाऽप्यन्येषामुपायान्तराणामतिस्थूलत्वादस्य चोपायस्यासन्नत्वात् सम्यगुपायस्य बहुप्रयत्नसाध्यत्वेन अशक्यत्वाच्चैव वदत आचार्यस्यायमेवोपायस्साधुरित्यभिप्रायः। यावदिह हीयते तावदागन्तु इति तयोरल्पवैषम्यात्तावदेवेति। प्रवृत्तिरोचनार्थमनित्याऽपि नित्येत्युक्तेत्यदोषः। अथवा या रज्जुर्मण्डलं करोति सा रज्जुरिति रज्ज्वभिप्रायोऽपि तच्छब्दः।

Sundararāja (Sūtra 2, 3, 4 and 5)

चतुरस्रमध्ये शङ्कुं निहत्य तस्मिन् रज्जुं प्रतिमुच्य कोटचामक्ष्णयां निपात्य चिह्नं कृत्वा पर्श्वे च परिकृष्य तस्मिन् चिह्नं कृत्वा चिह्नयोरन्तरालं त्रेधा कृत्वा एकभागसहितेन चतुरस्रार्धेन मण्डलं परिलिखेत्सा रज्जुरनित्या मण्डलं करोति यावद्धीयते कोटिषु तावत्प्रमाणं[2] पार्श्वेष्वागच्छति॥

मण्डलं चतुरस्रं चिकीर्षन् विष्कम्भं पञ्चदश भागान् कृत्वा द्वावुद्धरेत्॥ (6)

त्रयोदशावशिष्यन्ते॥ (7)

सानित्या चतुरस्रम्॥ (8)

Kapardi (Sūtra 6, 7 and 8)

मण्डलं चतुरस्रं कर्तुमिच्छन् मण्डलस्य विष्कम्भं व्यासं पञ्चदशधा[3] विभज्य द्वौ भागौ त्यजेत्। त्रयोदशभागाश्शिष्यन्ते। तैस्त्रयोदशभि-

---

1. इति शब्दोऽयमधिक इति भाति, 2. तावत्प्रायेण,
3. व्यासं समं पञ्चदशधा

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

मिता रज्जुः तावत्क्षेत्रं चतुरस्रं करोति। सा चानित्या स्थूलतरा। त्रयोदशावशिष्यन्त इति वचनं शुल्बान्तरोक्तादपि मानसं वरमिति ख्यापनार्थम्। तीव्रसुतसोमे विनियोगः। तत्र प्राच्येकादशिनी मातव्या। तत्राङ्गुलेन प्रादेशमात्र वेदिखण्डमुपादातव्यम्। यदि द्वादशाङ्गुला उपरवाः अर्धप्रादेशाङ्गुलहीनां षट्त्रिंशत्प्रक्रमां प्राचीं वेदिं विमाय यूपावटीयाच्छङ्कोर्दक्षिणतष्षडङ्गुले शङ्कुं निहत्य तावद्व्यासचतुस्त्रिंशत्प्रक्रमायामा प्रची वेदिर्मातव्या। दशानां क्षेत्रम्। सूत्रकारोपदेशेन[1] पञ्चशतानि चत्वारिंशदधिकानि अङ्गुलक्षेत्राणि। तदर्धाङ्गुलं गृह्यते तेन वेदिच्छेदोऽर्धमानेषु। पूर्वार्धानां वेदिसंस्कारो न क्रियते। अतिरिक्तक्षेत्रं निरस्तं भवति। वेदेश्चावटेषु विच्छित्तिर्भवति–

Karavinda (Sūtra 6, 7 and 8)

मण्डलस्य विस्तारप्रमाणं विष्कम्भः। तत्पञ्चदशधा विभज्य द्वौ भागावपनयेत्। शिष्टास्त्रयोदश भागाश्चतुरस्रस्य करणी भवति। अत्रापि सा नित्येत्यादि समानम् तावेव। चोद्यपरिहारौ।

Sundararāja (Sūtra 6, 7 and 8)

त्रयोदश भागाः करणी चतुरस्रस्य अनित्या चतुरस्रं करोति। अनयोरनित्यत्व विज्ञायते गणितविरोधात्परस्परविरोधाच्च। तथाहि—सप्तविधस्य सारत्निप्रादेशस्य रथचक्रचितावग्नेः क्षेत्रं लक्षमष्टौ च सहस्राण्यङ्गुलयः, तस्य चतुरस्रीकृतस्य करणी त्रीणि शतान्यष्टाविंशतिश्चाङ्गुलयोऽर्धद्वाविंशाश्च तिलाः। तस्मिन्नुक्तेन मार्गेण मण्डले कृते त्रीणि शतानि चतुस्सप्ततिश्चाङ्गुलयो विष्कम्भो भवति। तस्य परिणाहस्सहस्रं पञ्चसप्ततिशताङ्गुलयः। यथाऽऽहुः–

चतुरधिकं शतमष्टगुणं द्वाषष्टिस्तथा सहस्राणाम्।
अयुतद्वयविष्कम्भस्यासन्नो वृत्तपरिणाहः॥

इति। अस्य मण्डलस्य फलं लक्षं नवसहस्रमष्टौ शतानि षष्टिश्चाङ्गुलयो दृश्यन्ते उक्तं च—

समपरिणाहस्यार्धं विष्कम्भार्धहतमेव[2] वृत्तफलम्।

इति। एवमग्निक्षेत्रे रथचक्रचिदादौ मण्डले कृते षष्टयधिकानि अष्टशतानि सहस्रं चाङ्गुलयोऽतिरिच्यन्ते। तथा च परस्परविरोधः।

---

1. सूत्रकारदर्शनेन
2. विष्कम्भार्धवर्गितमेव,

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अर्धद्वाविंशतितिलसहिताष्टाविंशतिशतत्रयाङ्गुलकरणीतस्याग्नेर्मण्डलीकृत--स्य विष्कम्भः चतुस्सप्ततिशतत्रयाङ्गुल उक्तः । तस्यैव मण्डलस्योक्तेन मार्गेण चतुरस्रीकरणे त्रीणि शतानि चतुर्विंशतिश्चाङ्गुलयोऽग्रपञ्च-माश्च तिलाः करणा भवतीति पूर्वोक्तायाः करण्यास्साष्टादशतिलाश्चत-स्रोऽङ्गुलयो[1] हीयन्ते । तस्मात्सूक्ष्ममिच्छता चतुरस्रस्य मण्डलकरणे सूत्रो-क्तादतिशयतृतीयभागसहिताद्विष्कम्भार्धादष्टादशशतांशस्त्याज्यः । एव कृते रथचक्रचितौ विष्कम्भः षट्तिलोनैकसप्ततिशतत्रयाङ्गुलो भवति । परिणा-हश्च पञ्चषष्टिशतसहस्राङ्गुलयः । तस्य मण्डलस्य समपरिणाहस्येत्यादिना पूर्वोक्तेन आनीतं[2] फलं लक्षमष्टौ सहस्राणि भवन्ति । मण्डलस्यापि चतुर-स्रकरणे सूत्रोक्ते विष्कम्भे स्वस्मात् त्रिगुणात् त्रयस्त्रिंशच्छतांशं युञ्जयात्-तत्र श्लोकाः–

चतुरस्रमण्डलकृतौ त्यक्तव्योऽष्टादशशतांशः ।
सूत्रोक्ताद्व्यासार्धाद्व्यासार्धं मण्डलस्यैतत् ॥ 1 ॥
चतुरस्रव्यासे वा त्रिंशशतांशं[3] समभ्यस्य ।
पुनरष्टमं च युञ्जयाद्विष्कम्भो मण्डलस्यैषः ॥ 2 ॥
मण्डलचतुरस्रकृतौ विष्कम्भे सूत्रचोदिते युञ्जयात् ।
त्रिगुणात्स्वकात्त्रयस्त्रिंशत्मातिशयान्मण्डलस्यैतत्[4] ॥ 3 ॥
मण्डलविष्कम्भाद्द्वात्रिंशशतांशकं[5] परित्यज्य ।
शिष्टान्नवमं जह्याच्चतुरस्रस्यैष विष्कम्भः ॥ 4 ॥
एवं कृते हि वह्वावेकशतविधेऽपि वृत्तविष्कम्भे ।
स तिलद्वितयविशेषो न च भवति परस्परविरोधः ॥ 5 ॥

प्रमाणेन प्रमाणं विधीयते ॥ (9)

Kapardi (Sūtra 9)

चतुरस्रं प्रमीयते क्षेत्रमनेनेति प्रमाणं प्रक्रमादि । यत्र प्रमाणेनैव चोदना तत्र तेनैव चतुरस्रं विधीयत इति प्रत्येतव्यम् । पुरुषं दक्षिणे पक्ष इत्यादिषु च सङ्ख्या विवक्षिता ।

Karavinda (Sūtra 9)

द्विकरणीप्रभृतयः करण्य उक्ताः तासां फलावगमायाह–

---

1. करण्यास्सार्धाश्चतस्रो ऽङ्गुलयो
2. पूर्वोक्तमानीतं,
3. वा त्रिंशत् त्रिशतांशं,
4. त्रिगुणाच्छतात् त्रयस्त्रिंशच्छतभागं स विष्कम्भः
5. वा त्रिंशत्त्रिशतांशं

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

मिता रज्जुः तावत्क्षेत्रं चतुरस्रं करोति। सा चानित्या स्थूलतरा। त्रयोदशावशिष्यन्त इति वचनं शुल्बान्तरोक्तादपि मानसं वरमिति ख्यापनार्थम्। तीव्रसुतसोमे विनियोगः। तत्र प्राच्येकादशिनी मातव्या। तत्राङ्गुलेन प्रादेशमात्र वेदिखण्डमुपादातव्यम्। यदि द्वादशाङ्गुला उपरवाः अर्धप्रादेशाङ्गुलहीनां षट्त्रिंशत्प्रक्रमां प्राचीं वेदिं विमाय यूपावटीयाच्छङ्कोर्दक्षिणतष्षडङ्गुले शङ्कुं निहत्य तावद्व्यासचतुस्त्रिंशत्प्रक्रमायामा प्रची वेदिर्मातव्या। दशानां क्षेत्रम्। सूत्रकारोपदेशेन[1] पञ्चशतानि चत्वारिंशदधिकानि अङ्गुलक्षेत्राणि। तदर्धाङ्गुलं गृह्यते तेन वेदिच्छेदोऽर्धमानेषु। पूर्वार्धानां वेदिसंस्कारो न क्रियते। अतिरिक्तक्षेत्रं निरस्तं भवति। वेदेश्चावटेषु विच्छित्तिर्भवति–

Karavinda (Sūtra 6, 7 and 8)

मण्डलस्य विस्तारप्रमाणं विष्कम्भः। तत्पञ्चदशधा विभज्य द्वौ भागावपनयेत्। शिष्टास्त्रयोदश भागाश्चतुरस्रस्य करणी भवति। अत्रापि सा नित्येत्यादि समानम् तावेव। चोद्यपरिहारौ।

Sundararaja (Sūtra 6, 7 and 8)

त्रयोदश भागाः करणी चतुरस्रस्य अनित्या चतुरस्रं करोति। अनयोरनित्यत्व विज्ञायते गणितविरोधात्परस्परविरोधाच्च। तथाहि—सप्तविधस्य सारत्निप्रादेशस्य रथचक्रचितावग्नेः क्षेत्रं लक्षमष्टौ च सहस्राण्यङ्गुलयः, तस्य चतुरस्रीकृतस्य करणी त्रीणि शतान्यष्टाविंशतिश्चाङ्गुलयोऽर्धद्वाविंशाश्च तिलाः। तस्मिन्नुक्तेन मार्गेण मण्डले कृते त्रीणि शतानि चतुस्सप्ततिश्चाङ्गुलयो विष्कम्भो भवति। तस्य परिणाहस्सहस्रं पञ्चसप्ततिशताङ्गुलयः। यथाऽऽहुः–

चतुरधिकं शतमष्टगुणं द्वाषष्टिस्तथा सहस्राणाम्।
अयुतद्वयविष्कम्भस्यासन्नो वृत्तपरिणाहः॥

इति। अस्य मण्डलस्य फलं लक्षं नवसहस्रमष्टौ शतानि षष्टिश्चाङ्गुलयो दृश्यन्ते उक्तं च—

समपरिणाहस्यार्धं विष्कम्भार्धहतमेव[2] वृत्तफलम्।

इति। एवमग्निक्षेत्रे रथचक्रचिदादौ मण्डले कृते षष्टयधिकानि अष्टशतानि सहस्रं चाङ्गुलयोऽतिरिच्यन्ते। तथा च परस्परविरोधः।

---

1. सूत्रकारदर्शनेन
2. विष्कम्भार्धवर्गितमेव,

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अर्धद्वाविंशतितिलसहिताष्टाविंशतिशतत्रयाङ्गुलकरणीतस्याग्नेर्मण्डलीकृत--स्य विष्कम्भः चतुस्सप्ततिशतत्रयाङ्गुल उक्तः । तस्यैव मण्डलस्योक्तेन मार्गेण चतुरस्रीकरणे त्रीणि शतानि चतुर्विंशतिश्चाङ्गुलयोऽधपञ्चमाश्च तिलाः करणा भवतीति पूर्वोक्तायाः करण्यास्साष्टादशतिलाश्चतस्रोऽङ्गुलयो[1] हीयन्ते । तस्मात्सूक्ष्ममिच्छता चतुरस्रस्य मण्डलकरणे सूत्रोक्तादतिशयतृतीयभागसहिताद्विष्कम्भार्धादष्टादशशतांशस्त्याज्यः । एव कृते रथचक्रचितौ विष्कम्भः षट्तिलोनैकसप्ततिशतत्रयाङ्गुलो भवति । परिणाहश्च पञ्चषष्टिशतसहस्राङ्गुलयः । तस्य मण्डलस्य समपरिणाहस्येत्यादिना पूर्वोक्तेन आनीतं[2] फलं लक्षमष्टौ सहस्राणि भवन्ति । मण्डलस्यापि चतुरस्रकरणे सूत्रोक्ते विष्कम्भे स्वस्मात् त्रिगुणात् त्रयस्त्रिंशच्छतांशं युञ्जयात्तत्र श्लोकाः–

चतुरस्रमण्डलकृतौ त्यक्तव्योऽष्टादशशतांशः ।
सूत्रोक्ताद्व्यासार्धाद्व्यासार्धं मण्डलस्यैतत् ॥ 1 ॥
चतुरस्रव्यासे वा त्रिंशशतांशं[3] समभ्यस्य ।
पुनरष्टमं च युञ्जयाद्विष्कम्भो मण्डलस्यैषः ॥ 2 ॥
मण्डलचतुरस्रकृतौ विष्कम्भे सूत्रचोदिते युञ्जयात् ।
त्रिगुणात्स्वकात्त्रयस्त्रिंशत्मातिशयान्मण्डलस्यैतत्[4] ॥ 3 ॥
मण्डलविष्कम्भाद्द्वा त्रिंशशतांशकं[5] परित्यज्य ।
शिष्टान्नवमं जह्याच्चतुरस्रस्यैष विष्कम्भः ॥ 4 ॥
एवं कृते हि वह्न्यावेकशतविधेऽपि वृत्तविष्कम्भे ।
स तिलद्वितयविशेषो न च भवति परस्परविरोधः ॥ 5 ॥

प्रमाणेन प्रमाणं विधीयते ॥ (9)

Kapardi (Sūtra 9)

चतुरस्रं प्रमीयते क्षेत्रमनेनेति प्रमाणं प्रक्रमादि । यत्र प्रमाणेनैव चोदना तत्र तेनैव चतुरस्रं विधीयत इति प्रत्येतव्यम् । पुरुषं दक्षिणे पक्ष इत्यादिषु च सङ्ख्या विवक्षिता ।

Karavinda (Sūtra 9)

द्विकरणीप्रभृतयः करण्य उक्ताः तासां फलावगमायाह–

---

1. करण्यास्सार्धाश्चतस्रो ऽङ्गुलयो
2. पूर्वोक्तमानीतं,
3. वा त्रिंशत् त्रिशतांशं,
4. त्रिगुणाच्छतात् त्रयस्त्रिंशच्छतभागं स विष्कम्भः
5. वा त्रिंशत्त्रिशतांशं

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

प्रमाणेनेति ।

यत्र प्रमाणेनैकेन विमानं तत्र सर्वतस्तेनकेन परिमितं चतुरस्रं फलं भवति यथा 'पुरुषं दक्षिणे पक्षे, इत्यादि,

Sundararāja (Sūtra 9)

चतुरस्राणां फलक्षेत्रमाह—

प्रमाणमात्रेण दण्डेन प्रमाणमात्रं क्षेत्रं विधीयते–क्रियते ।

आदेशादन्यत्[1] ॥ (10)

Kapardi (Sūtra 10)

आदिशतीत्यादेशो विधिः । विधेरन्यद्भवति–यत्र विधीयते तत्रान्यदपि भवति तेनैव प्रमाणेन गार्हपत्यचित्युपरवादिषु[2] ।

Karavinda (Sūtra 10)

आदिशतीत्यादेशः–उपदेशः । तेनान्यच्चतुरस्रात् प्रागादिफलत्वमवगम्यते । अथवा आदिशतीत्यादेशो—गणितशास्त्रम् । ततो विषमादीनां फलमवगन्तव्यमिति । उक्तं च तत्र सर्वेषां क्षेत्राणां प्रसार्य पार्श्वफलं तदभ्यासे इति, अस्यार्थः— सर्वेषा विषमक्षेत्राणां पार्श्वे–पार्श्वमानीतिर्यङ्मान्यौ प्रसार्यसंपाद्य । तदभ्यासे–तयोरन्यान्यगुणकाले फलमवगन्तव्यमिति । त्रिकं द्विधा प्रच्छिद्यान्यतरच्छेदमन्यत्रोपदध्यात् । तत्र सा दीर्घा चतुरस्रा । 'तथायुक्तां संचक्षते' वक्ष्यमाणेन न्यायेन फलावगमः, दीर्घचतुरस्रस्य पार्श्वमानीप्रमाणेन तिर्यङ्मानीप्रमाणमभ्यस्य फलावगमः । वृत्तस्य परिणाहार्धेन विष्कम्भार्धमभ्यस्य फलावगमः । शरार्धप्रमाणेन धनुरर्धमभ्यस्य धनुषः फलावगम इत्यादि गणितशास्त्रादवगन्तव्यमिति प्रकृतमनुसरामः ॥

Sundararāja (Sūtra 10)

सर्वत्र चतुस्रमेव क्रियते तद्विधानादेव मण्डलादि ।

द्वाभ्यां चत्वारि ॥ (11)

Kapardi (Sūtra 11)

द्वाभ्यां प्रक्रमाभ्यां चतुरस्रे कृते चत्वारि पुरुषप्रमाणानि भवन्ति ।

---

1. चतुरश्रमादेशादन्यत्,
   (Karavinda and Sundararāja)
2. त्युपरवादि

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

मण्डलानां चतुरस्रकरणमुक्तम् । चतुरस्राणां मण्डलकरणमिदं नोक्तं इयत्या रज्ज्वा इयत् क्षेत्रं भवतीति । अत इदमुच्यते ।

त्रिभिर्नव ॥ (12)

Kapardi (Sūtra 12)

त्रिभिः[1] प्रक्रमैः चतुरस्रे कृते नव पुरुषक्षेत्राणि भवन्ति । तथा भूमावालिख्य द्रष्टव्यम् ।

Karavinda (Sūtra 11 and 12)

उपलब्धिः यत्र द्वाभ्यां द्विगुणप्रमाणेन विमानं तत्र सर्वतो द्विप्रमाणे चतुरस्रे द्विप्रमाणपरिमितानि चत्वारि चतुरस्राणि फलं भवति । त्रिप्रमाणे चतुरस्रे त्रिप्रमाणपरिमितानि नव चतुरस्राणि फलम् ।

Sundararāja (Sūtra 11)

द्विप्रमाणेन दण्डेन चत्वारि प्रमाणक्षेत्राणि भवन्ति ।

Sundararāja (Sūtra 12)

स्पष्टम् ।

यावत्प्रमाणा रज्जुस्तावतस्तावतो वर्गान् करोति ॥ (13)

Kapardi (Sūtra 13)

यावत्प्रमाणा—यावदायामा रज्जुः तावतो वर्गान्करोति—पङ्क्तीः करोति—यावत्संख्यायुक्तं प्रमाणं तावत्संख्यायुक्ताः पङ्क्तीः करोति । पञ्चमानां पञ्चसंख्यायुक्तान्वर्गान्करोति[2] । एवं सर्वत्र योजनीयम् ।

तथोपलब्धिः ॥ (14)

Kapardi (Sūtra 14)

भूमावालिख्य प्रेक्षिते तथैवोपलभ्यते । द्वाभ्यां कृते उभयतो लिखिते चत्वारि शृङ्गाणि भवन्ति, पञ्चभिः कृते पञ्चधा, उभयतो लिखिते पञ्चविंशतिशृङ्गाणि भवन्ति । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

Karavinda (Sūtra 13 and 14)

यावन्ति प्रमाणानि यस्या रज्ज्वाः सा रज्जुस्तावतस्तावतः प्रमाण-

---

1. त्रिभिर्नव—(क) नवचतुरश्राणि भवन्ति । तथा
   (ख) त्रिभिः कृते नव चतुरश्राणि भवन्ति । तथा
2. पञ्चप्रमाणान् पञ्चसंख्यायुक्तान् करोति

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

संख्यायुक्तान् तावतः—तत्संख्यागुणितान्वर्गान् समचतुरस्रान् करोति। 'वर्गसमचतुरस्रः' इति गणितशास्त्रेषु व्यवहारः। तथा चतुष्प्रमाणा रज्जुश्चतुर्भिर्गुणितांश्चतुरो वर्गान् षोडश करोति। पञ्चप्रमाणा पञ्चभिर्गुणितान् पञ्च वर्गान् पञ्चविंशतिं, षट्प्रमाणा एकोनपञ्चाशतं, अष्टप्रमाणा चतुष्षष्टिं, नवप्रमाणा एकाशीतिं, दशप्रमाणा शतं, एकादशप्रमाणा एकविंशोत्तरशतं, द्वादशप्रमाणा चतुश्चत्वारिंशच्छतमित्यादि द्रष्टव्यम्। प्रमाणमाह—उपलब्धिस्तथा—तथोपलभ्यते। उक्तेष्वर्थेषु प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यर्थः। तथा द्विप्रमाणं चतुरस्रं द्विधाऽपच्छिद्य चत्वार्युपलभ्यन्ते। त्रिप्रमाणं त्रिधाऽपच्छिद्य नव, चतुष्प्रमाणं चतुर्धाऽपच्छिद्य षोडश, एवं पञ्चप्रमाणादिष्वपि। तथा दीर्घस्याक्ष्णयारज्जुरित्यादिषु तथातथोपलभ्यन्ते। द्वाभ्यामेकमभ्यस्य फले द्वे उपलभ्येते। त्रिभिर्द्वे अभ्यस्य षट्। चतुर्भिर्द्वे अभ्यस्याष्टौ। तथाहि—द्विप्रमाणपार्श्वमानीकमेकप्रमाणतिर्यङ्मानीयकं द्विधाऽपच्छिद्य द्वे उपलभ्येते। द्विप्रमाणपार्श्वमानीकं त्रिप्रमाणतिर्यङ्मानीकं प्राग्द्विधोदक् त्रिधाऽपच्छिद्य षडुपलभ्यन्ते। एवमन्येष्वपि पार्श्वमानीप्रमाणसङ्ख्ययोदगवच्छेदः तिर्यङ्मानीप्रमाणसङ्ख्यया प्रागवच्छेद इति कृत्वा फलावगमः।

Sundararāja (Sūtra 13 and 14)

चतुर्भिष्षोडश पञ्चभिः पञ्चविंशतिरित्यादि। अत्र प्रमाणम्—

तथोपलब्धिः।

अध्यर्धपुरुषा रज्जुर्द्वौ सपादौ करोति॥ (15)

Kapardi (Sūtar 15)

अधि—नपर्यधं यस्यास्सा अध्यर्धा, तया कृते चतुरस्रे सपादौ द्वौ करोति ($1\frac{1}{2}\times1\frac{1}{2}=\frac{9}{4}=2\frac{1}{4}$) एकस्य वर्गः एकः (12=1) तस्याग्रतः पार्श्वतश्च द्वावर्धौ। पूर्वेण सह द्वौ, अर्धेन यच्चतुरस्रं कृतं कोट्यां सपादम्[1]। तेन सह पादौ द्वौ[2] करोति। एवमेवोत्तरसूत्रं योजयितव्यम्॥

अर्धतृतीयपुरुषा षट्सपादान्[3]॥ (16)

अथात्यन्तप्रदेशः॥ (17)

Kapardi (Sūtra 17)

सार्वत्रिको विधिः ($\frac{5}{2}\times\frac{5}{2}=6\frac{1}{4}$).

1. सपादः तेन।
2. तेन सपादौ द्वौ।
3. पुरुषांत्सपादान्।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

यावता यावताऽधिकेन परिलिखति तत्पार्श्वयोरुपदधाति ।। (18)

यच्च तेन चतुरस्रं क्रियते तत्कोटचाम् ।। (19)

अर्धप्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयते ।। (20)

Kapardi (Sūtra 18, 19 and 20)

यावता छेदेनाधिकेन परिलिखति तत्पार्श्वयोरग्रतश्चोपदधाति । यत्तेन चतुरस्रं क्रियते तत्कोट्यां-एव विहितेन यच्चतुरस्रं कोट्यां तेनैव सह संख्या बोद्धव्येति । मण्डलपूरणे[1] चैकेनैकं भवति । अर्धे चार्धमिति कस्यचिद्भ्रान्तिस्स्यात् अतस्तं प्रत्याह[2]—

प्रमाणस्यार्धप्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयते । अस्यैव कारणमाह—

अर्धस्य द्वि प्रमाणायाः पादपूरणत्वात्[3] ।। (21)

तृतीयेन नवमी कला ।। (22)

Kapardi (Sūtra 21 and 22)

अर्धस्य द्विप्रमाणा पुरुषमात्री[4] । पादानां पूरणं यतः[5] । तदुक्तं— 'द्वाभ्यां चत्वारि' इति । तृतीयेन नवमी कला, प्रमाणतृतीयेन नवमी कला— नवमोंऽश इत्यर्थः । तदप्युक्तं—त्रिभिर्नवेति ।

Karavinda (Sūtra 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 and 22)

इदानीं सच्छेदप्रमाणमुच्यते-अध्यधति ।

अध्यर्धपुरुषप्रमाणेनाध्यर्धपुरुषमभ्यस्य फलं द्वौ सपादौ-पादसहितौ द्वौ पुरुषौ करोति । अर्धतृतीयपुरुषा षट् सपादान्, अर्धं तृतीयं येषां ते अर्धतृतीयाः, ते च प्रमाण यस्याः साऽर्धतृतीयपुरुषा सा येनाभ्यस्ताः फलं सपादान् षट्पुरुषान् करोति । उपलब्धिरपि तथा अध्यर्धपुरुषचतुरस्रस्यार्धेन चैकेन चापच्छेदः प्राक्चोदक्च एकमेकेन द्वावर्धौ पादश्च, एवमन्यदपि उभयतः सच्छेदे सपादरज्जुमध्यर्धं षोडशांशं करोति । चतुरस्रक्षेत्रविवृद्धौ वृद्धक्षेत्रपरिज्ञानप्रकारमाह—अन्तस्समीपं प्रकरणं तदतीत्य वर्तत इत्यत्यन्तः अत्यन्तः प्रदेशः विधिर्यस्य सोऽत्यन्तप्रदेशः—सार्वत्रिक इत्यर्थः । समचतुरस्र-

---

1. मण्डलद्रुद्विकरणे—A.
2. अतस्तामपाकर्तुमाह ।
3. (क) अर्धस्य द्विप्रमाणादायामाः पादपूरणत्वात् ।
   (ख) अर्धस्य द्विप्रमाणायामपादपूरणत्वात् ।
4. द्विप्रमाणं पुरुषमात्रं ।
5. तदानीयपादानां पूरणं यतः ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

विषयोऽयम्। यावता—यावत्प्रमाणेन, यावताऽधिकेन—यावत्प्रमाणेनाधिकेन। एको यावच्छब्दः प्रमाणमात्रविषयः, अन्यो यावच्छब्द आगन्तुविषयः। यावता प्रमाणेन यावन्मात्राधिकेनेत्यर्थः। परिलिखति यच्चतुरस्रकरणार्थं परिलिखति तत्र तत् अधिकमागन्तुमूलचतुरस्रक्षेत्रं पार्श्वयोः प्राचो चोदीची च क्षेत्रमुपदधाति—संयोजयति। यच्च तेनाधिकमात्रेण चतुरस्रं क्रियते तत्क्षेत्रं कोट्यां संयोजयति। एतदुक्तं भवति—सर्वत्र समचतुरस्रक्षेत्रविवृद्धौ विवृद्धस्य चतुरस्रस्य च दक्षिणपश्चिमभागे मूलप्रमाणकृतचतुरस्रं परिकल्प्य तस्य तस्य पूर्वोत्तरपार्श्वयोस्तत्पार्श्वमितपार्श्वमानीकं प्रमाणाधिकमात्रतिर्यङ्मानीकं क्षेत्रं परिकल्प्य यच्च तेनाधिकमात्रेण एकेनैकं द्वाभ्यां चत्वारि त्रिभिर्नवेत्यादिफलकरणं चतुरस्रं क्रियते तत्क्षेत्रं प्रागुदक्कोट्यां परिकल्पयेदिति। एवं सर्वत्र समचतुरस्रस्य क्षेत्रवृद्धौ क्षेत्रस्य परिगणनं कुर्यादित्यर्थः।

अर्धप्रमाणेन—प्रमाणार्धेन। पादप्रमाणं—पादोऽत्र चतुर्थो भागः, तत्प्रमाणं विधीयते संपाद्यते प्रमाणार्धमितं क्षेत्रं प्रमेयस्य चतुर्थभागो भवति। कुतः? अर्धस्य द्विप्रमाणायाः पादपूरणत्वात् अर्धस्य द्विप्रमाणकतया भूमेश्चतुर्भागः पूर्यते।

तृतीयेन नवमी कला—प्रमाणतृतीयेन क्षेत्रस्य नवमोंऽशः पूर्यते। उपलब्धिस्तथा। एकप्रमाणाया भूमेरर्धेन प्राक्चोदक्चापच्छेदे कृतेऽर्धप्रमाणकृता भूमिरेकप्रमाणायाः पादो दृश्यते, तस्या एवं प्राक्चोदक्चापच्छेदे प्रमाणतृतीयमिता भूमिरेकप्रमाणाया नवमांशो दृश्यते। तथा चतुर्थेन षोडश कला, पञ्चमेन पञ्चविंशतिकला, षष्ठेन षट्त्रिंशोंऽशः पूर्यते। एवमन्यान्यपि छेदफलानि द्रष्टव्यानि॥

Sundararaja (Sūtra I5 and 16)

अथ सच्छेदानां फलमाह–

एवं अर्धचतुर्थपुरुषा द्वादश सपादान्, अर्धपञ्चमपुरुषा विंशतिं सपादानित्यादि। सपादपुरुषा अध्यर्धं षोडशभागं चेत्यादि द्रष्टव्यम्।

ndararaja (Sūtra 17, 18 and 19)

सार्वत्रिकोऽयं विधिः—कृत्स्नं चतुरस्रं वर्धयितुमिच्छन् यावता प्रमाणेन वर्धयितुमिच्छति तत्पुरस्तादुत्तरतश्चोपदधाति। अधिकप्रमाणेन यच्चतुरस्रं क्रियते तदुत्तरपूर्वस्यां कोट्याम्। इदानीं तच्छेदानां फलमाह—

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Sundararaja (Sūtra 20, 21 and 22)

द्विप्रमाणाया रज्ज्वाः अर्धस्य प्रमाणमात्रस्य पादपूरणत्वात् । द्विप्रमाणाया रज्ज्वाः फलं चत्वारि । तस्य पाद एकम्, तस्य पूरणत्वादित्यर्थः ॥

कलाभागस्त्रिप्रमाणायास्तत्तृतीयस्य नवमपूरणत्वादिति गम्यमानत्वान्नोक्तम् । चतुर्थेन षोडश, पञ्चमेन पञ्चविंशतिरित्यादि द्रष्टव्यम् ॥

इति तृतीयः खण्डः

इति प्रथमः पटलः

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

द्वितीयः पटलः

अथ चतुर्थः खण्डः

पूर्वमविशेषेण मानमुक्तम्, अस्येयानायामः इयान्विस्तर एवं च विहर्तव्यमिति । विशेषविधानार्थमाह—

आग्न्याधेयिके विहारे गार्हपत्याहवनीययोरन्तराले विज्ञायते ।। (1)

Kapardi (Sūtra 1)

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालं यथा स्यान्नाहवनीयदक्षिणाग्नयोः दक्षिणाग्निगार्हपत्ययोर्वा मा भूदित्येवमर्थं गार्हपत्याहवनीयग्रहणम् । विज्ञायते—श्रूयते । श्रुतिर्वक्ष्यमाणा ।

अष्टासु प्रक्रमेषु ब्राह्मणो ऽग्निमादधीत ।। (2)

एकादशसु राजन्यः ।। (3)

द्वादशसु वैश्यः ।। (4)

चतुर्विंशत्यामपरिचिते[1] यावता वा चक्षुषा मन्यते तस्मान्नातिदूरमाधेय इति सर्वेषामविशेषेण श्रूयते ।। (5)

Kapardi (Sūtra 2, 3, 4 and 5)

प्रक्रमेण प्रमाणं वक्ष्यति । अष्टौ प्रक्रमानतीत्य गार्हपत्यादाहवनीयं प्रतिष्ठापयति । एवमेकादशसु राजन्यस्य । वैश्यस्य द्वादशसु । चतुर्विंशत्या वा परिमिते वा यावता चक्षुषा मन्यते । तस्मान्नातिदूरमाधेयः इति सर्वेषामविशेषेण श्रूयते । यावता वेति सर्वेषां विधिर्विकल्पेन । इयतान्तरालेन विहारसंपत्तिर्भवतीति मननम् । अतिदूरप्रतिषेधो व्यवायपरिहारार्थः । यद्यतिदूरमाधीयते तदा श्वादयो व्यवेयुः ।

Karavinda (Sūtra 1, 2, 3, 4, and 5)

उक्तास्सामान्यतो विहाराः । इदानीं दर्शपूर्णमासादिषु विशेष-

1. मपरिमिते (वा) ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

विवक्षया प्रथमभूताग्नचाधेयविहारयागविधिरुच्यते। अग्नय आधीयन्तेऽस्मिन् कर्मणीति तदग्नचाधेयं। तद्भव आग्नचाधेयिकः। विह्रियन्तेऽस्मिन् अग्नय इति विहारः, देवयजनेदशः, तमधिकृत्य। गार्हपत्याहवनीययोरन्तराले—गार्हपत्याहवनीयशब्दाभ्यां तत्तदायतने लक्षणा अन्तरालश्रुतिसामर्थ्यात्, अन्तराले अन्तरालं प्रस्तुत्य विज्ञायते श्रूयते। सर्वत्र विज्ञायत इत्यस्यायमेवार्थः गार्हपत्याहवनीयग्रहणात्, तयोरेवान्तराले। श्रुतिरेवं पठ्यते—

अष्टासु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतैकादशसु राजन्यो द्वादशसु वश्यः चतुर्विंशत्यामपरिमिते यावता वा चक्षुषा मन्यते तस्मान्नातिदूरमाधेय इति॥ सर्वेषामविशेषेण श्रूयते। प्रक्रमं वक्ष्यति द्विपदस्त्रिपदो वेति। अष्टप्रक्रमादयोऽन्तरालविशेषणम्। अष्टासु प्रक्रमेष्वन्तराले इत्यादि। अपरिमितसंख्यायां तच्चतुर्विंशतेः परतः तदानन्तर्यात्, अपरिमितं प्रमाणात् भूयः, इति कात्यायनः। यावता वा चक्षुषा मन्यते तावता प्रमाणेन चक्षुषा गृहीतेन मन्यते यथा इयांश्चतुर्विंशति प्रक्रम इति चक्षुषा मानं। यद्यपि चतुर्विंशतेः परत एव पठ्यते तथाऽपि द्वादशसु विक्रमेष्वित्यारभ्य यं द्वादशसु विक्रामेसु इत्यादितैत्तिरीयकश्रुत्यनुरोधादष्टप्रक्रमादीनामपि सर्वेषां ग्राह्यं, तेन इयानष्टप्रक्रम इयानेकदश इयान्द्वादशप्रक्रम इति संभवति। तस्माच्चतुर्विंशतेरदूरमतिदूरेनाधेयं। अनेनापरिमितवचनप्राप्ताऽतिदूरता निषिध्यते। चतुर्विंशतिविधानादेवेतः प्रागतिदूरा योगाः। चतुर्विंशत्यादिविधिचतुष्टयं सर्वेषां ब्राह्मणादीनामविशेषेण भवति। द्वादशसु विक्रमेष्वित्यपि सर्वेषामविशेषेण लभ्यते॥

Sundaraāja (Sūtra 1, 2, 3 and 4)

गार्हपत्यस्य पुरस्तादेतेषु प्रक्रमेष्वतीतेष्विति[1] विज्ञायते अथ सावर्णिकी[2] श्रुतिः।

Sundararāja (Sūtra 5)

अपरिमितं 'प्रमाणाद्भूय' इति कल्पान्तरम्। चक्षुषा मन्यत इति दण्डादिमानिषेधः[3]। इयानष्टौ[4] प्रक्रमाः, इयानेकादश इयान् द्वादशेति चक्षुषा यावन्तं देशं मन्यते तस्मान्नातिदूरं तस्यावधेस्समीप आधेयः। एतत्सर्वं प्रयोगकाल एवोक्तमनूद्यते।

---

1. प्रक्रमेष्विति।
2. सार्ववर्णिकी।
3. दण्डादीनां प्रतिषेधः।
4. (क) इयमष्टप्रक्रमा इयमेकादशप्रक्रमा, इयं द्वादशप्रक्रमा इति।
5. (ख) द्वादशप्रक्रमेति।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

दक्षिणतः पुरस्ताद्वितृतीयदेशे गार्हपत्यस्य नेदीयसि दक्षिणाग्नेर्विज्ञायते ।। (6)

Kapardi (Sūtra 6)

दक्षिणतः पुरस्तात् दक्षिणाप्राक्कोणे वितृतीयदेशे—ईषदूनतृतीयदेशे—कस्य वितृतीयदेशः—गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालस्य नेदीयसि आसन्नतृतीयदेशे पार्श्वादित्यर्थः । तत्र दक्षिणाऽग्नेरायतनमिति श्रूयते ।

Karavinda (Sūtra 6)

दक्षिणतः पुरस्तात् दक्षिणाप्राक्कोणदेशे तस्य गार्हपत्यस्य नेदीयसि सन्निकृष्टे तस्यैव वितृतीयदेशे विशब्दो हीनवचनः किञ्चिद्धीनतृतीयदेशान्तराले दक्षिणाग्नेरायतनं श्रूयते ।।

Sundararāja (Sūtra 6)

दक्षिणाग्न्यायतनविधानार्थमाह ।

वितृतीयदेशे विकलतृतीयदेशे ईषदूनतृतीयदेश इत्यर्थः । गार्हपत्यस्य दक्षिणतः पुस्तात्तस्यैव[1] नेदीयसि वितृतीयदेशे दक्षिणाग्नेरायतनमिति ।।

गार्हपत्याहवनीययोन्तरालं पञ्चधा षड्धा वा संविभज्य षष्ठं सप्तमं वा भागं आगन्तुमुपसमस्य सम त्रध विभज्यापरस्मिंस्तृतीये लक्षणं कृत्वा गार्हपत्याहवनीययोरन्तौ नियम्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य निमित्तं करोति ।। (7)

तद्दक्षिणाग्नेरायतनम् ।। (8)

श्रुतिसामर्थ्यात् ।। (9)

Kapardi (Sūtra 7, 8 and 9)

तत्कथं गृह्यत इत्याह । गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालं पञ्चधा षड्धा वा विभज्येत्यन्वयः । यदि पञ्चधा तदा षष्ठो भाग आगन्तुः । षष्ठं सप्तमं वा भागं आगन्तुमुपसमस्य समं त्रैधं विभज्य । यदि षोढा तदा[2] सप्तमो भागः आगन्तुः । तमुपसमस्य संयोज्य, समं त्रैधं विभज्य; आगन्तुना सह विषमं माभूदिति[3] समग्रहणम् । अपरस्मिंस्तृतीये लक्षणं कृत्वा गार्हपत्यावहनीययोरन्तौ नियम्य पाशौ प्रतिमुच्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य शङ्कुं निहन्यात् । दक्षिणाऽग्निस्थानं श्रुतिसामर्थ्यात् । सामर्थ्यमभिधानशक्तिः

1. गार्हपत्यस्य पुरस्तात्तस्यैव ।
2. आगन्तुः । यदि षोढा तदा ।
3. आगन्तुना सह वितृतीये माभूदिति ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अस्याश्श्रुतेरयमेवार्थ इति । तेन गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालं, त्रिप्रथम-विस्तारायामानि[1] त्रीणि चतुरस्राणि कृत्वाऽपरस्मिन् चतुरस्रे उत्तरस्यां श्रोण्यां गार्हपत्यं दक्षिणेंऽसे दक्षिणाग्नचायतनं पूर्वस्मिन् चतुरस्रे, उत्तरेंस आहवनीयमित्ये[2]वमादयो निरस्ता भवन्ति । सर्वत्राग्नचायतनानि चतुरस्राणि मण्डलानि वा। इह तु मण्डलं गार्हपत्यमर्धमण्डलाकारमन्वाहार्यपचनं। चतुरस्रमाहवनीयमिति स्मरन्ति मण्डलचतुरस्रयोरुक्तो विधिः। इदानीं दक्षिणाऽग्नेः धनुराकार उच्यते[3]—पिशीलद्विकरण्या चतुरस्रं कृत्वा पूर्वोक्तेन विधानेन मण्डलं कुर्यात् । तस्य मण्डलस्य विष्कम्भचतुर्भागं दक्षिणाऽग्नेः पूर्वनिहताच्छङ्कोरुदगपसार्य शङ्कुं निहत्य तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य विष्कम्भार्धेन मण्डलं परिलिख्योत्तरमर्धं त्यजेत् । तत्र श्लोकौ भवतः—

दक्षिणाग्नेर्हताच्छङ्कोरुदक्छङ्कुर्दशाङ्गुले ।
एकादशतिलैरूने कार्यस्य धनुषा समः ॥
तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य विंशत्यायतया लिखेत् ।
ऊनया तु द्वाविंशतितिलैरर्धं त्यजेदुदक् ॥

इति ।

Karavinda (Sūtra 7, 8 and 9)

एतस्य विहरणमाह—

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालमष्टप्रक्रमादिकं पञ्चधा षोढा वा संभुज्य गुणयित्वा षष्ठं सप्तमं वा भागमागन्तुमुपसमस्य पञ्चधा गुणने षष्ठं षोढा गुणने सप्तमंभागमुपसमस्य संयोज्यागन्तुना सह त्रेधं त्रेधा विभज्यापरस्मिन् तृतीये गार्हपत्यसन्निहिते तृतीये लक्षणं निरञ्जनं कृत्वा गार्हपत्याहवनीययोरन्तौ नियम्य रज्ज्वन्तौ पाशौ गार्हपत्यस्य पूर्वशङ्कौ पश्चिमं पाशमाहवनीयस्य पश्चिमशङ्कौ पूर्वं पाशं प्रतिमुच्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य निमित्तं चिह्नं तत्र कुर्यात् । तन्निमित्तं धनुराकृतेर्दक्षिणाग्नेर्मध्यमं, विशेषाश्रवणात् । गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यमशङ्क्वोरन्तौ नियम्येति केचित् । श्रुतिसामर्थ्यात् । 'दक्षिणतः पुरस्तात्' इत्यादि श्रुतिबलादित्यर्थः । अत्र पञ्चधापक्षे गार्हपत्याहवनीयोरन्तरालस्य दक्षिणाग्नचायतनमध्योपक्रान्ताद्दक्षिणोत्तरलम्बात् पश्चिमो भाग एकत्रिंशदङ्गुलयः त्रिभागोनसप्ततिलाश्च । पूर्वभागोऽष्टाविंशतिरङ्गुलयः त्रिभागाधिकसप्तविंशतितिलाश्च । लम्बकः षट्त्रिंशदङ्गुलयः पादोनषोडशतिलाश्च । षड्धापक्षे द्वात्रिंशदङ्गुलयः सार्धसप्तविंशतितिलाश्च पूर्वभागः । लम्बकस्त्रिंशद-

1. तृतीय प्रक्रमे विस्तारायामानि । 2. उत्तरस्यां आहवनीयमित्ये ।
3. दक्षिणाग्नेः प्रयोग उच्यते ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

ङ्गुलयः सप्ततिलाश्च । पादाष्टकमितेऽन्तरालवत् प्रक्रमिते एकादशादिष च भागयोर्लम्बकस्य प्रमाणमुन्नेयं, उन्नयनप्रकारं चात्रैव वक्ष्यामः । अत्राप्यायतनानि पिशीलमात्राणि, अथवा अस्यैष धिष्ण्यो लीयत इति प्राजहितस्यापि धिष्ण्यत्वदर्शनादायतनानां चतुरस्रमण्डलत्वयोरनियमेन प्राप्तयोरपि मण्डलमेव गार्हपत्यायतनं अग्नयो वै त्रयी विद्येत्यत्रानुवाकपर्याये तस्य पृथिवीस्तुतेः तदाकारत्वाच्च तस्याः अर्धमण्डलाकारं धनुराकारं दक्षिणाग्नेयायतनं, तत्रैवान्तरिक्षस्तुतेः तदाकारत्वाच्च नभसश्चतुरस्रमाहवनीयम्, तत्रैव द्युलोकस्तुतेः चतुरस्रमैन्द्रस्थानमिति शास्त्रान्तरे दर्शनाच्च सभ्यावसथ्ययोरपि चतुरस्रमेव, तयोस्तद्द्विकारत्वात् । अत्र योगः गार्हपत्यायतने पिशीलमात्रं चतुरस्रं विहृत्य मण्डलं कुर्याद्दक्षिणाग्नेरपि वचनात्, पिशीलद्विकरण्या चतुरस्रं विहृत्य मण्डलीकृत्य मण्डलविष्कम्भचतुर्भागेन दक्षिणाग्नेयायतनं तन्निमित्तादुत्तरतश्शङ्कुं निहत्य तत्र शङ्कौ तद्विष्कम्भमध्यं नियम्यान्तौ समौ कृत्वा मण्डलं विलिख्य मण्डलमध्ये प्राचीं लेखां विलिख्य उदगर्धं त्यजेत् । दक्षिणार्धं आयतनं गार्हपत्यस्य पुरस्तादष्टप्रक्रमादीनतीत्य पिशीलमात्रं चतुरस्रमाहवनीयं कुर्यात् तत्पुरस्तात् सञ्चरमवशिष्य आहवनीयवत् सभ्यं तत्पुरस्तादावसथ्यमपि । तद्वत् पिशीलप्रमाणं च । द्विप्रादेशं पिशीलम् । मुष्टिकृतोऽरत्निः पिशीलमित्येके । बाह्वोरन्तरालं पिशीलमित्येक इति केचित् । प्रक्रम्यत इति प्रक्रम इति पदस्यापि प्रक्रमतामिच्छन्ति । तथाऽपि लभ्यते, अयमत्र विमानक्रमः—गार्हपत्याहवनीयधिष्णियौ विमाय गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालमित्यादि दक्षिणापायम्य नियम्य निमित्तं कृत्वा तेनैव लक्षणेनोत्तरतश्च निमित्तं विपर्यस्य दक्षिणत उत्तरतश्च निमित्तं कृत्वा पिशीलद्विकरणीचतुरस्रमण्डलविष्कम्भचतुर्थांशेन दक्षिणयोर्निमित्तयोरुदक्कृतनिमित्तद्वयानुकूल्येन शङ्कुं निखनेत् । अनयोः पश्चिमशङ्कौ पिशीलद्विकरणी चतुरस्रमण्डलविष्कम्भार्धेन मण्डलमालिख्य पूर्वशङ्क्वानुकूल्येन प्राचीं ज्ञात्वा मण्डलस्योत्तरार्धं त्यजेत् । दक्षिणार्धो दक्षिणाग्निधिष्णियो भवति ।

Sundararāja (Sūtra 7, 8 and 9)

तत्कथं ग्राह्यमित्यत आह—

समं सर्वं, गार्हपत्याहवनीययोः गार्हपत्यस्य पौरस्त्ये शङ्कौ आहवनीयस्य पाश्चात्ये शङ्कौ च दक्षिणतो दक्षिणाग्नेयायतनम्[1] । तदायतनमध्यमित्यन्ये । तस्मिन् पक्षे गार्हपात्याहवनीययोरपि मध्ययोरेव ग्रहणम् । सर्वाण्येवाग्नेयायतनानि पिशीलमात्राणि चतुरस्राणि परिमण्डलानि वा धिष्णियत्वान्मण्डल[2] गार्हपत्यस्य । अर्धमंडलं दक्षिणाग्नेश्चतुरस्रमाहवनीयत्ये-

1. दक्षिणत आयतनम् ।

2. धिष्णियान्मण्डलं ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

त्यैतिहासिकास्सर्वाणि चायतनानि क्षेत्रतस्तुल्यानीत्याहुः। तत्रोक्तो मंडल-विधिः आहवनीयस्याक्षणयारज्ज्वा चतुरस्रं विहृत्य विधानेन मंडलं कृत्वा उत्तरार्धं जह्यात्तद्दक्षिणाग्नेयायतनम्॥

यजमानमात्री प्राच्यपरिमिता वा॥ (10)

यथासन्नानि हवींषि संभवेदेवं तिरश्चीप्राञ्चौ॥ (11)

वेद्यंसावुन्नयति॥ (12)

प्रतीची श्रोणी॥ (13)

पुरस्तादंहीयसी पश्चात्प्रथीयसी मध्ये सन्नततरा॥ (14)

एवमिव हि योषेति दार्शिक्या वेदेर्विज्ञायते॥ (15)

Kapardi (Sūtra 10, 11, 12, 13, 14 and 15)

यजमानमात्रीत्यादि दार्शिक्यावेदेश्श्रुतिः। अस्याः श्रुतेरर्थं विमान-विधिनेव व्याचष्टे।

Karavinda (Sūtra 10, 11, 12, 13, 14 and 15)

आयतनविहरणानन्तरं प्रकृतिभूतयोर्दर्शपूर्णमासयोर्विहरणमुच्यते।

यजमानमात्रीति। यजमानमात्री षण्णवत्यङ्गुला प्राक्त्वेनापरि-मिता। तदधिका प्राची प्राङ्मुखा, संभवो व्याप्तिः, यथा हवींषि परस्पर-संबन्धेन आसन्नानि भवन्ति तथा तिरश्ची तियङ्मानी स्यात् आया-मस्य त्रिभागोना पश्चात्तिरश्ची। 'आयामस्यार्धेन पुरस्तात्तिरश्ची' इति बोधायनः। पशुबन्धे च तथा दृश्यते, अरत्निभिर्वा चतुर्भिः पश्चात् षड्भिः प्राची त्रिभिः पुरस्तादिति, विकृतिषु बहुहविष्षु बहुविस्तारा, अल्प-हविष्षु प्रकृतिवत्। प्राञ्चौ वेद्यंसावुन्नयति प्राक्त्वेन पूर्वान्तमतीतावंसौ कुर्यात् प्रतीची श्रोणी तथा पृथक्त्वेन श्रोण्याकुर्यात् अंहीयसी–तन्वी प्रथी-यसी–विस्तीर्णा सन्नततरा अतिशयेन तनुः, एवमिव हि योषेति। एवमिव-हीति शब्दो निपातसमुदायः प्रसिद्धवचनः। यथा–एवमिव हि पशुः, एवमिव ह्यन्नमद्यत इति। एतदेव हि योषा सादृश्यमस्याः। यन्मध्ये कृशत्वं पृथ्वं-सत्वं पृथुतरश्रोणीत्वं च। एतत् 'चतुश्शिखण्डा युवतिस्सुपेशा' इति मन्त्रव-र्णाच्च लभ्येत, दार्शिक्या वेदेः दर्शपूर्णमासयोस्साधारणाऽपि वेदिः दर्शे पूर्वेद्युर्दृश्यतया दार्शिकीत्युच्यते। यद्वा—दर्शपूर्णमासयोरेकशेषं कृत्वा निर्देशः,।

Sundararaja (Sūtra 10, 11, 12, 13, 14, and 15)

यजमानमात्री चतुररत्निः पञ्चारत्निर्वा यथाऽऽसन्नानि हवींष्षि संभ-

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

वेत् संगृह्णीयात्। एवं तिरश्ची अर्धलक्षणं तिर्यगित्यर्थः। उन्नयति दीर्घं नयति। प्रतीची प्रतीच्या योषासादृश्यं च 'चतुश्शिखण्डा' इति मन्त्रवर्णात् दार्शिक्याः–दर्शपूर्णमासिक्याः।

अपरेणाहवनीयं यजमानमात्री ॥ (16)

दीर्घं चतुरस्रं विहृत्य तावतीं रज्जुमायम्य मध्ये लक्षणं कृत्वा दक्षिणयोश्श्रोण्यंसयोरन्तरा नियम्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य निमित्तं करोति ॥ (17)

निमित्ते रज्जुं नियम्यान्तौ समस्येत् ॥ (18)

दक्षिणायाश्श्रोणेर्दक्षिणमंसमालिखेत् ॥ (19)

एवमुत्तरतः ॥ (20)

तिर्यङ्मानीं द्विगुणां तथा कृत्वा पश्चात्पुरस्ताच्चोपलिखेत् ॥ (21)

विमितायां पुरस्तात् पार्श्वमान्या उपसंहरेत् ॥ (22)

श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ (23)

Kapardi (Sūtra 16, I7, I8, 19, 20, 21, 22, and 23)

अपरेणाऽऽहवनीयं एकरज्ज्वादिभिर्दीर्घं चतुरस्रं विहृत्य संपाद्य यजमानमात्री पार्श्वमानी यथा सन्नानि हवींषि संभवेत् परस्परासंघटितानि तिष्ठन्ति तथा तिर्यङ्मानी। तस्यास्त्रिभागोन वा[1] तिरश्चीति बोधायनीये शुल्बान्तरे प्रतिपादितम्। तावतीं रज्जुमभ्यस्य उभयतः पाशौ कृत्वा मध्ये लक्षणं कृत्वा दक्षिणयोश्श्रोण्यंसयोरन्तौ नियम्य पाशौ प्रतिमुच्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य निमित्तं शङ्कुं निहत्य तस्मिन् शङ्कौ रज्जुं संयोज्य अन्तौ समस्य पाशावुन्मुच्य तेन हस्तेन गृहीत्वा दक्षिणां श्रोणिमारभ्य यावद्दक्षिणांसमालिखेत्। एवमुत्तरपार्श्वमालिखेत्। एतत्सन्नतत्वं वेदेः। तिर्यङ्मान्याप्येवं[2] कुर्यात् तिर्यङ्मानीप्रमाणां रज्जुमभ्यस्य मध्ये लक्षणं कृत्वा श्रोण्योरन्ते पाशौ प्रतिमुच्य पार्श्वादपसार्य[3] तत्र शङ्कुं निहत्य तत्र रज्जुं प्रबध्यान्तौ समस्य दक्षिणां श्रोणिमारभ्य यावदुत्तरा श्रोणी तावदालिखेत्। एवं पुरस्तादपि करोति। एवमुन्नयनं श्रोण्यंसौ। एवंप्रकारा हि योषा। हिशब्दो रूपप्रसिद्धौ। प्राक्छिरास्त्री एवमेवेत्यर्थः। विमितायामेवं चतुरस्रमापादितायां पुरस्तात्पार्श्वमान्यावुपसंहरेत्, सङ्कोचयेत्। श्रुतिसामर्थ्यात्–'पुरस्तादंहीयसी' इति येषा श्रुतिः तस्यास्सामर्थ्यात्। इतरथा योषासादृश्यमपि न स्यात् ॥

1. त्रिभागोना वा।
2. तिर्यङ्मान्यामप्येवं।
3. प्रतिमुच्य लक्षणेन पश्चादप।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Karavinda (Sūtra 16, 17' 18, 19 and 20)

एताद्विहरणेन व्याचष्टे अपरेणेति । अपरेणाहवनीयं आहवनीयस्य पश्चात्समीपे । गार्हपत्याहवनीययोर्यद्यपि महदन्तरालं तथाऽप्याहवनीयसमीप एव वेदिः । केचिद्विस्तारद्विगुणायामं दीर्घमिच्छन्ति । उक्तप्रमाणं दीर्घचतुरस्रमाहवनीयमपरेण विहृत्य श्रोण्यंसेषु शङ्कुन्निहत्य यावदायामः तावतीं रज्जुमभ्यस्य आयामद्विगुणां प्रकारेण कृत्वा मध्ये लक्षणं निरञ्जनं कृत्वा दक्षिणयोश्श्रोण्यंसयोरन्तौ नियम्य निरञ्जनेन दक्षिणापायम्य शङ्कुं निहत्य तस्मिन् रज्जुं प्रतिमुच्य पाशावेकीकृत्य श्रोण्या आरभ्य यावदसं वृत्तमार्गेणालिखेत् । उत्तरपार्श्वे उत्तरतोऽपायम्य एवमेव कुर्यात् ॥

Karavinda (Sūtra 21)

तिर्यङ्मानीमिति । पूर्वां तिर्यङ्मानीं पूर्ववद्द्विगुणां कृत्वा पुरतोऽपायम्य दक्षिणस्मादंसात् प्रक्रम्य उत्तरमंसमालिखेत्, पश्चिमया तिर्यङ्मान्या पश्चादप्येवमेव कुर्यात्, वेदिप्राचीमितां रज्जुं गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालमित्युक्तप्रकारेण वेद्या दक्षिणोत्तरमायम्य पूर्ववद्द्वितृतीयदेशे लक्षणं कुर्यात् उदग्बहिर्वेदेरुत्तरतः उत्तरार्थं लक्षणं च कृत्वा वेद्याः पश्चादप्येवमेव वितृतीये लक्षणं कुर्यात्, गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यं—मध्यदेशः तत्र लक्षणं कुर्यात् ॥

Karavinda (Sūtra 22 and 23)

विमितायामिति । विमितायां चतुरस्रीकृतमात्रायां लेखाकरणात् प्रागेव पार्श्वमान्यौ पुरस्तात्पुरत उपसंहारेत्–संकोचयेत् ।

Sundararāja (Sūtra 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, and 23)

तस्या विहरणमाह—

निमित्ते रज्जुं रज्जुमध्यं नियम्य[1] प्रतिमुच्य दक्षिणायं दक्षिणस्याः श्रोणेरारभ्य दक्षिणमंसं प्रत्यालिखेत् । तिर्यङ्मान्योरपि मध्ये लक्षणं कृत्वा श्रोण्योरंसयोश्चान्तौ नियम्य पश्चात्पुरस्ताच्चापायम्येत्यादि[2] द्रष्टव्यम् । एतदेव श्रोण्यंसयोरुन्नयनम् । विमितायां चतुरस्रीकृतायां संनमनात्पूर्वमेव किञ्चिदुपसंहरेत्, 'पुरस्तादंहीयसी' इति श्रुतिसामर्थ्यात् ।

अत्र बोधायनः—

'यजमानमात्री प्राची, तस्या एवार्धं पुरस्तात्तिरश्ची, त्रिभागोना पश्चात्तिरश्ची त्रिंशत्पदानि' इति ॥

इति चतुर्थः खण्डः

---

1. रज्जुं मध्ये नियम्य ।
2. पुरस्ताच्च पाशं नियम्य ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अथ पञ्चमः खण्डः

त्रिंशत्पदानि प्रक्रमा वा पश्चात्तिरश्ची भवति ॥ (1)

षट्त्रिंशत्प्राची चतुर्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्चीति सौमिक्या वेदेर्विज्ञायते ॥ (2)

षट्त्रिंशिकायामष्टादशोपसमस्य अपरस्मादन्ताद्द्वादशसु लक्षणं पञ्चदशसु लक्षणं पृष्ठ्यान्तयोरन्तौ नियम्य पञ्चदशकेन दक्षिणापायम्य शङ्कुं निहन्ति ॥ (3)

एवमुत्तरतश्श्रोणी ॥ (4)

विपर्यस्तयांसौ पञ्चदशकेनैवापायम्य द्वादशके शङ्कुं निहन्ति ॥ (5)

एवमुत्तरतः ॥ (6)

तावंसौ ॥ (7)

Kapardi (Sūtra 1, 2, 3, 4, 5, 6, and 7)

पदानीत्यस्मदीया श्रुतिः । त्रिंशत्पदानि प्रक्रमा वा पश्चात्तिरश्चीति । तिर्यङ्मानी भवति । षट्त्रिंशत्पृष्ठ्या प्राची चतुर्विंशतिः पुरस्तात् तिर्यङ्मानी भवतीति सौमिक्या वेदेः सोमे श्रुतिः । षट्त्रिंशिकायां रज्ज्वां अष्टादशोपसमस्य प्रक्षिप्यान्तयोः पाशौ कृत्वाऽपरस्मादन्ताद्द्वादशसु लक्षणं पञ्चदशसु लक्षणं निरञ्जनं कृत्वा पृष्ठ्यान्तयोः प्राग्वंशस्य मध्यमाल्लालाटिकात्त्रीन्प्राचः प्रक्रमान् प्रक्रम्य शङ्कुं निहत्य तस्माच्च पुरस्तात् षट्त्रिंशत्प्रक्रमे शङ्कू निहत्य तयोः पाशौ प्रतिमुच्य पञ्चदशकेन दक्षिणापायम्य शङ्कुं निहन्यात् । सा दक्षिणा श्रोणी । एवमुत्तरतोऽपसार्य शङ्कुं निहन्यात् । सोत्तरा श्रोणी । विपर्यस्तयांसौ । पञ्चदशिकेनैवापायम्य द्वादशके शङ्कू निहन्त्यैवमुत्तरतस्तावंसौ । शङ्कोः पाशावुन्मुच्य पूर्वपाशमपरस्मिन्प्रतिमुञ्चेत् । अपरं पूर्वस्मिन्प्रतिमुञ्चेत् । स विपर्यासः । विपर्यस्तया—एवं कृतया रज्ज्वांऽसौ मातव्यौ । तेनैव निरञ्जनेन दक्षिणाऽपसार्य द्वादशके शङ्कुं निहन्यात् । तेनैवोदगपसार्य द्वादशके शङ्कुः । तावंसौ । महावेद्या मानं किमिर्थमिदमुच्यते । यावता सिद्धमेतत् ? अनेकरज्जुविहरणविवक्षयोक्तमिति केचित्परिहरन्ति । आयामं वेत्यस्मिन् पक्षे द्वादशके लक्षणम् । पञ्चदशके लक्षणे च सप्तविंशतौ निरञ्जनमिति

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

लक्षणबाहुल्यप्रतिपादनार्थमित्यपरे । समचतुरस्राणां दीर्घचतुरस्राणां च विहरणमुक्तम् । इह तु दीर्घविषमचतुरस्रस्येत्यन्ये ।

तदेकरज्ज्वा विहरणम् ॥ (8)
त्रिकचतुष्कयोः पञ्चिकाऽक्ष्णया रज्जुः ॥ (9)
ताभिस्त्रिरभ्य स्ताभिरंसौ ॥ (10)
चतुरभ्यस्ताभिश्श्रोणी ॥ (11)

Kapardi (Sūtra 8, 9, 10, and 11)

यस्य चतुरस्रस्य त्रिका तिर्यङ्मानी चतुष्का पार्श्वमानी तस्या अक्ष्णया रज्जुः पञ्चिका । ताभिरंसौ मातव्यौ । त्रिकं त्रिरभ्यासयुक्तं द्वादश भवन्ति । चतुष्कं (षोडश पञ्चिका) विंशतिः । यूपावटीयाच्छङ्कोः पश्चात् षोडशसु शङ्कुं निहत्य तस्मिन् पञ्चिकां साभ्यासं प्रतिमुच्य यूपावटीये साभ्यासं त्रिकं प्रतिमुच्यांसावायच्छेत् । चतुरभ्यस्ताभिश्श्रोणी । ताभिरेव चतुरभ्यासयुक्ताभिः श्रोणी मातव्यौ[1] । विंशेषु शङ्कुं निहत्य तस्मिन्[1] पञ्चिकां साभ्यासं पञ्चविंशतिं प्रतिमुच्य प्रथम-निहते शंकौ त्रिकं साभ्यासं पञ्चदशिकां प्रतिमुच्य ताभिश्श्रोणी विहरेत् ॥

Karavinda (Sūtra 1 and 2)

दर्शपूर्णमासवेदिविहरणानन्तरं प्रकृतौ सौम्यवेदिविमानमुच्यते ।

त्रिंशदिति ॥ त्रिंशत्पदानि पश्चात्तिरश्ची भवतीति तैत्तिरीयकश्रुतिः । त्रिंशत्प्रक्रमेति शाखान्तरीया, अतो विकल्पः, यद्यपि कर्मोपदेशः प्रक्रम-शब्देन प्राग्वंशस्य मध्यमाल्लालाटिकात्त्रीन् प्राचः प्रक्रमानिति तत्रापि श्रुत्योर्वैकल्पिकत्वेन प्रदर्शनार्थः प्रक्रमशब्दः । तत्र प्रक्रम्यत इति प्रक्रमशब्दः । पश्चात्तिरश्ची पश्चात्तिर्यङ्मानी प्राची आयामः पुरस्तात्तिरश्ची तिर्यङ्मानी विमानमुच्यते ॥

Karavinda (Sūtra 3, 4, 5, 6 and 7)

षट्त्रिंशिकायामिति ॥ षट्त्रिंशिका षट्त्रिंशत्प्रमाणा रज्जुः, तस्यामष्टादशोपसमस्य संयोज्यापरस्मात् पश्चिमादन्तादारभ्य द्वादशसु लक्षणमंसार्थं, पञ्चदशसु लक्षणं श्रोण्यर्थं, प्राग्वंशस्य मध्यमाल्लालाटिका-त्त्रीन् प्राचः प्रक्रमानतीत्य ततः पुरस्तात् षट्त्रिंशत्प्रमाणां प्राचीं लेखामा-लिखेत् सा पृष्ठ्या तदन्तयोश्शङ्कू निहत्य तयोः पाशौ प्रतिमुच्य पञ्च-दशिकेन लक्षणेन दक्षिणापायम्य शङ्कुं निहन्ति सा दक्षिणा श्रोणी,

---

1. मातव्यौ । षोडशसु यश्शङ्कुरुक्तः तस्मिन् ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

एवमुत्तरतोऽपायम्य शङ्कुः, सोत्तरा श्रोणी, विपर्यस्तयांसौ विपर्यस्तपाशयांऽशौ मातव्यौ । पञ्चदशिकेनैवापायम्य द्वादशिके शङ्कुः, दक्षिणतः उत्तरतश्च तावंसौ । ननु 'तदर्थमभ्यस्यापरस्मिन्' इत्यनेनैव विहरणेनास्मिन्विहरणे सिद्धे किमर्थमिह पुनर्वचनम्, उच्यते—सङ्खयापूर्वागमार्थमिति केचित्परिहरन्ति, अनेकरज्जुविवक्षया इत्यन्ये, आयामाभ्यासेषु द्वादशसु लक्षणं पञ्चदशसु लक्षणं सप्तविंशत्यादौ निरञ्जनमिति लक्षणबाहुल्यप्रतिपादनार्थमित्यपरे । दीर्घचतुरस्राणां च तत्र विहरणमुक्तं । इह तु विषमदीर्घचतुरस्रस्येत्यपरे ॥

Karavinda (Sūtra 8)

तदिति ॥ एका चासौ रज्जुश्चेत्येकरज्जुः, एकयैव रज्ज्वा श्रोण्यंसानां विहरणं एकरज्जुविहरणं । द्विशङ्कुना त्रिशङ्कुना पञ्चशङ्कुना वा योगेन यद्विहरणमुक्तं तदिदमित्युक्तमनुभाषते अनेकरज्जुविधित्सया ॥

Karavinda (Sūtra 9)

त्रिकेति ॥ त्रिका त्रिप्रमाणा चतुष्का चतुष्प्रमाणा पञ्चिका पञ्चप्रमाणा । त्रिकचतुष्कयोरिति आयामाभ्यासप्राप्तमनूद्यते, तदभ्यासेन श्रोण्यंसविधानार्थं एवमुत्तरेष्वभ्यासेषु ॥

Karavinda (Sūtra 10)

ताभिः पृथक्पृथक्त्रिरभ्यस्ताभिः त्रिरुपरि निक्षिप्ताभिः, त्रिकात् त्रिरभ्यस्तात् द्वादश, चतुष्कात्त्रिरभ्यस्तात् षोडश, पञ्चकात्त्रिरभ्यस्तात् विंशतिः, ताभिरंसौ मातव्यौ ॥

Karavinda (Sūtra 11)

त्रिकाच्चतुरभ्यस्तात् पञ्चदश, चतुष्काद्विंशतिः, पञ्चकात् पञ्चविंशतिः, ताभिश्श्रोण्यौ मातव्यौ । यूपावटीयाच्छङ्कोः पश्चात् षोडशसु शङ्कुन्निहत्य तस्मिंस्त्रिरभ्यस्तां पञ्चिकां चतुरभ्यस्तां प्रतिमुच्य यूपावटीये त्रिरभ्यस्तां त्रिकां प्रतिमुच्य ताभ्यामंसौ मातव्यौ । तथा षोडशस्थितशङ्कौ पञ्चिकां चतुरभ्यस्तां प्रतिमुच्य प्रथमनिहितशङ्कौ चतुरभ्यस्तां त्रिकां प्रतिमुच्य ताभ्यां श्रोण्यौ, आयामाभ्याससिद्धमिदम् । आयामद्विगुणाभ्याससिद्धं वा ॥

Sundararāja (Sūtra 1 and 2)

पदं च द्विविधमुक्तं बोधायनेन--'दशाङ्गुलं क्षुद्रपदं पदं पञ्चदशाङ्गुलम्' इति द्वादशाङ्गुलमिति कात्यायनः । एतानि त्रिविधानि पदानि लौकि-

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

केन पदेन विकल्प्यन्ते । तथा वक्ष्यति—'पदे युगेऽरत्नौ' इत्यादि । एतान्येव चतुर्विधानि पदानि द्विगुणानि त्रिगुणानि च प्रक्रमाः । ते च सप्तविधाः । तत्र साग्निचित्ये सोमे पदैर्विमानं न लभ्यते अग्निक्षेत्रासंभवात् । एवं सप्तविधेऽग्नौ विंशत्यङ्गुलस्य निवृत्तिर्व्याख्याता,[1] अनग्निचित्ये[2] तु सर्वेषामेव पदप्रक्रमाणामिच्छया विकल्प इति केचित् । अन्ये पुनरेवं व्यवस्थामिच्छन्ति—पदैश्चतुर्विधैर्विंशत्यङ्गुलेन वा प्रक्रमेण मानमनग्निचित्ये । एकविधाग्नौ विंशत्यङ्गुलेन, द्विविधादिषु पञ्चविधपर्यन्तेषु चतुर्विंशत्यङ्गुलेन, षड्विधादिषु द्वादशविधपर्यन्तेषु विंशत्यङ्गुलेन लौकिकेन वा द्विपदेन, त्रयोदशविधादिषु षट्त्रिंशदङ्गुलेनेत्यादि । सर्वेषामपि पक्षे अग्नयः पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलेन प्रक्रमेण सम्भवन्ति । तत्राग्नयनुगुणा वेदेर्विवृद्धिः कर्तव्या । यूपैकादशिन्यां न्यायस्य[3] प्रदर्शितत्वात् । यथा—पञ्चाशद्विधेऽग्नौ षट्पञ्चाशदङ्गुलो दण्डः प्रक्रमस्थानीयः, एकशतविधे अशीत्यङ्गुल इत्यादि ।

अथास्या वेदेर्विहरणमाह—

Sundararāja (Sūtra 3, 4, 5, 6. 7 and 8)

यावदायामं प्रमाणमित्युक्तस्य मानस्यायं प्रपञ्चः ।

अथास्या एव वेदेरनेकरज्ज्वा विहरणमाह—

Sundararāja (Sūtra 9, 10 and 11)

त्रिकचतुष्कयोस्तिर्यक्पार्श्वमान्योः अभ्यस्ताभिः उपक्षिप्ताभिः यथा—त्रिका त्रिरभ्यस्ता द्वादशिका, चतुष्का त्रिरभ्यस्ता[4] षोडशिका पञ्चिका, त्रिरभ्यस्ता विंशतिका । एताभिस्तिसृभिरभ्यस्ताभिरंसौ मातव्यौ । एताभिरेव चतुरभ्यस्ताभिः पञ्चदशिकया विंशिकया च[5] श्रोणी मातव्ये । द्विरभ्यस्ताभिरप्येताभिरंसौ मातुं शक्येते । सर्वत्र द्वादशिकांऽसयोः । तिर्यङ्मानो पञ्चदशिका । श्रोण्योरितरा पृष्ठ्यायां पार्श्वमानी एवं षड्भीरज्जुभिर्विहरणम् । एवमुत्तरत्र ॥

द्वादशिकापञ्चिकयोस्त्रयोदशिकाऽक्ष्णयारज्जुः ॥ (12)

ताभिरंसौ ॥ (13)

द्विरभ्यस्ताभिश्श्रोणी[6] ॥ (14)

---

1. विंशत्यङ्गुलस्य वृद्धिः व्याख्याता ।
2. अग्निचित्ये तु ।
3. यूपैकादशिन्यां तस्य ।
4. भिस्त्रिरभ्यस्ताभि ।
5. पञ्चदशिकया पञ्चविंशिकया च ।
6. त्रिरभ्यस्ताभिश्श्रोणी ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Kapardi (Sūtra 12, 13 and 14)

यूपावटीयाच्छङ्कोः पश्चात्पञ्चसु शङ्कुं निहत्य तस्मिन् त्रयोदशिकां प्रतिमुच्य यूपावटीये पञ्चिकां द्वादशिकां च प्रतिमुच्य ताभिरसौ मातव्यौ। द्विरभ्यस्ताभिश्श्रोणी । यूपावटीये त्रयोदशिकां साभ्यासां प्रतिमुच्य साभ्यासां द्वादशिकां च प्रथमनिहते पञ्चिकां च साभ्यासाम्, ताभिः श्रोणी मातव्यौ।

Karavinda (Sūtra 12)

स्पष्टार्थमिदम् ॥

Saravinda (Sūtra 13, and 14)

यूपावटीयशङ्कोः पश्चात् पञ्चदशसु शङ्कुं निहत्य तस्मिंस्त्रयोदशिकां प्रतिमुच्य यूपावटीये द्वादशिकां प्रतिमुच्य ताभ्यामंसौ । तथा प्रथमनिहतशङ्कौ द्विरभ्यस्तां पञ्चिकां प्रतिमुच्य यूपावटीये द्विरभ्यस्तां त्रयोदशिकां प्रतिमुच्य ताभ्यां श्रोण्यौ। अर्धाभ्यासप्राप्तमिदमायामचतुर्गुणाभ्यासप्राप्तं वा ॥

Sundararāja (Sūtra 12, 13 and 14)

द्विरभ्यस्ताभिः षड्विंशिकादिभिः[1] ।

पञ्चदशिकाऽष्टिकयोः सप्तदशिकाऽक्ष्णया रज्जुः ॥ (15)

ताभिश्श्रोणी ॥ (16)

Kapardi (Sūtra 15 and 16)

प्रथमनिहताच्छङ्कोः पुरस्तादष्टसु शङ्कुं निहत्य तस्मिन् सप्तदशिकामष्टिकां च प्रतिमुच्य प्रथमनिहते पञ्चदशिकाम् । ताभिः श्रोणी ॥

द्वादशिका पञ्चत्रिंशिकयोस्सप्तत्रिंशिकाऽक्ष्णयारज्जुः ॥ (17)

ताभिरंसौ (18)

Kapardi (Sūtra 17 and 18)

प्रथमनिहताच्छङ्कोः पुरस्तात्प्रक्रमे शङ्कुं निहत्य तस्मिन् सप्तत्रिंशिकां पञ्चत्रिंशिकां च प्रतिमुच्य यूपावटीये द्वादशिकाम् । ताभिरंसौ मातव्यौ ॥

एतावन्ति ज्ञेयानि वेदिविहरणानि भवन्ति ॥ (19)

---

1. षट्त्रिंशिकादिभिः ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Kapardi (Sūtra 19)

एतावन्त्येव शुद्धमूलानि ज्ञातुं शक्यानि वेदिविहरणानि भवन्ति। अन्ये शुद्धमूलाः कल्पयितुमशक्याः। तस्मादेतावन्तीत्यवधार्यन्ते—

Karavinda (Sūtra 15 and 16)

प्रथमनिहतशङ्कौ पञ्चदशिका, ततः पुरस्तादष्टासु सप्तदशिका, ताभ्यां श्रोण्यौ। आयामत्रिगुणाभ्यासप्राप्तमिदं आयामतृतीयद्विकाभ्यासप्राप्तं वा॥

Karavinda (Sūtra I7 and 18)

द्वादशिकेति। इदमपि गतार्थम्। यूपावटीये द्वादशिका, प्रथमनिहतशङ्कोः पुरस्तात्प्रक्रममात्रे शङ्कुं निहत्य तस्मिन् सप्तत्रिंशिका, ताभ्यामंसौ, पञ्चमद्वयाभ्यासप्राप्तमिदं, पञ्चगुणाभ्यासप्राप्तं वा।

Karavinda (Sūtra 19)

एतावन्तीति॥ शुद्धमूलतया ज्ञातुं शक्यानि एतावन्त्येवेत्यवधारणा। एतावन्त्युक्तानि, अन्यान्यपि उन्नेयानि, सच्छेदाभि. रज्जुभिर्निर्ह्रासवृद्धिभ्यां च वेदिविहरणानि भवन्त्येव, यद्यपि इदं विहरणमेकरज्ज्वाद्विशयोगेनैव व्याख्यतम्, तथा त्रिशङ्कुपञ्चशङ्कुभ्यामपि निर्ह्रासवृद्धिभ्यां यथायोगं विहर्तव्यः, इतरथा तयोर्विधानस्यादृष्टार्थत्वकल्पनाप्रसङ्गात्, अतो निदर्शनमेतत् सर्वविहरणानाम्।

Sundararāja (Sūtra 15, 16, 17, 18 and 19)

अथ चतुर्थं विहरणमाह। छेदरहितान्येतावन्ति। सच्छेदान्यन्यान्यपि[1] बहूनि सन्ति यथा—

अर्धद्वादशिकार्धचतुर्थिकयोरर्धत्रयोदशिकाऽक्ष्णयारज्जुः, ताभिरंसौ। पंचदशिकासपादैकादशिकयोः पादोनैकान्नविंशिकाऽक्ष्णयारज्जुः, ताभिश्श्रोणी इत्यादि।

अष्टाविंशत्यूनं पदसहस्रं महावेदिः॥ (20)

Kapardi (Sūtra 20)

नवशतानि द्विसप्ततिश्च (972) पदक्रमाणि[2] प्रक्रमप्रमाणानि[2]

1. छेदरहितान्येव भवन्ति। सच्छेदानि त्वन्यान्यपि।
2. पदप्रमाणानि।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

वा चतुरस्राणि महावेदेः। महद्ग्रहणं किमर्थम् ? पदप्रमितायां महावेद्यां सदोहविर्धानादीनामपि पदेनैव मानार्थं, प्रक्रममितायामरत्निप्रक्रमैरेव नवारत्नि. तिर्यङ्मानीत्यरत्निमानं सदसो विहितम्। नवारत्नि तिर्यगिति[1] नियतप्रमाणविधानात् अरत्निनैव विधानमनुमीयते। तथा हविर्धानस्य त्र्यरत्निविस्तारं नवारत्नचायाममित्यनुमीयते। तत्कथं पदेन तयोर्मानं लभ्यते इत्युच्यते, चत्वारिंशदधिकानि पंचशताङ्गुलप्रमाणानि पदविमिताया वेदेरायामः, पदं पंचदशाङ्गुलमिति वचनात्। सदसः पश्चात् पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलं षोडशाधिकं शतद्वयं सदोहविर्धानयोर्मध्यं पञ्चचत्वारिंशत्संचरः। हविर्धानस्य षोडशाधिकं शतद्वयम्। अवशिष्टमष्टादशाङ्गुलम्। तस्मादुत्तरवेदिसदोहविर्धानानां अन्तर्वेद्यसंभवात् वृद्धिः कल्पनीया। अरत्नेर्वा ह्रासः कल्पनीयः। तदुभयमचोदितं भवति। अतो येन वेदिर्मिता तेनैव तेषां मानार्थं महद्ग्रहणं स्थितम्।

Karavinda (Sūtra 20)

द्विसप्ततिः नवशतानि च पदपरिमितानि क्षेत्राणि महावेदिः, प्रक्रममानेऽप्येवम्। पदग्रहणं किमर्थं, उच्यते—पदग्रहणमहद्ग्रहणाभ्यामेतत् ज्ञायते—वेद्याः पदेन माने सदोहविर्धानयोरपि पदेन मानं नारत्निभिः, उत्तरवेदिश्च युगमात्री न सर्वतो दशपदेति प्रक्रममितायां वेद्यामरत्निविहितयोस्सदोहविर्धानयोस्सर्वतो दशपदाया उत्तरवेदेश्चासंभवात् पदेनैव सदोहविर्धानयोर्विमान युगमात्रोत्तरवेदिरिति सिद्धम्। संख्यानप्रयोजनम् वोदंतृतीये यजत इत्यादिषु।

Sundararaja (Sūtra 20)

पदग्रहणं प्रक्रमस्याप्युपलक्षणम्।

दक्षिणस्मादंसाद् द्वादशसु[2] दक्षिणस्यां श्रोण्यां निपातयेत्॥ (21)

छेदं विपर्यस्योत्तरत उपदध्यात्॥ (22)

सा दीर्घा चतुरस्रा॥ (23)

तथा युक्तां संचक्षीत॥ (24)

Karavinda (Sūtra 21, 22, 23 and 24)

दक्षिणस्मादंसादारभ्य द्वादशस्वेव श्रोण्यां निपातयेत्। त्रीणि पदानि श्रोणिदेशे, शिष्टानि विपर्यस्योत्तरस्मिन्नंसे मनसा स्थापयेत्। एवं कृते सप्त-

---

1. तिर्यगित्यरत्निमानं।

2. दक्षिणस्मादन्तादद्वादशसु,

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

विंशतिविस्तारा षट्त्रिंशदायता दीर्घचतुरस्रा[1] भवति[1]। तथाभूतां[1] वेदिं सप्तविंशतिं षट्त्रिंशत्या गुणिते सति अष्टाविंशत्यूनपदसहस्रं भवति।

सौमिक्यावेदेर्वितृतीयदेशे यजेतेति सौत्रामण्या वेदेर्विज्ञायते ॥ (25)

Kapardi (Sūtra 25)

वेदितृतीये यजेतेति दार्शिकपाशलकयो[2]रसभवात्सौमिकं लभ्यते। अतस्सौमिक्या इत्युक्तम्।

प्रक्रमस्य द्विकरणी प्रक्रमस्थानीया भवति ॥ (26)

त्रिकरणी वा ॥ (27)

Kapardi (Sūtra 26 and 27)

तृतीयकरणी प्रक्रमस्थाना, स्थानान्ताद्विभाषेति छप्रत्ययः। तृतीयकरणीं प्रक्रमं कृत्वा षट्त्रिंशिकायामित्यादिना विहरेत्। तृतीयकरण्या वक्ष्यमाणेन विधिना।

अष्टिकादशिकेति तिर्यङ्मान्यौ[3] ॥ (28)

द्वादशिका पृष्ठ्या ॥ (29)

Kapardi (Sūtra 28 and 29)

अष्टिका पुरस्तात्तिर्यङ्मानी। द्वादशिका पृष्ठ्या। द्वादशसु षडुपसमस्यापरस्मादन्तात्पञ्चसु लक्षणं चतुर्षु लक्षणं कृत्वा पृष्ठ्यान्तयोरन्तौ नियम्य पञ्चकेन[4] दक्षिणा पसार्य शङ्कुं निहन्यात्। एवमुत्तरतस्ते श्रोणी। विपर्यस्तयांसौ। पञ्चकेन दक्षिणापायम्य चतुर्षु शङ्कुं निहन्यात्। एवमुत्तरतस्तावसौ भवतः।

त्रीणि चतुर्विंशानि पदशतानि सौत्रामणिकी वेदिः ॥ (31)

Kapardi (Sūtra 30)

दक्षिणस्मादंसादारभ्य चतुर्ष्वेव दक्षिणस्यां श्रोण्यां निपात्य शेषं[5]

---

1. चतुरस्राभवति तथा भूतायां गणयेत्, 2. पाशुकयो,

3. (क) अष्टदशिकेति,

(ख) अष्टिका दशिकेति। तिर्यङ्मान्यौ। अष्टिका पुरस्तात् तिर्यङ्मानी। द्वादशिका पृष्ठ्या।

4. नियम्य पञ्चदशकेन दक्षिणापायम्य पञ्चकेन 5. छेदं

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

विपर्यस्येत्यादि पूर्ववत्[1] । द्वादशपदविस्तारा द्वारशपदायामा भवति एवं संचक्षीत ॥

द्विस्तावा वेदिर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते ॥ (31)

Kapardi (Sūtra 31)

कस्य द्विस्तावा? सौमिक्याः प्रकृतत्वात्प्रकृतित्वाच्च ।

Karavinda (Sūtra 22, 23 and 24)

क्षेत्रतृतीयग्रहणं न प्रमाणमिति तृतीयग्रहणमिति कथं संख्यायत इत्यत आह—

वेद्या दक्षिणस्मादंसादारभ्य द्वादशसु दक्षिणस्यां श्रोण्यां लेखा निपातयेद्रज्जुं वा तां निपात्य तद्बहिश्छिन्द्यात् । लेखाया बहिर्भूतं छेदं विपर्यस्य—विपर्यासं कृत्वा इतरतः—इतरस्मात् पार्श्वे स्थापयेदेव सप्तविंशतिविस्तारा षट्त्रिंशदायता दीर्घचतुरस्रा वेदिर्भवति, तथा युक्तां तथा भूतां गणयेत् । एतेन विषमचतुरस्राणां संख्यानप्रकारो वेदितव्यः ।

Karavinda (Sūtra 25)

सुत्रामदैवत्या सौत्रामणी, तस्या वेदितृतीये यजेत इति श्रूयते । वेद्यास्तृतीयो देशः वेदितृतीयदेशः, स कस्याः, सौमिक्याः किमोदनं शालीनां सक्तूवाढकपरिमितानामिति वत् ॥

Karavinda (Sūtra 26, 27, 28 and 29)

प्रक्रमतृतीयकरणी व्याख्याता प्रक्रमस्थानीया भवति । 'स्थानान्ताद्विभाषा' इत्यादिना स्वार्थे छप्रत्ययः । तथा षट्त्रिंशतिकायामित्यादिना सौमिकवद्विमानं त्रिकरणी चोक्ता, अष्टिकादशिके तिर्यङ्मान्या द्वादशिका पृष्ठ्या तत्पक्षे अष्टप्रमाणा पुरस्तात् तिर्यक्,दशप्रमाणा पश्चात्तिर्यक्, द्वादशायामः द्वादशिकायां षडुपसमस्य चतसृषु पञ्चसु लक्षणं पञ्चसु श्रोण्या चतसृष्वंसौ । वेदितृतीयत्वं क्षेत्रत इत्याह—

Karavinda (Sūtra 30)

चतुर्विंशत्यधिकानि त्रीणि शतानि सौत्रामणिकी वेदिः । दक्षिणस्मादंसादित्यादि सौमिकवत् । प्रक्रमस्य तृतीयकरणीनि दर्शनात्, अत्रापि पदप्रक्रमौ त्रिकल्पितौ । प्रक्रमशब्देनोपक्रम्य पदशब्देनोपसंहारादन्यत्राप्यष्टासु प्रक्रमेष्वित्यादिषु पदेनापि विमानं लभ्यत इति सूचितम् ।

1. पूर्ववत् । प्रेषिते नवद्वा० ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Karaviuda (Sūtra 31)

प्रकृतत्वात् प्रकृतित्वाच्च सौमिक्या एव द्विस्तावा—द्विगुणा वेदिरश्वमेधे भवति, पशुगणसंबन्धाद्यूपानां चोदकप्राप्तरथाक्षमात्रान्तरालता प्रत्यक्षविहितद्विस्तावचनात् बाध्यते। अतोऽत्र यथा संभवान्तराला एव एकविंशतियूपाः। त्रिस्तावान्नोत्वा त्रिपदक्रमः द्विस्तावा। यूपैकादशिनी पक्षे वेदिविवृद्धिभवतीत्येव।

Sundararāja (Sūtra 21, 22. 23 and 24)

सङ्ख्यानोपायमाह—

दक्षिणस्मादंसादारभ्यापरान्ते पृष्ठ्याया दक्षिणतो द्वादशसु रज्जुं निपातयेत्। तद्दक्षिणतश्छेदं दीर्घं त्रिकोणं मनसा[1] विपर्यस्य उत्तरपार्श्वं उपदध्यात्, सा षट्त्रिंशत्प्राचिका सप्तविंशतिव्यासा दीर्घचतुरस्रा भवति, तथाभूतां गणयेत्। सप्तविंशतिषट्त्रिंशतोस्संवर्गे कृते[2] नव शतानि द्विसप्ततिश्च भवन्ति।

Sundararāja (Sūtra 25 and26)

प्रक्रमग्रहणं पदस्याप्युपलक्षणम्, एवं पदशतानीति पदग्रहणं[3] प्रक्रमस्योपलक्षणमिति शेषः॥

Sundararāja (Sūtra 27, 28 and 29)

दशाङ्गुलपदस्य त्रिकरणी सप्तदशाङ्गुलयः एकादश तिलाश्च अं 17 ति 11 द्वादशाङ्गुलस्य विंशत्यङ्गुलस्य सप्तविंशशतितिलाश्च अं 20 ति 27 पञ्चदशाङ्गुलस्य तिलोनषड्विंशतिरङ्गुलयः। एवं प्रक्रमाणामपि द्रष्टव्यम्॥

Sundararāja (Sūtra 30)

काठकाग्नीनामप्येषा।

Sundararāja (Sūtra 31) No comment,

इति पञ्चमः खण्डः

---

1. त्रिकोणमञ्जसाः
   (ख) त्रिशतो विषमवर्गं,
2. (क) स्संवर्गेण कृते
3. ग्रहणम्॥ (त्रिकरण्या)

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अथ षष्ठः खण्डः

प्रक्रमस्य द्विकरणी प्रक्रमस्थानीया भवति ।। (1)

Kapardi (Sūtra 1)

द्विकरण्या प्रमाणतृतीयेन वर्धयेदित्यादिना वर्धितेन तदेव विहरणम् ।

प्रक्रमो द्विपदस्त्रिपदो वा ।। (2)

प्रक्रमे याथाकामी ।। (3)

शब्दार्थस्य विशयित्वात् ।। (4)

Kapardi (Sūtra 2, 3, and 4)

द्विपदस्त्रिशदङ्गुलः । त्रिपदः पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलः । पदं पञ्चदशाङ्गुलमिति वचनात् । काम इच्छा । यथाकाम एव याथाकामी यथेच्छा । तथा गृह्णीयात् । प्रक्रमेऽध्यर्धप्रक्रमो विप्रकृष्टप्रक्रम इति नैवमन्वर्थसंज्ञा । पदाधिकस्य मानार्थस्य वाचको यथा यौगिकः तथा द्विपदं त्रिपदं वा वक्ति, क्रामत्यननेति क्रमः । प्रकृष्टः क्रमः इति निरूढः[1], कल्पनार्थद्रव्ये वचनात्पदाधिकं प्रक्रम इति शब्दार्थस्य विशयित्वात् विशयित्वं कल्पितार्थानामपि वाचकत्वादनेकवाचकत्वम् । शब्दार्थानाँ विशयित्वं यतः, कस्य पदादयो ग्रहीतव्याः इत्याह—

यजमानस्याध्वर्योर्वा ।। (5)

एष हि चेष्टानां कर्ता भवति ।। (6)

Kapardi (Sūtra 5 and 6)

यजमानस्य पदं ग्राह्यं स्वामित्वात् । अध्वर्योर्वा - वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न यजमानस्य । अध्वर्योरेव । कुतः ? एष हि चेष्टानां कर्ता भवति । चेष्टयन्त इति चेष्टाः कर्माणि । स कर्मणां कर्ता यतः । हिशब्दो हेतौ । तस्मादध्वर्योरेव न यजमानस्य ।

---

1. इति यदा निरूढः

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Karavinda (Sūtra 1)

द्विस्तावायां वेद्यां अश्वमेधे प्रक्रमस्य द्विकरिणी प्रक्रमस्थाने भवति प्रमाणद्विकरण्या विहरेत् ।

Karavinda (Sūtra 2, 3, and 4)

पदं पञ्चदशाङ्गुलं द्विपदं त्रिंशदङ्गुलं, त्रिपदं पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलम्, द्विपदे त्रिपदे च प्रक्रमव्यवहारादुभयमिह ग्राह्यम् । अथवा प्रक्रमः पदविक्षेपवाची, पदादयोऽत्र मानसाधनभूता गृह्यन्ते । अतो न विक्षेपमात्रेण प्रयोजनम् । किन्तु तत्संबन्धिना केनचिद्द्रव्येण, अतो विक्षेपफलभूत संयोगविभागाभ्यामुपलक्षितदेशान्तरालपरिमितरज्ज्वादिना प्रयोजनम्, गच्छन् हि सर्वो जनः एकं पदं विक्षिप्य निदधाति, तत्र निर्विकारं संगच्छन् समः पुरुषः स्थितनिधीयमानयोः पदयोरन्तरालं यथा पदपरिमितं भवति तथा गच्छति, अतो विक्षिप्तेन पदेन पदद्वयं व्याप्तमिति द्विपदः प्रक्रमः, स्थितमपि पदं तत्सहकारीति ताभ्यां पदत्रयव्याप्तेस्त्रिपदश्च भवति । प्रक्रमे याथाकामी—काम इच्छा, तदनतिक्रमो यथाकामम्, तस्य भावः यथाकाम्यम्, याधाकाम्यमेव याथाकामी—यथेष्टमित्यर्थः, विविधं शेत इति विशय, उभयत्र प्रयोगो दृश्यत इत्यर्थः । ननु प्रक्रमेषुवैषम्यमपि दृश्यते, यथा चतुरो विष्णुक्रमान् प्राचः क्रामत्युत्तरमुत्तरं ज्याय समिति । नायं दोषः तस्य वचनस्योत्तरोत्तरं ज्यायस्त्वविधिपरत्वात्, प्रक्रमे गृह्यमाणे द्विपदमेव त्रिपदमेव वा गृह्णीयात्, न मिश्रयेदित्यर्थः, चतुरो विष्णुक्रमानित्यत्र वाचनिकत्वात् क्रमवैषम्यस्य न क्रमवैषम्यानुयोगः । अतो विशेषितप्रक्रमविधौ द्वित्रिपदप्रक्रमयोरेवान्यतरं गृह्णीयान्न मिश्रयेदित्यर्थः । पदादिसूत्रे वक्ष्यमाणः पदविकल्पनिबन्धनः प्रक्रमयोरपि विकल्पो भवतीत्येव ।

Karavinda (Sūtra 5 and 6)

यजमानाध्वर्यू प्रसिद्धौ, हि शब्दो हेतौ, चेष्टन्त इति चेष्टाः कर्माणि । अयमर्थः—पदादयो यजमानस्म ग्राह्याः स्वामित्वात्, कुतः यथाकामित्वात्,तस्य अध्वर्योर्वा । वाशब्दो विकल्पार्थः । यस्मादेषोऽध्वर्युश्चेष्टानां कर्ता भवति तस्मादस्य पदादयो ग्राह्याः चेष्टाकर्तृत्वात्, यजमानस्य प्राप्तत्वर्थं वचनमध्वर्योस्तु बाधकबाधनार्थमतो विकल्पः ।

Sundararāja (Sūtra 1, 2, 3 and 4)

शब्दार्थस्य—शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य विशयित्वं—अनेकवृत्तित्वम् । इदं—प्रक्रमे याथाकाम्यं शब्दार्थस्यं विशयित्वादुक्तमित्यर्थः । 'द्विपदः प्रक्रमः' इति बोधायनः । 'त्रिपदः प्रक्रमः' इति कात्यायनः । उभयमप्याचार्यस्यानुमतमिति विज्ञायते ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Sundararaja (Sūtra 5)

पदेनाङ्गुलिभिर्वा प्रक्रमो ग्राह्यः स्वामित्वात् ।

कारणमाह—

Sundararaja (Sūtra 6) No comment.

रथमात्री निरूढपशुबन्धस्य वेदिर्भवतीति विज्ञायते ॥ (7)

Kapardi (Sūtra 7)

रथप्रमाणा निरूढपशुबन्धस्य वेदिर्भवतीति श्रुतिः ।

तस्य खल्वाहू रथाक्षमात्री पश्चात्तिर्यग् ॥ (8)

ईषया प्राची ॥ (9)

विपथयुगेन पुरस्तात् ॥ (10)

Kapardi (Sūtra 8, 9 and 10)

खलुशब्दोऽलङ्कारे । तत्र तस्मिन्नर्थे रथप्रमाणविदो रथकारा आहुः[1] । रथाक्षमात्रो पश्चात् तिर्यगीषया प्राची, विपथयुगेन पुरस्तात्, रथाक्षमात्री पश्चात्तिर्यङ्मानी । रथग्रहणं शकटनिवृत्त्यर्थम् । ईषामात्री पृष्ठ्या । विपथयुगेन—व्याप्तः पन्था युगेन तद्विपथयुगम् । अभ्यन्तरं युगच्छिद्रयोरन्तरालम् । तत्प्रमाणं पुरस्तात्तिर्यङ्मानी ।

यावता वा बाह्ये छिद्रे ॥ (11)

Kapardi (Sūtra 11)

यावता प्रमाणेन युगस्य बाह्ये छिद्रे भवतः तावद्वा पुरस्तात्तिर्यङ्मानी वेदेः ।

Karavinda (Sūtra 7, 8, 9, 10 and 11)

रथमात्री–रथप्रमाणा निरूढपशुबन्धस्य वेदिरिति श्रुतिः । श्रुत्युक्तमभियुक्तोक्त्या दर्शयति ।

खलुशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । तत्राहुरभियुक्ताः—रथाक्षमात्री रथप्रमाणा पश्चात्तिर्यक्तिरश्ची ईषया संमिता प्राची । व्याप्तः पन्था येन स विपथः चारणरथ इत्यर्थः । विपथस्य युगो विपथयुगः । तेन संमिता पुरस्तात्तिरश्ची । अथवा यावता वा बाह्ये छिद्रे यावता प्रमाणेन गृहीते बाह्ये च्छिद्रे भवतः तावती वा पुरस्तात्तिर्यक् ।

---

1. आहुः । रथाक्षमात्री पश्चात् तिर्यङ्मानी

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Sundararāja (Sūtra 7, 8, 9, I0 and 11)

इत्याहुराचार्याः—पश्चात्तिर्यङ्मानी रथाक्षमात्री, ईषामात्री प्राची, विपथयुगमात्री पुरस्तात्तिर्यङ्मानी । विगतः पन्था यस्माद्युगात् तद्विपथ-युगम् । बाह्यच्छिद्रसहितं षडशीत्यङ्गुलं युगम्[1] । यावता वा बाह्ये च्छिद्रे बाह्यच्छिद्रयोरन्तरालमशीत्युङ्गुलम् ।

तदेकरज्ज्वोक्तम् ॥ (12)

पञ्चदशिकेनैवापायम्यार्धाक्षेणाधंयुगेन श्रोण्यंसान्निर्हरेत् ॥ (13)

Kapardi Sūtra 12 and I3)

तदेकरज्जुरिति किं सौमिकी गृह्यते आहोस्वित्प्रथमसौमिकी गृह्यते ? पञ्चदशिकेनेति दर्शनात्, तत्र हि पञ्चदशिके लक्षणम्, नेतरत्र । ईषामात्री ईषां षट्त्रिंशद्धा विभज्य एकं भागं प्रक्रमस्थानीयं कृत्वा सौमिकवत्पञ्च-दशिकेनापायम्य अर्धाक्षेण श्रोणीं मिनुयात् । अर्धयुगेनांसौ मिनुयादिति केचित् । अपरे पुनः प्रथमामेकरज्जुं गृह्णन्ति । यदि सौमिकी गृह्यते अदृ-ष्टकल्पना प्राप्नोति कथं पञ्चदशिकेनेति चेत्, लक्षणया षट्त्रिंशिकायामं यत्पञ्चदशकं तदपि षड्भागोनमेव । तस्मात्पञ्चदशिकेनेति षड्भागोनां लक्षयितुं न शक्यते । तेनादृष्टकल्पना भवति । नन्वन्यत्रापि लक्षणा ? सा तु लौकिकी, किं च साधारणत्वाच्च सैवैका रज्जुस्साधारणी । तस्माच्च सैव ग्राह्या । एवमुत्तरत्रापि योजनीयम् । अर्धाक्षे अर्धयुगे च लक्षणं कृत्वा षड्भागोनेनापायम्य अर्धाक्षे श्रोणी । अर्धयुगे त्वंसौ ।

Karavinda (Sūtra 12, and 13)

एतद्विहरणमेकरज्जुविहरणेन व्याख्यातम् । एकरज्जुरिति द्वित्रि-पंचशङ्कुरज्ज्वादीनां ग्रहणं, इतरथा उत्तरयोर्विधानस्यादृष्टार्थत्वकल्पना-प्रसङ्गादिति सौमिक्यां व्याख्यातम् । तथा पचदशिकेनेति षड्भागोने कृतलक्षणस्य ग्रहणम् । तच्च निरंजनमात्रप्रदर्शनम् । इतरथा अदृष्टार्थ-त्वप्रसङ्गादिति तत्रैवोक्तम्, तत्रानेकरज्जुभिरिहापि विहरणमुक्तम्, तदिहाप्यविरोधात् गृह्यत एव । ईषामात्रा षट्त्रिंशद्भागं प्रक्रमं कृत्वा तेनैव विहरेत् ।

Sundararāja (Sūtra 12 and 13)

'षट्त्रिंशिकायामष्टादशोपसमस्य' इत्यादिना एकरज्ज्वा तन्मान-

---

1. त्यङ्गुलं वा ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

मुक्तम् । ईषायाष्षट्त्रिंशो भागः पंचाङ्गुलमर्धाष्टमतिलाश्च[1] प्रक्रमस्थाने द्रष्टव्यम् । यद्वा एकरज्जुशब्देन यावदायाममिति विहरणमभिप्रेतम् । अत्र पक्षे पंचदशिकेनेति लक्षणया षड्भागोनतृतीयमेवोच्यते[2] । सोमे तत्पचदशप्रक्रममभूदिति[3] । एवमुत्तरत्रापि बाह्यच्छिद्रान्तरालपक्षे[4] तदर्धेनांसनिर्हरणम् ।

अथाप्युदाहरन्ति ॥ (14)

Kapardi (Sūtra 14)

अथशब्दस्समुच्चये । एवं चोदाहरन्ति रथप्रमाणविदो रथकाराः—

अष्टाशीतिशतमीषा ॥ (15)

तिर्यगक्षश्चतुश्शतम् ॥ (16)

षडशीतियुगं च ॥ (17)

अस्य रथश्चारण उच्यते ॥ (18)

इति रथपरिमाणम् ॥ (19)

Kapardi (Sūtra 15, 16, 17, 18 and 19)

एवं रथपरिमाणं सर्वतो मानमुदाहरन्ति—ब्रुवते । सामर्थ्यसिद्धेश्चाङ्गुलिर्गृह्यते । रथेषाप्रमाणं[5] अष्टाशीत्युत्तरमङ्गुलशतम् । तिर्यक्छब्दः पूरणार्थः । अक्षप्रमाणं चतुरधिकं शतम् । युगस्य प्रमाणं षडशीतिः । एवंलक्षणो यो रथस्स चारणः, चरत्यनेनेति चारणः । चरण एव चारणः । चारणग्रहणं क्रीडादिरथनिवृत्त्यर्थम् । अथवा अस्यशब्दस्य स्थाने यस्यशब्दमध्याहृत्य योजनीयम् । वर्णव्यत्यासेन वा ।

अरत्निभिर्वा ॥ (20)

चतुर्भिः पश्चात् ॥ (21)

षड्भिः प्राची ॥ (22)

त्रिभिः पुरस्तात् ॥ (23)

तदेकरज्ज्वोक्तम् ॥ (24)

पञ्चदशिकेनैवापायभ्य द्वाभ्यामध्यर्धेनेति श्रोण्यंसान्निर्हृत् (25)

---

1. पञ्चाङ्गुलमष्टार्धतिलाश्च ।
2. तृतीयमेव लक्षणमुच्यते ।
3. प्रथमं माभूदिति ।
4. बाह्यश्छिद्रपर्यन्तपक्षे ।
5. रथेषा प्रमाणमेतत् अष्टाशी ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Kapardi (Sūtra 21, 22, 23, 24, and 25)

अरत्निभिर्वा मातव्यमिति शेषः । चतुर्भिः पश्चात्तिर्यङ्मानी । षड्भिः प्राची पृष्ठ्या । त्रिभिः पुरस्तात्तिर्यङ्मानी । तदेकरज्ज्वोक्तमित्यादि—गतमेतत् ।

यजमानमात्री चतुस्त्रक्तिर्भवतीति पैतृक्या वेदेर्विज्ञायते ।। (26)

तदेकरज्ज्वोक्तम् ।। (27)

पञ्चदशिकेनैवापायोम्यार्धेन ततश्श्रोण्यंसान्निर्हरेत् ।। (28)

Kapardi (Sūtra 26, 27, and 28)

पैतृक्या वेदेः श्रुतिः—यथा दिक्षु स्त्रक्तयो भवन्ति तथा मातव्या । तदेकरज्ज्वेति गतार्थम् ।

Karavinda ((Sūtra 15, 16, 17, 18 and 19)

वेदार्थावगमस्य बहुविद्यान्तराश्रयत्वात् । तक्षशास्त्रे गार्ग्यागस्त्यादिभिरङ्गुलिसङ्ख्ययोक्तं रथपरिमाणश्लोकमुदाहरति[1]—

अथापिशब्दो समुच्चये, उदाहरन्ति मुनयः अष्टाशीतिश्च शतं चाष्टाशीतिशतं, चत्वारि च शतं च चतुश्शतम्, षट्चाशीतिश्च षडशीति, आयोधनपुष्यजेत्रचारणादिभेदेन रथस्यानेकविधतामुन्यस्य तैरुक्तं अष्टाशीतिशतमित्यादि, अस्यार्थः—अस्य बहुविधस्य मध्ये यस्य ईषा अष्टाशीतिशतमङ्गुलयः, चतुरधिकं शतमक्षः, युगं च षडशीतिः, एवंविधो रथश्चारण उच्यत इति । एवं रथपरिमाणमुदाहरन्ति मुनयः ।

ननु अक्षस्य तिर्यङ्मानीत्वमुक्तम्, युगेषयोः का प्राची का तिरश्चीति न ज्ञायते । उच्यते—अक्षस्य तिर्यक्त्वविधानादेवयुगेषयोरपि या द्राघीयसी सा प्राची, या ह्रसीयसी सा तिरश्चीति सामर्थ्यादीषा प्राचीति गम्यत इति मन्यन्ते । छिद्रान्तरालपक्षे षोडशाङ्गुलहीना पुरस्तात्तिरश्ची ।

Karavinda (Sūtra 20, 21, 22 and 23)

(अरत्निभिर्वा पुरस्तात्) गतम् ।

Karavinda (Sūtra 24 and 25)

इदमपि गतम् । अत्रारत्नावरत्निद्वये च लक्षणम् ।

Karavinda (Sūtra 26, 27 and 28)

---

1. श्लोकमुपनिबध्नात्याचार्यः, अङ्गुलप्रमाणं च तत्रोक्तमिह स्मीक्रियते ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पितृणामियं वेदिः—पैतृको महापितृयज्ञवेदिः । चोदकप्राप्तेऽपि यजमानमात्रे पुनर्वचनं विस्तारस्यापि तथात्वा (य) त् । (आयामः) प्रतिदिशं स्रक्तयः महादिक्षु कोणाः 'सर्वा ह्यनुदिशः'[1] इति दर्शनात्, अत्र प्रयोगः—अग्रेणान्वाहार्यवचनं किञ्चिदन्तस्संवरमवशिष्य तस्य पुरस्ताद्यजमानमात्रं द्विकरण्या चतुरस्रं संपाद्य तस्य करणामध्येषु यथा स्रक्तयो भवेयुः तथा पंचदशिकेनेत्यादिना विहृत्यार्धेन ततः तस्य यजमानमात्रस्यार्धेन श्रोण्यंसान्निर्हरेत्तन्नित्तो निर्ह्रासो विवृद्धिर्वेत्युक्तयोर्निर्ह्रासः, महावेद्यां पञ्चदशिकेनैवापायम्य द्वादशिके शङ्कुन्निहन्तीति विवृद्धिः, पुनरस्मिन् पंचदशिकेनैवायम्य अर्धयजमानमात्रे शङ्कुं निहन्यात् दक्षिणा प्राची वेदिः ॥

Sundararāja (Sūtra 14, 15, 16, 17, 18 and 19)

अङ्गुलयस्संख्येयाः । अङ्गुलिश्चोर्ध्वबाहोः पुरुषस्य विंशतिशततमो भाग इति वक्ष्यते । 'पंचारत्निः पुरुषः, चतुर्विंशत्यङ्गुलयोऽरत्निः इति । सा च चतुस्त्रिंशत्तिलेत्याचक्षते । यथोक्तं बोधायनेन—

"अङ्गुलिप्रमाणं चतुर्दशाणवः चतुस्त्रिंशत्तिलाः पृथुसंश्लिष्टा इत्यपरम्" इति चतुरधिकं शतं चतुश्शतं युगमिति त्रिपथयुगमुच्यते प्रस्तुतत्वात् । अन्यत्तु[2] युगं शताङ्गुलमिति तक्षशास्त्रविदः । षण्णवत्यङ्गुलमित्याचार्यपादीयाः । यथाऽऽहुः—

चतुर्हस्तो धनुर्दण्डो धनुर्धन्वन्तरं युगम् ।

इति । 'हस्तश्चतुर्विंशतिरङ्गुलयः' इति च ।

Sundararāja (Sūtra 20, 21, 22 and 23)

पशुबन्धवेदीत्येके[3] ।

द्वाभ्यां श्रोणी । अध्यर्धनांसौ ।

Sundararāja (Sūtra 26)

पंचारत्निः ।

Sundararāja (Sūtra 27, and 28)

तत इति षष्ठ्यन्तात्तसिः । दक्षिणाप्राची पृष्ठ्या । महादिक्षु श्रोण्यंसाः । अत्र लघूपायमाह कात्यायनः—

---

1. सर्वस्मिन्ननुदिशः पितरः ।
2. अन्ये तु ।
3. (क) पशुबन्धवेदिरेवम् ।
(ख) पशुबन्धवदेवेयम् ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

'पैतृक्यां द्विपुरुषं चतुरस्रं कृत्वा करणीमध्येषु शङ्कवस्समाधिः' इति । तत्र प्रकारः—पुरुषमात्रद्विकरण्या दशतिलोनया सप्ततिशताङ्गुलया समचतुरस्रं कृत्वा करणीनां मध्येषु शङ्कून्निहत्य दशारत्नयो रज्ज्वोः पाशान्[1] पूर्वापरयोः प्रतिमुच्य तयोर्मध्ये दक्षिणोत्तरयोर्नियम्य बहिस्स्पन्दमपच्छिन्द्यात् । एतां चतुररत्नीमपि केचिदिच्छन्ति । तत्र आज्यं[2] पुरोडाशा आसादयितुं न शक्यन्ते ।

दशपदोत्तरा वेदिर्भवतीति सोमे विज्ञायते ॥ (29)

तदेकरज्ज्वोक्तम् ॥ (30)

पञ्चदशिकेनैवापायम्यार्धेन ततश्श्रोण्यंसान्निर्हरेत् ॥ (31)

Kapardi (Sūtra 29, 30 and 31)

पदग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । प्रक्रममितायां महावेद्यां दशपदोत्तरवेदिः सर्वतो दशपदा, 'प्रमाणेन प्रमाणं विधीयत' इति वचनात् । क्षेत्रतो वा दशपदा । तदा एकपदविस्तारं त्रिपदायामं दीर्घचतुरस्रं कृत्वा तस्याक्ष्णया रज्जुं गृहीत्वा चतुरस्रं कुर्यात् । प्रक्रमेऽप्येकप्रक्रमविस्तारं त्रिप्रक्रमायामं चतुरस्रं विहृत्य तस्याक्ष्णया रज्जुं गृहीत्वा चतुरस्रं कुर्यात् । तदेकरज्ज्वोक्तं—अर्धेन ततः—तस्येत्यर्थः षष्ठ्यर्थे तसिल् ।

तां युगेन यजमानस्य वा पदैर्विमाय शम्यया परिमिमीते ॥ (32)

Kapardi (Sūtra 32)

युगेनोक्तप्रमाणेन यजमानस्य वा पदैः । यजमानग्रहणादध्वर्योर्न लभ्यते । यजमानग्रहणं प्रदर्शनार्थमिति केचित् । तस्मादेव वचनादुत्तरवेदिर्युगमात्री लभ्यते । सोमे पदमानायां महावेद्यां उत्तरवेदिं युगेन वा पदैर्वा विमाय शौल्बेन मानेन पश्चाच्छम्यया[3] मानमदृष्टार्थं कर्तव्यम् । शम्यया परिमिमीत इत्येतद्वचनमदृष्टार्थं न प्रमाणविधिः इत्युक्तं भवति ।

Karavinda (Sūtra 29)

महावेद्यां प्रथमनिहताच्छङ्कोः पुरस्तात्पञ्चविंशतिषु शङ्कुं निहत्य तत्पुरस्ताद्दशसु शङ्कुं निहत्य पञ्चदशिकेनेत्यादिना विहरेत् ॥

Karavinda (Sūtra 30 and 31)

ततोऽर्धेन पञ्चपदेनेत्यर्थः । 'सर्वतो दशपदा' इति शतपथब्राह्मणे

---

1. दशारत्निरज्ज्वाः पाशौ ।
2. केचिदिच्छन्ति । तन्न, आज्यं ।
3. शौल्बेन पश्चाच्छाम्यया ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

श्रूयते 'प्रमाणेन प्रमाणं विधीयते चतुरस्रमिति तदनुरूपक्षेत्रतो दशपद इति कात्यायनः । अस्मिन् पक्षे पदविस्तारं त्रिपदायामं दीर्घचतुरस्रं विहृत्य तस्याक्ष्णयारज्जुप्रमाणोत्तरवेदिः । अस्मिन्नपि पक्षे एतत्करण्यर्धेन श्रोण्यंसानां विहरणम् ॥

Karavinda (Sūtra 32)

तामुत्तरवेदिं युगप्रमाणेन । तदुक्तं[1] 'षडशीतिर्युगम्' इति । तेन वा यजमानस्य वा पदैर्विमाय पश्चादद्दृष्टार्थं शम्यया सर्वतो मिमीते। शम्याप्रमाणं चोक्तं सूत्रान्तरे 'षट्त्रिंशच्छम्या' इति पशुबन्धे त्वन्यस्याभावात् परिमाणार्थमेव शम्याविधानम् । मात्रैवास्यै सेति लिङ्गाच्च । अस्मादेव वचनात् सौमिक्युत्तरवेदिर्युगमात्र्यपि लभ्यते (भवति) ॥

Sundararāja (Sūtra 29.30 and 31)

दशपदा—सर्वतः । क्षेत्रतश्शतपदा ।

Sundararāja (Sūrta 32)

युगमपि दशपदाया एव मानसाधनं वेणुवत् । केचित् तस्य तन्त्रं[2] प्रमाणमाहुः, तद्विचारणीयं सूरिभिः । यजमानग्रहणं अध्वर्युनिवृत्त्यर्थम् । शम्यया परिमाणमदृष्टार्थम् ।

पदे युगेऽरत्नावियति शम्यायां चं मानार्थेषु यथाकामी ॥ (33)

शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥ (34)

Kapardi (Sūtra 33 and 34)

पदादिषु मानार्थेषु यथाकामी—यथेच्छा तथा गृह्णीयात् । किमुक्तं भवति ॥

अणवश्चतुर्दश	तिलः
चतुस्त्रिंशत्तिलाः	अङ्गुलः (पृथुतस्संस्पृष्टा इत्यपरम्)
द्वादशाङ्गुलः	प्रादेशः
त्रयोदशाङ्गुलः	वितस्तिः
पंचदशाङ्गुलं	पदम्
चतुर्विंशत्यङ्गुलयः	अरत्निः
द्वात्रिंशदङ्गुलयः	जानुः

1. युगप्रमाणमुक्तं पशुबन्धविमाने ।
2. पशपादायामेव मानं वेणुवत् । केचित् स्वतंत्रं ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

षट्त्रिंशदङ्गुला	शम्या
षडशीत्यङ्गुलं	युगम्
चतुश्शतं	अक्षः
विंशत्युत्तरं शतं	पुरुषः

इत्येवमादिशुल्बान्तरोक्तलक्षणमानार्थेषु प्रमाणावयवा गृह्येरन् । लक्षणे वर्गेण[1] विमाय तत्र यथाकामो शब्दार्थस्य विशयित्वात् । पंचदशाङ्गुलं पदमपि भवति । यजमानपदमपि । तत्रान्यतरद्ग्राह्यमित्याधाने । इयद्द्वादशविक्रामा इति । तत्र स्वसंवित्ति अपरसंवित्ति लोकप्रसिद्धि शास्त्रप्रसिद्धि वा गृह्णीयादित्यर्थः ।

विमितायां पुरस्तात्पार्श्वमान्या उपसंहरेत् ।। (35)

श्रुतिसामर्थ्यात् ।। (36)

Kapardi (Sūtra 35 and 36)

एवं चतुरस्रे आपादिते पार्श्वमान्या पुरस्तादुपसंहरेत्, श्रुतिसामर्थ्यात्—"चतुश्शिखण्डे युवती कनीने" इति युवतिसादृश्यानुवादः सामर्थ्यम् ।।

Karavinda (Sūtra 33 and 34)

पदे युगेऽरत्नावियति प्रादेशे प्रक्रमे शम्यायां चेति हिरण्यकेशिशुल्बे बोधायनीयशुल्बे च । अथाङ्गुलीप्रमाणं चतुर्दशाणवः चतुस्त्रिंशत्तिलाः पृथुसंश्लिष्टा इत्यपरम् । दशाङ्गुलं क्षुद्रपदम् । द्वादश प्रादेशः । पृथोत्तरयुगे त्रयोदशिके प्रक्रामे च (पञ्च) दश । अष्टाशीतिशतमीषा । षडशीतियुगम् । द्वात्रिंशज्जानुः षट्त्रिंशच्छम्या, बाहुर्द्विपदः प्रकामः, द्वौ प्रादेशावरत्निरिति । तथा पंचारत्निः पुरुषश्चतुररत्निर्वा याम इति च । तत्रैव इयत्यग्रे जुहोति, इयत्यग्रे हरति, इयन्तं गृह्णाति, इयन्तं करोति, इयद्भवतीत्यादि ब्राह्मणव्याख्यानावसर एवाचार्येण जानुदघ्नादिभिः परिमाणैर्व्याख्यातः । तत्र पदादिषु मानसाधनतया निर्दिष्टेषु याथाकामी स्याद्यथेच्छा तथा कुर्यादित्यर्थः । शब्दार्थस्य विशयित्वादिति गतम् । अयमर्थः—पदादिषु यजमानस्याध्वर्योर्वाऽवयवभूताङ्गुलल्या परिकल्पितानि अणुतिलपरिकल्पिताङ्गुल्या परिकल्पितानि वा पदादीनि गृह्णीयात् । पदादि-

1. लक्षणेनोक्तेन (मार्गेण) वर्गेण ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

शब्दार्थस्योभयत्रापि प्रयुक्तत्वादिति । अणवो धान्यविशेषाः । ([1]आचार्येणैव निरूढपशौ रथपरिमाणज्ञानार्थं तक्षशास्त्रोक्तादष्टाशीतिशतमित्युदाहरणात्, श्येने पंचारत्निः पुरुष इत्यादेः क्लृप्तिशब्देन प्रमाणविदां समयानुकथनान्न शास्त्रान्तरपरिगृहीताङ्गुलिपदादिपरिग्रहानुयोगः । द्विपदस्त्रिपदो वेति प्रक्रमप्रस्तावे यजमानस्याध्वर्योर्वेति वचनान्न केवलमवयवादिविमिताङ्गुलिपरिच्छिन्नपदादिग्रहणम्) ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रस्तुतशेषं ब्रूते—

Karavinda (Sūtra 35 and 36)

व्याख्यातमेतद्दार्शिक्याम् । इह तु श्रुतिसामर्थ्यात् 'चतुश्शिखण्डे युवती कनीने' इत्यस्याः श्रुतेरहीयसीं पुरस्तादित्येक इत्युपसंहाराच्च विकल्पः कर्मोपदेश उक्तः ।

Sundararāja (Sūtra 33 and 34)

पदचातुर्विध्यमुक्तम् । युगत्रैविध्यं च षडशीतिषण्णवतिशताङ्गुलैः । अरत्निर्द्विविधः—चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तश्चेति । इयानिति प्रादेशोऽभिप्रेतः । स च द्विविधः—द्वादशाङ्गुलः प्रसारिते अङ्गुष्ठप्रदेशिन्याविति । शम्या त्रिविधा—'चत्वारोऽष्टद्वात्रिंशदङ्गुला शम्या' इति कात्यायनः ।

---

1. ननु अङ्गुलीनामणुभिस्तिलैश्च परिमाणं ताभिः पदादीनां परिमाणं च शास्त्रान्तरोक्तं अष्टाशीतिशतमित्यादिश्लोके अथाप्युदाहरन्ति इति पठित्वा इति रथपरिमाणमित्युपसंहरति । यत् श्येने पञ्चारत्निः पुरुषः चतुररत्निर्व्यायामः चतुर्विंशत्यङ्गुलयोऽरत्निस्तदर्धः प्रादेश इति क्लृप्तिरिति क्लृप्तिशब्देन प्रमाणविदां संप्रदायं ब्रूते तेन ज्ञायतेऽत्रोक्तानामङ्गुल्यादीनां शास्त्रान्तरोक्तं परिमाणं गृह्यत इति यद्यप्ये- वमिह तदेव परिमाणं भवतु कुतो यजमानस्याध्वर्योर्वाऽवयवपरिकल्पिता अङ्गुल्यादयो गृह्यन्ते-उच्यते-यदयं प्रथमो द्विपदस्त्रिपदो वेति प्रथमं प्रस्तुत्ये यजमानस्याध्वर्योर्वा इति प्रमाणभेदं ब्रूते अतोऽवगम्यते न केवलमणुतिलपरिमिता एवांगुल्यो गृह्यन्ते किंतु पुरुषविशेषावयवपर्यन्ता इति तस्मात् सूक्तं मानसाधनभूतेषूभयेषु पदादिषु याथाकामी शब्दार्थस्य विशयित्वादिति कुण्डलितग्रन्थस्थाने इदं पाठान्तरं कस्मिंश्चित्कोशे दृश्यते ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

'षट्त्रिंशच्छम्या' इति बोधायनः, लौकिकी तृतीया। एषु मानेषु[1] याथाकाम्यं भवति, शब्दार्थस्यानेकत्र वृत्तेः।

Sundararaja (Sūtra 35 and 36)

अंहीयसी[2] पुरस्तादित्यस्य वैकल्पिकत्वं प्रागेवोक्तम्॥

इति षष्ठः खण्डः

1. एषु मानार्थेषु।
2. अंहीयसीं।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अथ सप्तमः खण्डः

नवारत्नितिर्यक्सप्तविंशतिरुदगायतमिति सदसो विज्ञायते ।। (1)

अष्टादशेत्येकेषाम् ।। (2)

तदेकरज्ज्वोक्तम् ।। (3)

पञ्चदशिकेनैवापायम्यार्धपञ्चमैश्श्रोण्यंसान्निर्हरेत् ।।[1] (4)

Kapardi (Sūtra 1, 2, 3 and 4)

नवारात्निः प्राची तिर्यङ्मानी, सप्तविंशतिरुदीची पार्श्वमानी । एवं मन्तव्यमिति सदसश्श्रुतिः[2] । पदेन प्रक्रमेण वा मातव्यम् । करणमुक्तम्[2] । प्रथमनिहताच्छङ्कोर्दक्षिणतः प्रक्रमे शङ्कुं निहत्य तस्मिन् पाशं प्रतिमुच्य तस्य पुरस्तादर्धाष्टमे पृष्ठ्यायां दक्षिणतः प्रक्रमशङ्कुः । तत्सदसो मध्यमौदुम्बरीस्थानम । प्रथमनिहताच्छङ्कोः पृष्ठ्यायामेव पुरस्तादर्धाष्टमे शङ्कुं निहत्य तस्मिन् पाश प्रतिमुच्योपर्युपरि शङ्कुमुदगपसार्यार्धचतुर्दशे नवसु वा शङ्कुं निहन्यात्[3] । पृष्ठ्यायां यश्शङ्कुः तस्मिन् प्रतिमुच्योपर्युपर्यौदुम्बरीस्थानीयं दक्षिणापसार्यार्धपञ्चदशे दशसु वा शङ्कुं निहन्यात् । सदस[3] आयामः । तस्मिन्नायामे तदर्धमभ्यस्य यथासूत्रं विहरेत् । सप्तविंशतावर्धचतुर्दशमभ्यस्य दक्षिणस्मादंसादेकादशसु पदेषु निरञ्जनमर्धपञ्चमे लक्षणं श्रोण्यंसादर्धमष्टादशसु वा नव प्रक्षिप्यार्धाष्टमे निरञ्जनमर्धपञ्चमलक्षणं श्रोण्यंसार्धमायामयोरन्तौ नियम्य निरञ्जनम् । तेन पश्चादपसार्यार्धपञ्चमे शङ्कुः । पुरस्तादपसार्यार्धपंचमे शङ्कुः । ते श्रोणी । सदसः विपर्यस्यांसौ । प्राग्वंशमानं हविर्धानम्[4] । आग्नीध्रमानं चानेनाचार्येण नोक्तम् । अतश्शुल्बान्तरोक्तं ग्राह्यं वैकृतत्वात्[5] । सदसः पुरस्तात्त्रिषु प्रक्रमेषु दशप्रक्रमविस्तारं द्वादशायामं[6] हविर्धानं मिनुयात् । एकरज्ज्वा पंचशङ्कुना त्रिशङ्कुना[7] वा हविर्धानस्य

---

1. पञ्चमयोः श्रोण्यंसान्निर्हरेत् ।
2. मातव्यमिति सदसश्श्रुतिः । करणमुक्तम् ।
3. निहन्यात् । सदस आयामः ।
4. हविर्धानेन पञ्चमानं ।
5. ग्राह्यं अपेक्षितत्वात् ।
6. दशायामं—A ।
7. B कोशे नास्ति ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पाश्चात्यमध्यमशङ्कौ पाशं प्रतिमुच्योदगपसार्य द्वादशप्रक्रमे[1] शङ्कुः । तदाग्नीध्रायतनम् । तया रज्ज्वा दक्षिणाऽपसार्य द्वादशसु मार्जालीयम् । पृष्ठ्यायां सदसः पौरस्त्यशङ्कौ पाशं प्रतिमुच्योदगपसार्य पादोनैकादशसु शङ्कुं निहत्य तस्माच्चोत्तरतः षट्सु शङ्कुः । ताभ्यां च पुरस्तात् षट्सु प्रक्रमेषु शङ्कुं निहन्यात् । एव पंचशङ्कुना[2] वा समचतुरस्रं मिनुयात् । अष्टप्रक्रमविस्तारं द्वादशायामं प्राग्वंशं मिनुयात् । द्वादशविस्तारं षोडशायाममित्यन्ये ।

Karavinda (Sūtra 1 and 2)

तिर्यङ्माना नवारत्निः प्राग्भवति उदक्सप्तविंशतिरायतं । अष्टादशायतमित्येकेषां शाखिनाम् ।

Karavinda (Sūtra 3 amd 4)

पदविमितायां वेद्यां सदोहविर्धानयोरपि पदेनैव मानमित्युक्तं, प्रक्रममाने त्वरत्निविमानमेव,[3] हविर्धानस्यापरिमितं वैति[4] कर्मोपदेश उक्तः, अपरिमितं सप्तविंशतेः परं सदोविमानमुच्यते, महावेदेः पश्चात्तिरश्चयाः पृष्ठ्याया दक्षिणतो दशपदेष्वारभ्य यावत्पुरस्तात् तिरश्चयाः तावतीं लेखामालिखेत्, रज्जुं वा पातयेत्, एवं पृष्ठ्या उत्तरतोऽपि अष्टासु पदेषु पश्चिमान्तादारभ्य तयोरेव लेखयोः पूर्वपश्चिमेषु दक्षिणत आरभ्य यावदुत्तरं उदीचीं लेखामालिखेत्, सा सदसः पृष्ठ्या भवति । अष्टादशिकायां नवोपसमस्यार्धपंचमेष्वर्धाष्टमेषु लक्षणं कृत्वा पृष्ठ्यान्तयोरित्यादिना विहृत्यार्धपंचमेषु शङ्कुन्निहन्यात्तत्सदो भवति ।* हविर्धानाग्नीध्रप्राग्वंशप्रमाणानीहाचार्येणानुपदिष्टान्यपि शुल्बान्तरोपदिष्टानि ग्राह्याणि । हविर्धानं दशायामं[5], दशविस्तारमाग्नीध्रं[6], षडायामविस्तारमर्धमन्तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदिर्भवति । प्राग्वंशषोडशायामो द्वादशविस्तारः । द्वादशायामो नवविस्तारो वा । प्रथमनिहतात् शङ्कोः पुरस्तात्पंचदशसु[7] शङ्कुः, तत्पुरस्तात् नवायामविस्तारं हविर्धानं दशपदं वा तद्द्विशङ्कुप्रभृतीनामन्यतमे न[8] कुर्यात् ॥

---

1. दशप्रक्रमे ।
2. त्रिशंकुना ।
3. तयोः अरत्निविमानमेव ।
4. वेदि ।
5. द्वादशायामं ।
6. ग्नीधीयम् ।
7. पदान्यतीत्य ।
8. तद्विष्कंभप्रभृतिनायम्यान्यतमेन ।

* पदविमाने महावेद्या- सप्तवि·····नादष्टादशपद एवं सदस आयामः ॥पा॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Sundararāja (Sūtra 1 and 2)

उदगायतमित्येव। नवारत्निरेव प्राची। तत्र विंशतिचतुर्विंशत्यङ्गुलप्रक्रमेण अष्टादशारत्निः[1]। उत्तरेषु क्रतुषु सप्तविंशत्यरत्निः। देशस्तु प्रयोगकल्प[2] एवोक्तः, 'अपरस्माद्वेद्यंसात्' इत्यादिना[3]।

Sundararāja (Sūtra 3 and 4)

उदीची—पृष्ठ्या।

प्रादेशमुखाः प्रादेशान्तराला भवन्तीत्युपरवाणां विज्ञायते ॥ (5)

अरत्निमात्रं चतुरस्रं विहृत्य स्रक्तिषु शङ्कून्निहत्यार्धप्रादेशेन तं तं परिलिखेत् ॥ (6)

श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ (7)

Kapardi (Sūtra 5, 6 and 7)

उपरवमानमपि निगदव्याख्यातम्। अरत्नीति गतार्थम्।

Karavinda (Sūtra 5)

अभिषवकाले ग्रावभिरेषामुपरि र (य) वन्त इत्युपरवाः। उपराः—ग्रावविशेषाः, तेन तद्वन्त इति वा उपरवा अवटविशेषाः।

Karavinda (Sūtra 6 and 7)

दक्षिणस्य हविर्धानस्य दक्षिणस्यां श्रोण्यां द्विशङ्क्वादनामन्यतीमेनारत्निप्रमाणं चतुरस्रं विहृत्य कोणेषु शङ्कून्[4] निहत्यार्धप्रादेशेन कर्कटेन रज्ज्वा वा तान् शङ्कून् परितो लिखेत्। एवं प्रादेशमुखा अन्योन्यतः प्रादेशान्तराला भवन्ति। एषा श्रुतिरेवमर्थवती भवति। पदमानेन वेदिः ॥

अथ देवजनदेशविमानभागा उच्यन्ते—पदमाने एकपञ्चाशत् प्राचीं त्रिंशत्तिरश्चीं देवयजमानयोग्यां भूमिं कृत्वा तन्मध्ये तदायामां देवयजनयोग्यां भूमिं कृत्वा तन्मध्ये तदायामां प्राचीं लेखामालिख्य रज्जुं प्रसार्य तदन्तयोः शङ्कुं निखाय प्राग्वंशप्रभृति तदनुरूपं तत्क्रतुकाले कुर्यात्, पश्चादन्ते प्राग्वंशं षोडशायामं द्वादशविस्तारं द्वादशायामं नवविस्तारं वा निर्माय तस्य लालाटिकात्त्रीन् प्राच इत्यादि तयादि तत्रैव तच्छङ्कोरारभ्य त्रिपदा बहिर्वेदिस्तदन्ते शङ्कुः, ततस्तत्पुरस्तात् षट्त्रिंशग्महावेदिः प्राची, विंशत्प-

---

1. प्रक्रमेण माने अष्टादशारत्निः।
2. प्रयोगकाल।
3. वेद्यन्तादिव्यादिना।
4. चतुश्शङ्कून् षट्त्रिंशन्महावेदिः प्राची।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

श्चात् तिरश्ची, चतुर्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्ची[1] एवं महावेदिं विमाय पश्चिमान्ते त्रिपदस्संचरः, तत्पुरस्तात्प्राक्त्वेन नवपदमुदक्त्वेनाष्टादशपदं सदः, दक्षिणोत्तरमष्टादशायामं तन्मध्ये पृष्ठ्याया दक्षिणतः पदमात्रे भवति ।[2] तदौदुंबरीस्थानं, सदसः पूर्वार्धे पुरस्तादर्धं पदमात्रं संचरमवशिष्य तत्पश्चात्पृष्ठ्यायां होत्रीयमित्यादयो धिष्ण्या अरत्निमात्राः पिशीलमात्रा वा । तेषां च तस्य तस्योत्तरतः त्रिसंस्थितसंचरः सदसः पुरस्तात् त्रिपदस्संचरः । तत्पुरस्तात् नवायामविस्तारं हविर्धानं, त्र्यरत्निविस्तारं नवाययाममिति मध्यमं मध्यमे छदिषि तूष्णीमितरे च्छविषी इति दर्शनात् । 'दशायामविस्तारं हविर्धानम्' इति बोधायनः । यूपावटीयाच्छङ्कोः पश्चात्पदमात्रस्संचरः । तत्पश्चाद्युगमात्रोत्तरवेदिः । उत्तरवेदिहविर्धानयोरन्तरालमन्तर्वेदिः। पृष्ठ्याया दक्षिणतो दक्षिणहविर्धानं, उतरतः उत्तरं हविर्धानं, दक्षिणहर्विर्धानस्यदक्षिणश्रोण्यामुपरवाः, हविर्धानस्य पश्चादाग्नीध्रस्य (दाग्नीध्रीयश्च) बाहुसमं पृष्ठ्याया दक्षिणतो द्वादशसु मार्जालीयः । तथैव तस्या एवोदक् द्वादशस्वाग्नीध्रीयः, सर्वधिष्ण्याः पिशीलमात्राः सदसोंऽसादुत्तरतः पादोनत्रिपदे पदोननवपदे च शङ्कूः । आग्नीध्रमण्टपस्य ते श्रोणी । हविर्धानपश्चिमान्तादारभ्य प्राक्त्रिपदेषु पृष्ठ्याया उत्तरतः । पादोनैकादशसु पादोनसप्तदशसु शङ्कू, तावाग्नीध्रपण्टपस्यांसौ । षड्विंशिकायाः पश्चात् पृष्ठ्याया: पूर्वान्ते अर्धमन्तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदिः । त्रिपदविष्कम्भस्त्रिपदपरीणाहो यूपावट इति बोधायनः । उत्तरस्माद्वेद्यंसादुदक्प्रक्रमे चात्वाल उत्तरवेदिसंमितः, चात्वालमध्यो वेद्यंसतुल्यः । अर्धान्ते चात्वालात् पश्चाद्द्वादशसु तद्बहिर्वेद्युत्करः, वेद्यंसोत्करयोर्मध्ये उत्तरतः षोडशसु शामित्रधिष्ण्यः । एतत्पदमाने । प्रक्रममाने तु सदोहविर्धानयोररत्निमानमग्नेरुत्तरवेदेर्वा पश्चात्त्रीन् प्रतीचः प्रक्रमानतीत्य तिर्यगहविर्धानं नवारत्नीत्यादि यावत् । संभवायामविस्तारं सदः । धिष्ण्याः पिशीलमात्राः प्रक्रमेणैव सर्वमानं षट्त्रिंशदङ्गुलपरिमिता उत्तरवेदिस्तु दशपदा युगमात्री वा तत्स्थानेऽग्निर्वा । अन्यत्सर्वं प्रक्रमकृतं । यूपैकादशिनीपक्षे दशरथाक्षामेकादशो (परां) परवां रज्जुं मीत्वा तस्याश्चतुर्विंशेन भागेन वेदिं विमिमीते । प्रक्रमस्थानीया भवतीत्युक्त (क्तं प्राच्येकादशिन्यां) मेकादशिन्यां । प्राच्येकादशिनीपक्षे अर्धषष्ठानि पदान्यंसौ यूपार्धं वेदेः पुरस्तात् पदार्धमात्रमंसमपच्छिद्य तत्पुरस्तात् प्राञ्चं निदध्यादिति बोधायनः । एकादशैकादशिनीपक्षे अर्धषष्ठानि

---

1. न पश्चिमशंकोर्दक्षिणतः पञ्चदशसु दक्षिणा श्रोणी, उत्तरतश्च पञ्चदशसु-उत्तराश्रोणी । पुरस्थाच्छङ्कोर्दक्षिणत उत्तरतश्च द्वादशस्वंसौ ।। पा ।।
2. तत्रायामविस्तारयोर्मध्ये औदुंबर्यां दक्षिणत उत्तरतश्च नवायामं । ततः पृष्ठ्याया दक्षिणतोष्टापदं च भवति ।। पा ।।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पदान्यंसावपच्छिद्य तान्येकादशधा विभज्य पृष्टचांता पृष्ठचादादारभ्य एकं विभागं मध्ये प्राञ्चन्निदध्यात्। तद्दक्षिणतः उत्तरतश्च पञ्चपञ्च विभागान् प्राञ्चो निदध्यात्। अग्निविवृद्धौ महावेदिविवृद्धिः, प्राग्वंशः प्राची चान्तरालबहुत्वे विवर्धते। अलमति विस्तरेण ॥

Sundararaja (Sūtra 5, 6 and 7)

देशस्तु दर्शित एव 'दक्षिणस्य हविर्धानस्य' इत्यादिना। सर्वत्रापि प्रक्रमैर्माने अपरस्माद्वेद्यन्तात् प्रक्रमत्रयमवशिष्य नवारत्नि सदः। उत्तरवेदेः पश्चात्प्रक्रमत्रयमवशिष्य नवारत्नि हविर्धानम्। पदमाने तूक्तप्रमाणानां सदोहविर्धानोत्तरवेदीनामसंभवाद्वेद्यनुगुणो निर्ह्रासः कर्तव्यः। चात्वालस्तु शम्यामात्र एव सर्वत्रापि। 'शम्यामात्रश्चात्वालः' इति बोधायनवचनात्। अत्र श्लोकाः—

मीयते सौमिकी वेदिः प्रक्रमैर्द्विदशाङ्गुलैः।
आदौ त्रिषु नव द्व्येकचन्द्रद्विशरभूद्विषु ॥ (1)

एकैकद्विशरैकेषु शङ्कवो दश पञ्च च।
षट्त्रिंशिका मानरज्जुः तस्या द्व्यष्टसु लक्षणम् ॥ (2)

विमाने पाशयोर्मध्ये प्रक्रमा द्वादश स्मृताः।
श्रोणी पञ्चदशस्वाद्ये सदोऽनन्तरतुर्ययोः ॥ (3)

तत्कोणः[1] पञ्चमोनेषु भास्करेषु दशस्वपि।
तृतीये द्व्यन्तरा धिष्ण्यास्तेषां प्रादेशतो भ्रमः ॥ (4)

रुद्रेषु सप्तदशसु शङ्कू पादोनितेष्विह।
आग्नीध्रं तत्पञ्चमे[2] तु धिष्ण्यौ द्वादशसु स्मृतौ ॥ (5)

षष्ठे स्यात्पञ्चके[3] धानं पञ्चाशद्द्वितयान्विते।
सप्तमे प्राग्वदाग्नीध्रं नवमे मनुषूत्करः ॥ (6)

एकादशे हविर्धानं पाशौ व्यत्यस्य पूर्ववत्।
षोडशस्वर्धहीनेषु शामित्रो द्वादशे भवेत् ॥ (7)

[4]उत्तरार्धात्तृतीये तु[5] त्रयोदशचतुर्दशे।
शङ्कोरुत्तरवेदिस्स्याद्द्वयोस्सार्धमुपान्त्ययोः ॥ (8)

---

1. तत्कोणाः।
2. आग्नीध्रमार्जालीयौ।
3. स्यात्पञ्चमे।
4. षष्ठे शंखौ हविर्धानं पञ्चके सद्विपञ्चमे।
5. उत्तरार्धंतृतीये तु।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अन्तिमे द्वादशस्वंसौ चात्वालोऽंसादुदक्क्रमे ।
पुरः पश्चात्सदोधानात्त्यजेत्प्रक्रमपञ्चकम् ॥[1] (9)
दक्षिणे तु हविर्धाने पश्चात्त्रीन् प्रक्रमांस्त्यजेत् ।
पार्श्वद्वये प्रक्रमौ द्वौ अङ्गुलद्वयसंयुतौ ॥ (10)
अरत्निमात्रं मध्ये चोपरवाणां तु लक्षणम् ।
एवमेव विमानं स्यात्पदैरपि चतुर्विधैः ॥ (11)
पदं पञ्चमसंयुक्तं धिष्ण्यविष्कम्भ इष्यते ।
शम्यामात्रस्तु चात्वालो[2] व्यक्तं बोधायनोऽब्रवीत् ।
अन्यथाऽग्नौ विरोधस्स्यात् मानं चान्यन्न विद्यते (12)

व्यायाममात्री भवतीति गार्हपत्यचितेर्विज्ञायते ॥ (8)

चतुरस्रेत्येकेषाम् ॥ (9)

परिमण्डलेत्येकेषाम् ॥ (10)

Kapardi (Sūtra 8, 9 and 10)

चतुररत्निर्व्यायामः । तत्प्रमाणं गार्हपत्यचितेः । चतुरस्रा गार्हपत्यचितिरित्येकेषां शाखिनां मतम् । परिमण्डला गार्हपत्यचितिरित्येकेषां श्रुतिः ॥

करणं व्यायामस्य तृतीयायामं सप्तमव्यासं कारयेत् ॥ (11)

Kapardi (Sūtra 11)

चतुरस्रायां करणमुच्यते । व्यायामतृतीया पार्श्वमानी व्यायामसप्तमी तिर्यङ्मानी । एवं करणं कारयेत् । कुर्यादिति वक्तव्ये कारयेदिति वचनादन्यैस्तक्षादिभिः प्रवीणैर्नाध्वर्युणेत्यवगम्यते । क्रियन्तेऽनेनेष्टका इति करणं दारुमयम् ।

ताएकविंशतिर्भवन्ति ॥ (12)

Kapardi (Sūtra 12)

तेन करणेन कृता इष्टकाः एकविंशतिः तस्यां गार्हपत्यचितौ भवन्तीति शेषः ।

Karavinda (Sūtra 8)

व्यायामश्चतुररत्निः ॥

---

1. पञ्चमम् । 2. शम्या सर्वत्र चात्वालो ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Karavinda (Sūtra 9 and 10)

एकेषां शाखिनामुभयमपि भवति ।

Karavinda (Sūtra 11 and 12)

क्रियन्यतेऽनेनेष्टका इति करणम्, तच्च दारुमयं लोहमयं वा। द्वात्रिंशदङ्गुल आयामः, त्रयोदशाङ्गुलयश्चतुर्विंशतितिलाश्च व्यासः। उत्सेधश्च जानोः पञ्चमभागः। एकविंशतिरिति सङ्ख्यासपत्तिं ब्रूते। पञ्चचितीकमित्यादिषु समुदायसंख्यावगत्यर्थम् ॥

Sundararāja (Sūtra 8)

अथाग्निचित्यायां—

चतुरत्निर्व्यायामः ।

Sundararāja (Sūtra 9 and 10)

तत्र चतुरस्रायाम्—

Sundararāja (Sūtra 11 and 12)

तृतीयं द्वात्रिंशदङ्गुलम् । सप्तमं दशतिलोनं चतुर्दशाङ्गुलम्। ता एकविंशतिर्भवन्त्येकैकस्मिन् प्रस्तारे ।

प्रागायामाः प्रथमे प्रस्तारे ॥ (13)

अपरस्मिन्नुदगायामाः ॥ (14)

Kapardi (Sūtra 13 and 14)

प्रागायामाः—प्रागायताः प्रथमे प्रस्तारे । उदगायामाः—उदगायताः द्वितीये प्रस्तारे। एवमुपहिते भेदो[1] न भवति। अनेन ज्ञायते सर्वत्र भेदो वर्जनीय इति। शब्देनैवोक्तं भगवता बोधायनेन "सर्वत्र भेदो वर्जनीयः" इति। अधरोत्तरयोः पार्श्वसंस्थानं[2] भेद इत्युपदिशन्तीति। अनेनाचार्येणोक्तमेतत् 'व्यत्यासं चिनुयात्' इति।

Karavinda (Sūtra 13)

उपधीयमाने प्रागायामाः स्युः ।

Karavinda (Sūtra 14)

अपरस्मिन् द्वितीये तु उदगायता भवेयुः भेदाभावाय। उक्तं च बोधायनेन 'सर्वत्र भेदान्वर्जयेत्' इति।

---

1. च्छेदो । 2. पार्श्वसंधानं ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Sundararaja (Sūtra 13, and 14)

इष्टका उपधेयाः ।

मण्डलायां मृदो देहं कृत्वा मध्ये शङ्कुं निहत्यार्धव्यायामेन सहमण्डलं[1] परिलिखेत् ।। (15)

Kapardi (Sūtra 15)

यदि मण्डला गार्हपत्यचितिः मृदो मृत्तिकायाः 'ह' इति निपातः अत्रेत्येतस्मिन्नर्थे । उल्लेखन कृत्वेति देहबिम्बं श्लक्ष्णीकृत्य तन्मध्ये शङ्कुं निहत्यार्धव्यायामेन मण्डलं परिलिखेत् । तद्व्यायाममात्रं मण्डलं भवति । केचिदत्र सहशब्दश्रवणादतिशयतृतीयेनेति वर्णयन्ति । क्षेत्रसमत्वाय तदनीप्सितमिहाचार्यस्य अर्धव्यायामेनेति वदतः । यदीप्सितमभविष्यत् मृदो देहं कृत्वा मण्डलं कुर्यादित्येवावक्ष्यत् । उक्तं त्वादेशादन्यदिति । तावतीं भूमिमिति वक्ष्यति च । कथं सहेत्युच्यते ? यो मण्डलं चिकीर्षेत् स एवं कृत्वाऽर्धव्यायामेन परिलिखेत् । ह इति निपातः । एवमध्याहृत्य योजनीयम् । अथवा श्रुतिरेवेयमेवंभूता ।

तस्मिंश्चतुरस्रमवदध्याद्यावत्सम्भवेत् ।। (16)

तन्नवधा व्यवलिख्य त्रैधमेकैकं प्रधिकं विभजेत् ।। (17)

Kapardi (Sūtras 16 and 17)

तस्मिन्निति मण्डलं परामृश्यते । तस्मिन्मण्डले चतुरस्रं यावच्छेते तावच्चतुरस्रं लिखेत् । समपरिणाहं चतुर्धा विभज्य[2] अवान्तरदिक्षु लक्षणं कृत्वा तेषु स्रक्तयो यथा भवन्ति तथा चतुरस्रमालिखेत् । दिक्षु चत्वारि धनुस्समाः[3] । तच्चतुरस्रं नवधा व्यवलिख्य एकस्य प्रमाणेन समचतुरस्रं करणं कारयेत् । त्रैधमेकैकं प्रधिकं विभजेत् । गमनाय प्रधीयत इति प्रधिकम् ।तच्च पार्श्वधनुः । तत्प्रतिकृतित्वात् प्रधिकमित्युच्यते । एकैकं प्रधिकं त्रिधा कृत्वा करणानि कारयेत् । चतुर्भिस्तिलैरूनाष्षष्टचङ्गुलाश्चतुरस्रप्रमाणम् । मण्डलमध्ये तस्य तृतीयेनैक करणं प्रधिकमध्यं द्वाविंशतित्रयोदशाभ्यां कारयेत् । त्रिंशदङ्गुलेन त्वेकं तक्षयेत्[4] । यथा धनुराकारं यथा ज्याफलकयोर्मध्ये तिलोनमङ्गुलं भवति तथोनं त्रिभिस्त्रयोदशाङ्गु-

---

1. निहत्यार्धव्यायामेन मण्डलं ।
2. चतुर्धा सम्भुज्य ।
3. धनूंषि भवन्ति ।
4. कोशे न दृश्यते ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

लमेकं[1] करणं अरत्निमात्रं तिलाभ्यामेकं सप्तविंशत्यङ्गुलमष्टभिस्तिलैरूनमेकं तक्षेत् । पूर्वमङ्गुलद्वयं अग्निफलकाभ्यां सह मध्ये यथा भवति तथा तृतीयेन करणेन विपर्यस्यान्यमेवमिष्टकाः कारयेत् ।

उपाधाने चतुरस्रस्यावान्तरदेशान्प्रति स्रक्तीस्सम्पादयेत् ।। (18)

Kapardi (Sūtra 18)

उपधानकाले प्रथमे प्रस्तारे अवान्तरदेशान् कोणदेशान् प्रति चतुरस्रस्य स्रक्तीस्सम्पादयेत् संयोजयेत् । चतुरस्रे नार्धेष्टकाश्शरते[2]। चतुरस्रे नवेष्टकाश्शेरते । प्रधिकेषु द्वादश । नवसु द्वादशसु च एकविंशतिर्भवन्ति[3] ।

मध्यानीतरस्मिन्प्रस्तारे ।। (19)

Kapardi (Sūtra 19)

द्वितीये प्रस्तारे मध्यानि चतुरस्रे मध्यानि अवान्तरदेशं प्रतिसम्पादयेत् ।

व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ।। (20)

Kapardi (Sūtra 20)

यावतः प्रस्तारान्कर्तुमिच्छेत् तावद्व्यत्यासं चिनुयात् । यः प्रथमस्स तृतीयः । पञ्चमश्च यो द्वितीयस्स चतुर्थः ।

पिशीलमात्रा भवन्तीति धिष्ण्यानां विज्ञायते ।। (21)

चतुरस्रा इत्येकेषाम् ।। (22)

परिमण्डला इत्येकेषाम् ।। (23)

मृदो[4] देहान्कृत्वा ।। (24)

Kapardi (Sūtra 22 and 23)

बाह्वोरन्तरालं पिशीलमिति केचित् । मुष्टिकृतोऽरत्निः पिशीलमित्यन्ये । प्रादेशः पिशीलमित्यपरे । चतुरस्रा धिष्ण्या इत्येकेषां श्रुतिः । परिमण्डला इत्येकेषाम् ।

---

1. भवति तयेतर त्रिभिस्त्रयोदशाङ्गुलमेकं ।
2. नवेष्टकाश्शरते ।
3. नव द्वादश एकविंशतिर्भवन्ति ।
4. मण्डलायां मृदो ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

आग्नीध्रीयं नवधा व्यवलिख्य एकस्यास्स्थानेऽश्मानमुपदध्यात् ॥ (25)

यथासंख्यमितरा व्यवलिख्य यथायोगमुपदध्यात् ॥ (26)

Kapardi (Sūtras 24, 25, and 26)

मृदो देहानिति प्रदर्शनं तस्मिन् चतुरस्रमित्यादेः । अश्मनवमा इति सिद्धेऽप्येकस्याः स्थान इति वचनं द्रव्येष्टकानामवटेषूपधानस्य ज्ञापनार्थम् । व्यक्तमुक्तं बोधायनेन । लोकबाधानि द्रव्याण्यवटेषूपधेयानि । यथायोगमुपदध्यात् अग्निकल्पे यावत्सङ्ख्याका धिष्णिया आम्नाताः तावत्सङ्ख्याकानि तान्यवलिख्य करणानि कृत्वा यथायोगं यथा युज्यते तथोपदध्यात् ॥

Karavinda (Sūtra 15)

मण्डलायां गार्हपत्यचित्यां करणं बहुप्रयाससाध्यमिति प्रकारान्तरेणेष्टकासम्पत्तिं ब्रूते ।

समे शुचौ क्वचिद्भूतले व्यायाममात्राधिकविस्तारं जानुपञ्चमोर्ध्वप्रमाणं संसर्जनीयद्रव्यैस्संसृष्टायाः संप्रकृष्टायाः मृदो बिम्बं कृत्वा तन्मध्ये व्यायामचतुरस्रक्षेत्रं मण्डलं कृत्वा तन्मध्ये शङ्कुं निखाय अर्धव्यायामेन सह अतिशयतृतीयेन सह मण्डलं परिलिखेत् ॥

Karavinda (Sūtra 16)

तस्मिन्मण्डले यावत् प्रमाणं चतुरस्रं कर्तुं शक्यं तावल्लिखेत्, एवं कृते मण्डलमध्ये समचतुरस्रं एकं, तत्पार्श्वेषु चत्वारि धनुराकाराणि भवन्ति, तानि प्रधय इत्युच्यन्ते । प्रधिर्नाम रथचक्रावयवः । प्रधीयते प्रधाव्यते वाऽनेनेति प्रधिः । तत्सारूप्यात् मण्डलावयवा अपि प्रधय इत्युच्यन्ते ॥

Karavinda (Sūtra 17)

तच्चतुरस्रं नवधा विभजेत् । त्रिभागावलेखनेन नवधा विभज्य प्रधिं त्वेकैकं त्रैधं विभजेत् । चतुरस्रं नवेष्टकं चत्वारः प्रधयः त्रिधा विभक्ता द्वादशमात्र्यः[1] एकविंशतिरिष्टकाः । मण्डलमध्ये चतुरस्रकरणोऽयं प्रयोगः । मण्डलमध्ये प्राच्युदीचीं सम्पाद्य मण्डललेखायाः परीणाहं चतुर्धा संभुज्य संभोगेषु तत्र लक्षणानि कृत्वा लक्षणाल्लक्षणं लिखेत् । एवं कृते मण्डलमध्ये चतुरस्रं भवति । तत्र विष्कम्भार्धं चतुःपञ्चदशाङ्गुलयोऽर्धद्वाविंशतितिलाश्च मध्यचतुरस्रकरणी । (सप्त) सप्ततिरङ्गुलयोऽष्टतिलाश्च तस्यास्य

---

1 द्वादशेष्टकाः

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

तृतीयो भागः । पञ्चविंशतिरङ्गुलयः पञ्चविंशतितिलाश्च करणानि कुर्यात्, तान्युच्यन्ते—सर्वतः पञ्चविंशतितिलसहितं पञ्चविंशत्यङ्गुलमेकं करणं प्रधिषु । त्रीणि करणानि । प्रधिमध्याश्चतुर्भिः । तस्य पार्श्वे चतुर्दशाङ्गुलयः सप्तसप्तदश तिलाश्च । पृष्ठं पञ्चविंशतितिलसहितं पञ्चविंशत्यङ्गुलमुखम् । एकोनत्रिंशदङ्गुलं (पादोनत्रिंशदङ्गुलं) तं विष्कम्भार्धप्रमाणया रज्ज्वा कर्कटेन वा विलिख्य तक्षयेत् । प्रध्यन्तयोस्तदेवपार्श्वं पृष्ठं च । मुखं तु षट्त्रिंशदङ्गुलं, दक्षिणस्य दक्षिणं पार्श्वं सव्यस्योत्तरम् । एतान्येव चतुर्णां प्रधीनां करणानि । एवं चतुष्करणी मण्डलचितिः ॥

Karavinda (Sūtra 18 and 19)

मण्डलायामुपधानकाले प्रथमप्रस्तारे चतुरस्रस्य स्रक्तीः कोटीः अवान्तरदेशान् कोणदिशः प्रति संयोजयेत् । द्वितीये प्रस्तारे चतुरस्रस्य मध्यानि अवान्तरदेशान् प्रति संयोजयेत् । एवं भेदो न स्यात् । भेदो नाम प्रस्तारान्वयगतानामिष्ठकानां प्रान्तेषु साम्यं, तत्सर्वत्र परिहरणीयमिति तत्र तत्र व्याख्यानवचनात्[1] ज्ञायते । वचनमप्यस्ति सर्वत्र भेदान्वर्जयेदिति ॥

Karavinda (Sūtra 20)

व्यत्यस्य व्यत्यस्येत्यर्थः । प्रस्तारा इष्टकास्संघातविशेषाः । ते पञ्चचितीकं चिन्वीतेति विहिता यावन्तस्स्युः तावन्तो व्यत्यस्य व्यत्यस्य चिनुयादिति अस्मादेवावधारणात् ज्ञायते, अग्निधर्मा इष्टकायतनोर्ध्वप्रमाणादयोऽत्र प्राप्नुवन्तीति प्रस्तारेषु प्रथमतृतीयपञ्चमास्समाः । द्वितीयचतुर्थौ समौ[2] । ननु कथं लभ्यते अतिशयतृतीयेनेति । उच्यते—सह शब्दसामर्थ्याच्चतुरस्रस्य मण्डलकरणे अतिशयतृतीयस्य करणीशेषत्वविधानाच्चातिशयतृतीयेन सह विष्कम्भार्धेन मण्डलकरणम् । एतस्या एव गार्हपत्यचितेः चतुरस्रमण्डलतया प्राप्ते क्षेत्रस्य साम्यमभिमतमिति चतुरस्रमण्डलकरणन्यायोऽनुसर्तव्यः । चतुरस्रपूर्वकत्वं चास्य मण्डलकरणस्य दृश्यते । ततोऽपि स एवानुसर्तव्यः[3] ।

---

1. व्यत्यासवचनात्
2. 'त्रिषु प्रथमवत्तृतीयः । द्वितीयवदेव द्वितीयः । एकस्मिन् प्रथमवदेव' इत्यधिकं कोशान्तरे ।
3. 'ननु चतुरस्रपूर्वके मण्डले अतिशयतृतीयस्य करणीशेषत्वं न मण्डलमात्रकरणे, नैषः दोष, एषां चतुरस्रत्वं मण्डलत्वं चोभयमिह शिष्टम्, तेषां मण्डलत्वं चतुरस्रपूर्वकमेवेति चतुरस्रश्रुतेः प्रथमोपादानादवसीयते । मण्डलस्य चतुरस्रपूर्वकत्वं प्रयोजनं चतुरस्रमण्डलयोः क्षेत्रसाम्यमेव, नान्यद्दृश्यते' इत्यधिकं कोशान्तरे ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

केचित्तु सहेति द्विपदं कृत्वा सार्धव्यायामेन सम्बन्धयन्ति। तेषामनयोः पदयोः प्रयोजनविशेषान्नैव पश्यामः। तस्मात्सूक्तमतिशयतृतीयेन सहेति ॥

Karavinda (Sūtra 21)

त्रिपदं पिशीलं, मुस्टीकृतोरत्निः पिशीलमित्येके। बाह्योरन्तरालं पिशीलमिति बोधायनः। धिष्ण्या अग्नयः 'अग्नयो वा अथ धिष्णियाः' इतिदर्शनात्, तच्छब्देन तदायतनानि लक्ष्यन्ते। अग्नीनामायतनभुवः पिशीलमात्राणि भवन्ति। अपवादाभावे आकारभेदेऽपि क्षेत्रस्य साम्यं भवत्येव ॥

Karavinda (Sūtra 22 and 23)

गतमेतत्। अत्र साग्निचित्ये क्रतौ विशेषमाह।

Karavinda (Sūtra 24 and 25)

मृदो देहान् कृत्वा मृत्सम्बन्धिनो देहानुपचयान् बिम्बानि कृत्वा आग्नीध्रीयमेकं नवधा प्राक्त्वेनोदक्त्वेन च त्रिधा व्यवलिख्य मध्यस्थमेकमेकेनाश्मना उपदध्यात्[1]। अन्यांस्तत्प्रमाणाभिरिष्टकाभिरितरान् होत्रीयादीनां मृदो देहान् यथासङ्ख्यं यस्य यस्य धिष्णियाग्नेः या या सङ्ख्या द्वादश षोडश एकविंशतिं चतुर्विंशतिमित्याद्या तया संख्यया तं तं व्यवलिख्य यथायोगं यत्र यत्र देशे याया इष्टका युज्यते तत्र तत्र तां तां इष्टकामुपदध्यात्। द्वादश षोडश एकविंशतिं चतुर्विंशतिं वा होत्रीये, एकादश ब्राह्मणाच्छंसीये, षट् मार्जालीये अष्टावष्टावन्येषु धिष्णियेषूपदधातीति विज्ञायते इति। अन्यधिष्ण्याः प्रशास्त्रीयपोत्रीयनेष्ट्रीयाच्छावाकीयचात्वालशामित्रावभृथाः। करणानि वा कृत्वेष्टकाः कुर्यात्। चतुरस्रपक्षे सर्वतः प्रादेशाः होत्रीयस्य, द्वादक्षेश प्रादेशे द्वे नवाङ्गुले द्वे षोडशपक्षे सर्वतो नवकानि, एकविंशतिपक्षे नवके[2] द्वे सप्ताङ्गुलयः सप्ततिलाश्च[3] द्वे, तदेकं सर्वतः सप्ततिलास्सप्ताङ्गुलय[4] एकं, अत्र चतुरस्रमेकतः पञ्चधा विभज्य चतुरो भागान् प्रथमेन चतुर्धा विभजेत्। द्वितीयेनैकं पञ्चधा। चतुर्विंशतिपक्षेऽप्येते एव करणे। तत्र पूर्ववत् पञ्चधा विभज्य चतुरो भागान् सप्ततिलसप्ताङ्गुलेन[5] पञ्चधा विभजेत्। इतरेणैकं चतुर्धा। ब्राह्मणाच्छंसीयस्याष्टौ होत्रीये द्वादश्यः, तिस्र

---

1. तन्मध्यस्थमेकं भागमपोह्य उपधानकाले तत्स्थाने तत्प्रमाणमश्मानमुपदध्यात्।
2. नवाङ्गुले
3. पञ्चविंशतिलाश्च
4. पञ्चतिलास्सप्ताङ्गुलय
5. पञ्चतिलसप्ताङ्गुलेन

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

आग्नीध्रीयाः, मार्जालीयस्यैकतः प्रादेशाः, अन्यतोऽध्यर्धाः षट् । अन्येषां पोत्रीयादीनां आग्नीध्रीयेष्टकाः षण्मार्जालीये अष्टके द्वे । मण्डलपक्षे करण-बाहुल्यप्रसङ्गाद्यवलेखनमेवोच्यते । आग्नीध्रीयस्य प्राक्चोदक्च त्रेधा विभागः । होत्रीयस्य द्वादशपक्षे एकतस्त्रिधा विभागोऽन्यतश्चतुर्धा । षोडश-पक्षे सर्वतश्चतुर्धा । एकविंशतिपक्षे त्वेकतः पञ्चधा कृत्वा चतुरो भागां-श्चतुर्धा विभज्य पञ्चमं पञ्चधा विभजेत् । चतुर्विंशतिपक्षे त्वेकतः पञ्चधा विभज्य चतुरो भागान् पञ्चधा कृत्वाऽन्यं भागं चतुर्धा विभजेत् । एकादशपक्षे त्वेकतश्चतुर्धा विभज्य त्रीन् त्रेधा कृत्वा अन्यं द्विधा विभजेत् । षट्पक्षे त्वेकतस्त्रिधा कृत्वाऽन्यतो द्विधा विभजेत् । अष्टपक्षे चैकतस्त्रिधा विभज्य द्वौ भागौ त्रिधा कृत्वाऽन्यं द्विधा कुर्यात् । धिष्ण्यानामेकचितीकत्वात् सुकरत्वाच्चैष एव प्रकारो वरमित्याचार्यो[1] मन्यते । तत्र श्लोकाः ।

व्यायाममात्रे चित्येऽग्नौ करणं दारवं भवेत् ।
लौहं वा तच्चतुर्भिस्स्यात्[2] फलकाभिस्तदुच्यते ॥
द्वात्रिंशदङ्गुलायाममङ्गुल्यस्स्युस्त्रयोदश ।
चतुर्विंशतितिलविस्तारः[3] करणे[4] भवेत् ॥
मण्डलात्मनि तत्र स्यात्करणं च चतुर्विधम् ।
मध्यमेकं[5] पृथौ त्रीणि तान्युच्यन्ते यथाक्रमम् ॥
सपञ्चविंशतितिला अङ्गुल्यः पञ्चविंशतिः ।
सर्वतः करणं त्वेकं मध्येऽने (ते) नेष्टकाकृतिः ॥
प्रधिषु त्रीणि तानि स्युः प्रध्यन्ते करणं[6] त्रिभिः ।
फलकैः प्रति (धि) मध्यीयं चतुर्भिः करणं भवेत् ॥
पृष्ठं पञ्चतिलोपेता अङ्गुल्यः पञ्चविंशतिः ।
पार्श्वे चतुर्दशाङ्गुल्यः तिलसप्तदशान्विताः ॥
सपादोनतिलस्त्रि (त्रि) शदेकोनत्रिंशदङ्गुलम् ।
मुखं स्यात्प्रधिमध्यीयकरणस्यान्तयोरपि[7] ॥
पृष्ठपार्श्वेषु तत्रेमे मुखं षट्त्रिंशदङ्गुलम् ।
अन्तयोर्यत्र यस्य स्यात्पार्श्वं नान्यस्य तत्र तत् ॥
करणानां मुखान्यत्र विष्कम्भार्धप्रमाणया ।
आलिख्य तक्षयेद्रज्ज्वा कर्कटेनाथवा लिखेत् ॥

---

1. प्रकार इत्याचार्यो ।
2. सकलैश्च । फलकैस्तदिहो ।
3. विहारः ।
4. करणो ।
5. मध्यएकः ।
6. प्रध्यन्तकरणो ।
7. करणं स्यात्तयोरपि

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

षट्त्रिंशदङ्गुलायामा धिष्णयास्सर्वतस्समाः ।
तत्रतत्र यथासङ्ख्यमुच्यन्ते करणान्यथ ।।
प्रादेशमेकतो यस्मादन्यतोऽष्टादशाङ्गुलम् ।
मार्जालीयेनेन कृता धिष्णिये षट्स्युरिष्टकाः ।-
प्रादेशस्सर्वतो यस्मादाग्नीध्रीये तु तत्कृताः ।
द्वादशाङ्गुलमेकत्र यस्यान्यत्र नवाङ्गुलम् ।
होत्रीये द्वादशोपेता तत्कृता द्वादशेष्टकाः ।
नवाङ्गुलं सर्वतस्स्याद्धोत्रीये[1] तेन षोडश ।।
तिलपञ्चकसंयुक्तास्सप्ताङ्गुलय एकतः ।
नवाङ्गुलं चान्यतस्स्यात्करणं त्वेकविंशतौ (कौ) ।।
तिलसप्त (पञ्च) कसंयुक्ता अङ्गुल्यस्सप्त सर्वतः ।
इदमत्रैकविंशे स्याच्चतुर्विंशेप्युभे इमे ।।
प्रथमे चैकविंशे स्युः षोडशान्येन पञ्चकम् ।
चतुर्विंशे द्वितीयेन विंशतिस्त्वन्यदन्यतः ।।
याः प्रादेशे (श) नुवाङ्गुल्यस्त्वष्टौ तास्तिस्र एव च ।
प्रादेशाब्राह्मणाच्छंसिधिष्णिये त्वेकयुग्दश ।।
प्रादोशाष्षट्पदाध्यधद्वैचे···त्यष्टके विधिः ।
पोत्रियादौ यथायोगमुपधानं तु सर्वतः ।।
एकचित्याधिष्णियानां भेदस्यानवकाशतः ।
वेषम्येणैव सङ्ख्यानां करणानेकता भ (वे)यात् ।।
व्यवलिख्य यथासङ्ख्यमुपदध्यादिहेष्टकाः ।
यथायोगमिति त्वेवमाचार्यो मण्डलेऽब्रवीत् ।।
अधिकांशेन कर्णस्य हृते कर्णयुगे भुवा ।
हृते फलेन (फलोने) हीनाया युजो वा यद्भुवो दरम् ।।
तस्य वर्गेऽस्य कर्णस्य वर्गात्तु परिशोधिते ।
परिशिष्टस्य मूलं तु लम्बकं तद्विदो विदुः ।।
वेदिप्राचीमितां रज्जुमन्तरालोक्तया वृता ।
दक्षिणोत्तरमायम्य वेदेः पूर्वापरार्धयोः ।।
वि (द्वि) तृतीयौ तु विज्ञेया प्रागुद्वेदि रुत्करः (त्तरम्) ।
मध्यदेशोत्रिमध्यं तु वह्नेः प्राच्यप्रतीच्ययोः
लक्षणेन निमित्तार्थं (द्वि) विकृतीये त्वपायते ।
पश्चिमे चोत्तरत्रापि निमित्तं स्यादपायते ।।
विपर्यस्य तु पूर्वत्र निमित्ते दक्षिणोत्तरे ।

1. सर्वतोयद्धोत्रीये

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

कृत्वा विष्कम्भ तुर्ये स्यादुभयस्यापि[1] लक्षणम् ॥
तयोर्लक्षणयोर्लेखां रज्जुं वा प्राङ्निपातयेत् ।
लेखाया दक्षिणं ग्राह्यं मण्डलार्थं त्यजेदुदक् ॥
परिणाहे चतुर्था षट्संभुग्ने भुग्नलाञ्छने[3] ।
अङ्काद्दङ्कगता रेखा चतुरस्रस्य साधिका ॥
विष्कम्भार्धीयवर्गस्य द्विगुणस्यैष[4] मूलतः ।
मण्डले चतुरस्रस्य करणी परिकल्पना (कल्पिता) ॥
यद्वा विष्कम्भमूलार्धं (वर्गार्धं) मलेन करणीकृतिः ।
मण्डले चतुस्रस्य यावत्संभवजन्मनः ॥
अक्ष्णयावस्थितां रज्जुं यावत्संभवजन्मनः ।
चतुरस्रस्य विष्कम्भं मण्डलस्य वदन्ति हि ॥
विष्कम्भस्यान्तरा वर्गे विष्कम्भार्धस्य वर्गतः ।
शोधिते परिशिष्टस्य मूलं स्याद्दललक्षणम् ॥
विष्कम्भस्याद्दलग्रस्तचापज्यार्धस्य वर्गके ।
पूर्वज्यादलवर्गे तु विष्कम्भार्धस्य वर्गतः ॥
शोधिते परिशिष्टस्य मूलं तद्धनुषश्शिरः ।
सज्यावर्गेषड्गुणेषु वर्गश्चापस्य वर्गकः ॥
शराहतस्तु कोदण्डो दलितो धनुषः फलम् ॥
विष्कम्भ आत्मद्विगुणेन (ऽपि) योज्यः
स चात्मविंशेन स पञ्चमाख्याम् ।
सपञ्चविंशेन च तौ समेतौ
व्यासेन सैषा परिणाहक्लृप्तिः ।
नेमिद्विरेकादशधात्र कार्यं
स्तद्भाग एकश्च तथा द्विधा च ।
व्यासस्स्वरांशाः परिधेस्सह स्युः
भागांशतुर्येण स सप्तमेन ॥

Sundararaja (Sutra 15, 16 and 17)

मण्डलायां तु करणानां बहुवक्तव्यत्वात् तैर्विनैवेष्टकोपायमाह—

देह—उपचयषडङ्गुलोत्सेधः । सहेति निपातो वाक्यालंकारे । स इति वा च्छेदः । अर्धव्यायामेन मण्डलं परिलिखेत्' इत्येव सत्याषाढः ।

---

1. तुल्यस्स्यादुभयस्यापि दुत्तरत्रापि दुभयस्यापि
3. चतुर्धातुसंभुग्ने लांछितेतत
4. द्विगुणस्येह

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

चतुरस्रं[1] सविशेषेण सविष्कम्भार्धेन चतुस्तिलोनेनाष्टषष्ट्यङ्गुलेनावदध्यात्। चतुरस्रं नवधा कृत्वा प्रधिकं त्रेधा विभजेत्। प्रधिरेव प्रधिकः। प्रधिश्चक्रपर्यन्तः। अथवा करणैरेवेष्टकाः कुर्यात्। त्रीणि करणानि—समचतुरस्रं प्रधिमध्यं प्रध्यन्तमिति। अत्र समचतुरस्रं द्वाविंशत्यङ्गुलं संकविंशतितिलम्। प्रधिमध्यस्य पार्श्वमान्याः प्रमाणमेतदेव। तिर्यङ्मान्या दशतिलोनत्रयोदशाङ्गुले एकं पार्श्वं फलकं धनुराकारं तक्षेत्। यथा अङ्गुलिः द्वादशतिलाश्च शरप्रमाणं भवति। प्रध्यन्तं तु प्रमाणम्[2]। तस्यापि चतुरस्रवदेकं पार्श्वं, त्रयोदशाङ्गुलं दशतिलोनमपरं, षड्विंशकं तिलद्वयोनमपरं[3], तद्धनुरिव तक्षेत्, यथा अङ्गुलिः सप्तविंशतिश्च तिलाश्शरो भवति॥

Sundararāja (Sūtra 18.19 and 20)

मण्डलचतुरस्रयोस्साधारणमिदं भेदपरिहाराय, अनेनैव ज्ञायते सर्वत्र भेदो वर्जनीय इति। तथाच बोधायनः—

भेदान् वर्जयेदधरोत्तरयोः पार्श्वसंधानं भेद इत्याचक्षते, तदाद्यन्तेषु न विद्यते—इति

Sundararāja (Sūrta 21)

पिशीलं पञ्चधा वर्णयन्ति—बाह्योरन्तरालमित्येकम्, कृतमुष्टिमरत्निं (कृतमुष्टिररत्निः) द्वितीयम्। अकृतमुष्टिमरत्निं तृतीयं, द्वात्रिंशदङ्गुलं चतुर्थं, षट्त्रिंशदङ्गुलं पञ्चममिति।

Sundararāja (Sūtra 22,23 and 24)

तान् कुर्यादिति शेषः।

Sundararāja (Sūtra 25 and 26)

इतरान् धिष्णियान् यथासंख्यं व्यवलिख्य द्वादश षोडशेत्यादि होत्रीये, एकादश ब्राह्मणाच्छंसीये, षण्माजालीये, अष्टावष्टावन्येष्विति। तेषां च यथासंभव विभागा इति केचिदाहुः। समचतुरस्राणां धिष्णियानां समचतुरस्रा एवेष्टकाः कार्याः चतुरस्रमादेशादन्यदिति। तत्रारत्नीविष्कम्भाणां धिष्णियानामिष्टका अष्टाङ्गुला आग्नीध्रीयस्य। होत्रीयस्य द्वादशकस्य मध्ये चतस्रश्चतुरङ्गुलाः। परितोऽष्टावङ्गुलाः। षोडशिके षडङ्गुलास्सर्वाः।

---

1. चतुरस्रार्धेन।
2. प्रध्यन्तं तु त्रिकोणम्।
3. षड्विंशतिकं अष्टाविंशति तिलद्वयोनमपरं।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

एकविंशकस्य मध्ये नव चतुरङ्गुलाः, परितो द्वादश षडङ्गुला । चतुर्विंशकस्य कोणेऽष्टाङ्गुलाः,[1] शेषो विंशतिश्चतुरङ्गुलाः । ब्राह्मणाच्छंसीये सप्त षडङ्गुलाः, चतस्रो नवाङ्गुलाः । मार्जालीये पञ्चाष्टाङ्गुलाः एका षोडशाङ्गुलाः । अष्टकानामेकाऽष्टादशाङ्गुला, सप्त षडङ्गुलाः । अन्ये त्वाहुः— यथासंख्यमितरानिति वचनात् सर्वा इष्टकास्तुल्यक्षेत्रा एव । तत्र समचतुरस्राणामेव कर्तुमशक्यत्वाद्दीर्घचतुरस्रा अपि क्रियेरन्निति । तन्मतेऽप्याग्नीध्रीयस्य पूर्ववत् । होत्रीयस्य द्वादशकस्येष्टका अष्टाङ्गुलायामाः षडङ्गुलव्यासाः । षोडशकस्य पूर्ववदेव । एकविंशकस्य तु अष्टाङ्गुलायामा अरत्निस (प्त) मव्यासाः । (चतुर्विंशकस्य षडङ्गुलायामाश्चतुरङ्गुलव्यासाः । मार्जालीयस्य प्रादेशायामा अष्टाङ्गुलिव्यासाः । अष्टकानांप्रादेशायामाष्षडङ्गुलव्यासाः) ब्राह्मणाच्छंसीयस्य द्वे करणे अष्टाङ्गुलायामं साष्टादशतिलषडङ्गुलव्यासमेकं करणम् । तेन तिस्र इष्टकाष्षडङ्गुलव्यासा[2] भवन्ति । नवतिलोननवाङ्गुलायाममपरम् । तेन अष्टाविष्टकाः । अन्येषु पिशीलमात्रेष्वेतदनुसारेणेष्टका द्रष्टव्याः ॥

अथ परिमण्डलानां षट्त्रिंशदङ्गुलविष्कम्भानां आग्नीध्रीयस्य मध्ये प्रादेशव्यासं परिमण्डलमश्मानं निधाय परितोऽष्टाविष्टकास्तासां करणं पार्श्वे द्वादशाङ्गुले, चतुर्दशाङ्गुलमष्टतिलोनमेकं तिर्यक्फलकं, तद्धनुरिव तक्षेत्, यथा अङ्गुलिः द्वादश तिलाश्च शरो भवति । सविंशतितिलं चतरङ्गुलमन्यत्तिर्यक्फलकं, तच्च धनुरिव तक्षेत्, अन्तर्वक्रं तु भवति यथा पञ्चदशतिलाश्शरः । एवमिष्टका अन्येषां धिष्णियानां त्रीणि करणानि । सर्वेषां च द्वे द्वे फलके अष्टादशाङ्गुले । होत्रीयस्य द्वादशकस्य तृतीयं फलकं नवाङ्गुलं सैकादशतिलं, तद्धनुरिव तक्षेत्, यथैकविंशतितिलाश्शरः एवं षोडशकादीनां च द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणाच्छंसीयस्य तृतीयं फलकं दशाङ्गुलं सपञ्चदशतिलं[3], तद्धनुरिव तक्षेत्, पञ्चविंशतितिलाश्शरः,[4] सप्ततिलमिति क्वचित् । मार्जालीयस्य तृतीयमप्यष्टादशाङ्गुलं, तदर्धधनुरिव[5] तक्षेत्, द्व्यङ्गुलं चतुर्दशतिलाश्शरः । अष्टकानां तृतीयफलकं चतुर्दशाङ्गुलमष्टतिलोनं, तद्धनुरिव तक्षेत्, अङ्गुलिर्द्वादशतिलाश्च शरः । अन्येषां च पिशीलानामेतदनुसारेण द्रष्टव्यम् ॥

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

इति द्वितीयः पटलः ॥

---

1. चतुर्विंशके मध्ये चतस्रोऽष्टाङ्गुलाः
2. ष्षडङ्गुलव्यासं नवतिलोन ।
3. सपञ्चतिलं ।
4. तिलाश्शरः । मार्जा ।
5. शाङ्गुलं धनुरिव

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

तृतीयः पटलः

अथ अष्टमः खण्डः

भवतीव खलु वा एष योऽग्निं चिनुते इति विज्ञायते ।। (1)

वयसां वा एष प्रतिमया चीयत इत्याकृतिचोदनात् ।। (2)

प्रत्यक्षविधानाद्वा ।। (3)

यावदास्नानेन ।। (4)

वेणुना चतुरस्रे आत्मनि पुरुषानवमिमीते ।। (5)

Kapardi (Sutra 1, 2, 3, 4, and 5)

उक्तानि हविर्यज्ञानां विहरणानि । सौमिकानि च साग्निचित्यस्य क्रतोरग्निक्षेत्रमानमिष्टकानां करणानि उपधानविधिश्च नोक्तः । तद्वक्तु-कामः प्रस्तौति—

प्रस्तावमात्रमनया श्रुत्या क्रियते न फलविधानं । विधिविभक्तेर-भावात् । नित्योऽग्निरुत्तरवेदिवत् । अग्निष्टोम उत्तरवेदिरुत्तरेषु क्रतुष्वग्निः' इति नित्यवचनात् ।। यदि प्रस्तावोऽनया श्रुत्या स्वीक्रियते गार्हपत्यचितेः पूर्वमेव प्रस्तावो न कर्तव्यः । सत्यमेतत् । इह प्रस्तावववचनस्येदं प्रयोजनम्—वक्ष्यमाणानि धर्माणि महाग्नेरेव यथा स्युरिति । कानि पुनस्तानि? जानुद-घ्नादयो महाग्नेरेवेति कात्यायनीये शुल्बे महाग्नेरेवैते धर्मा इति स्पष्टमु-क्तम् । किं चास्येहाग्निशब्देन[1] निरुपपदेन चोदिता धर्मा यथा स्युरिति । यथा—'तं वा एतं यजमान एव चिन्वीत' इति यजमानो महाग्नेरेव कर्ता न गा-र्हपत्यादेः । गार्हपत्यधिष्णयानामध्वर्युरेव कर्ता । पश्चाद्विधातव्यानां धिष्णि-यानां पूर्वं विधानस्यैतत्प्रयोजनम् । योऽग्नेश्चेता स भवत्येव । यद्यपि बहवो भ्रातृव्या इति क्रियतेऽनया श्रुत्या । वयसां पक्षिणां एषोऽग्निः प्रतिमया प्रकृत्या चेतव्य इति आकृतेस्स्वरूपस्य विधानं क्रियते । स चोत्पततां छाय-

1. किंचास्यैवाग्निशब्देन ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

येत्यर्थं इति बोधायनेनोक्तम्। वैशब्दो निश्चये। असावप्याचार्यो वक्ष्यति 'वक्रपुच्छो व्यस्तपक्ष' इति। तस्माच्छ्येनचिदेव प्रथमः। शुल्बान्तरे चोक्तं 'श्येनचिदग्नीनां प्रथमोऽग्निः' इति। यदि श्येनो नित्यः कथं स्वर्गकाम इति? यूपद्रव्यवत्। यथा खादिरं स्वर्गकामस्येति खादिरस्य नित्यत्व काम्यत्वं च। प्रत्यक्षविधानाद्यावदाम्नायेन। वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। तेन नैषाऽकृतिचोदना नापि श्येतः प्रकृतिः। कुतः? प्रत्यक्षविधानात्। प्रत्यक्षमेवात्र विधीयते। पक्षीभवतीत्यारभ्य पक्षपुच्छानामामपि प्रमाणं विहितम्। तेन विरोधात्। ननूक्तमाकृतिचोदनेति, नैषा चोदना; नापि विधिः; विधिविभक्तेरभावात्। चीयत इति निर्दिश्यते; न चिनुयाच्चेतव्यमिति वा। विध्यन्तरशेषभूतत्वाच्च पश्यामो न विधायिकेति। 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति न्यङ्ङग्निश्चेतव्या 3 उत्ताना 3 इत्यारभ्य प्राचीनमुत्तानं पुरुषशीर्षमुपदधाति' इति पुरुषशिरसः उपधानं विधीयते। तस्य शेषभूतमिदं न विधायकम्। श्येनचिदग्नीनां प्रथमं इति पिठकश्येनमधिकृत्यैतदुक्तं पुरुषमात्रपक्षपुच्छस्य समाख्या श्येन इति। तस्मादविरोधः। यावदाम्नानं तावदेव सारूप्यं। पक्षपुच्छवत्तथा सारुप्यं गृहीत्वा वयश्शब्दो वर्तते। तस्मात्पुरुषमात्रपक्षपुच्छवानग्निरिति तामेव प्रकृति निश्चित्य अन्ये आकृति[1]विशेषा वक्रपक्षा[2]दयः काम्या इति सिद्धम्। वक्ष्यति 'काम्या गुणविकारा' इति। वेणुना चतुरस्र आत्मनि पुरुषानवमिमीते–अग्निकल्पे उक्तलक्षणेन वेणुना मिमीते—मिनोति स्थण्डिलार्धं क्षेत्रं वक्ष्यमाणेन मार्गेण सर्वतो द्विपुरुष आत्मा द्वाभ्यां चत्वारीति वचनाच्चत्वारि च पुरुणक्षेत्राण्यात्मनि—

पुरुषं दक्षिणे पक्षे पुरुषं पुच्छे पुरुषमुत्तरे ॥ (6)

Kapardi (Sūtra 6)

पुरुषमेकं दक्षिणे पक्षे पुरुषं पुच्छे पुरुषमुत्तरे—एवं त्रीणि चतुरस्राणि पुरुषप्रमाणानि, आत्मना सह[3] सप्त पुरुषक्षेत्राणि ॥

अरत्निना दक्षिणतो दक्षिणं पक्षं वर्धयति ॥ (7)

एवमुत्तरत उत्तरम् ॥ (8)

Kapardi (Sūtra 7 and 8)

अरत्निप्रमाणेन दक्षिणतः दक्षिणं पक्षं वर्धयति—दीर्घं करोति; उत्तरतश्चोत्तरं पक्षम्[4] ॥

---

1. प्रकृति०—B।
2. कङ्कपक्षा०—A।
3. चतुरस्राणि आत्मना सह। पुरुषं—B।
4. ब्रह्मवर्चसमित्यादिषु।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Kapardi (Sūtra 9)

प्रादेशेन वितस्त्या वा पश्चात्पुच्छम् ।। (9)

द्वादशाङ्गुलेन त्रयोदशाङ्गुलेन वा पश्चात्पुच्छं[1] वर्धयेदिति शेषः । एवमर्धाष्टमानि षुरुषक्षेत्राणि भवन्ति ।

Karavinda (Sūtra 1)

अग्नयाधेयप्रभृति सोमान्तानां केवलविहारा उक्ताः । इदानीं साग्निचित्येषु क्रतुषु विहारविशेषविधित्सयाऽग्नेश्चयनविधायिकां श्रुतिं पठति ।।

भवतिस्समृद्ध्यर्थे । इवखलुवेशब्दो निपातसमुदायो वाक्यालङ्कारादौ वर्तते । 'रस इव खलुवै[2] तत् योऽग्निं चिनुते—अग्निं चयनेन संस्करोति स समृद्धो भवतीति विज्ञायते[3] ।। [4]ननु मन्त्रस्य विधेः स्तावकतयाऽर्थवादोयं । चिनुत इति वर्तमाननिर्देशः । अतः कथमेषा अग्निसंस्कारभूतस्य चयनस्य विधायिका श्रुतिः कल्प्यते । सत्यं, तैत्तिरीयके अस्या एव श्रुतेर्मुख्यत्वादप्राप्तार्थत्वेनानुवादत्वासंभवाच्चयनमात्रस्यैषा विधायिका श्रुतिः कल्प्यते । अकामसंबन्धान्नित्येति च । ननु चयनवद्भवत्यर्थोऽपि विधेयः । न विधेयः, कुतः, चयनस्याग्निसंस्कारत्वेन तत्फलानुवादासंभवात् ।।

Karavinda (Sūtra 2)

वयांसि—पक्षिणः श्येनादयः । प्रतिमा—प्रतिकृतिस्सादृश्यमाकृतिरूपं चोदयतीति चोदना विधायिका श्रुतिः । एषोऽग्निर्यथा श्येनाकृतिर्भवति[5] तथा चेतव्य इत्यर्थः । शुल्बान्तरे च—श्येनचिदग्नीनां प्रथमोऽग्निरित्युक्तं । वक्ष्यति च श्येनं प्रकृत्य वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छो भवतीति । तस्माद्वक्रपक्षादिविशिष्टश्येनोऽग्निः प्रकृतित्वेन कार्यः । स नित्यः । यूपप्रकृतिभूतखादिरादिवत् स्वर्गकामस्यापि भविष्यति ।

Karavinda (Sūtra 3 and 4)

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । नैतदस्ति वयसां वा एष प्रतिमया चीयत इति एषा[6] श्येनाद्याकृतिविशेषचोदनेति । कुतः, प्रत्यक्षविधानात् । यतः पक्षी

---

1. उत्तरेण वा (?), उत्तरतश्चोत्तरं पक्षम् ।
2. ब्रह्मवर्चसमित्यादिषु ।
3. गतं ।
4. ननु प्रकुर्वन्नेह्यवक्रामन् इत्यादि । प्रकुर्वन् हीत्यादि ।
5. श्येनसदृशाकृतिः ।
6. अग्नेः ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

भवतीत्यादिना वाक्येन व्यायाममात्रपक्षपुच्छवदाकृतिः प्रत्यक्षमेवाग्नेर्विधीयते। अतः वयसां वा एष प्रतिमया चीयत इति वयस्सादृश्यमात्रमभिदधाति, नैषा श्यैनाकृतिचोदना भवितुमर्हति। किञ्च चीयत इति वर्तमानार्थनिर्देशादस्य वाक्यस्य पुरुषशीर्षोपधानविधिवाक्यशेषत्वाच्च नैषा विधायिका। यच्चोक्तं शुल्बान्तरे--'श्येनचिदग्नीनां प्रथमोऽग्निरित्युक्तमिति' नायं दोषः। तत्र हि व्यायाममात्रपक्षपुच्छोऽग्निरित्यपि श्येन इत्युच्यते। तस्मादाम्नानेन वेदेन व्यायाममात्रपक्षपुक्छवत्ताया यावत्सादृश्यं विहितं तावदेव संपादयितव्यं। तस्मात्पुरुषमात्रपक्षपुच्छवानग्निः प्रकृतिर्नित्यश्चेति स्थितम्। अस्याग्नेस्स्वरूपमाह।

Karavinda (Sūtra 5, 6, 7, 8 and 9)

वक्ष्यमाणप्रकारेण वेणुनाऽऽत्मनि चतुरः पुरुषानवमिमीते अवमानमपि विमानमेव। इयति शक्ष्यामीति[1] त्वा अवमाय यजन्तइति दर्शनात्। सर्वतो द्विपुरुष आत्मा ताभ्यां[2] चत्वारि पुरुषक्षेत्राण्यात्मा। एवं पक्षयोः पुच्छे च पुरुषसम्मितानि त्रीणि। एवं सप्त पुरुषक्षेत्राणि अरत्निना दक्षिणतो दक्षिणं पक्षं प्रवर्धयति दक्षिणतो—दीर्घं कुर्यात्। एवमुत्तरत उत्तरमपि पक्षमुत्तरतो पक्षं दीर्घं कुर्यात्। प्रादेशेन वितस्त्या वा पश्चात्पुच्छं। प्रादेशेन वितस्त्या वा पश्चात्पुच्छं। प्रादेशोङ्गुष्ठप्रदशिनीभ्यां परिमितः वितस्तिरङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां तयोरन्यरेण पुच्छं प्रतीचीनं वर्धयेत्। एवमर्धाष्टमानि पुरुषक्षेत्रान्यग्नेः क्षेत्रं भवति।

Sundararāja (Sūtra 1 and 2)

वेदेर्विमानं सौमिक्याः क्रमैर्द्विद्वादशाङ्गुलैः।
आदित्रिसप्तसु द्वित्रिचन्द्रद्वियुगभूमिषु ॥ 1 ॥
भूत्रिभूद्विशरैकेषु शङ्कवो दश पञ्च च।
सषट्तिलारत्निषष्ठोनाष्टत्रिंशदरत्निका ॥ 2 ॥
विमानरज्जुश्चिह्नं स्यात्तस्यास्सप्तदशस्वथ[3]।
पाशौ कार्यौ तयोर्मध्ये प्रक्रमा द्वादश स्मृताः ॥ 3 ॥
षट्त्रिंशिका वा रज्जुस्स्याद्विमाने द्व्यष्टलक्षणा।
श्रोणी पञ्चदशस्वाद्ये सदोऽनन्तरतुर्ययोः ॥ 4 ॥
दशस्वष्टसु तत्कोणास्तृतीयेऽरत्निमात्रकाः।
धिष्ण्याः प्रादेशान्तराला आग्नीध्रं तु तुरीयके ॥ 5 ॥

1. वक्ष्यामीति। 2. द्वाभ्यां।
3. विमानरज्जुचिह्नं स्यात्तस्यां सप्तदशस्वथ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

रुद्रेषु सप्तदशसु शङ्कू पादोनितेष्विह ।
कार्यौ हि पञ्चमेऽर्केषु मार्जालाग्नीध्रधिष्णियौ ॥ 6 ॥
सप्तमे प्राग्वदाग्नीध्रं धानं सार्धचतुष्ठये ।
उत्करो दशमे शङ्कौ मनुषूत्तरतः क्रमे ॥ 7 ॥
ऊवथ्यगोहखननस्थानमेकादशे पुनः ।
हविर्धानि प्राग्वदत्र पाशयोर्व्यत्ययोऽधिकः ॥ 8 ॥
षोडशस्वर्धहीनेषु शामित्रो द्वादशे भवेत् ।
शङ्क्वोरुत्तरवेदिस्रचाद्द्वयोस्सार्ध उपान्त्ययोः ॥ 9 ॥
अन्तिमे द्वादशस्वंसौ चात्वालोंऽसादुक्क्रमे[1] ।
पशुबन्धोऽस्तु चात्वालस्सोमेऽपीत्यवधार्यते ॥ 10 ॥
मानान्तरमनुक्त्वैव व्याख्यात इति कीर्तनात् ।
शम्यामात्रस्तु सर्वत्र व्यक्तं बोधायनोऽब्रवीत् ॥ 11 ॥
अन्यथाऽग्नौ विरोधस्स्यान्मानं चान्यन्न विद्यते ।
उत्तरेंऽसे महावेद्यामास्तावः परिकीर्तितः ॥ 12 ॥
दक्षिणे तु हविर्धाने पश्चात्त्रीन् प्रक्रमांस्त्यजेत् ।
पादोनद्वितयं पार्श्वेऽरत्नौ तूपरवास्स्मृताः ॥ 13 ॥
अर्धप्रादेशतस्तेषां भ्रमणं कोणशङ्कुषु ।
अग्रेणोपरवांरत्यक्त्वा पादोनप्रक्रमत्रयम् ॥ 14 ॥
शम्यामात्रश्चतुस्स्रक्तिः खरश्लिष्टस्तु[2] सञ्चरः ।
औदुम्बरसदोमध्ये[3] पृष्ठ्या दक्षिणतः क्रमे ॥ 15 ॥

प्रतिमया वयसां उत्पततां छायया । तथा च बोधायनः—
'वयसामुत्पततां छाययेत्यर्थः'

इति । अनेन श्येनचितिर्नित्येति ज्ञायते । मन्त्रवर्णाश्च भवन्ति, 'सुपर्णोऽसि गरुत्मान्' इत्यादीनि । लिङ्गानि च पुच्छाच्छिरोऽधिकृषति शिरसि पक्षयोरित्यादीनि । न हि चतुरस्रे शिरोस्ति ।

Sundararaja (Sūtra 3)

पक्षीभवति व्याममत्रौ पक्षौ च पुच्छं च भवतीत्यादि प्रत्यक्षविधानाद्वा आकृतिः प्रत्येतव्या । अनेन चतुरस्रोऽग्निर्विधीयते । स च सर्वाग्नीनां प्रकृतिरिति । तमेव तावदाह—

---

1. चत्वारोंऽसादुदक्क्रमे ।
2. खरः शिष्टस्तु ।
3. औदुम्बरी सदोमध्ये ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Sundaraāja (Sūtra 4, 5 and 6)

यावदाम्नानेन यथासमाम्नातेन पुरुषमात्रेण वक्ष्यमाणेन पञ्चारत्निना। एवं केवलसप्तविधाग्नेर्मानमुक्तं, पक्षान्तरमाह—

वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला। यथोक्तं कात्यायनेन—

'पञ्चारत्निर्दशवितस्तिर्विंशतिशताङ्गुलयः पुरुषः'

इति। वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलेत्येव नैघण्टुकाः। प्रादेशेनेत्यस्य व्याख्यानं वितस्त्येति। प्रादेशशब्दार्थस्य विशयित्वात् वितस्तिरेवात्र प्रादेशशब्देन ग्राह्या, नतु प्रसारिते अङ्गुष्ठप्रदेशिन्यावित्यर्थः। अथवा वाजसनेयके 'वितस्त्या पुच्छं' इति श्रुतत्वाद्वितस्तिशब्दस्यैव प्रसिद्धतरेण प्रादेशशब्देन व्याख्यानम्। वाशब्दो वाक्यार्थेऽवसंबध्यते। तेन सर्वमिदं विकल्प्यते। तथाहि—पुच्छवृद्धेस्तावद्वैकल्पिकत्वमवगतम्, तैत्तिरीयके प्रवृद्धेरनुक्तत्वात्। व्यनक्ति च कात्यायनस्तथा 'पुच्छं विसन्त्येच्छन्[1] इति। पक्षवृद्धेरपि वैकल्पिकत्वम्, 'अरत्निना पक्षौ द्राघीयाँसौ भवतः' इत्यक्त्वा इति द्राघीयस्त्वमुक्त्वा 'व्याममात्रौ पक्षौ च पुच्छं च भवति' इति पुरुषमात्रस्यैव निगमनात्। स्पष्टयति चैतद्बोधायनः—

पुरुषमात्रेण वेणुना सपक्षपुच्छमरत्निना वा पक्षौ।

द्राघीयाँसौ भवतः।

इति। केचित्त वितस्तिं त्रयोदशाङ्गुलां मन्वाना द्वादशाङ्गुलेन प्रादेशेन विकल्पयन्तः पक्षपुच्छानामरत्नचादिप्रवृद्धिं नित्यामाहुः। तेषामष्टविधप्रभृतीनां यदन्यत्सप्तभ्यः तत्सप्तधा विभज्य विधासप्तमकरणीमित्यादि न संगच्छते। तत्त्रयोदशाङ्गुलवितस्त्यभ्युपगमे पुच्छे विंशतिशताङ्गुलमात्रं क्षेत्रमुपधातुं न शक्यते। तत्र कश्चिदाह—पुरीषेण पूर्यतामिति, तत्सूत्रकारो न सहते। यदाह-अर्थान्तरत्वात् पुरीषस्य' इति 'यत्पच्यमानानां प्रतिह्रसेत, इति च। किंच पुरीषेण चेत्सर्वस्य न्यूनस्य पूर्तिः; किमिति महता ग्रन्थेन इष्टकाप्रमाणार्धमधुना प्रयत्यते[2]। तस्मान्न किंचिदेतत्त्रयोदशाङ्गुला वितस्तिरिति। अन्ये मन्यन्ते—द्वादशाङ्गुलयोरेव वितस्तिप्रादेशयोः आमिक्षापयस्ययोरिव विधिभेदाच्छब्दभेदः। तयोश्च परस्परं विकल्प इति। तेषामपि पूर्वोक्ताऽसंगतिः स्पष्टैव। ब्राह्मणविरोधश्च। तैत्तिरीयके हि पुच्छस्य प्रवृद्धिः प्राक्षिकत्वेनापि नोक्ता। तस्मादर-

---

1. इष्टकाकरणानि विधास्यन्ते। तस्मादरत्निप्रादेशेन वृद्धेः पाक्षिकत्वमेव।
2. वितस्त्येच्छन्।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

त्निप्रादेशानां पाक्षिकत्वमेव[1] ज्यायो मन्यामहे। किंच यदेवेष्टाकानामष्टाङ्गुलानां[2] पञ्चमं करणं तदप्यस्मिन्नर्धे लिङ्गं कथम्? तत्र हि प्रथमतृतीयकरणाभ्यावमेव उपधाने शक्ये अन्यानि त्रीणि करणानि भेदपरिहारार्थानि। तत्र पञ्चमेन विनाऽप्युपधानं सुकरम्। अरत्नयादिप्रवृद्धौ नित्यायां तत्प्रकारश्च दर्शितो भगवता बोधायनेन—

'उपधाने पूर्वापरयोः पक्षपार्श्वयो।'

इत्यादि। अन्यश्च प्रकारः—आत्मनि पुरस्तात् दशार्धेष्टकाः। उदगायताः पञ्चदश[3]। पक्षाग्रयोर्मध्ये तिस्रस्तिस्रः प्राच्य.। पुच्छपार्श्वयोः पञ्चपञ्च। पुच्छाग्रकोणयोर्द्वे प्रादेशमात्र्यौ। ताभ्यामध्यर्धेऽष्टके[4] उदीच्यौ। पक्षाग्रकोणेष्वेकैका अध्यर्धा उदगायता। अप्यययोश्च पञ्चपञ्च यथासूत्रं। पुच्छाग्रमध्ये द्वे प्राच्यौ। शेषे पञ्चम्यः। एष द्विशतः प्रस्तारः। अपरस्मिंस्तु पक्षपार्श्वयोष्षट्षडर्धेष्टका उदीच्यः। आत्मनि दक्षिणत उत्तरतश्च षट् षट् प्राच्यः। श्रोण्यंसेषु द्वेद्वे अध्यर्धे उदीच्यौ पुच्छाप्यये पञ्च प्रागायताः आत्मानमरत्निनोपेताः। शेषे पञ्चम्यः। पुच्छाग्रेषु मध्यमामुद्धृत्य द्वे अर्धेऽष्टके उदीच्यौ। एष द्विशतः प्रस्तारः। एवं चतुर्भिः करणैरुपधाने सिद्धे यत्पञ्चमं करणं तदरत्निप्रादेशाभावेऽपि भेदपरिहारेण द्विशतपूरणार्थम्। निरूपणीयं चैतत्सर्वं सूरिभिरित्युपरम्यते॥

एकविधः प्रथमोऽग्निः॥ (10)

द्विविधो द्वितीयः॥ (11)

त्रिविधस्तृतीयः॥ (12)

त एवमेवोद्यन्त्यैकशतविधात्॥ (13)

Kapardi (Sūtra 10, 11, 12, and 13,)

एकः पुरुषो यस्मिन्निति एकविधः, एकपुरुषादेकोत्तरं चिन्वीतेति प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति प्रथम एकपुरुषविधा इष्टका अस्मिन्विधीयन्ते इति अग्निक्षेत्रम्। 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्। एका चासौ विधा चैकविधा पुरुष इत्यर्थः। अधिकृतत्वात् पुरुषस्य। एवं सर्वत्र लोचनीयम्। उद्यन्ति गच्छन्ति आ एकशतविधात्। अभिविधावाङ्।

तदु ह वै सप्तविधमेव चिन्वीत॥ (14)

सप्तविधो वाव प्राकृतोऽग्निः॥ (15)

---

1. प्रादेशेन वृद्धेः पाक्षिकत्वमेव।
2. यदेतदिष्टकानामष्टाङ्गुलानां।
3. उदगायताः पश्चाद्दश।
4. ताभ्यामुत्तरदक्षिणेऽर्धेष्टके।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

तत ऊर्ध्वमेकोत्तरानिति विज्ञायते ॥ (16)

Kapardi (Sūtra 14, 15 and 16)

निपातसमूहः पक्षव्यावृत्तौ । एकविधादयो न चेतव्या इति । वावेत्यवधारणे । सप्तविध एव प्राकृतोऽग्निः–प्रकृतिरित्यर्थः । स्वार्थ एव तद्धितः । सप्तविधादूर्ध्वं एकोत्तरानिति वाजसनेयिनां श्रुतिः । सप्तार्ध एव प्रथमः प्रकृतिश्च पुरुषमात्रेणेत्यारभ्य सप्तार्धस्य विधानादुपधानविधौ दक्षिणे पक्षे उपदधातीति श्रूयते । तत ऊर्ध्वमेकोत्तरानिति एकपुरुषाधिकाः परमिति, द्वितीये प्रयोगे अर्धनवमं तृतीयेऽर्धदशममित्येवं द्रष्टव्यम् ।

Karavinda (Sūtra 10, 11, 12. 13, 14, 15 and 16)

सप्तविधस्य प्रकृतित्वमाशङ्क्य तेनैव प्रकृतित्वं प्रतिपादयितुमाह–विधीयते मीयत इति विधा अग्निविमानं, पुरुषमात्रेण वेणुना पुरुषक्षेत्राणि एकैकशोऽत्र मीयन्त इति विधाशब्दः पुरुषक्षेत्रवाची । एका विधा यस्याग्नेः स एकविधः । प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् प्रथम एकविधस्स एव प्रकृतिः, इतरे विकृतयः, ते चाग्नय एवमेकपुरुषवृद्ध्या उद्यन्ति अधिका भवन्ति-वर्धन्त इत्यर्थः । आ एकशतविधात् । आङत्राभिविधौ । कथं विधाशब्दस्य विमानपर्यायत्वं, उच्यते—विदधाति करोतीत्यर्थः । करणीव्यापारेषु विमानेषु करोतिः तत्रतत्र दृश्यते । अतो विधाविमानयोः पर्यायत्वम् । तस्मादेकविधः प्रथमः । स एकविधः प्रकृतिश्च । द्विविधादयस्तद्विकारा इति । तदुहवै सप्तविधमेव चिन्वीत—तदुहवा इति निपातसमुदायः पक्षव्यावृत्तौ । नैतदस्त्येकविधः प्रथम इति । किं ? तस्मिन् सप्तविधमेव प्रथमं चिन्वीतेति । कुत ? सप्तविधो वाव प्राकृतोऽग्निः । वाव इत्यवधारणे । 'एष वाव सर्वतो राजा' इत्यादौ दर्शनात् । प्रकृतिरेव प्राकृतः स्वार्थे तद्धितः, तस्मात्सप्तविध एव प्रकृतिभूतोऽग्निः । तस्मात् सप्तविध एव प्रथमं चेतव्यः नैकविधः तस्मिन्नेव पक्षपुच्छाद्यङ्गानामुपदेशादित्यभिप्रायः सप्तविध इत्यर्धाष्टम एवोच्यते ।यावानग्निस्सारत्निप्रादेशस्सप्तविधस्संपद्यत इति वक्ष्यमाणत्वात् ।,तत ऊर्ध्वं ततस्सप्तविधादूर्ध्वमेकोत्तरानेकेनाधिकानग्नींश्चिन्वीतेति श्रुतिः । अग्निर्बलोक्तं वाजसनेयकमिति । तस्माद्द्वितीयाद्याहारेषु सप्तविधमेव चिन्वीतेत्येतदपि लभ्यते । एकोत्तरपक्षेऽष्टविधादौ द्वितीयेऽर्धनवमः तृतीयेऽर्धदशमः इत्येवमेकोत्तरविधत्वं एकशतविधात् द्रष्टव्यम् ।

Sundararaja (Sūtra 10, 11, 12 and 13)

विधीयत इति विधा—पुरुषमात्रं क्षेत्रम् । प्रथमाहारे एकविधः । एवं द्विविधादि । एकशततम आहारे एकशतपुरुषः ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Sundararāja (Sūtra 14, 15 and 16)

पक्षान्तरमाह—प्रकृतिरेव प्राकृतः प्रज्ञाद्यण् । सप्तविधादूर्ध्वमेकोत्तरानेकशतविधात् । सर्वत्रारत्निप्रादेशानां न वृद्धिः, विधानामेव वृद्धिवचनात् । 'एकविंशे पुरुषाभ्यासो नारत्निप्रादेशानाम्' इति लिङ्गाच्च । व्यक्तोक्तमेतद्बोधायनेन—'अर्धाष्टमाः पुरुषाः प्रथमोऽग्निः अर्धनवमा द्वितीयोऽर्धदशमास्तृतीयः' इत्यादि । यस्त्वेकविधादिक्रमेणाहरते तस्य सप्तविधादिष्वप्यरत्निप्रादेशानामभावः, एकोत्तरत्वविरोधात् सारत्निप्रादेशे सप्तविध आहृते उत्तरेऽपि नारत्निप्रादेशाः ।

एकविधप्रभृतीनां न पक्षपुच्छानि भवन्ति ॥ (17)

सप्तविधवाक्यशेषत्वात् ॥ (18)

श्रुतिविप्रतिषेधाच्च ॥ (19)

Kapardi (Sūtra 17, 18 and 19)

वाजसनेयिकमिति अग्निविकल्पविधानात् विकल्पं सप्तार्धमपि द्वितीये विहारे चिन्वीतेत्येतदपि लभ्यते ।

इतश्च पश्यामः सप्तार्धविध एव चेतव्य इति । यस्मादेकविधप्रभृतीनां षड्विधपर्यन्तानां न पक्षपुच्छानि भवन्ति । किमुक्तं भवति ? यतः पक्षपुच्छानि न भवन्ति तेषु न शेरत इत्यर्थः । कुत इत्याह–सप्तेति । सप्तविधमग्निं प्रकृत्य विधीयन्त इत्यर्थः । रथन्तरं दक्षिणे पक्षे उपदधाति बृहदुत्तरपक्ष इत्येवमादयो न वियुज्यन्ते । तस्मान्न चेतव्या एकविधादयः । सप्तविध एव चेतव्यः । तेष्वेव पक्षपुच्छानि किमिति[1] न क्रियेरन्नित्यत आह—श्रुतीति । विरोधो—विप्रतिषेधः । यद्येकविधस्य पक्षपुच्छात्मनां विभागः क्रियते; पक्षपुच्छात्मनां व्यायाममात्रता हीयते । अथैष दोषो न भवेदिति व्यायाममात्रता पक्षपुच्छात्मनां गृह्येत; तदैकविधत्वं हीयेत । तस्माद्विरोधः । अतश्च विरोधान्न कर्तव्या एकविधादयः षड्विधपर्यन्ताः । कथमष्टविधादयो मातव्या इत्यत आह—

अष्टविधप्रभृतीनां यदन्यत्सप्तभ्यस्तत्सप्तधा विभज्य प्रतिपुरुषमावेशयेत् ॥ (20)

Kapardi (Sūtra 20)

अष्टविधप्रभृतीनां एकशतविधपर्यन्तानां यदन्यत्सप्तभ्यः सप्तार्धेभ्यः तत्सप्तधा सप्तार्धधा यदन्यत्सप्तार्धेभ्यः प्रक्षेप्तव्यमासीत् तत्सप्तार्धधा

1. पक्षपुच्छानि सप्तविधवाक्यशेषत्वात् सप्तविधमग्निं प्रकृत्य किमिति ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

विभज्य—सप्तार्धेभ्य इति कुत[1] एतल्लभ्यते ? सप्तविध इत्युक्तेऽर्धाष्टम एव गृह्यते । अरत्निप्रादेशानां तदन्तर्गतत्वात् । वक्ष्यति सप्तविध इति । अष्टविध एकः प्रक्षेप्तव्यः नवविधे द्वौ । दशविधे त्रय इत्येवं द्रष्टव्यमेकशतविधात्[2] पुरुषात् । पुरुषं सप्तार्धधा विभक्तं कृत्वा प्रतिपुरुषमेको भागः क्षेप्तव्यः । सप्तस्वर्धपञ्चारत्निप्रादेशेषु[3] पुरुषे त्रिंशत्पञ्चदशभागीयाः । अर्धपुरुषे पञ्चदश । एवमेकस्मिन्पुरुषक्षेत्रे द्वे शते पञ्चविंशतिश्चि पञ्चदशभागीयाश्शेरते । अष्टविधे ताः प्रक्षेप्तव्याः । एकस्मिन्पुरुषक्षेत्रे त्रिंशत्पञ्चदशभागीयाः । तासु प्रक्षिप्तासु पञ्चपञ्चाशदधिकशतद्वयमापद्यते । षोडशानां वर्गं षट्पञ्चाशदधिकम् । तच्चतुरस्राच्चतुरस्रमित्यनेन न्यायेन एकस्मिन्पञ्चदशभागीयाक्षेत्रेऽपनीते या रज्जुः सा पुरुषस्थानीया । तस्याः पञ्चमो [भागोऽरत्निस्थानीयः । तेन मानेन कृते सर्वपुरुषक्षेत्रं लिप्तं भवति । एवं नवविधादिषु द्रष्टव्यम् ।

Kapardi (Sūtra 21 and 22)

आकृतिविकारस्याश्रुतत्वात्[4] ॥ (21)

पुरुषमात्रेण विमिमीते, वेणुना विमिमीते, इति विज्ञायते ॥ (22)

यदि पुरुषक्षेत्रमेकत्र क्षिप्यते, विक्रियेताकृतिः । न विद्यते श्रुतिर्यस्यास्सा अश्रुतिः । आकृतिविकारस्य श्रुतेरभावात् इत्यर्थः । पुरुषमात्रेणेति द्रव्यमपेक्षते । वेणुनेति च मात्रामपेक्षते । तयोर्नष्टाश्वदग्धरथवत्संबन्धः । पुरुषमात्रेण वेणुना मिनोति ।

यावान्यजमान ऊर्ध्वबाहुस्तावदन्तराले वेणोश्छिद्रे करोति मध्ये तृतीयम् ॥ (23)

Kapardi (Sūtra 23)

यजमानग्रहणादध्वर्युप्रमाणो वेणुर्न गृह्यते । छिद्रयोरन्तरालं यजमानमात्रं यथा भवति तथा छिद्रे करोति[5] । तयोर्मध्ये वेणोश्छिद्रमेकं करोतीति शेषः ।

---

1. कृत ।
2. इत्येव स्पष्टमेकशतविधात् ।
3. सप्तविधे सप्तस्वर्धपञ्चारत्निप्रादेशेषु ।
4. आकृतिविशेषस्याश्रुत (ति) त्वात् ।
5. करोति । मध्ये तृतीयम्, तयोर्मध्ये ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अपरेण यूपावटदेशमनुपृष्ठचं वेणुं निधाय छिद्रेषु शंकून्निहत्य उन्मुच्यापराभ्यां दक्षिणा प्राक्परिलिखेदान्तात् ॥ (24)

Kapardi (Sutra 24)

सञ्चरस्य पश्चादनुपृष्ठचं पृष्ठचा यथा तथा वेणं निधाय त्रिषु छिद्रेषु शङ्कुं निहस्य अपराभ्यां शङ्कुभ्यामुन्मुच्य दक्षिणाप्राक् सव्यं परिलिखेदान्तात् अग्निक्षेत्रात् ।

उन्मुच्य पूर्वस्मादपरस्मिन्प्रतिमुच्य दक्षिणा प्रत्यक् परिलिखेदान्तात् ॥ (25)

Kapardi (Sutra 25)

पूर्वस्माच्छङ्कोः प्रतिमुच्यापरस्मिन् प्रतिमुच्य दक्षिणाप्रत्यक्परिलिखेदान्तात् ।

Karavinda (Sutra 17)

सप्तविधोऽग्निः प्रकृतिः; अन्येऽग्नयो विकृतय इत्युक्तम्, तत्रैकविधादीनां षण्णां विशेषमाह—

न भवेयुः । कुतः ? सप्तविधवाक्यशेषत्वाच्छ्रुतिविप्रतिषेधाच्च । पक्षीभवतीत्यादिपुच्छविधायकवाक्यस्य सप्तविधप्रकरणपाठात्तच्छेषत्वावगतेः । किंचैकविधे पक्षादिविभागकरणे व्यायाममात्रताहानिः व्यायाममात्रपक्षादिकरणैकविधताहानिरिति व्यायाममात्रपक्षपुच्छैकविधत्वविधायकयोः श्रुत्योर्विरोधान्नैकविधादीनां पक्षादयो भवेयुः । तेषां करणोपधानादीनि एकविधप्रभृतीनामित्यत्र वक्ष्यति । ननु सपक्षपुच्छेषु विधाभ्यासेऽपचये च विसप्तमकरणीं पुरुषस्थानीयां कृत्वा विहरेदित्यष्टविधाद्युपचयमते एकविधादौ अपचयेऽपि सप्तधा विभागं दर्शयति । तत्पक्षपुच्छविभागार्थं। इतरथा अपचयविषयेऽपचयस्य दृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । तेनैकविधानामपि भवतीति गम्यते । तत्कथं तेषां तानि न भवन्तीति । उच्यते—एकविधः प्रथमोऽग्निः, तदुहवै सप्तविधमेव चिन्वीतेत्येवमाद्योर्विरुद्धार्थाभिधायिन्योश्श्रुत्योस्समुच्चयाभावाद्विकल्प एवावकल्पते । तस्मादेकविधो वा प्रथमः सप्तविधो वा प्रथमः । तत्र यदैकविधः प्रथमः प्रकृतिश्च; तदा द्वितीयाद्याहारेषु एकोत्तरा एव द्विविधादयः प्रयोक्तव्याः । प्रकृतिभूतैकविधे पक्षपुच्छानामनाम्नानादेकविधादीनां षण्णां पक्षपुच्छानि न भवन्ति । सप्तविधे तु विद्यन्त एव । एवमष्टविधादीनां तद्विकारत्वात्तेषु च विद्यन्त एव । यदा सप्तविधः प्रकृतिः, इतरे तद्विकाराः तदेकविधादयोऽप्यष्टविधवत् सपक्षपुच्छा एव भवेयुः, एवं

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

विधापचयोक्तः सप्तविधविभागोऽर्थवान् भविष्यति, तत्रातिरात्रवद्विकृतेरपि कदाचित् प्रथमतोऽनुष्ठानं एकविधस्य लभ्यत एव । अस्मिन्नपि पक्षे एकोत्तरनियमोऽस्त्येव । यदैकविधः प्रकृतिः प्रथममाहारः, तदाऽसावपक्षपुच्छः । द्वितीयादिष्वाहारेषु द्विविधादयो यावत्सप्तविधमपक्षपुच्छा एव। सप्तविधादयस्सपक्षपुच्छा एव । यदैकोविध विकृतिः प्रथमाहारः, तदाऽसौ सपक्षपुच्छः । द्वितीयादिष्वाहारेषु द्विविधादयस्सर्वे सिपक्षपुच्छा एव । यदा सप्तविधः प्रकृतिर्वा विकृतिर्वा प्रथमः, तदा तत ऊर्ध्वमष्टविधादयसप्तविधा एव । तस्मादेकविधादीनां षण्णामपक्षपुच्छत्वं सपक्षपुच्छत्वमुभयमप्यस्त्येवेति सर्वमुपपन्नम् । अष्टविधादिष्वेकोत्तरेषु कथमतिरिक्तस्य विभाग इत्यत आह—

Karavinda (Sūtra 20)

अस्यार्थः—अष्टविधादिष्वर्धाष्टमेभ्यो यदन्यदधिकमागन्तु तत्सप्तधा सप्तार्धधा विभज्य प्रतिपुरुषं—पुरुषे पुरुषे भागमेकैकमावेशयेत् । अर्धमर्धे यावानग्निस्सारत्निप्रादेशस्सप्तविध इति लिङ्गात्, कुतः ? आकृतिविकारस्याश्रुतत्वात्—श्रुतेरभावात् प्रमाणाभावादित्यथः । तत्रैकस्मिन् पुरुषक्षेत्रे पञ्चविंशतिर्द्वे शते च पञ्चदशभागीयाश्शेरते, आसां त्रिंशत्त्रिंशत्पञ्चदशभागीयाः पुरुषेपुरुषे प्रक्षेप्तव्या । अर्धे पञ्चदश, अयमर्थः—प्रक्षेप्तव्यं पञ्चदशधा विभज्य तस्य द्विभागसहितं, पुरुषं यं करोति आकृतेरविकारत्वाय सा तस्य पुरुषस्य करणी ग्राह्या । तावान्वेणुर्भवतीत्यर्थः ।

इदानीं विमानमुच्यते—

Karavinda (Sūtra 22)

श्रुतिद्वयमिदम् । अत्रैका श्रुतिर्द्रव्यापेक्षणी, अन्या परिमाणापेक्षणी । तयोः नष्टाश्वदग्धरथवत्संप्रयोगः । पुरुषमात्रेण वेणुनेत्यर्थः । यावान्—यत्परिमाणो यजमान ऊर्ध्वभूतबाहुः तत्परिमाणं यथा छिद्रयोरन्तरालं भवति तथा वेणुछिद्रे कुर्यात् । पञ्चारत्निः पुरुष इति वक्ष्यति । स चैतद्धेतुकः । यूपावटस्य पश्चात् सञ्चरमवशिष्यानुपृष्ठ्यं पृष्ठ्यायां वेणुं निधाय छिद्रेषु शङ्कुं निहत्यापराभ्यां शङ्कुभ्यां वेणुमुन्मुच्यापरस्मिन् छिद्रे कीलं प्रतिक्षिप्य पूर्वस्मिन् शङ्कौ प्रतिमुच्य तेनैवापरशङ्कुमूलादारभ्य दक्षिणाप्रागान्तात् परिलिखेत् । अन्तस्तरयास्तरयादिशोऽन्तः वेणनाऽऽरब्धा रेखा यावद्दिगन्तराभिमुखी भवति तावत्परिलिखेदित्यर्थः । उन्मुच्य पूर्वस्माच्छङ्कोरपरस्मिन् शङ्कौ प्रतिमुच्य दक्षिणा प्रत्यक्पूर्ववत् परिलिखेत् ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Sundararāja (Sūtra 17, 18 and 19)

श्रुतिविप्रतिषेधो व्याममात्रौ पक्षौ च पुच्छं च भवतीति। चतुरस्र-विषयं चैतत्। श्येनचिदादयस्तु सपक्षपुच्छा एव भवन्ति, तदाकृतेरेव विधेय-त्वात्।

Sundararāja (Sūtra 20.)

यदधिकं सप्तभ्यः पुरुषक्षेत्राङ्गुलयश्च चतुर्दशसहस्राणि चत्वारि शतानि 14400। तास्सप्तभ्योऽधिकैः पुरुषैर्हत्वा सप्तभिर्विभज्य लब्धं पुरुषक्षेत्राङ्गुलिषु संयोजयेत्। तास्तत्र पुरुषक्षेत्राङ्गुलयो ज्ञेयाः। यथा अष्टविधे पुरुषक्षेत्राङ्गुलयः चतुर्दश सहस्राणि चप्वारि शतानि च सप्तभ्यो-ऽधिकेनैकेन पुरुषेण हत्वा सप्तभिर्विभज्य लब्धं द्वे सहस्रे सप्तपञ्चाशच्चाङ्गु-लयः पञ्चतिलयुक्ताः। एताः पुरुषाङ्गुलिषु संयोजयेत्। तास्तत्र पुरुषक्षे-त्राङ्गुलयः षोडशसहस्राणि चत्वारि शताति सप्तपञ्चाशच्चाङ्गुलयः पञ्चतिलाधिकाः 16457–ति 5. अस्य मूलं अष्टाविंशतिशतमङ्गुलयः, दशतिलाधिकाः 128 ति 10.। एतत्पुरुषस्थानीयस्य वेणोः प्रमाणमिति हेतोः वक्ष्यते। 'विधासप्तमकरणीं पुरुषस्थानीयां कृत्वा विहरेदिति'। एवं नवविधे पुरुषाङ्गुलीः 14400 द्वाभ्यां हत्वा सप्तभिर्विभज्य लब्धं चत्वारि सहस्राणि शतं चतुर्दशाङ्गुलयः दशतिलाधिकाः। तद्युक्ताः पुरुषाङ्गुलयः अष्टादश सहस्राणि पञ्च शतानि चतुर्दश दशतिलाधिकाः[1] 18514 ति 10 तस्य मूलं षट्त्रिंशच्छतमङ्गुलयो द्वौ तिलौ 136–ति 2. एवं नवविधे पुरुष-प्रमाणम्। एवमेव दशविधादिषु द्रष्टव्यम्।

अन्यः प्रकारः—यावन्तोऽग्नेः पुरुषाः तत्संख्यया पुरुषाङ्गुलीर्ह-त्वा सप्तभिर्विभज्य लब्धं पुरुषाङ्गुलयः पूर्वोक्ता एव षोडशसहस्राणि चत्वारि शतानि सप्तपञ्चाशच्च पञ्चतिलाधिकाः 16457–ति 5.। एवं नवविधादिषु एकस्मिंश्चाङ्गुलिक्षेत्रे तिलाष्षट्पञ्चाशत् शतं सहस्रं च 1156 एवमरत्निप्रादेशरहितानां सपक्षपुच्छाग्नीनां पुरुषावेशः, पुरुषवेणुश्च। अत्र चतुरस्राग्नेः प्रस्तावादेकेविधाग्नीनां चतुरस्राणां अपक्षपुच्छत्वादष्टवि-धप्रभृतीनामित्युक्तम्। यदा तु श्येनचिदादिविधेस्साधरणत्वात् वयसां वा एष प्रतिमया चोयते, इत्याकृतिविधानाच्च श्येनाद्याकारत्वेन सपक्षपुच्छत्वमेकवि-धादीनाम्। तदा यन्न्यूनं सप्तभ्यस्तत्सप्तधा विभज्य प्रतिपुरुषं जह्यादिति द्रष्टव्यम्। तत्र व्यक्त[2] एव विभागप्रकारः। तथा सति एकविधश्येनचिति द्वे

---

1. चतुर्दशांगुलयो दशतिलाधिकाः।

2. तत्राप्युक्त।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

सहस्रे सप्तपञ्चाशच्च पञ्चतिलयुक्ताः पुरुषाङ्गुलयः 2057-ति5। तन्मूलं पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलयो द्वादश तिलाश्च। पुरुषद्विविधे तु पुरुषाङ्गुलयश्चत्वारि सहस्राणि शतं चतुर्दश च त्रिंशत्तिलसंयुक्ताः[1]। पुरुषवेणुस्तु चतुस्तिलाधिकाश्चतुष्षष्टिरङ्गुलयः। एवं त्रिविधादिषु द्रष्टव्यम्। यो यत्राग्नौ पुरुषस्थानीयः तत्र तस्य विंशतितमो भागो विहरणे इष्टकानां चाङ्गुलिः कल्प्या। तिलाश्च तस्याश्चतुस्त्रिंशा। तत्र श्लोकाः—

व्योमाकाशाब्धिवेदैकादभीष्टैः पुरुषैर्हतात्।[2]
हरेत सप्तभिर्भागं तन्मूलं पुरुषो भवेत् ॥1॥
चतुरस्रश्येनचितोः प्रादेशारत्निहीनयोः।
तत्रतत्राङ्गुलिः कल्प्या विंशशतांशतः ॥ 2 ॥

सारत्निप्रादेशे तु बोधायनेनोक्तो विभागः—

'यदन्यत्प्रकृतेस्तत्पञ्चदशभागान् कृत्वा विधायां विधायां द्वौद्वौ भागौ समस्येत्, ताभिरर्धाष्टमाभिरग्निं चिनुयात्' ॥

इत्यादि। तत्र प्रकारः—अर्धाष्टमेभ्योऽधिकैः पुरुषैः पुरुषाङ्गुलीश्चतुर्दशसहस्राणि चत्वारि च शतानि हत्वा पञ्चदशभिर्विभज्य लब्धं द्विगुणीकृत्य पुरुषाङ्गुलीषु संयोजयेत्। तास्तत्र पुरुषाङ्गुलयः। यथा अर्धनवमे पुरुषेषु पुरुषाङ्गुलीरेकेन हत्वा पञ्चदशभिर्विभज्य लब्धं नव शतानि षष्टिश्चाङ्गुलयः, ता द्विगुणाः पुरुषाङ्गुलीषु संयोज्य दृष्टा पुरुषाङ्गुल्यः षोडशसहस्राणि त्रीणि शतानि विंशतिश्च 16320, तन्मूलं[3] तत्र पुरुषप्रमाणं पादोनाष्टविंशतिशतमङ्गुलयः। एवमर्धदशपुरुषे अष्टादश सहस्राणि द्वे शते चत्वारिंशच्च पुरुषक्षेत्राङ्गुलयः। पुरुषवेणुश्च पञ्चत्रिंशच्छताङ्गुलयः तिलद्वयाधिका इत्यादि द्रष्टव्यम्। ये त्वपक्षपुच्छाःप्रउगचिदादयः तेष्वरत्निप्रादेशैर्युक्तेषु वियुक्तेषु चैवमेव पुरुषमानीय तस्य विंशतिशततमभागमङ्गुलिं प्रकल्प्य विहरणमिष्टकाश्च। यथा प्रउगचिति—14400. एकविधे एकं सहस्रं चतुश्चत्वारिंशच्छताङ्गुलयः[4] षत्तिलोनाः पुरुषः, तस्य विंशतिशततमो भागःतत्राङ्गुलिरित्यदि। तत्र श्लोकौ—

---

1. चतुर्दशांगुलयो दशतिल।
2. वेदैकादष्टभिः पुरुषैर्हतात्।
3 अथवा यावन्तोऽग्नेः पुरुषाः तैर्द्विगुणैः पुरुषांगुलीर्हत्वा पञ्चदशभिर्विभज्य लब्धं पुरुषांगुलयः। यथाऽर्धनवमपुरुषौ सप्तदशभिर्हत्वा पञ्चदशभिर्विभज्य लब्धं पूर्वोक्ता एवांगुलयः। षोडसहस्राणि त्रीणि शतानि विंशतिश्च, 16320, तन्मूलम्।
4. चतुश्चत्वारिंशदंगुलयः।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

खाकाशश्रुतिवेदैकात् षुरुषैर्द्विगुणैर्हतात् ।
हरेत तिथिभिर्भागं तन्मूलं पुरुषो भवेत् ॥1॥
चतुरस्रश्येनचितोः प्रादेशारत्नियुक्तयोः ।
प्रउगादिषु चैवं स्यात्पुरुषाङ्गुलकल्पतये ॥2॥

ये त्वरत्निप्रादेशवृद्धिं नित्यामाहुः तेषामेतत्सूत्रे बोधायनेनोक्तेऽर्थे क्लेशेन योजयितव्यं स्यात्–सप्तभ्यस्सार्धसप्तभ्य इति, एवं सप्तविधा अर्धाष्टमविधेति, एवमुत्तरत्र विधासप्तमकरणीं विधाष्टमकरणीमिति । अत्राधिकानां पुरुषाणां प्रतिपुरुषमावेशनमुक्तम् । तत्र हेतुमाह––

Sundararaja (Sūtra 21)

प्रकृत्या अन्याकृतेर्विकारस्य श्रुत्यभावात् । यदि त्वधिकाः पुरुषाः क्वचिदेवैकस्मिन् [1] प्रदेशे आत्मनि पक्षे वा निधीयेरन् [2] । प्रकृतिर्ह्यग्नेयाकृतिर्विक्रियते ।

Sundararaja (Sūtra 22)

पुरुषमात्रेण–यावान् पुरुष ऊर्ध्वबाहुस्तावता वेणुनाऽग्निं[3] विमिमीतइति श्रुतिद्वयस्यार्थः ।

Sundararaja (Sūtra 23)

बाह्यच्छिद्राभ्यां बहिस्सौकर्यार्थमुपाह्रियते छिद्रयोश्च बाह्यार्थे ।

Sunararaja (Sūtra 24)

अपरेण यूपावटदेशं सञ्चरमवशिष्यैव वेणुनिधानम् ।[1] आन्तादर्वाक्चक्षुर्निमिताच्चतुरस्रपूर्वान्तादुन्मुच्य[4] पूर्वस्मादपरस्मिन् प्रतिमुच्य दक्षिणा प्रत्यक्परिलिखेदान्तात् ।

इति अष्टमः खण्डः

---

1. क्वचिदेकैकस्मिन् ।
2. पक्षे पुच्छे वा निधीयेरन्, तदा ।
3. पुरुषमात्रेण वेणुनाऽग्निं ।
4. अन्तात्पूर्वाच्छंकुनिमित्ताच्चतुरस्रपूर्वान्तादिति यावदुन्मुच्य ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अथ नवमः खण्डः

उन्मुच्य वेणुं मध्यमे शङ्कावन्त्यं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्योपर्युपरिलेखासमरं दक्षिणा वेणुं निधायान्त्ये छिद्रे शङ्कुं निहत्य तस्मिन्मध्यमं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्य लेखान्तयोरितरे प्रतिष्ठाप्य छिद्रयोश्शङ्कू निहन्ति ।। (1)

Kapardi (Sutra 1)

दक्षिणे शङ्कौ अन्यतरं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्योपर्युपरिलेखासम्भेदं दक्षिणाग्रं वेणुं निधाय अन्त्ये छिद्रे शङ्कुं निहत्य तस्मिन् शङ्कौ मध्यमं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्य लेखान्तरयोरन्तरे[1] छिद्रे प्रतिष्ठाप्य छिद्रयोर्लेखान्तयोरेव शङ्कू निहन्ति ।

स पुरुषश्चतुरस्रः ।। (2)

Kapardi (Sutra 2)

स चतुरस्रः पुरुषः ।।

एवं प्रदक्षिणं चतुर आत्मनि पुरुषानवमिमीते ।। (3)

Kapardi (Sutra 3)

एवं चत्वारि पुरुषक्षेत्राणि आत्मनि यथा भवन्ति तथा प्रदक्षिणं मिनुयात् ।

पुरुषं दक्षिणे पक्षे ।। (4)

पुरुषं पुच्छे ।। (5)

पुरुषमुत्तरे ।। (6)

Kapardi (Sutra 4, 5 and 6)

दक्षिणे पक्षे—दक्षिणे पार्श्वे । मध्यमेषु त्रिषु वेणुं प्रतिमुच्य अपराभ्यामित्यादि पूर्ववच्चतुरस्रे: पुरुषः । एवमुत्तरपक्षे उत्तरपार्श्वे, मध्यमेष्वेव त्रिषु प्रतिमुच्य उत्तरम् । पुच्छे तु पाश्चात्यमध्यमशङ्कौ मध्यमं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्य तिर्यग्वेणुं निधाय छिद्रयोश्शङ्कू निहत्योन्मुच्योत्तराभ्यां प्रसव्यं

1. लेखान्तयोरितरे ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

परिलिखेत् । दक्षिणस्मादुन्मुच्योत्तरस्मिन् पुरुषमात्रे शङ्कौ प्रतिमुच्यान्त्यच्छिद्रशङ्कुप्रभृति प्रदक्षिणं परिलिखेत् । उन्मुच्य वेणुं मध्यमे प्रतिमुच्य उपर्युपरि लेखासम्भेदं पश्चाद्वेणुं निधाय अन्त्य इत्यादि समानं[1] तत्पुच्छम् ।

अरत्निना दक्षिणतो दक्षिणम् ।। (7)

इत्युक्तम् ।। (8)

Kapardi (Sūtra 7 and8)

एवं विमितस्य दक्षिणपक्षस्य दक्षिणतः उत्तरस्योत्तरतः अरत्निना वर्धयेत्, पक्षयोस्तिर्यङ्मानी सारत्निपुरुषमात्रा पश्चर्वमानी च पुरुषमात्रं, एवं पुच्छस्य पश्चादपि प्रादेशेन वितस्त्या वा वर्धयेत्, तत्तत्सु पार्श्वमानी स प्रादेशः पुरुषः, पुरुषमात्रे तिर्यङ्मानी ।।

पृष्ठ्यातो वा पुरुषमात्रस्याक्ष्णया वेणुं निधाय पूर्वस्मिन्नितरम् ।। (9)

ताभ्यां दक्षिणमंसं निर्हरेत् ।। (10)

Kapardi (Sūtra 9, and 10)

सञ्चरमवशिष्य शङ्कुं निहत्य तस्मात् पश्चात् पु । त्रे शङ्कुं निहत्य तस्मिन् पुरुषचतुरस्रस्याक्ष्णयासमं[2] वेणुं निधाय प्रतिमुच्य वा पूर्वस्मिन्[3] शङ्कौ इतरं पुरुषमात्रं वेणुं निधाय प्रतिमुच्य ताभ्यां दक्षिणमंसं निर्हरेत् ।

विपर्यस्य श्रोणी ।। (11)

Kapardi (Sūtra 11)

अपरस्मिन् शङ्कौ पुरुषमात्रं प्रतिमुच्य दक्षिणां श्रोणिं उदगपसार्योत्तरामेव श्रोणिं विहरेत् ।

पूर्ववदुत्तरमंसम् ।। (12)

Kapardi (Sūtra 12)

गतमेतत् ।

1. इत्यादि पूर्ववत् ।
2. पुरुषं चतुरस्राक्ष्णया समं षष्ठ्यातो वा ।
3. प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन् ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Karavinda (Sūtra 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 and 9)

अपरस्मादुन्मुच्य वेणुं मध्यमे शङ्कावन्यं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्य उपर्युपरिलेखासमरं दक्षिणा वेणुं निधाय। लेखासमरः—लेखायास्संपातः। तस्योपरिष्टात् सन्निकृष्टं निधायान्त्यछिद्रे शङ्कून्निहत्य तस्मिन् मध्यमं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्य लेखान्तयोरितरे छिद्रे प्रतिष्ठाप्य छिद्रयोश्शङ्कुं निहन्ति, स चतुरस्रः पुरुषसंज्ञो भवति, एवं प्रदक्षिणं चतुरः पुरुषानात्मनि कुर्यात्। पश्चिमे शङ्कावेवं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्य पश्चादनुपृष्ठ्यं निधाय पश्चिमयोरपि छिद्रयोरपि शङ्कुं निखाय पूर्ववद्द्वितीयं पुरुषं कुर्यादेवमुत्तरतोऽपि उत्तराप्रत्यगुत्तराप्राक्चालिख्य पुरुषद्वयं विमिमीते। अपरेण यूपावटदेशं सञ्चरमवशिष्य पृष्ठ्यायां शङ्कुं निहत्य तस्मिन् वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्य पृष्ठ्यायां वेणुं निपात्य छिद्रयोर्द्वौ शङ्कू। पश्चिमे शङ्कौ वेणोः छिद्रं प्रतिमुच्य पृष्ठ्यायामेव पश्चान्निपात्य द्वौ शङ्कू। एवं पञ्च शङ्कवः। मध्यमपूर्वयोश्शङ्कोः प्रतिमुच्य उल्लिख्य पूर्ववत्पुरुषद्वयं कुर्यात्। [दक्षिणत उपान्त्ययोः छिद्रं प्रतिमुच्य उल्लिख्य दक्षिणपक्षे पुरुषं उत्तरत उपान्त्ययोः प्रतिमुच्य उत्तरपक्षे पुरुषं] पुच्छे तु पश्चिमे शङ्कौ वेणोर्मध्यमछिद्रं प्रतिमुच्य दक्षिणोत्तरं वेणुं निधाय छिद्रयोश्शङ्कुं निहत्य तयोश्छिद्रं प्रतिमुच्य पश्चिमोत्तरं पश्चिमदक्षिणं चालिख्य पुरुषं कुर्यात्। एवं कृत्वा आरत्निना दक्षिणतो दक्षिणं पक्षं प्रवर्धयति। उत्तरमपि पक्षमुत्तरतोऽरत्निनैव प्रादेशेन वितस्त्या वा पश्चात् पुच्छं प्रवर्धयति॥

Karavinda (Sūtra 10, 11 and 12)

वा शब्दो विकल्पार्थः। एवमिह वेणुमानम्। द्वौ तावद्वेणू भवतः। तयोरेकः पुरुषमात्रः। अन्यः पुरुषमात्रस्याक्ष्णयारज्जुसमः। ताभ्यां विमानमपरेण पुपावटदेशं सञ्चरमवशिष्यते। पृष्ठ्यायां शङ्कुः। ततः पश्चात् तावन्मात्रे शङ्कुः। मध्यमशङ्कावक्ष्णयामात्रं वेणुं प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन् पुरुषमात्रं प्रतिमुच्य ताभ्यां दक्षिणमंसं निर्हरेत्। पुरुषमात्रं पूर्वस्मादुन्मुच्यापरस्मिन् प्रतिमुच्य ताभ्यामेवं श्रोण्यौ ग्राह्यौ। पुरुषमात्रं पश्चिमादुन्मुच्य पूर्वस्मिन् प्रतिमुच्योत्तरमंसं दक्षिणोत्तरपश्चिममध्यमशङ्कूनां पार्श्वद्वयेष्वर्द्धपुरुषमात्रेषु शङ्कुं निहत्य पक्षपुच्छपुरुषानप्येवमेव कुर्यात्॥

Sundararāja (Sūtra 1)

समरः—सङ्गमः पूर्वापरे छिद्रे लेखयोर्यत्र निपततस्तावेव लेखान्तौ।

Sundararāja (Sūtra 2 and 3)

पृष्ठ्यायां पूर्वयोश्चतुरस्रयोः पाश्चात्यशङ्कुः अपरयोः पौरस्त्यः।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Sundararāja (Sūtra 4)

दाक्षिणात्यानां पञ्चानां शङ्कूनां मध्यमेषु त्रिषु वेणुं प्रतिमुच्य अपराभ्यामित्यादि ।

Sundararjāa (Sūtra 5)

पाश्चात्यानां त्रयाणां दक्षिणयोरन्त्ये छिद्रे प्रतिमुच्य मध्यमे छिद्रे शङ्कुं निहन्यात् । एवमुत्तरयोरेवं स्थितानां पञ्चानां मध्ये मध्यमेषु त्रिषु वेणुं प्रतिमुच्योत्तराभ्यामित्यादि[1] द्रष्टव्यम् ।

Sundararāja Sūtra 6)

दक्षिणपक्षवत् ।

Sundararāja (Sūtra 7 and 8)

वेणोः पञ्चमे लक्षणं कृत्वा तेन पक्षौ प्रवर्धयेत्, एवं दशमे लक्षणं कृत्वा । पुच्छं प्रकारान्तरमाह—

Sundararāja (Sūtra 9, I0, 11, and 12)

द्वावत्र वेणू उभयतश्छिद्रौ, पुरुषमात्रस्सविशेषश्च । पृष्ठच्यायां पुरुषान्तरालान् त्रीन् शङ्कून्निहत्य मध्यमे सविशेषं प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन्नितरं तयोरन्त्ये च्छिद्रे यत्र संपततस्स दक्षिणांसः ।

विपर्यस्य पुरुषमात्रं पाश्चात्ये प्रतिमुच्य श्रोणी पूर्ववदुत्तरांसः । एवं पक्षपुच्छेष्वपि । सविशेषो वेणुस्सप्ततिशतमङ्गुलयो दशतिलोनाः ।

रज्ज्वा वा विमायोत्तरवेदिन्यायेन वेणुना विमिमीते ।। (13)

Kapardi (Sūtra 13)

रज्ज्वा वाऽन्यतरया विमायोत्तरवेदिवद्वेणुना पश्चाद्विमिमीते अदृष्टार्थम् ।

स पक्षपुच्छेषु विधाभ्यासेऽपचये च विधा सप्तमकरणीं पुरुषस्थानीयां कृत्वा विहरेत् ।। (14)

Kapardi (Sūtra 14)

विधाभ्यासेऽष्टविधप्रभृतयः । विधापचये एकविधादयः । तेष्वेकविधादिषु विधासप्तमकरणी येन वेणुना विमिमीते तदर्धाष्टमं भवति ।

---

1. त्रिषु तिर्यञ्चं वेणुं प्रतिमुच्योन्मुच्य उत्तराभ्यामित्यादि ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

स पुरुषस्थानीयः। एवं चतुरस्रं कृत्वा पूर्ववद्विभज्य विहरेत्। सपक्षपुच्छेष्विति वचनमेकविधानार्थम्[1]। एतेष्वेकविधादिषु श्येनादिषु क्रियमाणेषु यद्येकविधा तत्पञ्चदशधा विभज्य द्वौ भागौ समस्य चतुरस्रं कृत्वा तस्य मानेन वेणुना गृह्णीयात्। स पुरुषस्थानीयः। एवं सर्वत्र। यावद्विधं तत्क्षेत्रं समचतुरस्रं[2]कृत्वा तस्य प्रमाणं गृह्णीयात्, यथा चत्वारि सहस्राण्यशीतितिलाः (4080) पुरुषः। तेषां वर्गः–एका कोटिः षट्षष्टिर्नियुतानि चत्वार्ययुतानि षट्सहस्राणि चत्वारि शतानि (16646400) यद्यष्टविधः अष्टभिर्गुणयित्वा पूर्वार्धं संयोज्य पञ्चदशलब्धं द्विगुणीकृत्य मूलं गृह्णीयात्। स तस्य पुरुषो भवति। अपचये त्वर्धसंयोगो नास्ति। अरत्रिप्रादेशाभावात्। अत्यत्सर्वमपचयेनतुल्यम्। अर्धतिलेन वा ऊनाधिके चयेन वा दोषो न भवति विशेषादर्शनात्। तत्र श्लोकः—

आकाशवस्वम्बरवेद (4080) वर्ग
मिष्टप्रवृद्धं तिथिभिर्विभक्तम्।
लब्धस्य वृद्धस्य यमेन मूलं[3]
वृद्धौ क्षये तत्पुरुषस्य मानम्॥
सदा भवेत्सापचयेच वृद्धौ.....॥

इति

नन्वेकविधादयः श्येनादयो वक्रपक्षपुच्छाः कर्तव्या इति प्रतिपादितम्। तस्मात्किं महता प्रयत्नेन हेतूनां दर्शनेन? सत्यमेतत्! कर्तव्या एकविधादय इति कृत्वा क्वचित्तेषु[4] यद्येकविधादयः कर्तव्याः तदा क्रत्वर्थकतयोपादीयन्ते। तदा श्येनादय आकृतिविकराः पुरुषात्मकाः सन्तः तद्विकृत्याधिशयेरन्। यथा पुरुषमात्रतां विकृत्य पक्षपुच्छानां सप्तार्धविधे श्येनादयः प्रवर्तन्ते एवं पुरुषं विकृत्य एकविधादिषु निविशेरन्। तत्र यदा सपक्षपुच्छत्वमेकविधादीनां तदायं विधिरिति अष्टविधप्रभृतीनामपि मार्गान्तरेण विधानाददोषः। सपक्षपुच्छेष्विति विधानात्। प्रउगादिष्वेकविधादयो न सन्ति। अष्टविधादयश्चेति केचित्। वक्ष्यति च यावानग्निस्सारत्निप्रादेश' इति। अपरे पुनरेकविधादिषु न सन्ति नापचयेष्विति वर्णयन्ति। सारत्निप्रादेश इति वचनात्॥

Karavinda (Sutra 13)

अथवा एकरज्ज्वादीनामन्यतमया रज्वाऽग्निं विमाय पश्चाद्दृष्टार्थं

1. वचनमेकविधार्थम्;
2. तत्क्षेत्रं पूर्ववद्विभिज्य समचतुरस्रं।
3. यमेन मूलं सदा भवेत्सापचयेच०
4. कृत्वा चितैषा यद्येक०

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

वेणुना विमिमीते । उत्तरवेदिन्यायेन यथोत्तरवेदिर्युगेनयजमानस्य वा पदैर्विमाय शम्यया परिमीते अदृष्टार्थं, एवमत्रापि रज्ज्वा विमाय वेणुना मानमदृष्टार्थं स्यात्, तथोत्तरवेदिविकारत्वादग्नेः, रज्ज्वा विमाय वेणुना शम्यया चादृष्टार्थं विमानं भवेदिति ॥

Karavinda (Sutra 14)

सपक्षपुच्छेषु प्रउगादिव्यतिरिक्तेष्वग्निष्वभ्यासेऽष्टविधादावपचये चैकविधादौ विधाविधानं करणीनामुच्यते विधासप्तमकरणीं पुरुषस्थानीयां कृत्वा विहरेत् । यावत्योऽग्नेर्विधास्सन्ति तासां सप्तमं या करोति सा विधा सप्तमकरणी तां पुरुषस्थानीयां कृत्वा तयाऽऽत्मपक्षपुच्छानि विहरेदिति । अयमर्थः—यद्येकविधोऽग्निः; तमेकविधं पञ्चदशधा विभज्य द्वौ भागौ समस्य समचतुरस्रं कृत्वा तस्य प्रमाणं पुरुषस्थाने कृत्वा अनेनात्मपक्षपुच्छानि विहरेदिति । एवमेव द्विविधादिषु कुर्यात् । चत्वारि सहस्राण्यशीतिश्च तिलाः[1] पुरुषः । तेषां वर्ग एका कोटिः षट्प्रयुतानि षण्णियुतानि चत्वार्ययुतानि षट्सहस्राणि चत्वारि शतानि (१६६४६४००) यद्यष्टविधं पुरुषवर्गमष्टभिर्गुणित्वा पूर्वराश्यर्धेन च संयोज्य तत्पञ्चदशभिर्विभज्य लब्धं द्विगुणीकृत्य मूले गृहीते स तस्य पुरुषो भवति। अपचये त्वरत्निप्रादेशानामभावात् नार्धसंयोगः ॥ इतरदुपचयवत् । नन्वेकविधप्रभृतीनां न पक्षपुच्छानि भवन्तीत्युक्तं । सत्यमुक्तम् । तद्व्यायाममात्ररूपत्वेन[2] एकविधादौ न घटत इत्येवमर्थमिदमिति तत्रैव व्याख्यातम् । एकविधप्रकृतित्वप्रतिपादनाय च । तस्मान्नात्यन्तनिषेधः, एकविधप्रभृतीनामपि पक्षपुच्छानि भवन्त्येव ॥

अत्र श्लोकमुदाहरन्ति—
आकाशवस्वम्बरवेदवर्ग
मिष्टप्रवृद्धं तिथिभिर्विभक्तम् ।
तस्य प्रवृद्धस्य यमेन मूलं
सम्भावयेत्सापचये च वृद्धौ ॥

इति—

Sundararāja (Sutra 13)

अस्मिन् पक्षे शम्यामानवददृष्टार्थं वेणुमानम् । अथाष्टविधादीनामेकविधादीनां च विहरणमाह ॥

---

1. सहस्राण्यशीतिसप्तमकरणीतिलाः ।
1. तद्व्यायाम मात्रपुरुषत्वेन ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Sundararāja (Sūtra 14)

सपक्षपुच्छा अग्नयः चतुरस्रश्येनकङ्कचिदलजचितश्च । तत्राष्टविधादिषु विधानामभ्यासः । एकविधादिष्वपचयः । विधानां (एकीभूतानां) समस्तानां सप्तमस्य करणी विधासप्तमकरणी । चीयमानस्याग्नेर्योंऽशः तस्य करणी पुरुषस्थानीया । सा चाष्टविधप्रभृतीनामित्यत्रैव प्रदर्शिता[1] । अत्रापि सारत्निप्रादेशपक्षे विधार्धाष्टमकरणीमिति द्रष्टव्यम् । अपचयवचनं श्येनचिदाद्यर्थम् । चतुरस्राणामेकविधादीनामपक्षपुच्छत्वात् । पूर्वत्र पुरुषावेशनमुक्तं, इदानीं तस्य विहरणमुच्यते इत्यतो न पुनरुक्तिः । यद्वा पूर्वसूत्रमष्टविधादिविषयं चतुरस्रविषयं च । इदमेकविधादीनां श्येनादीनां च साधारणमित्यस्ति विशेषः । इदं चानेन ज्ञायते—श्येनचिदादयो गुणविकारास्सप्तविधादिवदेकविधादिष्वपि भवन्ति । अत एव साधारणत्वाच्छाखान्तरीये सारत्निप्रादेशपक्षेऽपि भवन्ति । शाखान्तरीयत्वं च तस्य पूर्वमेवोक्तम् । अत एव तस्य पक्षस्य यत्नसाध्यत्वात् तत्रैवोपधानप्रकारो वक्ष्यते—'यावानग्निस्सारत्निप्रादेशः' इत्यादि ।

करणानीष्टकानाम् ॥ (15)

पुरुषस्य पञ्चमेन कारयेत् ॥ (16)

Kapardi (Sūtra 15 and 16)

इष्टकानां करणानि वक्ष्याम इति शेषः । पुरुषस्य पञ्चमेन अरत्निना कारयेत् ।

तासामेवैकतोऽध्यर्धास्तद् द्वितीयम् ॥ (17)

पुरुषस्य पञ्चमो भाग एकतः प्रादेश एकतः तत्तृतीयम् ॥ (18)

Kapardi (Sūtra 17 and 18)

तासामेवेष्टकानां (कतिपया) एकतोऽध्यर्धा अर्धेनाधिकास्तासां करणं तृतीयं त्रिप्रादेशा पार्श्वमानी अरत्निमात्रा तिर्यङ्मानी द्वितीयस्य करणस्य । अरत्निः पार्श्वमानी । प्रादेशस्तिर्यङ्मानी तत्तृतीयकरणम् ।

सर्वतः प्रादेशस्तच्चतुर्थम् ॥ (19)

समचतुरस्राःपञ्चदशभागीयास्तत्पञ्चमम् ॥ (20)

Kapardi (Sūtra 17, and 18)

अष्टाङ्गुलेन कारिकास्तत्पञ्चमं[2] करणम् । समचतुरस्रा इति

1. प्रपञ्चिता ।
2. अष्टांगुलेन तावत्पञ्चमं ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

किमर्थमिह सङ्ग्रहणम् ? यस्मिन्नग्नौ समचतुरस्रा एवेष्टकाः तत्राप्यासां प्रवेशो यथा स्यादित्येवमर्थम् । वक्ष्यति च 'अणकाः पञ्चदशभागीयानां स्थान' इति । अणकपञ्चदशभागीययोरेकविषयत्वम् ।

Karavinda (Sūtra I5 amd 16)

इदानीमिष्टकानां करणान्युच्यन्ते—पारिभाषिकः पुरुषः पञ्चारत्निः । तस्य पञ्चमेनारत्निना । पञ्चमेनेति जातावेकवचनम् । पञ्चमैरित्यर्थः । कारयेत्कुशलैः । तैररत्निभिश्चतुर्भिः प्रथमं करणम् ।

Karavinda (Sūtra 17)

तासां पञ्चमकृतानामेवेष्टकानां या एकतः—एकस्मिन् भागेऽध्यर्धारत्नचायामाः तासां करणं यत्तद्द्वितीयं कारयेत् । तासामेवेति सर्वत्र संबध्यते ॥

Karavinda (Sūtra 18)

यासामेकस्मिन् पार्श्वे चतुर्विंशत्यङ्गुलयः एकतो द्वादशाङ्गुलयस्तासां यत्करणं तत्तृतीयम् ।

Karavinda (Sūtra 19)

यासां सर्वतः प्रादेशः प्रमाणं तासां यत्करणं तच्चतुर्थम् । सर्वतो ग्रहणं प्रादेशग्रहणेन सर्वतः प्रादेशस्यापि क्वचिद्ग्रहणं सूचयति ।

Karavinda (Sūtra 20)

पुरुषस्य पञ्चदशभागोऽष्टाङ्गुलयः । तेन परिमिताः पञ्चदशभागीया इष्टकाः ईदृशास्समचतुरस्राः, तासां यत्करणं तत्पञ्चमम् । समचतुरस्रग्रहणादेव पञ्चदशभागीयानां कार्येणकादयः प्राप्ताः । तत्र प्रागुदक्पश्चिमेषु चतुरस्रत्वनियमो नास्तीति ज्ञायते । द्वितीयादिव्यवहारः किमर्थः ? अदृष्टार्थमेव । तथोपधानादिषु दर्शनात् ।

Sundararāja (Sūtra 15 and 16)

अथैवं विमितस्याग्नेरिष्टकाकरणान्याह—
एकमिदं करणं अरत्निमात्रं समचतुरस्रम् ।

Sundararāja (Sūtra 17)

षट्त्रिंशिका पार्श्वमानी, तिर्यङ्मानी चतुर्विंशिकैव ।

Sundararāja (Sūtra 18)

एवमर्धेष्टकाः ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Sundararaja (Sūtra 19 and 20

अष्टाङ्गुलाः ।

ऊर्ध्वप्रमाणमिष्टकानां जानोः पञ्चमेन कारयेत् ॥ (21)

Kapardi (Sūtra 21)

उत्सेधप्रमाणमिष्टकानां जानुप्रमाणपञ्चमम् । द्वात्रिंशदङ्गुलं जानुः । तस्य पञ्चमभागेन त्रयोदशतिलाधिकषडङ्गुलेन कारयेत् । महाग्नेरिष्टकानामेवैतन्महाग्नेः करणानि विधाय विधानात् ।

अर्धेन नाकसदां पञ्चचूडानां च[1] **॥** (22)

Kapardi (Sūtra 20)

जानुपञ्चमार्धेन नाकसदां पञ्चचूडानां चोत्सेधं सप्ततिलाधिकाङ्गुलत्रयोत्सेधेन कारयेत् ॥

यत्पच्यमानानां प्रतिह्रसीत पुरीषेण तत्सम्पूरयेत् ॥ (23)

अनियतपरिमाणत्वात्पुरीषस्य ॥ (24)

Kapardi (Sūtra 21 and 22)

पच्यमानानामिष्टकानामुत्सेधतश्च परिमाणतश्च प्रतिह्रासो भवेत्तत्पुरीषेण पूरयेत् । कुत इत्याह—अनियतपरिमाणत्वात्पुरीषस्य—नियतपरिमाणा इष्टकाः अनियतपरिमाणं पुरीषम् । इयदेतत्पुरीषं प्रक्षेप्तव्यमिति नियमाभावात् तेनैव पूरयितव्यम् ।

Karavinda (Sūtra 19)

सर्वासामिष्टकानामूर्ध्वप्रमाणमुत्सेधं जानुपञ्चमेन कारयेत् । अङ्गुल्यधिकारे द्वात्रिंशज्जानुरिति बोधायनः । तस्य पञ्चमं षडङ्गुलयः अर्धचतुर्दशास्तिलाश्च । तेन सम्मितमिष्टकानामूर्ध्वप्रमाणं भवति । जानुदघ्नं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः, पञ्च चितयो भवन्तीति श्रुत्योस्समावेशादूर्ध्वप्रमाणे समं स्यादश्रुतत्वादिति जानुपञ्चमा इष्टका भवेयुः । जानुद्विगुणा नाभिः । जानुत्रिगुणमास्यम् । जानुदघ्ने सहस्रा इष्टकाः नाभिदघ्ने द्विसाहस्रा द्विप्रस्ताराश्च । आस्यदघ्ने त्रिषाहस्राः त्रिप्रस्ताराश्च । तत्र सर्वत्र विशेषाश्रवणात् जानुपञ्चममेवोर्ध्वप्रमाणमिष्टकानाम् । इष्टकानां कारयेदिति इहानुवर्तमाने पुनरपि तयोर्ग्रहणं गार्हपत्यधिष्ण्येष्टकानामपि जानुपञ्चमत्वाय ।

1. पञ्चचोडानां च ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Karavinda (Sūtra 20, 21 and 22)

अर्धेन पञ्चचार्धेन कारयेदित्येव । नाकसदश्चूडोपधानमन्त्रविशेषाः । तैरुपधेयाः । पञ्चपञ्चेष्टका जानुपञ्चमस्यार्धेन कार्याः उत्तरा 'नाकसद्भच उपदधाति'। इत्येकस्मिन् प्रस्तारे तासामुत्तराधरभावदर्शनात् । इष्टकाभिरेव जानुदघ्नादिसम्पादनात्, पुरीषोपधानमिष्टका समीकरणार्थे चितेर्वृद्धयर्थं च ।

करणपरिक्लृप्तानां इष्टकानां पाकवशात् प्रतिह्रासः--क्षय उपजायते । तत्पुरीषेण पूरयेत्, अनेनेष्टका न दुष्यन्ति अवर्जनीयत्वात्, तस्य 'मित्रैतां पचेति' लिंगात्, वातातपाभ्यामपि शोषणं पाक एव । अत एव पाकवशाद्धीनमिष्टकायामविस्तारोभयमुपधानकाले पुरीषेण पूरयेत् । कुतः ? अनियतपरिमाणत्वात् पुरीषस्य । न ह्येतावत् पुरीषं प्रक्षेपणीयमिति नियमः । तस्मात्पाकवशाद्धीनस्य पुरीषेण पूरणमेव । जलार्द्रा मृत् पुरीषं । तेनेष्टकानां ह्रासं पूरयेत् ।

Sundararāja (Sūtra 19)

'त्रिंशदङ्गुलं जानुः, इत्याग्निवेश्यः । तस्य पञ्चमं षडङ्गुलम्, 'षडङ्गुलोत्सेधा, इत्येव कात्यायनः ।

Sundararāja (Sūtra 20)

त्र्यङ्गुलेन ।

Sundararāja (Sūtra 21 and 22)

शुष्यमाणानां सर्वेषामेतदुपलक्षणम् । 'यच्छोषपाकाभ्यां प्रतिह्रसेत' इत्येव बोधायनः ॥

इति नवमः खण्डः

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अथ दशमः खण्डः

उपधानेऽध्यर्धा दश पुरस्तात्प्रतीचीरात्मन्युपदधाति[1] ।। (1)

दश पश्चात्प्राचीः ।। (2)

Kapradi (Sūtra 1 and 2)

आत्मनि पुरस्ताद्भागे षट्त्रिंशदङ्गुलायामेन कारिताद्यर्धाः प्रतीचीः प्रत्यगायताः दशोपदधाति । आत्मन्येव पश्चाद्भागे ता एवेष्टकाः तत्सङ्ख्याकाः प्राचीः—प्रागायताः[2] ।

पञ्चपञ्च पक्षाग्रयोः ।। (3)

पक्षाप्ययोश्च विशयाः ।। (4)

तासामर्धेष्टकामात्राणि पक्षयोर्भवन्ति ।। (5)

Kapardi (Sūtra 3, 4 and 5)

पञ्चपञ्च पक्षाग्रयोर्दक्षिणायताः उदगायताश्च । विशयाश्च पञ्च चोदगायताः दक्षिणायताश्च । इष्टकाशब्देन पञ्चभागीया एव गृह्यन्ते नाध्यर्धा 'विपरीता अप्यया' इति लिङ्गात् ।

पञ्चपञ्च पुच्छपार्श्वयोर्दक्षिणाः उदीचीश्च ।। (6)

पुच्छे प्रादेशमुपधाय सर्वमग्निं पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयेत् ।। (7)

Kapardi (Sūtra 6 and 7)

पञ्चपञ्चाध्यर्धा दक्षिणायता उदगायताश्च यथा समीपे प्रादेशमात्रमवशिष्यते तथोपधेयाः ।

Karavinda (Sūtra 1 and 2)

उपधानकाले द्वितीयकरणोत्पन्ना इष्टकाः आत्मनि पूर्वान्ते दशोपदध्यात् । प्रतीचीः प्रत्यगायाताः उदीचीरिति । ता एव दश पश्चात् प्राचीः आत्मनि पश्चिमान्ते प्रागायाताः ता एव ।

---

1. प्रतीचीरुपदधाति;
   In the place of the three lines, only
   प्रतीचीः—प्रत्यगायताः प्राचीः—प्रागायता ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Karavinda (Sūtra 3 and 4)

ता एव प्राच्यौ रीत्यौ । पक्षाप्यययोश्च विशयाः । पक्षाप्ययः—पक्षमूलं विविधमात्मनि पक्षे च शेरत इति विशयाः ।

तासां कियदात्मनि कियत्पक्ष इत्याह—

Karavinda (Sūtra 5)

तासां विशयानामर्धेष्टकामात्राणि पक्षयोर्भवन्ति । आत्मानमरत्निना प्रादेशेन पक्षमित्यर्थः । प्राच्यौ रीत्यौ ॥

Karavinda (Sūtra 6)

पुच्छपार्श्वयोः पञ्चपञ्च उत्तरा दक्षिणामुखाः दक्षिणा उत्तरामुखाः प्राच्यौ रीत्यौ ! उत्तरसूत्रे भेदाभावाय पुच्छाग्रप्रादेशस्यापृथग्ग्रीतिता प्रतिपादयिष्यते । अत एता अग्रप्रभृत्युपधेयाः ॥

Sundararāja (Sūtra 1 to 6)

प्रतीचीः प्रत्यगायताः । उदीचीरिति आत्मन्येव
एता उदगायताः, अन्यथा पञ्चानामसंभवात् ।
पक्षे आत्मनि च शेरत इति विशयाः ।
अरत्निमात्रा ह्यात्मनि ।
प्रादेशं पुरस्तादवशिष्य ।
पञ्चदशभागीयाभिः संख्यां पूरयेत् ॥ (8)

Kapardi (Sūtra 7 and 8)

पुच्छे प्रादेशमुपधाय आत्मसमीपे यदवशिष्टं तत्प्रादेशमात्रार्धेष्टकाद्वयं मध्ये अभितः प्रादेशाः षट् । षट्सु वितस्त्या च वर्धनमुक्तं कथं प्रादेशमात्रमुपधायेति ? उच्यते—यद्यपि वितस्त्या वर्धनमुक्तं, तथापि करणान्तरस्य विधानात् प्रादेशक्षेत्रमेवेष्टकाभिश्चेतव्यमिति यदङ्गुलिमात्रं परिगृहीतं[1] तत्पुरीषेण पूरयितव्यम् । अमुमेवार्थं प्रदर्शयितुं प्रादेशमुपधायेत्युक्तम् । सर्वमग्निमिति—पञ्चाशदध्यर्धाः सूत्रोक्ताः पुच्छेऽर्धेष्टकाद्वयं प्रादेशाष्षट् इतरत्सर्वमग्निक्षेत्रं ? प्रथमकरणसम्पादिताभिः प्रच्छादयेत् । दशोत्तरं शतं पञ्चमभागीयाश्शेरते । पूर्वाभिस्सहाष्टषष्ट्यधिकं शतम् । पञ्चदशेति —एकस्मिन्पञ्चमभागीयाक्षेत्रे नव पञ्चदशभागीयाश्शेरते । चतस्रः पञ्चमभागीया नवधा विभज्य[2] यत्र क्वापि पञ्चदशभागीयाः क्षेप्तव्याः.

1. मात्रं सर्वतः परिगृहीतं
2. नवधा विच्छिन्द्यात्

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

तत्रापि मन्त्रोपधानसौकर्यार्थं प्रादेश उच्यते[1] । आत्मनि द्वितीयरीत्यां मध्ये द्वयमपहायाष्टादश[2] । अष्टभ्यां च रीत्यां अष्टादश । एवं द्विशतः प्रस्तारः ॥

Karavinda (Sutra 7)

पुच्छे यत्पुरुषाधिकं प्रादेशक्षेत्रं तदुपधाय सवमग्निं पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयेत् । पुच्छाग्रप्रभृति प्रच्छादयेत् । अयमाशयः—आत्मवत् पुच्छे च पुरस्तात्प्रभृति पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छाद्यमानेऽग्रे प्रादेशमवशिष्यते । अस्मिन् योगाभिरिष्टकाभिरुपहिते पुच्छे च बहवो भेदा भवन्तीति मत्वा आचार्यः तत्परिहारायाग्रमारभ्य पुच्छे प्रादेशोपधानपूर्वकं प्रच्छादयेदिति । यद्वा—प्रादेशं पुच्छ उपधाय—पुच्छे संयोज्य यथा प्रादेशं पुच्छात् पृथग्गीति न भवति तथा कृत्वेत्यर्थः । यद्वा प्रादेशं पुच्छ उपधाय पुच्छे निधाय—स्थापयित्वा, 'तासां षट्प्रधा उपधायेतिवत्' । यद्वाऽग्रगतं प्रादेशं पुच्छमूले निदध्यात् । भेदं विपर्यस्येतरत उपदध्यादिति । तदयमर्थः—यावता वचनव्यक्तिः सर्वथा भेदाभावाय पुच्छाग्रं पुच्छात् पृथग्गीति न कुर्यात् इति तात्पर्यार्थं इति । सर्वेषु पक्षेषु अतिरिक्तं प्रादेशं पुच्छमूलेऽनुपहितमवशिष्यते । तदभितः प्रादेशाभिरर्धेष्टकाभिरुपदध्यात् । किञ्च उपरितनप्रस्तारे 'यथा प्रथमे प्रस्तारे पक्षौ तथा पुच्छमिति' वचनात् पुच्छमूलेऽतिदेशप्राप्तानामध्यर्धानां वैपरीत्यं वक्ष्यति—'विपरीता अप्यया' इति । तच्चैवमुपधाने समञ्जसं स्यात् । इतरथा विरुद्धार्थमनर्थं च स्यात् । तस्मात्

पुच्छे प्रादेशमुपधायेत्यस्य भागस्यायमेवार्थो ग्राह्यः । ननु कथं सर्वस्याग्नेः पञ्चदशभागीयाभिः प्रच्छादनम् ? उच्यते—अत्रोपहितानामिष्टकानामबाधेन सर्वस्मिन्नग्नौ पञ्चमभागीयाभिःप्रच्छाद्यमाने तदेकदेशे तासामसम्भवे सत्याख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणी न हि वचनशतेनाप्यशङ्कनीयार्थश्शक्यो विधातुमिति चतुरस्राभिः प्रच्छादयितुमशक्यत्वात् प्रथमप्रतीतसर्वशब्दानुरोधेन जघन्यः पञ्चमभागीयाशब्दो बाहुल्याभिप्रायो वर्णनीयः । तेन तत्तत्सहकारिणीभिरत्रत्याभिः सम्भवन्तीभिरपि प्रच्छादनं कार्यमित्येवमर्थं प्रादेशानामत्र प्राप्तिः । एष न्यायस्तत्राङ्गीकरणीयः । तत्रत्याभिरनुरक्ताभिरपि प्रच्छादने किं वाऽर्धेष्टकाः करणेनोत्पन्नाः न कुत्रचिद्विनियुक्ताः । तासामुपदेशबलादेव अत्र सङ्ख्यापूरणे प्रच्छादने च यथायोगं विनियोगः कार्यः । किञ्च–यच्चतुरस्रं त्र्यस्रं वा सम्पद्येतार्धेष्टकाभिः पादेष्टकाभिर्वा प्रच्छादयेदिति परिभाषां वक्ष्यति । तथा वात्र समुपधानं स्यात् । अत्रात्मनि सन्ध्यन्तराले चत्वारिंशत् पञ्चम-

1. अतः प्रादेश उच्यते 2. मध्ये द्वयमुपधाय

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

भागीयास्तासां पुरस्ताद्दश पश्चाच्च दश । पक्षयोर्विंशतिः पुच्छे दश । ता एता दशोत्तरशतं पञ्चमभागीयाः, पञ्चाशदर्धाश्चतस्रोऽर्धाः द्वौ प्रादेशाविति षट्षष्टिः शतं चेष्टकाः । 'साहस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वान' इत्यादिभिर्वाक्यैः प्रत्यग्नीष्टकानां साहस्रादयस्सङ्ख्या विधास्यन्ते । ताश्च प्रतिचिति प्रतिप्रस्तारं च भिद्यन्त इति च तत्रैव प्रतिपादयिष्यते । सा सहस्रसङ्ख्या कथमत्र सम्पाद्येत्याह ॥

Karavinda (Sūtra 8)

पञ्चदशभागीयाभिरष्टाङ्गुलाभिस्सङ्ख्यां पूरयेत् । का सङ्ख्यात्र पूर्यते ? किं समुदायगता ? उत प्रस्तारगता अविशेषात् ? न समुदायगता आनन्तर्यात्, प्रतिप्रस्तारं शतद्वयनियमाच्च, प्रस्तारगतैव सङ्ख्या तत्र पूर्यते, अस्य वचनस्य सामर्थ्यादवसीयते सङ्ख्यापूरणं उपधानाय प्रच्छादिकासु कासांचिदुद्धरणं प्रचालनं वा यथायोगं न्याय्यमिति। अत्र प्रस्तारशतद्वयसम्पत्तये चतुस्त्रिंशत्सङ्ख्या सम्पाद्या । सा च प्रच्छादितासु काश्चिदुद्धृत्य योग्नेष्टकोपधानेन भवति । तत्रैकस्मिन् पञ्चमभागीयाक्षेत्रे नवपञ्चदशभागीयाश्शेरत इति । तत्रतत्रोपधाने देशानियमे तदुद्धरणेन तासामुपधाने कार्ये मन्त्रोपधानसौकर्याय उद्धरणोपधानदेशनियम उच्यते । तत्रात्मनि प्राच्यो दश रीतयः, तत्र मध्यमरीत्योः द्वितीये उद्धृत्य तत्र अष्टादश पञ्चदशभागीया आवपेत् । तयोरेव रीत्योरुपान्ते उद्धृत्याष्टादश आवपेत् । पुच्छे चतस्रः प्राच्यो रीत्यः, तत्र मध्यमयारन्त उद्धृत्य चतस्रोऽर्धेष्टका उदीचीरुपदध्यात् । एवं द्विशतः प्रस्तारः पूर्यते । अत्रैके पुच्छाग्रे दश प्रादेशानुपधाय पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयन्ति, तेषां च विपरीतवचनानर्थक्यप्रसङ्गो भेदप्रसङ्गश्च भवतीति तथा नोपधेयाः । किञ्च—यदि पुच्छाग्रे प्रादेशानामुपधानमपीष्टमभविष्यत्तर्हि पादेष्टकाश्चतुर्भागीयानां पक्षाग्रयोः पञ्चदश पुच्छाग्र इति च स्पष्टतरं पुच्छाग्र इत्येवावक्ष्यत् । न चैवमुक्तं । तस्मादुक्तविध एवोपधानक्रम इति स्थितम् ॥

Sundararāja (Sūtra 7 and 8)

पुच्छादवशिष्टं प्रादेशक्षेत्रं याभिरिष्टकाभिर्भेदपरिहारेणोपधातुं शक्यते ताभिरुपदध्यात् । तत्र पार्श्वयोर्द्वे प्रादेशमात्रयौ मध्ये चतस्रोऽर्धेष्टका उदगायताः । एतदेव प्रादेशकरणस्य प्रयोजनम् । अतः प्रादेशाभावेन क्रियते । शिष्टाग्नौ पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादिते षट्षष्टिशतमिष्टका भवन्ति । अरत्निप्रादेशरहिते पञ्चाशच्छतं इष्टका भवन्ति । तत्र आत्मन्युदीच्यो नव रीतयः । तत्र आत्मनि मध्यमायां मध्यमाश्चतस्र उद्धृत्य षट्त्रिंश-

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

दष्टाङ्गुला निधेयाः । अरत्निप्रादेशाभावे षडुद्धृत्य चतुःपञ्चाशन्निधेयाः । उभयत्रापि पुच्छाग्रे द्वे पञ्चम्यावुद्धृत्य चतस्रोऽर्धेष्टका उपधेया उदगायताः । एवं द्विशतः प्रस्तारः ॥

अपरस्मिन्प्रस्तारेऽध्यर्धा दश दक्षिणत उदीचीरात्मन्युपदधाति ॥ (9)

दशोत्तरतो दक्षिणाः ॥ (10)

Kapardi (Sūtra 9 and 10)

आत्मनि दक्षिणत उदीचीरुदगायताः दशाध्यर्धाः उपदधाति आत्मन्येवोत्तरतः[1] दशाध्यर्या दक्षिणायताः ।

यथा प्रथमे प्रस्तारे पक्षौ तथा पुच्छम् ॥ (11)

यथा पुच्छं तथा पक्षौ ॥ (12)

विपरीता अप्यये ॥ (13)

Kapardi (Sūtra 11, 12 and 13)

पुच्छाग्रे पश्चादध्यर्धाः प्रागायताः । दक्षिणे पक्षे पश्चात् पञ्च प्रागायताः । पुरस्ताच्च पञ्च । षट्प्रत्यगायताः । उत्तरपक्षे चैवं प्रागायताः प्रत्यगायताश्च । पुच्छाप्ययेऽध्यर्धाः पञ्च प्रागायताः प्रत्यगायताश्च : पुच्छाप्ययेऽध्यर्थाः पञ्च प्रागायताः* । तासामर्धेष्टकामात्रा आत्मनि भवन्ति । एवं विपरीता अप्यये । तासां पुरस्तात्पञ्चार्धेष्टका उदीच्यः ।

सर्वमग्निं पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयेत् ॥ (14)

पञ्चदशभागीयाभिस्संख्यां पूरयेत्॥ (15)

Kapardi Sūtra 14 and 15)

गतमेतत् । पूर्ववद्द्विशतः प्रस्तारः ।

Karavinda (Sūtra 9 and 10)

द्वितीये प्रस्तारेऽध्यर्धा आत्मनो दक्षिणे भागे दशोपदध्यादुत्तरे दश ॥

Karavinda (Sūtra 11 and 12)

प्रथमप्रस्तारे यथा पक्षावुपहितौ तथा पुच्छे । यथा पुच्छमुपहितं तथा

---

1. आत्मन्येव दशोत्तरतः; * प्रत्यगायताश्च । + प्रागायताः (अधिकोंशः) पुस्तकान्तरे ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पक्षयोः । एतदुक्तं भवति—पुच्छाग्रे पुच्छाग्रसन्धौ पञ्च पञ्चाध्यर्धा उपधेयाः । पक्षयोस्तु पार्श्वयोः अध्यर्धा उपधेयाः, तत्र विशेषमाह—

Karavinda (Sūtra 13)

पुच्छाप्यये पक्षाप्ययवदतिदेशप्राप्तानामध्यर्धानां आत्मनि अरत्निमात्रत्वं पुच्छेऽर्धेष्टकामात्रत्वं च प्राप्नोतीत्यत आह । अत्र विपरीता भवेयुरर्धेष्टका मात्राण्यात्मनि भवेयुररत्निमात्राणि पुच्छ इत्यर्थः । अस्य च भेदाभावः प्रयोजनमिति पूर्वस्मिन्नेव प्रस्तार उक्तं ।

Karavinda (Sūtra 14)

अत्र पुरस्तात् प्रभृत्यात्मनि प्रच्छाद्यमाने पुच्छाप्ययविशयानां पुरतः पुरुषमात्रे प्रादेशोऽवशिष्यते । तत्र पञ्चमभागीयानामसम्भवात् भेदाभावाय पञ्चार्धेष्टका उदीच्य उपधेयाः, तासामुपधाने हेतुरुक्तः । अत्रात्मन्यध्यर्धानां मध्ये पञ्चषष्टिः पञ्चमभागीयाः पञ्च चार्धाः, पक्षयोर्द्वादश द्वादश पञ्चमभागीयाः, पुच्छे पञ्चदश ता एता चतुरुत्तरशतं पञ्चमभागीयाः, पञ्चचार्धाः, चतुःपञ्चाशदध्यर्धाः । ता एताः त्रिषष्टिश्शतं च, अत्र सप्तत्रिंशत्सङ्ख्या सम्पाद्या ॥

Karavinda (Sūtra 15)

अत्र पक्षयोरात्मनि पुच्छे चतस्रः पञ्चमभागीया उद्धृत्य षट्त्रिंशतं पञ्चदशभागीया उपदध्यात् । आत्मनि पूर्वस्यां रीत्यां मध्ये पञ्चोद्धृत्य दशार्धेष्टका उदीचीरुपदध्यादेवं द्विशतः प्रस्तारः ॥

Sundararāja (Sūtra 9, 10 and 11)

अत्राप्यययोः पञ्चपञ्चाध्यर्धाः । पार्श्वेषु पञ्चपञ्चाध्यर्धाः, अरत्निवृद्धौ षट्षडिति द्रष्टव्यम् । पुच्छाप्यये या उपधीयन्ते तासामर्धेष्टकामात्राण्यात्मनि भवन्ति । पुच्छेऽरत्निमात्राणि । एतच्च प्रादेशवृद्धौ । इतरथा अर्धेष्टकामात्राण्येव पुच्छे ।

Sundararāja (Sūtra 14 and 15)

पूर्ववदात्मनि मध्ये चतस्रष्षड्वोद्धृत्य एकैकस्य स्थाने नवनवाष्टाङ्गुलाः । सारत्निप्रादेशपक्षे पुच्छाप्ययस्थाभ्यः प्राक्पञ्चार्धेष्टका उदगायता उपधेयाः । आत्मनि पूर्वरीत्यां मध्यमाः पञ्चोद्धृत्य दशार्धेष्टका उदगायता उपदध्यात् । एवं द्विशतः । अरत्निप्रादेशाभावे तु चतुःपञ्चाशता पञ्च-

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

दशभागीयाभिः द्व्यूनं द्विशतं भवति । पुच्छपार्श्वयोरेवैकैकां पञ्चमीमपोह्य चतस्रोऽर्धेष्टकाः प्रागायताः । एवं द्विशतः ।

व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ।। (16)

Kapardi (Sūtra 16)

गतमेतत् ।

पञ्चचितयो भवन्ति ।। (17)

पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहतीति पुरीषान्ता चितिः ।। (18)

अर्थान्तरत्वात्पुरीषस्य ।। (19)

Kapardi (Sūtra 17, 18, and 19,)

इष्टकासन्धानार्थं पुरीषम् । तस्मात्तदन्ता चितिः । तदर्थत्वात्तद्ग्रहेण गृह्यते ।

जानुदघ्नीं साहस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः ।। (20)

Kapardi (Sūtra 20)

यः प्रथमं चिनोति स जानुदघ्नीं चिनुयात् सहस्रसङ्ख्यायुतं च । महाग्निमेवाधिकृत्य विधानान्न शालामुखीयधिष्णीयानां सहस्रसङ्ख्याया-मन्तर्भावः । नापि जानुदघ्नीता ।।

नाभिदघ्नीं द्विषाहस्रं द्वितीयम् ।। (21)

आस्यदघ्नीं त्रिषाहस्रं तृतीयम् ।। (22)

उत्तरमुत्तरं ज्यायाम्सम् ।। (23)

Kapardi (Sūtra 21, 22, and 23)

नाभिप्रमाणमुत्सेधतः द्विषाहस्रं द्वितीयं चिन्वानः । आस्यप्रमाणं तृतीयं चिन्वानः । त्रिषाहस्रं च ग्रीवदघ्नमित्यस्मदीया श्रुतिः ।

महान्तं बृहन्तमपरिमितं स्वर्गकामश्चिन्वीतेति विज्ञायते ।। (24)

Kapardi (Sūtra 24)

उत्तरमुत्तरमाहारमाहरेत् । ज्यायान् विधाभ्यासेन । महानुत्सेधतः । बृहत्परिमाणतः । अपरिमितं सहस्रादिभ्यः । 'स्वर्गकाम' इति वचनादग्नि-कल्पे 'वाजिसनेयिकमिति' वचनाच्च विकल्पः ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Karavinda (Sūtra 16)

गतं ।

ननु व्यत्यासो नाम यस्मिन् प्रस्तारे यत्र यादृशानामुपधानं कृतं तदनन्तरे प्रस्तारे तत्रान्यादृशानामुपधानं तादृशानामेवान्यतो दीर्घाणाम् । नच भेदाभावः प्रयोजनम्; स चेहाचार्यप्रवृत्त्यैव सिद्धः, तत्किमर्थमिदमुच्यते व्यत्यासं चिनुयादिति ? उच्यते—अन्यप्रस्तारद्वये सूत्रकारस्य व्यत्यासोपधानविधेरुपर्युपरि प्रस्तारेष्वनियमाशङ्का मन्दधियां न भवेदिति व्यत्यासवचनम् । किञ्च मन्त्रोपधानोत्तरमपि प्रामादिकभेददर्शने तत्परिजिहीर्षया लोकवदुपहितानामेव प्रचालनादिप्राप्तौ "स इन्द्र इष्टकामावृहत् । ते वा कीर्यन्तेति" दोषदर्शनादचालनाय शुल्बोपधानसमय एव शुल्बकृशलैर्नियतदेशानामबाधेन भेदाभावः परिहरणीय इत्येवमर्थं व्यत्यासवचनम् ।

Karavinda (Sūtra 17, 18 and 19)

जलार्द्रा मृत् - पुरीषम् । अभ्यूहनमुपलेपः । उपधायोपधाय तां तां चितिं जलार्द्रया मृदोपलिम्पेत् । द्वाभ्यां वाक्याभ्यामेका चितिः पुरीषोपधानपर्यन्ता ज्ञेया । न केवलेत्यर्थः । अर्थान्तरत्वात् पुरीषस्य, अर्थः—प्रयोजनं । अन्तरा—भेदः । प्रयोजनान्यत्वादित्यर्थः । चितीनामन्यत्प्रयोजनं पुरीषाणां चान्यत् । चितीनां प्रयोजनभूतात् जानुदघ्नवदुत्सेधकरणादन्यत् प्रयोजनं पुरीषस्य । तच्चेष्टकानां शोषपाकागतह्रासपूरणं परस्परसंश्लेषश्च[1] । अत एव चानियतपरिमाणं पुरीषम् । न च एतावद्भिः पुरीषैर्ह्रासपरिहारः परस्पसंश्लेषश्च भवतीति प्रमाणमस्ति । तस्मादनियतप्रमाणं पुरीषम् । अत उक्तं पुरीषान्ता चितिरिति । तथाच श्रूयते—'पुरीषेणाभ्यूहति । तस्मान्मांसेनास्थि च्छन्नमिति' । अयमर्थः-यथा शरीरावयवभूतान्यस्थीनि मांसैश्छन्नान्येव शरीरकार्ये प्रभवन्ति । एवमवयवभूतेष्टकाः सर्वतः पुरीषैश्छन्ना एवाग्निकार्ये प्रभवन्ति । तस्मादभ्यूहनपर्यन्ता चितिः । किञ्च यदि पुरीषोपधानं स्वार्थं तदा जानुदघ्नाद्यतिरिक्तप्रमाणताग्नेः स्यात् । अतः उक्तमेव प्रयोजनम् । अनेन 'दश सम्पद्यन्ते द्वादश सम्पद्यन्त' इति चार्थवाददर्शनेन चितिपुरीषयोर्भिन्नार्थताशङ्का माभूदिति एकार्थता प्रतिपादिता ।

Karavinda (Sūtra 20, 21, 22, 23 and 24)

अत्र 'जानुदघ्नं चिन्वीत प्रथमं चिन्वान' इत्याद्या उत्सेधविधायिकास्तिस्रश्श्रुतयः । तथा 'सहस्रं चिन्वीते' त्याद्या अग्नेरिष्टकासङ्ख्याविधा-

1. संश्लेषणं च

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

यिकास्तिस्रश्चतुरः । जानुदघ्न जानुप्रमाण, नाभिदघ्नं नाभिप्रमाणं आस्यदघ्नमास्यप्रमाणम् । साहस्रं सहस्रसङ्ख्या परिमितं । द्विषाहस्रं द्वाभ्यां सहस्राभ्यां परिमितम् । त्रिषाहस्रं त्रिभिस्सहस्रैः परिमितम् । उत्सेधविधयः तत्सम्पादनापेक्षाः । सङ्ख्याविधयः तदाश्रयापेक्षाः । तेषां यथाक्रमं नष्टाश्वदग्धरथवत् परस्परापेक्षया मेलनेन पठिताः । ज्यायांसमुत्कृष्टैर्मर्दनादिकल्पैः उत्कृष्टैश्च संसर्जनीयैः; महान्तमुत्सेधतः; बृहन्त परिमाणतः; अपरिमितं सङ्ख्यात उक्तं । सङ्ख्यादिकमपरिमित परिमितात् परिमाणात् भूयः प्रमाणं साहस्रं शास्त्रं प्रमाणमिति कात्यायनः । स्वर्गकामस्य तु विशेषतः । अकामस्य तु नित्य एव । स्वर्गकामस्येत्युक्तेः[1] अग्निकल्पे 'वाजसनेयिकमिति' वचनाच्च द्विषाहस्रादीनां विकल्पः । ग्रीवदघ्नमिति तैत्तिरीयके श्रूयते । उभयमप्येकार्थमेव । इष्टकोत्सेधकरणान्तराविधानात् । 'समान हि शिरोग्रीवमिति' ब्राह्मणदर्शनाच्च । (किञ्च ग्रीवास्ययोः पर्यायत्वदर्शनाच्च) । किञ्च ग्रीवास्ययोः पर्यायत्वं लोके च दृश्यते—दशास्यो दशग्रीव इति । तस्माच्छ्रुत्योरेकार्थता ।

Sundararāja (Sūtra 16, 17, 18 and 19)

इष्टकास्स्थण्डिलार्थाः, तत्सन्धानार्थं पुरीषं । अतो भिन्नप्रयोजनत्वात्संख्यान्तरं नावगाहते ।

Sundararāja (Sūtra 20, 21, 22 and 23)

साहस्रं सहस्रपरिमाणम् । द्विषाहस्रं त्रिषाहस्रमिति 'पूर्वपदादिति' षत्वम् । उत्तरमुत्तरं चतुर्थप्रभृति ।

अत्र ब्राह्मणं प्रमाणत्वेनाह—

Sundararāja (Sūtra 24)

महान्तं विधाभ्यासेन । अपरिमितं बृहन्तं ऊर्ध्वप्रमाणेन । अत्र बोधायनः—ऊर्ध्वप्रमाणाभ्यासं जानोः पञ्चमस्य चतुर्विंशेनैके समामनन्ति ।

द्विषाहस्रे द्विप्रस्ताराश्चितयो भवन्ति ।। (25)

त्रिषाहस्रे त्रिप्रस्ताराः ।। (26)

चतुर्थ प्रभृतिष्वाहारेषु नित्यमिष्टकापरिमाणम् ।। (27)

1. स्वर्गकामस्येत्युक्तं०

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

विज्ञायते च 'न ज्यायांसं चित्वा कनीयांसं चिन्वीते' ति ।। (28)

Karavinda (Sūtra 25, 26, 27 and 28)

निगदव्याख्यातमेतत् । चतुर्थेति—इष्टकापरिमाणमिह त्रिषाहस्रमित्युच्यते । त्रिषाहस्रमेव नियतं । यदीदं नोच्येत अनीकवदावृत्तिस्स्यात् । अन्यस्याविधानात् । अमुमेवार्थं दर्शयितुं श्रुतिं दर्शयति—विज्ञायत इति । ज्यायांसं—द्विषाहस्रं त्रिषाहस्रं वा चित्वा कनीयांसं—साहस्रं न चिनुयादिति प्रतिषेधः । तथाऽर्धाष्टममर्धनवमं वा चित्वा एकविधाप्तार्धविधपर्यन्ता न चेतव्याः ।

Karavinda (Sūtra 25 and 26)

उत्सेधाधिक्यं च प्रस्तारानेकत्वे न भवतीत्याह—

द्विषाहस्रेऽग्नौ द्विप्रस्ताराः चितयो भवेयुः । त्रिषाहस्रे त्रिप्रस्ताराः । प्रतिप्रस्तारं तूष्णीं तूष्णीं पुरीषाभ्यूहनम् । 'तासु पुरीषमभ्यूहतीति' दर्शनात् । अन्ये च चितिधर्माः ।

Karavinda (Sūtra 27)

आहारेषु—प्रयोगेषु । चतुर्थप्रभृतिषु प्रयोगेष्वनन्तरोक्तं त्रिषाहस्रं नित्यं; न न्यूनाधिकमित्यर्थः । नन्वनन्तरार्थादेव त्रिषाहस्रं चतुर्थप्रभृतिषु नित्यं भविष्यति किमर्थमिदमुच्यते ? उच्यते-यदीदं नोच्यते, तर्हि अनीकवदावृत्तिः प्रसज्येत । यद्वा द्वितीयतृतीयनिमित्ता विवृद्धिरिति चतुर्थादिषु साहस्रमेव वा प्रसज्येत । अत इदमुच्यते—'नित्यमिष्टकापरिमाणमिति' । अमुमेवार्थं श्रुत्या प्रथयति—

Karavinda (Sūtra 28)

ज्यासांसमधिकप्रमाणं कनीयांसमल्पप्रमाणम् । द्विषाहस्रं त्रिषाहस्रं वा कृत्वा न साहस्रं चिन्वीत । तत्त्रिषाहस्रमेव चिन्वीत ।। तत्र श्लोकाः—

यदत्र पुच्छे प्रादेशमुपधायेति सूत्रितम् ।
तदभेदाय पुच्छाग्रे पृथग्रीतिनिषेधकम् ।।
अग्रस्य रीतिभेदे स्युर्बह्व्यः पुच्छे भिदा यतः ।
अतःपुच्छादनारम्भः पुच्छाग्रप्रभृतिर्भवेत् ।।
तथोपधाने तन्मूले यत्क्षेत्रमतिरिच्यते ।
चतुर्भिरर्धैः प्रादेशसहितैश्छादयेत्ततः[1] ।।

1. तु तत्०

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अप्यये विपरीतोक्तिरेवमर्थवती भवेत् ।
प्रादेशमात्रा नाग्रे स्युस्तथा बहुभिधा यतः ।
छादने विनियुक्तानां सामर्थ्यं नास्ति यत्र तु ।
तत्रान्याभिस्समर्थाभिस्तत्रत्याभिश्छदिर्भवेत् ॥
प्रच्छादयेति वचनं सर्वाग्निविषयं यतः ।
अतः पञ्चमभागीया पाणिबाहुल्यहेतुका ॥
व्यत्यासेनोपधानस्य व्यत्यासवचनस्य च ।
पुनःक्रिया तत्र तत्र भेदाभावैकहेतुका ॥
व्यत्यासे लोकतस्सिद्धे तत्रासौ यतते यतः ।
तेनेष्टका मात्रभेदोऽप्यमृष्य इति गम्यते ॥
सङ्ख्यामात्रमनूद्येह पूरणं विदधाति यत् ।
तेन मन्यामहे साम्यं सर्वप्रस्तारगोचरम् ॥
न्यूने तु पूरयेदुक्तैः साम्यस्यायतनस्थितेः ।
अतिरेके क्रमाभावात् प्रस्तारास्सर्वतस्समाः ॥

Sundararāja (Sūtras 25 and 26)

प्रतिप्रस्तारं संधानार्थं पुरीषं भवति । चित्यन्ते मन्त्रतः ।

Sundararāja (Sūtra 27)

नित्यमुत्तरं त्रिषाहस्रमेव—

Sundararāja (Sūtra 28)

सर्वत्राग्निषु दक्षिणोत्तरे पार्श्वे सदृशे एवोपधेये । तथा पाश्चात्यपौरस्त्ये । यदेवमाह–'अध्यर्धा दश पुरस्ताद्दश पश्चात् अष्टावष्टौ पादेष्टकाः पक्षाग्रयोश्चतस्रश्चतस्रःपक्षाग्रीयाः इत्यादि । तदाह बोधायनः—'पशुधर्मा ह वा अग्निर्यथा वै पशोर्दक्षिणेषामस्थ्नां यद्दक्षिणं तदुत्तरेषामुत्तरम्, इत्यादि । एतच्च सति संभवे; यदाह—'द्वितीयचतुर्थयोश्चान्यतरत; प्रतिसंहितामेकैकां त्रिशत्षष्ट्यः, एकां पञ्चमीम्' इति च । द्विशता एव सर्वे प्रस्ताराः । प्रतिप्रस्तारं संख्यापूरणवचनात् रथचक्रे द्विशतयोरेव प्रस्तारयोर्वचनात् एष द्विशतः प्रस्तार इति श्येनचिति वचनाच्च । अतश्चोडा नाकसदश्चैकीकृत्य संख्येयाः । बोधायनस्त्वाह—'पञ्चम्यां वा चितौ संख्यापूर्तिर्द्विशताः प्रस्ताराः । पञ्चचोडाभिर्नाकिसदस्समानसंख्याः प्रतीयात्' इति ॥

इति दशमः खण्डः

इति तृतीयः पटलः ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

चतुर्थः पटलः

अथ एकादशः खण्डः

चतुरस्राभिरग्निं चिनुत इति विज्ञायते ॥ (1)

समचतुरस्राः ॥ (2)

अनुपपदत्वाच्छब्दस्य ॥ (3)

Kapardi (Sūtra 1, 2 and 3)

अस्याश्श्रुतेरर्थस्तेर्क्यते—किं समानानां चतुरस्राणां चाविशेषग्रहणं आहोस्वित् समानानामेवेति ? कुतः ? विशेषाग्रहणात् । न कश्चिद्विशेषः श्रूयते । तस्मादविशेषेणेति प्राप्ते उच्यते–समचतुरस्रा एव ग्राह्याः । कुतः अनुपपदत्वाच्छब्दस्य । यत्रोपपदं न श्रूयते दीर्घो विषम इति वा तत्र समचतुरस्राणामेव मुख्यत्वात् मुख्येर्थे प्रथमं प्रत्ययो भवति; यतः प्रतीयते तस्यार्थो भवति । इतरत्र गौणः । तस्मात्समचतुरस्राभिरेवोपाधातव्यः । नाध्यर्धाभिरिति स्थितम् ।

पादमात्र्यो भवन्त्यरत्निमात्र्यो भवन्त्यूर्वस्थिमात्र्यो भवन्त्यरणूकमात्र्यो भवन्तीति विज्ञायते ॥ (4)

Kapardi (Sūtra 4)

चतस्र एताश्श्रुतयाः । तास्स्वयमेव व्याचष्टे—

चतुर्भागीयमरणूकम् ॥ (5)

पञ्चमभागीयारत्निः ॥ (6)

तथोर्वस्थि ॥ (7)

Kapardi (Sūtra 5, 6 and 7)

अरणूकशब्दः पुरुषचतुर्थस्य वाचकः । अरत्निः पञ्चमस्य । तथा—तेनैव प्रकारेण ऊर्वस्थि षष्ठस्य । षड्भागीया इति शुल्बान्तरे ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पादेष्टका पादमात्री ।। (8)

तत्र यथाकामी शब्दार्थस्य विशयित्वात् ।। (9)

Kapardi (Sūtra 7 and 8)

चतुर्भागीयः पाद इति संज्ञा विहिता शास्त्रान्तरे । पादशब्देन प्रमाणचतुर्भागो गृह्यते क्षेत्रचतुर्भागश्च । पादः प्रमाणमस्याः पादमात्री । पादशब्दस्य संबन्धशब्दत्वात् पुरुषचतुर्भागोऽपि गृह्यते अणूकादिचतुर्भागश्च सन्निहितत्वात् । तेषां पादेष्टकाभिरित्युक्ते पुरुषचतुर्भागा अणूकादिचतुर्भागाश्च प्रतीयन्ते । कुतः ? शब्दार्थस्य विष(श)यित्वात् । वक्ष्यति च— अणकाः पञ्चदशभागीयानां स्थान इति । सङ्ख्यापूरणेऽणूकानां प्रवेशं दर्शयति । ऊर्वस्थचरत्नयोः एकार्थत्वं केचिदिच्छन्ति । ते पञ्चदशभागीयाभिस्सङ्ख्यापूरणं कुर्वते । तेषां दर्शने प्रस्तारा न युज्यन्ते । सहस्रसङ्ख्या तु पूर्यते प्रतिप्रस्तारमिति वचनमनर्थकमापद्येत । ये प्रस्तारा ते द्विशता इति वचनानि न युज्यन्ते[1] । तस्मात्पूर्वोक्त एवार्थो ग्राह्यः । सर्ववचनानामर्थवत्त्वाय ।

Karavinda (Sūtra 1)

चतुष्कोणाभिरिष्टकाभिरग्निं चिनुते । कीदृश्यो ग्राह्या इत्यत आह—

Karavinda (Sutra 2 and 3)

ता इष्टका अदीर्घविषमाः समचतुरस्रा ग्राह्याः । कुतः ? अनुपपदत्वाच्छब्दस्य । न ह्यत्रोपपदं श्रूयते दीर्घाभिरिष्टकाभिर्विषमाभिर्वेति । अतः 'समं स्यादश्रुतत्वादिति' न्यायेन समा एव स्युः । पूर्वस्मिन्नग्नौ दीर्घाश्च सन्ति । अतो विधिभेदाद्वा[2] विकल्पः पूर्वेणाग्निना । नित्यश्चाकामश्रुतेः । अग्निकल्पस्यैव श्रवणं प्रदर्शनार्थम् । आसां श्रुत्यैव दर्शयन्नाह—

Karavinda (Sūtra 4)

एताश्चतस्रश्श्रुतयः इष्टकानां प्रमाणं विदधति । सम्भवाच्च तासां समुच्चयः । पादमात्रयः—पादप्रमाणाः । पादशब्दश्चरणचतुर्थभागादौ वर्तते । इह चतुर्भागवाची । स चतुर्भागोऽणूकादीनां[3] ग्राह्य इत्युत्तरसूत्रे

---

1. वचनात् न युज्यन्ते । 2. विधिभेदात् ।
3. व्णूकानां ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

प्रतिपादयिष्यते । पादप्रमाणाः पादमात्रयः । अरत्निः सकनिष्ठिकः करः । स च पुरुषस्य पञ्चमभागः । वक्ष्यति च पञ्चारत्निः पुरुषः चतुर्विंशत्यङ्गुलयोरत्निरिति । तत्प्रमाणा अरत्निमात्रयः । उर्वस्थि– ऊर्वोरस्थि । अणूकं पृष्ठवंशः । ता ऊर्वस्थिजान्वस्थिनाम्सयोर्नाणूकस्येत्यत्र व्याख्यानात् । पुरुषस्य षष्ठो भाग–उर्वस्थि । चतुर्थो भागोऽणूकः । एतच्च उत्तरसूत्रे स्पष्टं वक्ष्यति । तत्प्रमाणा ऊर्वस्थिमात्रयः । अणूकामात्रयश्च।

आ(ता)सामेवाधिकप्रमाणवशेन संज्ञाविशेषविधानार्थमाह—

Karavinda (Sūtra 5, 6 7 and 8)

अणूकारत्न्यूर्वस्थिशब्दैः तन्मात्रय इष्टका गृह्यन्ते । उपसंहारे पादमात्रीष्टकेति दर्शनात् । संज्ञासु स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशाच्च । किञ्चाणूकादिशब्दैरपीष्टकानां व्यवहारा दृश्यन्ते । 'अणूकाः पञ्चदशभागीयानां स्थाने सन्ध्यन्तराले पञ्चमभागीयास्सपादाःता आत्मनि चतुर्दशभिः पादैर्यथायोगं पर्युपदध्यात्' इत्यादिषु अणूकमात्री चतुर्भागीया तत्संज्ञा भवतीत्यर्थः । पञ्चमभागीयारत्निः–अरत्निमात्री पञ्चमभागीयाख्या । तथोर्वस्थि—उर्वस्थिमात्री षड्भागीयास्या । पादेष्टका—पादमात्री । ननु कथमेतल्लभ्यते षड्भागीयोर्वस्थीति ? तथेति प्रकारातिदेशात् । कथमतिदेशः ? यथारत्निमात्रीसङ्ख्या सन्निकर्षेण स्वपूर्वोक्तारत्निमात्रीप्रमा(णे)णान्यूनानन्तरपरिमाणवचनसंज्ञा स्यादिति तथोर्वस्थिमात्रयपि सङ्ख्या तत्सन्निकर्षेण स्वपूर्वोक्तारत्निमात्री प्रमाणान्यूनानन्तरपरिमाणवचनसंज्ञा स्यादिति । किञ्च षड्भागीयोर्वस्थीति वक्तव्ये तथेत्ययमतिदेशः प्रकृतपुरुषावयवप्रमाणप्रकारसमाप्तिसूचनार्थः । तेनोर्वस्थ्यन्तानामेवावयवप्रमाणपरिमाणत्वं न पादमात्रीणामिति ज्ञायते । अतस्स्ववाक्यसन्निहितत्वात् 'उपधानेऽष्टावष्टौ पादेष्टकाः चतुर्भागीयानां पक्षाग्रयोर्निदध्यात् । सन्ध्यन्तराले पञ्चमभागीयास्सपादाःता आत्मनि चतुर्दशभिः पादैर्यथायोगं पर्युपदध्यात्' इति दर्शनाच्च । अणूकादीनां पादा इह पादत्वेन गृह्यन्ते न चरणादयः । किञ्च श्रुतिदृष्टमपहायाणूकादीनां व्युत्क्रमेण पाठपौर्वापर्ये पूर्वस्य प्रमाणाधिक्यज्ञापनार्थः । तेनोर्वस्थिप्रमाणानामरत्निमात्रीभ्यो न्यूनप्रमाणत्वं पादमात्रीणामणूकारत्न्यूर्वस्थिमात्रीभ्यो न्यूनप्रमाणत्वं च ज्ञापितं भवति । एतच्च सर्वमुक्तं भगवता बोधायनेन–'समचतुरस्राभिरग्निं' चिनुत 'इत्युपक्रम्य तस्येष्टकाः कारयेत् । पुरुषस्य चतुर्थेन पञ्चमेन षष्ठेन दशमेन च' इति वदता । अतोऽणूकादिपादा इह पादत्वेन गृह्यन्ते । ते च तेषामर्धेन ग्राह्याः । अर्धप्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयत इति न्यायात् । अतः

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पञ्चदशाङ्गुलाणूकपादाः द्वादशाङ्गुलारत्निपादाः दशाङ्गुला ऊर्वस्थि-पादाः । तेनेह षड्विधा इष्टकाः । तादृशैः करणैः कार्याः । नन्वणूकादि-शब्दैरासां परिमाणज्ञाने व्यवहारे च सिद्धे किमर्थं महत्यः संज्ञाः क्रियन्ते ? उच्यते-श्रौतानामणूकादिशब्दानां पुरुषचतुर्भागादिमात्रपरिमाणपरत्वज्ञाप-नेन तस्य तस्य पुरुषस्य चतुर्भागादिपरिमाणेरिष्टकानिर्माणार्थम् । तथाहि-लोके द्विविधाः पुरुषाः समाश्च विषमाश्च । तत्र समास्सामुद्रीयाशेषलक्षणो-पेताः । कतिपयैर्विहीना विषमाः । समानामणूकादयः । तदपेक्षया नियत-परिमाणत्वान्मुख्यतया गृहीताः । इतरेषां तु गर्भाधानादिकालस्थितप्राकृता-दृष्टादिवशेन न्यूनाधिकत्वक्राद्यनेकरूपाङ्गतयाऽणूकादिषु चतुर्भागादिनियम-व्यभिचारात्तत्प्रमाणैरुत्पादितानामिष्टकानां उपधानकाले तत्सङ्ख्याकानां तासां तत्र तत्रोपधाने ताभिस्ताभिस्तद्देशपूरणं न्यूनाभिर्वा पूरणम् । भिन्नजातीयानां तत्रत्यानां तत्र तत्र सङ्घट्टनमित्येवमादयो महान्तो दोषा-स्तत्र सम्भविष्यन्तीति । अतश्श्रुतिगताणूकादिशब्दैस्तद्दोषपरिहाराय पुरुषचतुर्भागादयो लक्ष्यन्त इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनायान्वर्था महत्यस्संज्ञाः क्रियन्ते । तेनायमर्थस्संपद्यते-ऊर्ध्वबाहोः पुरुषस्य प्रमाणं गृहीत्वा तस्य चतुर्थेन पञ्चमेन षष्ठेन वा तेषां अर्धेष्टकाः कारयेदिति । अत्र केचिदूर्वस्थ्यरत्नयोरे-कार्थतामिच्छन्ति । तेषां मतेऽग्निकल्पे तथोर्वस्थिशब्दस्यारत्निशब्दस्य वा पृथगुपादानं पुनरुपादानं श्रुतिदर्शनं च सूत्रकारस्य प्रमादकृतमेवावतिष्ठते ।

Karavinda (Sūtra 9)

गतम् । अयमर्थः-चतुर्भागादयः पुरुषचतुर्भागपरिमिताः स्युः । पुरुष-कल्पनानुरूपास्स्युरिति चतुर्भागीयास्त्रिंशदङ्गुलाः पञ्चभागीयाश्चतुर्वि-शत्यङ्गुलाः षड्भागीयाः विंशत्यङ्गुलाः । तासां पादास्तदर्धमिताः पञ्च-दशद्वादशाङ्गुलाश्चेति ।

Sundararāja (Sūtra 1, 2 and 3)

अथैतमेव चतुरस्र प्रकारान्तरेणोपधातुमाह—

अनुपपदत्वं दोर्घादिभिरिति विशेषणाभावः ।

Sundararāja (Sūtra 4)

एषां पादादीनां प्रमाणमाह—

Sundararāja (Sūtra 5)

पुरुषस्य चतुर्भागीया त्रिंशदङ्गुला अणूकमात्रोत्युच्यते ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Sundararāja (Sūtra 6)

चतुर्विंशत्यङ्गुला ।

Sundararāja (Sūtra 7)

तथा तेनैव मार्गेणोर्वस्थि ज्ञातव्यं, तच्च षड्भागीयं विंशत्यङ्गुलम्। केचिदूर्वस्थीत्यपि पञ्चमभागीयामेवाहुः, तदयुक्तम् । 'कुल्मिमात्रोऽरत्नि-प्रादेश ऊर्वस्थीति' भेदेन निर्देशात् । 'इष्टकाः करोति प्रादेशमात्रचोऽरत्नि मात्रच ऊर्वस्थिमात्रच' इति प्रयोगकल्पे पृथग्वचनात् तदूर्वस्थीत्यादिवच-नाच्च । व्यक्तोक्तत्वाच्च बोधायेनेन—'तस्येष्टकाः कारयेत्—पुरुषस्य चतुर्थेन पञ्चमेन षष्ठेन दशमेन' इति ।

Sundararāja (Sūtar 8)

पादश्चाविशेषादणूकादीनां च सर्वासां च भवति ।

Sundararāja (Sūtra 9)

लोके पादशब्दश्चतुर्भागवचनः प्रसिद्धः । क्वचिदेकदेशमात्रे । 'कृच पादः प्रकीर्तित' इति 'ऋचं पादग्रहण' इति ऋक्षु च । वेदे त्वेकदेशमात्रे दृश्यते—'त्रिपदा गायत्री पञ्चपदा पङ्क्तिः सप्तपदा शक्वरी' इति । इह तदुभयं ग्राह्यं । शब्दार्थस्योभयत्र वृत्तेः । अत्र च पादशब्दार्थनिरूपणं क्रियते एक-विधाद्यर्थम् । अस्मिंस्त्वग्नौ चतुर्भागवचनेऽपि पादे न कश्चिद्दोषः ये तु षड्-भागीयान्नेच्छन्ति तेषामेवोपयोगः, अणूकारत्निपादत्वेन दशाङ्गुलाष्टा-ङ्गुलानां ग्राह्यत्वात् ।

उपधानेऽष्टावष्टौ पादेष्टकाश्चतुर्भागीयानां पक्षाग्रयोर्निदध्यात् ॥ (10)

सन्ध्योश्च तद्वदात्मानं षडङ्गुलावेताः ॥ 11)

Kapardi (Sūtra 10 and 11)

उपधानकाले अष्टावष्टौ चतुर्भागीयानां पादेष्टकाः पक्षाग्रयोरुपदध्यात् । अष्टावष्टाविति विशयाः । आत्मानं षडङ्गुलमात्रमवेताः अवगता व्याप्ता इति यावत् । नवाङ्गुलमात्रं पक्षयोः ।

श्रोण्यंसेषु चाष्टौ प्राचीः प्रतीचीश्च ॥ (12)

Kapardi (Sūtra 12)

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

श्रोण्यंसयोश्चतस्रश्चतस्रः । ताः पादाः । प्राचीश्श्रोण्योः । अंसयोः प्रतीचीः[1] । एवं चतुर्भागीयपादा अष्टाचत्वारिंशत् ।

सन्ध्यन्तराले पञ्चमभागीयास्सपादाः ॥ (13)

Kapardi (Sūtra 13)

पक्षसन्ध्योरन्तराले पञ्चमभागीयाः पादसहिताः । मध्ये पादाः । दश प्रतीचीः । तासां दक्षिणतः पञ्चविंशतिः पञ्चमभागीयाः । उत्तरतो विंशतिः । एवं सन्ध्यन्तराले पञ्चपञ्चाशदिष्टकाः उपधेयाः ।

पुच्छे प्रादेशमुपधाय सर्वमग्निं चतुर्भागीयाभिः[2] प्रच्छादयेत् ॥ (14)

Karardi (Sūtra 14)

प्रादेशशब्देन किं क्षेत्रमभिधीयते ? पुच्छे यत्प्रादेशमिति ? अथवा इष्टकाः प्रादेशेन कारिताः ? यदि क्षेत्रमभिधीयेत प्रादेशपङ्क्तिरेवोपधातव्या[3] स्यात् । तथा सति भिद्येताग्निः । इतरस्मिन्पक्षे यथा न भिद्यते तथा प्रादेशेष्टका भवेयुः । प्रादेशमिति जातावेकवचनम् । प्रादेशेष्टकाभिस्सहाणूका न शेरते । शेरते तु पञ्चभागीयास्ताभिस्सह । अतश्चतस्रश्चतस्रः श्रोण्योः पादेष्टकास्त्रयोदश पञ्चमभागीयाः । पूर्वार्धेऽष्टावणूकाः । एवमेकोनत्रिंशत्पुच्छे । अपरे पुनरेवं वर्णयन्ति –यस्य वितस्त्या वर्धनं कृतं तत्रापि चतुरस्रश्रुतिसामर्थ्यात् प्रादेश एवेष्टकाभिर्व्याप्यत इति । एवमर्थं प्रादेशग्रहणमिति । तस्मिन्नपि पक्षे उक्त उपधानक्रमः । सर्वमिति द्वात्रिंशत् । अष्टाविंशतिरात्मन्युक्ताः । पुच्छपूर्वार्धेऽष्टौ ।

पादेष्टकाभिस्संख्यां पूरयेत् ॥ (15)

Kapardi (Sūtra 15)

पञ्चदशभागीयाभिस्सङ्ख्यां पूरयेत् । आत्मनि द्वितीयायां रीत्यां मध्यमां चतुर्भागीयां मध्यमे द्विशतः प्रस्तारः ॥

Kapardi (Sūtra 9, 10, 11 and 12)

उपधानकाले पञ्चदशाङ्गुला अष्टावष्टौ पक्षाग्रयोर्निदध्यात् । पक्षात्मसन्ध्योश्च तद्वदात्मनि षडङ्गुलावेताः । पक्षात्मसन्ध्योश्चाष्टावष्टौ । ताष्षडङ्गुलाश्श्येनात्मनि प्रविष्टाश्श्रोण्यंसेषु च । चकारेण तद्वदित्याकृष्य सामर्थ्याद्विशयाभावः । श्रोण्यंसेषु चतस्रश्चतस्रः । विशेष-

---

1. प्राची श्रोण्यंसयोः प्रतीचीः; 2. पञ्चमभागीयाभिः ।

1. प्रादेशक्षेत्रे प्रादेशपंक्तिरेवोपधातव्या ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

माह—अष्टावष्टौ प्राचीः प्रतीचीश्च । श्रोण्योः प्राचोः अंसयोः प्रतीचीः । ननु अष्टावष्टाविति वीप्सया प्राप्तानां स्थानचतुष्टयनिर्देशे प्रतिस्थानमष्टावष्टौ कथं न स्युः ? उच्यते—'अष्टौ प्राचोः प्रतीचीश्चेति' वचनसामर्थ्यात् प्राचीनां प्रतीचीनां चाष्टत्वमवगम्यते न प्रत्येकं चतस्र एवेति। श्रोण्योःप्राच्यौ रीत्यावंसयोः प्रतीच्यौ । ता एता अष्टाचत्वारिंशत् चतुर्भागीयाः पादास्सन्ध्यन्तराले पञ्चमभागीयास्सपादाः पक्षसन्ध्योर्मध्ये आत्मनि पञ्चमभागीयास्सपादाः सामर्थ्यात् स्वपादैस्सहिता निदध्यात् । अत्र दक्षिणभागे विशयानामुत्तरतः पञ्चविंशतिः पञ्चमभागीयाः । उत्तरभागे विशयानां दक्षिणतो विंशतिः पञ्चमभागीयाः । मध्ये दश प्रदेशाः । एवमेतास्सन्ध्यन्तराले पञ्चपञ्चाशदिष्टकाः ॥

Karavinda (Sūtra 13)

गतमेतत् । पूर्वाग्नौ पुच्छाग्रप्रदेशे पृथग्रीतित्वे भेदप्रसङ्गेन तत्परिहारायायं यत्नः । अत्र तु मूलप्रदेशस्य पृथग्रीतित्वे उपरितनप्रस्तारे वक्ष्यमाणविशयपञ्चमभागोयाविधेर्भेदः प्रसज्येतेति गम्यते । स चापि परिहार्य एव । ततश्चतुर्भागीयाभिरात्मशेषं पक्षशेषं च प्रच्छाद्य पुच्छे तु पूर्वार्धेऽष्टौ चतुर्भागीया उपधाय पश्चार्धे भेदाभावाय पञ्चदश पञ्चमभागीया उपदध्यात् । उक्तं चाभियुक्तैः –

अवाधः क्लृप्तदेशानां स्तारे स्तारे च पूरणम् ।
भेदभावोऽपि चाग्नीनामाचार्याणां परायणाम् ॥

इति । चतुर्भागीयाशब्दो बाहुल्याभिप्रायः । प्रच्छादने प्रच्छादन शब्दस्यापि पूर्वोक्तमेव प्रयोजनम् । अत्र प्रादेशपृथग्रीतित्वे भेदप्रसङ्गात् सर्वाग्नेः प्रच्छादनस्य विहितत्वाच्चतुर्भागीयानां चासम्भवादुक्तानामसम्भवे भेदाभावाय च तत्रतत्रोक्तानामसम्भवे तत्रत्याभिस्सम्भवन्तीभिरन्याभिः प्रच्छादनं कार्यमिति पूर्वमेवोक्तम् । तत्र दक्षिणे पक्षे पादानां मध्ये षोडशचतुर्भागीयाः । उत्तरे च ताष्षोडश । आत्मनि सन्ध्योरन्तरालस्य पुरतः पुरतः पादानां मध्ये चतुर्दश । ताः पश्चिमतश्च पादानां मध्ये चतुर्दश । अष्टौ पुच्छस्य पूर्वार्धे । अपरार्धे पञ्चदश पञ्चमभागीयाः । सन्ध्यन्तराले पञ्चचत्वारिंशत् पञ्चमभागीयाः । पुच्छे पञ्चदश । एवं षष्टिः । पञ्चचत्वारिंशत् पञ्चमभागीयाः तत्र षष्टिरणकाः । षष्टिः पञ्चमभागीयाः । अष्टाचत्वारिंशदणकापादाः । दश पञ्चमभागीयाः पादाः । ता एताष्षडशीतिशतम् ।

अत्र चतुर्दशसङ्ख्या सम्पाद्या । तत्सम्पादनमाह—

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Karavinda (Sūtra 15)

गतम् । आत्ममध्ये पञ्चम्यां रीत्यां उपान्त्यां चतुर्भागीयामुद्धृत्य नव षड्भागीयान् पादानुपदध्यात् । पुच्छश्रोण्योरेकैकां पञ्चमभागीयामुद्धृत्य चतुरस्तत्पादानानुपदध्यात् । एवं द्विशतः प्रस्तारः । आत्मनि प्राच्यो रीतयः । पक्षयोर्दक्षिणोत्तरयोः पुच्छे चोदीच्यो रीतयः ॥

Sundararāja (Sūtra 10)

चतुर्भागीयानां पादेष्टकाः पञ्चदशाङ्गुलाः ॥

Sundararāja (Sūtra 11)

सन्ध्योः पक्षाप्यययोः तद्वत् पक्षाग्रवदष्टावष्टौ ॥
ताश्चात्मानं षडङ्गुलेन प्राप्ताः, नवाङ्गुलेन पक्षौ ॥

Sundararāja (Sūtra 12)

एकैकत्र चतस्रश्चतस्रः, एवं षोडश प्राचीः प्रतीचीरिति पादाः अष्टावित्यत्र वीप्सार्थो द्रष्टव्यः । अथवा अनेन सूत्रेण श्रोण्यंसेष्वष्टावेव विधीयन्ते, 'अन्या अष्टौ पादेष्टकाभिस्संख्यां पूरयेत्' इत्यनेन । सर्वथा तावत् षोडशैवोपधेयाः ।

Sundararāja (Sūtra 13)

पक्षाप्यययोरन्तराले पञ्चमभागीयाः पञ्चचत्वारिंशत् । आसां मध्ये दश प्रादेशपात्र्यः । पादशब्देन च सन्निहितत्वात् पञ्चमभागीयानां पादा उच्यन्ते । तासां पादेष्टकानां दक्षिणतो विंशतिः पञ्चमभागीयाः, उत्तरतः पञ्चविंशतिः, विपरीता वा ॥

Sundararāja (Sūtra 14)

पुच्छाग्रे यत्प्रवृद्धं प्रादेशक्षेत्रं तदुपदध्यात् सामर्थ्याद्दशभिः प्रादेशैः ॥

एवं प्रच्छादिते एकोननवतिशतं (१८९) इष्टका भवन्ति ।

Sundararāja (Sūtra 15)

पुच्छस्यापरार्धे पार्श्वयोश्चतस्रश्चतस्रः पञ्चदशाङ्गुलाः । एवं कृते पञ्चोनद्विशतं भवति । ततः पुच्छस्य पूर्वार्धे पार्श्वयोर्मध्ये तिस्रस्तिस्रः षड्भागीयाः प्राचीरुपदध्यात । एवं द्विशतः प्रस्तारः ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अपरस्मिन्प्रस्तारे पुच्छाप्यये पञ्चमभागीया विशयाः ॥ (16)

Kapardi (Sūtra 15)

द्वितीये प्रस्तारे[1] पुच्छाप्यये पुच्छात्मसन्धौ विशया उभयस्थाः पञ्चमभागीया उपधेयाः ।

ता आत्मनि चतुर्दशभिः पादैर्यथायोगं उपदध्यात् ॥ (17)

Kapardi (Sūtra 17)

तासामेव पादेष्टकाभिः विशयासंसृष्टाभिः चतुर्दशभिरुपदध्यात् । आत्मनि यथा युज्यन्ते । इह षड्भागीयानां करणमुक्तम् । उपधानं नोक्तम् यथा पूर्वत्रार्धेष्टकानां पुरस्ताच्चोपधेयाः[2] पुच्छस्य पूर्वार्धे पार्श्वयोस्तिस्रस्तिस्रः षड्भागीयाः मध्ये चतस्रः । शिष्टे द्वादश चतुर्भागीयाः ।

सर्वमग्निं पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयेत् ॥ (18)

पादेष्टकाभिस्संख्यां पूरयेत् ॥ (19)

Kapardi (Sūtra 18 and 19)

इह पादेष्टकाशब्देन पुरुषस्य पूरयितव्यस्य चतुर्भागकारिका अणूका गृह्यन्ते । पञ्चमभागीयाश्च कृता उपधेया इत्युच्यन्ते । द्वादश चतुर्भागीया आत्मनि । प्रथमा रीतिः पञ्चमभागीयानाम् । द्वितीया रीतिश्चतुर्भागीयानाम् । षष्ठी प्रादेशानाम् । नवमी चतुर्भागीयानाम् । शिष्टे पञ्चमभागीया । एष प्रस्तारो द्विशतः । अत्र केचन याज्ञिकाः अनुपासितगुरवः आचार्याभिप्रायमजानन्तः ऊनाद्द्वय (ह्य) धिकप्रस्तारं कुर्वन्ति । अस्य तु सूत्रकारस्य प्रतिप्रस्तारं पूरयेदिति वदतस्तदनभिप्रेतमेव । यद्येवमभिमतमभविष्यन् । सर्वत्र प्रतिप्रस्तारं सङ्ख्यां पूरयेदिति नावक्ष्यत् । उक्तं च; तस्माद्विशतः प्रस्तारः कर्तव्यः ।

तत्र श्लोकः—

अष्टौ श्रोण्यंसयोश्च स्युः पादाः सूत्रकृतेरिताः ।
तासां मध्ये चतुर्थ्यस्स्युः चतुर्दश चतुर्दश ॥
सन्ध्यन्तराले पञ्चम्यः पादैश्च दशभिस्सह ।
तासां मध्ये दश प्रोक्ताः प्राच्यस्युःशुल्बकर्मणि ॥

---

1. "द्वितीये प्रस्तारे" not in some Mss.
2. पुरस्तादधस्ताच्चोपधेयाः ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अष्टौ पुच्छस्य पूर्वार्धे चतुर्थ्यश्शिष्ठ एव तु ।
द्वितीया नवमी चैव चतुर्थी नाम वात्मनि ॥
उदीच्य एव नित्यं स्युर्मध्याः पञ्चमपादकैः ।
कृताभिश्चतुरस्राभिरणकोविस्त्र्यरत्निभिः ॥
अस्या एव सपादाभिः प्रस्तारो द्विशतः कृतः ॥

इति ॥

Karavinda (Sūtra 16)

द्वितीये प्रस्तारे पुच्छाप्यये एवं पञ्चपञ्चमभागीया उपधेयाः। अविशेषादात्मपुच्छयोस्समं प्रविष्टाः ॥

Karavinda (Sūtra 17)

ता विशयाश्चतुर्दशभिः पादैः प्रकृतत्वात् पञ्चमभागीयानां यथायोगं परितस्सर्वतः उपदध्यात् । विशयानां पुरस्ताद्दश ।

Karavinda (Sūtra 18)

पक्षयोस्त्रिंशत्त्रिंशत्पञ्चमभागीयाः पुरस्तात्प्रभृत्यात्मनि प्रच्छाद्यमाने उदगायताः पञ्चमभागीयानां नव रीतयः । चतुर्दशीयानां पादानां दक्षिणतो द्वे पञ्चमभागीये उत्तरतश्च द्वे । पुच्छे तु यथोक्ताभिः प्रच्छाद्यमाने बहुभेदप्रसङ्गात् षड्भागीया उत्तन्ना अपि न युक्ता इति षड्भागीयास्तिस्रस्तिस्रो विशयानां पश्चात् पुच्छपार्श्वयोः प्रतीचीरुपदधाति "तासां पार्श्वे द्वेद्वे चतुर्भागीये प्रतीच्यौ उपधाय तासां मध्ये तिस्रः षड्भागीयाः प्रतीचीरुपदध्यात् । अपरार्धे चाष्टावणूकेष्टका उपदध्यात् । एवमात्मनि विशयाभिः सह एकोनशत पञ्चमभागीयाश्चतुर्दशप्रादेशाः पक्षयोस्त्रिंशत्त्रिंशत् पञ्चमभागीयाः पुच्छे द्वादश चतुर्भागीया नव षड्भागीयाः । ता एताः षडूनं द्विशतम् । तत्र षट्संख्या सम्पाद्या" ।

Karavinda (Sūtra 19)

अत्र नवपञ्चमभागीयारीतीनां मध्यस्थामेकां पञ्चमभागीयारीतिमुद्धृत्य मध्ये विंशतिप्रादेशेष्टका उदीचीरुपदध्यात् । अत्र चतुस्संख्याऽतिरिच्यते । अतिरेके अधिकप्रमाणोपधानेन सङ्ख्यापूरणस्यान्याय्यत्वादणूकाः पञ्चमभागीयानां स्थान इति परिभाषयाणूकोपधानेन सङ्ख्यापूरणस्य न्याय्यत्वाच्च । ततः प्रादेशरीत्या पूर्वरीतिः यथा संश्लिष्टा भवति तथा कृत्वा पूर्वान्तरीतिमुद्धृत्य तत्राष्टावणूका उपदध्यात् । एवं प्रादेशरीत्याः परितस्तिस्रो रीतीः प्रच्याव्य द्वितीयां रीतिमुद्धृत्याष्टावणूका

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

उपदध्यात् । एवं द्विशतः प्रस्तारः । अत्र केचित्—प्रथमे प्रस्तारे पुच्छाग्रे दशप्रादेशानुपधाय पादेष्टकाश्चानादृत्य पञ्चदशभागीयाभिस्सङ्ख्यां पूरयन्ति । भेदमपि सहन्ते । प्रथमेऽपि प्रस्तारे सन्ध्यन्तरालेऽणूकास्तत्पादाश्चोपदधाति । तथोपधाने प्रयोजनं मृग्यम् । केचित्तु प्रच्छादनकाले सङ्ख्यापूरकाणां स्थानमवशिष्य प्रच्छाद्य संख्यापूरका उपदधति । तत्र तु सूत्राञ्जस्यमस्ति वा नवेति चिन्त्यम् ॥

तत्र श्लोकाः ।

ऊर्वस्थिशब्दसंयुक्ता श्रुतिर्मुख्यात्र या कृता ।
आचार्येणैव सूत्राणां षड्भागीया कृते तु सा ।
आख्यातमर्थं चाचार्यैस्तथोर्वस्थीति सूत्रितम् ।
षड्भागीयापदं तद्वदप्यन्यैस्सूत्रितं परैः ।
हिरण्यकेशिनां शुल्बे तथोर्वस्थीति सूत्रितम् ।
व्याख्यातारोऽपि तत्रैतत् षड्भीगायापरं विदुः ।
बोधायनश्च भगवान् समे तु चतुरस्रके ।
तुर्यपञ्चमषष्ठैश्च सपादैः करणं व्यधात् ।
उर्वस्थिनामधेयानामुपदेशबलादिह ।
प्रच्छादितानामाभिस्तद्बाधस्सूत्रकृतेष्यते ।
अरत्नयोऽप्यणूकाश्च छादने स्युर्विपर्ययात् ।
पूर्वस्मिन्नपरस्मिश्च प्रस्तारे संभवो न हि ।
न पञ्चदशभागीया श्रूयते त्र द्वितीयके ।
श्रूयन्ते तास्तु पूर्वाग्नौ न तत्पूर्वो द्वितीयकः ।
प्रकृतित्वाद्द्वयोरग्नयोः नित्यत्वाच्च द्वयोरपि ।
अतस्तासां द्वितीयेऽग्नौ कथं प्राप्तिर्विमृश्यताम् ।
किंतु तासां तु यत्कार्यं तत्राणूकास्तु बोधिताः ।
प्रथमाग्नेरतोऽन्यत्र तत्स्थाने स्युरणूकिकाः ।

ये त्वत्र पञ्चदशभागीयाभिस्संख्यापूरणं कुर्वन्ति ते किमुपदेशतो वा प्राप्तं मन्वते ? अतिदेशतो वा ? उभयथापि न युज्यते । द्वयोः प्रकृतित्वात् प्रकृतिविकाराभावाच्च । नन्वणूकाः पञ्चदशभागीयानां स्थान इति वचनसामर्थ्यात्तासां प्राप्तिर्भविष्यति ॥ इति चेन्न; पञ्चदशभागीयानां स्थान इति वचनं तत्कार्ये संख्यापूरणोऽणूकानां प्रापकम् ।न तु संख्यापूरणमात्रे तासामप्युपधायकम् । तस्माच्चिन्त्यमिदम् । कथमर्थमिदमाचार्येणोक्तं ? उच्यते—उपधीयमानानामिष्टकानां संख्यायास्स्थाने । न च प्रस्तारे संख्यासम्पत्तौ यदीष्टकाभेदादवयवभेदःस्यात् स मर्षणीय इति

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

मन्यमानेनोक्तम् । तदेतद्द्वितीयश्येने प्रतिपादयिष्यते । केचित्तु याज्ञिका न्यूनाधिकप्रस्तारमग्नौ कुर्वन्ति समुदाये संख्यासम्पत्तिं मन्यमानाः। तदयुक्तम्। पञ्चदशप्रभृतिभिः प्रस्तारैः सहस्रादिसंख्यायां सम्पाद्यमानायां विशेषाश्रवणे 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इति प्रस्ताराणां द्विशतत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । रथचक्राग्नौ तस्य करण्या द्वादशेनेत्यादिना द्विशतानामेवोत्पादनाच्च। ननु यत्र यत्र प्रस्तारे पूरयेदिति वचनान्तरमस्ति तत्र प्रस्तारे संख्यापूरणमस्तु। तद्यत्र नास्ति तत्र समुदायसंख्या पूरणसंख्या इतरथा पूरणवचनस्यानर्थक्यप्रसङ्गात्। उच्यते—न तत्रानर्थक्यप्रसङ्गः । कथं ? तत्र हि न्यायप्राप्तं संख्यापूरणं तत्साधनत्वेन पञ्चदशभागीयानां विधानात् । यदि सर्वे प्रस्तारा द्विशताः किमर्थमेष द्विशतः प्रस्तार इत्युच्यते ? सिद्धे सत्यारम्भमात्रोद्देशेन सर्वेषां प्रस्ताराणां द्विशतत्वसम्पादनार्थम्। यथैकविधप्रस्तारो द्विशतः एवमन्येऽपि सर्वे प्रस्तारा द्विशतसङ्ख्याः कार्याः । पूरणवचनाभावेऽपीति न्यायप्राप्तमेवार्थं अनुवादेन द्रढयितुमयं यत्नः। तस्मात्सर्वे प्रस्तारा द्विशताः कार्या इति न न्यूनाधिका इति सिद्धं सर्वप्रस्ताराणां द्विशतत्वम् । प्रकृतिभूतस्सप्तविध उक्तः। इदानीं नित्या विकृतय उच्यन्ते—एकविधेति । एकविधादीनां षड्विधपर्यन्तानां षण्णामग्नीनां तस्य तस्याग्नेः करणीनां द्वादशभागेन त्रयोदशभागेन च इष्टकाः कारयेत् । अत्रैकविधस्य करणी शतं विंशति (120) अङ्गुलयः। द्विविधस्य एकोनसप्ततिशतं अङ्गुलयः चतुर्विंशतितिलाश्च। ($169\frac{24}{54}$) त्रिविधस्य द्वे शते सप्ताङ्गुलयः एकोनत्रिंशत्तिलाश्च ($207\frac{29}{54}$) चतुर्विधस्य द्वे शते चत्वारिंशच्चाङ्गुलयः (240) पञ्चविधस्य द्वे शते षष्ठिरङ्गुलयः एकादश तिलाश्च ($260\frac{11}{54}$) षड्विधस्य द्वे शते त्रिनवतिरङ्गुलयः एकत्रिंशत्तिलाश्च ($293\frac{31}{54}$) । एतासां करणीनां सर्वतो द्वादशेनैकं करणम्। सर्वतस्त्रयोदशेनैकं करणम्। तयोः पादेष्टकानां करणं चकारादर्धेष्टकानामपि षड्विधं नवविधं वा करणम्। उपधानमुच्यते—अभितः पादास्तिस्रो रीत्यो द्वादश्यः। ततः पञ्चरीत्यस्त्रयोदश्यः। तत एका त्रयोदशीपादाः। तत एका त्रयोदश्यः। ततस्त्रिस्रोऽभितः पादा द्वादश्यः इति त्रयोदश रीत्यः। तत्र द्वितीयायां रीत्यां द्वादश्यां चतुर्थीमष्टमीं चेष्टकामुद्धृत्य द्वेद्वेऽर्धेष्टके उपदध्यात्। तत्रैव चोपान्त्ये उद्धृत्य चतस्रोऽर्धेष्टकाः। द्विशत एव प्रस्तारः । द्वितीये प्रस्तारे द्वे रीत्यौ त्रयोदश्यः। तत एका त्रयोदशीपादा। तत एकाऽभितः पादा त्रयोदश्यः । ततश्चतस्रो रीत्यो द्वादश्यः। तत एकाऽभितः पादा द्वादश्यः । ततस्तिस्रो रीत्यस्त्रयोदश्यः इति त्रयोदश रीत्यः। अत्र मध्यमायां वा षडुद्धृत्य पादा उपदध्यात् । प्रस्तारो द्विशतः। अथवा प्रथमप्रस्तारे द्वादशभिःद्वितीयस्त्रयोदशभिस्तथोच्यते। कृत्स्नद्वादशी पक्षे दीर्घा पादेष्टका अर्धेष्टकाश्च तत्रतत्र प्रथमप्रस्तारे प्राच्य-

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

स्सप्तदश रीतयः । तास्सर्वा द्वादशेष्टकाः । तासां सर्वासां दक्षिणा अर्धेष्टकाभिः । ततस्तिस्रो द्वादशीभिः । तत एका पादाभिः तत एका अर्धाभिः । तत एका पादाभिस्ततस्तिस्रो द्वादशीभिस्तत एका पादाभिस्तत एकार्धाभिः । तत एका पादाभिस्ततस्तिस्त्रो द्वादशीभिः । अन्त्यार्धाभिरेवं सप्तदश रीतयः । तत्र पञ्चमीषष्ठीसप्तमीनां रीतीनामन्त्यास्तिस्र उद्धृत्य एकां द्वादशीमुपदध्यात् । अथैकादशीद्वादशीत्रयोदशीनामन्त्याः तिस्र उद्धृत्य एकादशीमुपदध्यात् । एवं द्विशतः । यद्द्वितीयं त्रयोदशभिरुदीच्यो रीतयश्चतुर्दश तासां प्रथमार्धाभिर्द्वादशीत्रयोदशीभिरन्त्यार्धाभिः ताश्चतुर्दश रीतयः । एवं द्वादशशतमिष्टकाः । तत्र पूर्वार्धे त्रयोदशीः षडुद्धृत्य चतुर्विंशतिं पादा उपदध्यात् । एवं द्विशतः । यदि सर्वे प्रस्तारा द्वादशीभिः तदा पूर्वोक्तप्रकारेण प्रथमं प्रस्तारममुपधाय द्वितीयप्रस्तारत एव रीतीरुदीचीरुपदध्यात् । एष द्विशतः । यदि सर्वे त्रयोदशीभिः, तदा द्वितीयप्रस्तारोक्ता रीतिः प्रथमे प्रस्तारे प्राचीरुपधाय पश्चार्धे त्रयोदशीरुद्धृत्य पादा उपधायापरस्मिन् प्रस्तारे ता उदीचीरुपदध्यात् । एष द्विशतः । यद्येकत्र त्रयोदशान्यतो द्वादश तदा प्रागायता इष्टका उदीच्यःत्रयोदश रीतयः । ताषष्ट्पञ्चाशच्छतं च पूर्वस्यां रीत्यां पञ्चम्यां चाष्टावष्टावुद्धृत्याष्टाविंशतिं पादाः द्वे द्वे चार्धे । द्वितीये प्रस्तारे ता एव प्राच्यो रीतयः । यत्र दक्षिणतः उत्तरतश्चाष्टावष्टावुद्धृत्य पूर्ववत् पादा अर्धाश्चोपदध्यादेवं द्विशतः । एवमेव प्रउगादिष्वपि करणानि द्वादशभागीयाभिस्त्रयोदशभागीयाभिर्वा यथायोगमुपधाय पादेष्टकाभिरर्धेष्टकाभिश्च सङ्ख्यां पूरयेत् । अलमतिप्रसङ्गेन ॥

Sundararāja (Sūtra 16, 17 18 and 19)

उभयत्र प्रादेशमात्रमविशेषात् । ततः पुरस्ताद्दश प्रादेशाः पार्श्वयोर्द्वौद्वौ ।

आत्मनि विशयाभिस्सह उदीच्यो दश रीतयः, तासां द्वितीयां नवमीं चतुर्थीभिरुपदध्यात्, षष्ठीं प्रादेशैः । आत्मशेषे पक्षयोश्च पञ्चमभागीयाः । पुच्छस्यापरार्धे पार्श्वयोर्मध्यतो नव षड्भागीयाः प्राच्यः । पुच्छशेषे द्वादशाणूकाः । एवं द्विशतः प्रस्तारः ।

व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥ (20)

Kapardi (Sūtra 20)

गतमेतत् ।

क्रत्वर्थेनोपादीयमानानामेकविधादीनां पक्षपुच्छत्वं प्रतिपादितम् । तथा तेषामुपधानविधिः कथं भवतीत्युच्यते—

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

एकविधप्रभृतीनां करणीनां द्वादशेन त्रयोदशेनेतीष्टकाः कारयेत् ॥ (21)

Kapardi (Sutra 21)

करणानां द्वादशेन त्रयोदशेन कृतैस्समचतुरस्रैः इष्टकाः कारयेत् । सर्वतो द्वादशेनैकं करणं सर्वतस्त्रयोदशेन द्वितीयम् ।

पादेष्टकाश्च ॥ (22)

व्यत्यासं चितुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥ (23)

Kapardi (Sutra 22 and 23)

पादेष्टकाश्च द्वादशविधास्त्रयोदशविधाश्चार्धेष्टकाश्चेति[1] शुल्बान्तरम् । अस्माकमपि प्रउगेऽर्धेष्टकाः कार्याः । एकविधादिष्वपि यदि प्रथमप्रस्तारो द्वादशभिः द्वितीयस्त्रयोदशभिरित्यस्मिन्पाक्षेऽर्धेष्टकाः कार्याः । इतरथा सङ्ख्या न पूर्यत एव । तत्र श्लोका :—

द्विविधे मानिका[2] रज्जुस्सप्तत्या च शतेन च ।
अङ्गुलीनां मिता सा स्यादूनाग्नेर्दशभिस्तिलैः ।
त्रिविधे मानिका[3] रज्जुरष्टोत्तरशतद्वयम् ।
षड्भिरेव तिलैरूना गणकैः परिकल्पिता ॥
विधस्यापि चतुर्थस्य मानिका रज्जुरुच्यते ।
मिता शतद्वयेनाथ चत्वारिंशाधिकेन च ॥
विधस्य पञ्चमस्येयमष्टषष्टिश्शतद्वयी ।
एकादशतिलैर्युक्तां मानिकां गणका विदुः ॥
चतुर्भिश्च नवत्या च शताभ्यां च मिता भवेत् ।
त्रिभिरेव तिलैरूना षड्विधस्य विधानिका ॥

उपधानेऽभितः पादास्तिस्रो रीत्योऽथ द्वादश्यः । ततः पञ्च त्रयोदश्यः । तत एका त्रयोदशी पादरीतिः । तत एका त्रयोदशी ततस्तिस्रोऽभितः पादा रीत्यां द्वादश्यः । द्वितीयस्यां[4] एका चतुर्थी च तेभ्योऽन्योऽष्टमी । एष प्रस्तारः । अपरस्मिन् प्रास्तारे द्वे रीत्यौ त्रयोदश्येका त्रयोदशी पादा[5] तत एकाभिहितपादा त्रयोदशी । ततश्चतस्रो द्वादश्यः । अथ मध्यमाष्षडिष्टकाः चतुर्भेदाः, एष द्विशतः प्रस्तारः ॥

---

1. द्वादशपादास्त्रयोदशपादाश्चार्धेष्टकाश्चेति ।
2-3. मात्रिका ।
4. द्वितीयायां नित्यमेका त्रयोदशी । द्वादशी च चतुर्थी च । तेभ्योऽन्योऽष्टमी ।
5. त्रयोदश्योरेकादशी ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

व्यत्यासमिति—गतमेतत् ॥

एकविधप्रभृतीनां प्रथमाहारेण द्वितीयेन तृतीयेनेति योयुज्येत सर्वेषां यथाश्रुतिसंख्या तथोर्ध्वप्रमाणम् ॥ (24)

Kapardi (Sūtra 24)

एकविधप्रभृतीनां षड्विधपर्यन्तानां सर्वेषां प्रथमाहारे द्वितीयाहारे च यथा सङ्खचाः श्रूयन्ते । किमुक्तं भवति ? यदि प्रथमाहारस्सहस्रसङ्खचा जानुदध्नता च । अथ द्वितीय एते युक्ता एव । ते धर्माः सप्तार्धस्वरूपयुक्ता एवेति । तच्च वचनं[1] सप्तार्धप्रकृतित्वज्ञापनार्थम् ॥

Karavinda (Sūtra 20 ,21, 22 and 23)

गतं । विकृतिषु पुनर्व्यत्यासे वचनं किमर्थम् ? उच्यते—प्रकृतौ चितीनां प्रस्ताराणां च वैषम्यात् किमयं व्यत्यासः प्रस्तारधर्मः चितिधर्म इति कस्यचित्सन्देहस्स्यात् । विकृतौ तु द्विप्रस्ताराश्चितय इति प्रस्तारयोर्वैषम्येणायं व्यत्यासः कस्य धर्म इति सन्देहे यावन्तः प्रस्तारास्तावतो व्यत्यस्य चिनुयात् भेदाभावाय । व्यत्यासस्य प्रस्तारधर्मताप्रतिपादनाय पुनर्वचनं व्यत्यासस्य ।

Karavinda (Sūtra 24)

एकविधप्रभृतिषड्विधपर्यन्तानां प्रथमाहारः प्रथमप्रयोगः यो युज्येत भृशं युक्तो भवति । यथाश्रुतिसङ्खचा श्रुत्युक्तेन प्रकारेण सङ्खचा सहस्रादिः यथा भृशं युज्यते तथोर्ध्वप्रमाणं जानुदध्नादि च यो युज्येतेति च सम्बन्धः । एकविधप्रभृतिषड्विधपर्यन्तानां सर्वेषां प्रथमाहारेण द्वितीयाहारेण तृतीयाहारेण 'साहस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः' इत्याद्याः श्रूयमाणाः साहस्रादिसङ्खचाजानुदध्नादिपरिमाणाश्चैतेषु सम्पाद्यतयोपदिश्यन्ते । एतेन एकविधस्य प्रकृतित्वे द्विविधादीनां तत्प्रकृतित्वे च साहस्रादिसङ्खचाजानुदध्नादि परिमाणत्वं सिद्धं भवति । एकविधादयोऽपि नित्या एव अकामसम्बन्धात् । प्रकृतयो विकृतयश्च नित्या अक्ताः । इदानीं काम्याः प्रउगादय उच्यन्ते । काम्या गुणविकाराः गुणशास्त्रत्वात् । नित्यस्य सप्तविधाग्नेर्विकाराःप्रउगाद्याकृतिविशेषेण गुणेन विकृताः । कुतः ? गुणशास्त्रत्वात् । गुणं शास्ति विदधातीतिगुणशास्त्रम् । 'प्रउगचितं चिन्वीत' इति वक्ष्यमाणं वाक्यं प्रउगस्याग्नेश्चयनमनूद्य तत्र भ्रातृव्यापनोदनफलार्थं प्रउगाद्याकृतिविशेषं गुणं विधत्ते तस्मात्काम्याः प्रउगादयः । गोदोहनादिवन्नित्यस्याग्नेर्गुणविकाराः न नित्याः नैव प्रकृतय इति ।

1. कल्पवचनम् ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Sundararaja (Sutra 23)

'सन्ध्यन्तराले पञ्चमभागीयास्सपादाः' इत्यस्यापरा व्याख्या पादशब्देन प्रस्तुता एवाणूकापादा गृह्यन्ते। प्रस्तुताश्च पादा अष्टसंख्या इति तथैवेह ग्राह्याः। तत्रैवमुपधानम्—प्रथमे प्रस्तारे सन्ध्यन्तराले पार्श्वयोस्त्रिंशदङ्गुलं परिशिष्य मध्यमे पञ्चत्रिंशत्पञ्चमभागीयाः, परिशिष्टयोस्त्रिंशदङ्गुलयोः पश्चात्पुरस्ताच्च द्वे द्वे पञ्चदशाङ्गुले उदीच्यौ, मध्ये तिस्रस्तिस्रोऽणूकाः, पञ्चमीभिः पूरयितुमशक्यत्वात्पुच्छस्य पार्श्वयोः पुरतष्षट्षट्पञ्चदशाङ्गुलाः। पुच्छशेषे त्रयोदशाणूकाः, एवं कृते अष्टोनद्विशतं भवति। पुच्छमध्येऽणूकामेकामुद्धृत्य दशाङ्गुला नवोपदध्यात्। आत्मनि द्वितीये मध्ये वा मन्त्रोपधानसौकर्यार्थम्। एवं द्विशतः प्रस्तारः। अपरस्मिन् पुच्छवर्जं यथासूत्रमेवात्मनि प्राच्यो दश रीतयः। तत्र दक्षिणस्यां मध्ये पञ्चमीं निधाय ततः प्राक्पश्चाच्च द्वे द्वे प्रादेशमात्र्यौ। एवमुत्तरस्यां पुच्छस्यापरार्धे पार्श्वयोर्मध्ये च तिस्रस्तिस्रष्षड्भागीयाः प्राच्यः, पुच्छशेषे द्वादशाणूकाः। ये तु षड्भागीया नेच्छन्ति तेषामपि पुच्छवर्जमेवोपधानम्। तत्र पुच्छे प्रादेशमुपधायेत्यस्य प्रादेशेष्टकामुपधायेत्येवं वर्णयन्ति। अन्यथा भेदप्रसङ्गात्। प्रादेशाश्चतुर्भागीयाभिस्सह न शेरत इति सामर्थ्यात् पञ्चमभागीयानामाक्षेपः। तत्रैवमुपधानम्—पुच्छस्य पूर्वार्धे पार्श्वयोश्चतस्रः पञ्चदशाङ्गुलाः। मध्ये षडणूकाः। अपरार्धे पञ्चदश पञ्चम्यः। पुच्छाग्रे मध्यमा अभितो द्वे उद्धृत्याष्टौ प्रादेशेष्टका उपधेयाः। एवमष्टोनद्विशतं भवति। ततः पूर्ववदेकां चतुर्थीं पञ्चमीं वोद्धृत्य दशाङ्गुला वाऽष्टाङ्गुला वोपदध्यात्। द्विशतः प्रस्तारः। द्वितीये प्रस्तारे पुच्छे षोडशाणूकाः, आत्मन्युत्तरस्यां रीत्यां चतसृभ्यः पञ्चमीभ्यः प्राक्तिस्रोऽष्टाङ्गुला उदीच्यः तत एका पञ्चमी। ततस्तिस्रोऽष्टाङ्गुलाः। तत एका पञ्चमी। ततस्तिस्रोऽष्टाङ्गुलाः। ततस्तिस्रः पञ्चम्यः। दक्षिणारीतिः पूर्ववदेव। द्विशतः प्रस्तारः। एवं सारत्निप्रादेशस्योपधानमुक्तमाचार्येण। तद्रहितस्योच्यते—पक्षाग्रयोस्तिस्रस्तिस्रोऽणूकाः। तासां पश्चात्पुरस्ताच्च द्वे द्वे पञ्चदशाङ्गुले। एवमन्ययोरप्यात्मानं प्रादेशेनोपेताः पार्श्वयोः षट्षट् प्रादेशाः। पक्षशेषे पञ्चम्यः। सन्ध्यन्तराले चत्वारिंशत्पञ्चमभागीया आत्मशेषः पूर्वोक्तवदेव। पुच्छस्य पूर्वार्धे पार्श्वयोरष्टौ पञ्चदशाङ्गुलाः, मध्ये षडणूकाः अपरार्धे। षड्भागीयाभिरुदीच्यस्तिस्रो रीतयः। तासु पूर्वस्यां पार्श्वयोर्द्वेद्वे दशाङ्गुले। पुच्छस्य पूर्वार्धे षड्भागीया अष्टादश। अपरार्धे पृष्ठ्यामभितः पञ्चम्यावुद्धृत्य अष्टौ पादेष्टका उपदध्यात्। आत्मनि पूर्वरीतौ मध्ये पञ्चमीं निधायाभितश्चतस्र. पादेष्टका उपदध्यात्। एवं द्विशतः प्रस्तारः। अथात्रापि षड्भागीयामनिच्छतां पुच्छस्य पार्श्वयोः पुरतष्षट्षट् पञ्चदशाङ्गुलाः। पुच्छशेषे त्रयो-

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

दशाणूकाः । पक्षाग्रयोश्चतस्रश्चतस्रोऽणूकाः । शेषं पूर्वोक्तवदेव । एवं कृते चतुरशीतिशतमिष्टका भवन्ति । तत्रात्मनि पृष्ठ्यान्ते चतुर्थ्यां पञ्चम्यावुद्धृत्याष्टादशाङ्गुला अष्टाङ्गुला वोपदध्यात् । द्विशतः प्रस्तारः । अन्यस्मिन् प्रस्तारे पुच्छाप्यये पञ्चमभागीया इत्यादि यथासूत्रम् । आत्मनः पूर्वरीतिः पूर्वोक्तवत् । पुच्छस्य पूर्वार्धेऽष्टावणूकाः अपरार्धे पञ्चम्यावुद्धृत्याष्टाङ्गुला उपदध्यात् । द्विशतः प्रस्तारः । एवमुपाधनस्यानेकप्रकारा उक्ताः । तत्र युक्ततरः प्रकारो विद्वद्भिरादरणीयः । सर्वेष्वेव प्रकारेषु पुच्छाप्यये पक्षाप्यये वा अन्यतरत्र विशया इष्टका उपधीयन्त इत्यनुसन्धातव्यम् ॥

Sundararāja (Sūtra 21 and 22)

व्यधिकरणषष्ठ्यौ । एकविधप्रभृतीनां षड्विधपर्यन्तानां याः करण्यः तासां द्वादशेन त्रयोदशेनेति समचतुरस्रा इष्टकाः कारयेत् पादेष्टकाश्च । ताश्चतुर्भागीया नवम्यश्चेति द्विविधाः । तत्र श्लोकाः—

अङ्गुल्यो विंशतिशतं करण्येकविधे भवेत् ।
द्विविधे सप्ततिशतं ज्ञेयं दशतिलोनितम् ॥
त्रिविधे द्वे शते चाष्टौ चाङ्गुल्यष्षट्तिलोनिताः ।
चतुर्विधस्य करणी चत्वारिंशच्छतद्वयम् ॥
अष्टषष्टिः पञ्चविधे सैकादशतिले शते ।
षड्विधे त्रिशतात्त्याज्याष्षडङ्गुल्यस्तिलावपि ॥

एकविधस्य तावत् करण्या द्वादशेन दशाङ्गलेनैकं करणम् । तदर्धेन पञ्चाङ्गुलेन द्वितीयं पादेष्टकारूपम् । तृतीयेन च सैकादशतिलेन त्र्यङ्गुलेन तृतीयम् । सा नवमीत्युच्यते । एव त्रयोदशेन साष्टतिलेनवाङ्गुलेनैकम् । तदर्धेन तत्पाद्याः । चतुरङ्गुला सैकविंशतितिला । तृतीयेन च नवमी त्र्यङ्गुला सतिलत्रया । एवं द्विविधादिषु द्रष्टव्यम् ।

Sundararāja (Sūtra 23)

तत्र प्रस्तारयोरनुक्तत्वात् द्वादशीत्रयोदशीनामेव सावयवानां प्रस्तारेष व्यत्यासः । द्वादशीभिस्सावयवाभिरेकः प्रस्तारः त्रयोदशीभिरपर इति । संकलितोपधानं तु न भवत्यवचनात् एतदतिदिष्टप्रउगचित्यसम्भवाच्च । तत्र प्रथमे प्रस्तारे अग्निमध्ये नवद्वादशीना नवम्यश्चतुरस्रीकृताः । ताः परितष्षष्टिः पाद्याः । ताः परितोऽष्टाविंशतिशतं द्वादश्यः । उत्तरांस एकामुद्धृत्य चतस्रः पाद्याः । द्विशतः प्रस्तारः । अपरस्मिन् त्रयोदशभिः प्रच्छादिते

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

नवषष्टिशतमिष्टका भवन्ति । अग्निमध्यस्थमुद्धृत्य चतस्रः पाद्याः । प्रतिकोणं चतस्रश्चतस्रः पाद्याः । पृष्ठ्यायां पश्चात्पुरस्ताच्चैकैकामुद्धृत्य नवनव नवम्यः । द्विशतः प्रस्तारः ।

Sundararāja (Sūtra 24)

एकविधादीनामपि सहस्रादिसङ्ख्या । ऊर्ध्वप्रमाणं च जानुदघ्नादि-सप्तविधादिवद्भवत्येव । क्षेत्रापचयेऽपि संख्योर्ध्वप्रमाणयोर्नापचय इत्यर्थः ॥

इति एकादशः खण्डः

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अथ द्वादशः खण्डः

काम्या गुणविकाराः गुणशास्त्रत्वात् ॥ (1)

Kapardai (Sūtra 1)

काम्याः प्रउगादयः गुणेन विकृताः—किमुक्तं भवति ? गुणफला सिद्धिर्नाग्नेः। कुतः ? गुणशास्त्रत्वात्। शास्तीति शास्त्रम्। गुणोऽत्र शिष्यते नाग्निः। तस्माद्गुणशास्त्रत्वात् गोदोहनादिवद्गुणफलान्येतानि ॥

प्रउगं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति विज्ञायते ॥ (2)

Kapardi (Sūtra 2)

प्रउगः शकटपूर्वभागः। तदाकारं चिन्वीत भ्रातृव्यवान्-यस्य बहवः भ्रातृव्याः स एवं चिन्वीत।

यावानग्निस्सारत्निप्रादेशो द्विस्तावतीं भूमिं चतुरस्रां कृत्वा पूर्वस्याः करण्या अर्धाच्छ्रोणीं प्रत्यालिखेत् ॥ (3)

सा नित्या प्रउगम् ॥ (4)

करणानि चयनमित्येकविधोक्तम् ॥ (5)

Kapardi (Sūtra 5)

एतच्च वचनं सप्तार्धस्य प्रकृतित्वज्ञापनार्थम्। पञ्चदशभिरङ्गुलैर्नवभिश्च तिलैः अन्तरा[1] चतुः पुरुषा रज्जुः द्विस्तावतीं करोति। तथा चतुरस्रं विहृत्य सूत्रोक्तेन मागण श्रोणीं परिलिखेत्। करणानि च कारयेत्। द्वादशेन त्रोदशेन सपादेन च प्रउगाकारः ॥

प्रउगा इष्टकाः कारयेत् ॥ (6)

Kapardi (Sūtra 6)

चतुः पुरुषारत्निना च पञ्चदशभिरङ्गुलैस्तिलैरेकविंशत्या परिमिता रज्जुरीषामात्री भवति वाक्षयोः प्रमाणम्। तस्या द्वादशेन च त्रयोदशेन च

1. तिलैः ऊना अन्तरा चतुष्पुरुषा रज्जुः द्विस्तावतीं भूमिं करोति।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

करणानि च कारयेत्। द्वादश्या प्रथमे प्रस्तारे प्रउगमुख्यः। चतुष्षष्टिः पादेष्टकाः चतस्रश्चतस्रश्श्रोण्योः। एवं चतुर्विंशोत्तरं शतं।[1] चतस्रोऽर्धेष्टकाश्श्रोण्योरेव। अन्यस्मिन् प्रस्तारे त्रयोदश्यः श्रोण्योःपादाश्चत्वारिंशत् द्वावर्धौ अष्टपञ्चाशदधिकशतं त्रयोदश्यः। प्रस्तारो द्विशतः। एवं व्यत्यासं चिनुयात् तत्र श्लोकाः—

एकोनविंशत्यरत्निभिरङ्गुलीभिस्सहाष्टभिः।
तिलानां पञ्चविंशत्या मिता पश्चाद्विमानिका॥
एकविंशत्यरत्निभिरङ्गुलीनां त्रिपञ्चकैः।
तिलानामेकविंशत्या मिता त्वेका विमानिका॥
कुर्वन्ति प्रउगमग्निमेतास्तिस्रस्समीकृताः।
आसामेव यथासूत्रं करणानि प्रकल्पयेत्॥

Karavinda (Sūtra 2)

प्रउगः शकटस्य पूर्वभागः। तदाकृतिमग्निं चिन्वीत। भ्रातृव्यवान्भ्रातृव्यैश्शत्रुभिर्बाध्यमानः। तेन भ्रातृव्यान् प्रणुदत एव॥

Karavinda (Sūtra 3 and 4)

यावानरत्निप्रादेशाभ्यां सहितस्सप्तविधः तावद्द्विगुणां समचतुरस्रां भूमिं कृत्वा तस्य चतुरस्रस्य पूर्वस्याः करण्या मध्यादारभ्य श्रोणी प्रत्यक्णया लिखेत्। सप्तार्धविधस्य द्विस्तावती भूमिः पञ्चदशपुरुषाः। तस्याः करणी त्रयःपुरुषाश्चतुरधिकशताङ्गुलयः पञ्चविंशतितिलाश्च। तयाऽपरेण यूपावटदेशं सञ्चरमवशिष्यानुप्रष्ठ्यं समचतुरस्रं विहृत्य पूर्वस्याः करण्या अर्धाच्छ्रोणी प्रत्यालिखेत्। सा भूमिस्सप्तविधपरिमितप्रउगाकृतिर्भवति।

Karavinda (Sūtra 5 and 6)

अत्र करणी करणीनां द्वादशत्रयोदशकृतानि। ताभिश्चयनं प्रस्तारव्यत्यास इत्येवमाद्येकविधवत् ग्राह्यमित्यर्थः। विशेषस्तु प्रउगा इष्टकाः कारयेत्। करणानि प्रउगाकृतीनि भवेयुः। ता द्वादशत्रयोदशभागीयाः पादा अर्धाश्च प्रउगाकारा ग्राह्याः। चत्वारः पुरुषा एकोनचत्वारिंशदङ्गुलयः एकविंशतितिलाश्च प्रउगस्यैषा मात्रा। सा प्रउगस्य पार्श्वमानी। तस्याः द्वादशेन त्रयोदशेन च करणानि कारयेत्। पादा अर्धाश्च द्वादश भागीयानामष्टत्रिंशदङ्गुलयः पञ्चविंशतितिलाश्च। एषामात्री तन्मुखम्।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पार्श्वमान्यौ त्रिउत्वारिंशदङ्गुलयः दशतिलाश्च । अर्धेष्टकानामेका पार्श्वमानी । सैव अन्या अष्टत्रिंशदङ्गुलयः पञ्चविंशतितिलाश्च । एकोनविंशतिरङ्गुलयोऽर्धत्रयोदशतिलाश्च मुखम् । पादेष्टकानामेकोनविंशतिरङ्गुलयः द्वाविंशतितिलाश्च एकं मुखं । पार्श्वमान्यावेकविंशतिरङ्गुलयः द्वाविंशतितिलाश्च । अथ त्रयोदशभागीयानां तासां पञ्चत्रिंशदङ्गुलयः पञ्चविंशतितिलाश्चैकं मुखम् । पार्श्वमान्यौ तिलोनचत्वारिंशदङ्गुलयः । अर्धेष्टकानामपि सैवैका पार्श्वमानी । अन्याः पञ्चत्रिंशदङ्गुलयः पञ्चविंशतितिलाश्च । सप्तदशाङ्गुलयः एकोनत्रिंशत्तिलाश्च तिलार्धाश्चैकं मुखम् । पादेष्टकानां सप्तदशाङ्गुलय एकोनत्रिंशत्तिलांश्चैकं मुखम् । पार्श्वमान्यौ विंशतिरङ्गुलयोऽर्धतिलोनाः । उपधाने प्रथमप्रस्तारे प्रउगमुखे चतुष्षष्टिः पादेष्टकाः उपदध्यात् । श्रोण्योश्चतस्रश्चतुर्विंशोत्तरं शतं द्वादश्यः । चतस्रोऽर्धेष्टकाः । एष द्विशतः प्रस्तारः । अपरस्मिन् श्रोण्योर्विंशतिर्विंशतिस्त्रयोदशपादाः द्वावर्धाविष्टपञ्चाशदधिकशतं त्रयोदश्यः । एष द्विशतः प्रस्तारः । व्यत्यासश्च कार्यः ॥

Sundararāja (Sūtra 1)

काम्याः छन्दश्चित्प्रभृतयोऽग्नयो नित्यस्य चतुरस्रस्य गुणविकाराः, तस्यैवाग्नेर्गुणमात्रेण विकृतत्वात् गुणफलं स्वफलं च साधयन्ति । यथा अग्निष्टोमस्य गुणविकारा उक्थ्यादयः ॥

Sundararāja (Sūtra 2)

प्रउगं शकटस्य मुखं त्रिकोणं, तद्वच्चीयत इति प्रउगचित् । 'कर्मण्यग्न्याख्यायाम्' इति क्विप् ।

तस्याग्नेर्मानमाह—

Sundararāja (Sūtra 3)

सारत्निप्रादेशस्य सप्तविधस्य करणी त्रीणि शतान्यष्टाविंशतिश्चाङ्गुलयोऽर्धद्वादशतिलाः । तस्या द्विकरणी पादोनपञ्चषष्टिचतुश्शताङ्गुलयः द्विस्तावत्याः पञ्चदशपुरुषायाश्चतुरस्रीकृताया भूमेः करणी । प्रउगस्य पार्श्वमानी चत्वारः पुरुष एकोनचत्वारिंशदङ्गुलय एकविंशतितिलाश्च । यावानग्निरित्येव सिद्धे सारत्निप्रादेशग्रहणं तस्य पक्षस्य शाखान्तरीयत्वेन यत्नसाध्यत्वात् एकविधादिष्वेकशतपर्यन्तेषु केवलेषु सारत्निप्रदेशेषु च यथाकामं गुणविकारा भवन्त्येवेति पूर्वमेव प्रतिपादितम् । तत्र पक्षपुच्छरहितानां प्रउगचिदादीनां खाकाशश्रुतिवेदैकामित्यादिना आनीतस्य पुरुषस्य विंशतिशततमो भागोऽङ्गुलिः कल्प्या । तस्याश्चतुस्त्रिंशो भागस्तिलः ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Sundararāja (Sūtra 4)

नित्या प्रकृत्येव । सा भूमिरेवं कृते प्रउगं भवति ।

Sundararāja (Sūtra 5)

करणं द्वादशेन त्रयोदशेनेत्यादिना ।

Sundararāja (Sūtra 6)

द्वादश्याः पार्श्वे त्रिचत्वारिंशदङ्गुले सपाददशतिलयुक्ते नवतिलोनं नवत्रिंशदङ्गुलमपरम् । तेषामर्धैः पाद्याः । तृतीयैर्नवम्यः । त्रयोदश्यास्तु चत्वारिंशदङ्गुले तिलोने पार्श्वे त्रिपादोनषट्त्रिंशदङ्गुलमपरम् । एतेषामर्धैः पाद्याः । तृतीयैश्च नवम्यः । उपादाने प्रथमे प्रस्तारे चतुश्चत्वारिंशच्छतेन द्वादशीभिरुदोच्यो द्वादश रीतयः । मध्यमरीतिचतुष्टये मध्ये षोडशोद्धृत्य चतुष्षष्टिः पाद्याः । प्रउगमुख्यामुद्धृत्य नव नवम्यः । द्विशतः प्रस्तारः । अपरस्मिन् प्रस्तारे त्रयोदशीभिः नवषष्टिशतेन त्रयोदश रीतयः । तासु दशम्यां सप्तेष्टका उद्धृत्य विंशतिः पाद्याः । अष्टादश नवम्यश्च निधेयाः । एवं द्विशतः ।

उभयतः प्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्रजातान् भ्रातृव्यान्नुदेय प्रतिजनिष्यमाणानिति विज्ञायते ।। (7)

Kapardi (Sūtra 7)

उभयतश्शकटमेव चिन्वीत यः कामयेतोत्पन्नानुत्पत्स्यमानांश्च शत्रून् बाधेयेति ।

यथा विमुखे शकटे ।। (8)

तावदेव दीर्घं चतुरस्रं विहृत्य पूर्वापरयोः करण्योरर्धात्तावति दक्षिणोत्तरयोर्निपातयेत् ।। (9)

नित्योभयतः प्रउगम् ।। (10)

प्रउग चितोक्तीः (क्तम्) ।। (11)

उभयतः प्रउगा इष्टकाः कारयेत् ।। (12)

Kapardi (Sūtra 8, 9, 10, 11 and 12)

तावदेव सप्तार्धस्य द्विगुणम् । इह तु दीर्घचतुरस्रस्य द्विगुणायामप्रमाणविस्तारः । पुरुषद्वयेन त्रिभिररत्निभिः षोडशभिरङ्गुलैः सार्धैकवि-

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

शत्या तिलैः मिता तिर्यङ्मानी द्विगुणा पार्श्वमानी। एवं दीर्घचतुरस्रं विहृत्य तिर्यङ्मानीमध्ये च[1] शङ्कून्निहत्य शङ्कुषु रज्ज्वा वेष्टयित्वा बाह्यतस्त्यजेत् । सप्तषष्टिशतत्रयमङ्गुलीनां चतुर्दशभिस्तिलैस्सार्धमीषाप्रमाणम्। आसां द्वादशेन करणानि कारयेत्। प्रउगचितोभयतः प्रउगेष्टकाः कारयेत्। उभयतः प्रउगाकाराः इष्टकाः पादाश्चोभयतः प्रउगीभूताः। चयनविधिरुक्तः प्रउगे। तत्र श्लोकाः -

त्रिसप्तकैस्तिलैर्युक्तां[2] साष्टाविंशशतत्रयीम्।
प्रउगस्योत्तरस्याग्नेः तिर्यङ्मानीं विदुर्बुधाः॥

तिर्यग्द्विगुणितायामे चतुरस्रे हविर्भुजः।
शङ्कून्निहत्य मध्येषु करणेषु चतुर्ष्वपि॥

रज्जुं शङ्कुषु संयोज्य श्रोण्योरंसान् परित्यजेत्।
शिष्टं सप्तार्धमेव स्याच्छकटे विमुखे यथा॥

चतुर्दशतिलैर्युक्तं सप्तषष्टिशतत्रयम्।
प्रउगस्योत्तरस्यैतदीषामात्रं प्रकल्पितम्॥

ईषाद्वादशभागेन तथा भागोत्तरेण च॥
उभयतः प्रउगीभूताः सपादाः कारयेदिह[3]॥

Karavinda (Sūtra 7)

उभयतः प्रउगं—उभयतः शकटमुखं। प्रजातान् शत्रून् प्रणुदेयं जनिष्यमाणांश्च प्रणुदेयं यथा न जायन्ते तथा करवाणीत्यर्थः।

श्रुतिपदं व्याचष्टे—

Karavinda (Sūtra 8, 9, 10 and 11)

विमुखे—नानामुखे शकटे यथा पृष्ठे संहिते तिष्ठेते तादृगाकारमुभयत्र प्रउगं तथा चिन्वीतेत्यर्थः। तावदेव पूर्वोक्तं सारत्निप्रादेशश्च सप्तविधस्य द्विगुणं दीर्घं चतुरस्रं विहृत्य तिर्यङ्मानीपार्श्वमानीनां मध्ये शङ्कुं निहत्य पूर्वस्माच्छङ्कोः दक्षिणं शङ्कुं प्रत्यक्षणया लिखेद्दक्षिणतः पश्चिम पश्चिमतः उत्तरमुत्तरतः पूर्वं, एवं लिखेदुभयतः प्रउगाकृतिक्षेत्र भवति। विस्तारद्विगुणायामं दीर्घं पञ्चपुरुषाः सप्तदशाङ्गुलाश्चायाम.. द्वौ पुरुषावष्टषष्टिरङ्गुलय एकविंशतितिलाश्च तिर्यङ्मानी दीर्घचतुरस्रस्य॥

---

1. पार्श्वमानी मध्ये च;
2. त्रिसप्तकैस्तिलैस्सार्धैः
3. अभयतः प्रउगीभूताः इष्टकाः कारयेदिह।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Karavinda (Sūtra 12)

करणानि चयनविधिश्च प्रउगवत् । विशेषस्तूभयतः प्रउगाः इष्टकाः । त्रयः पुरुषास्सप्त चाङ्गुलयः सप्तदश तिलाश्च एषां प्रमाणम् । अस्य द्वादशो भागस्त्रिंशदङ्गुलयः पञ्चविंशतितिलाश्च । त्रयोदशो भागोऽष्टाविंशतिरङ्गुलयः त्रिभागोना नव तिलाश्च । शतद्वयं अष्टाविंशतिरङ्गुलयः एकविंशतितिलाश्चोभयतः प्रउगस्य तिर्यङ्मानी । तस्या द्वादशभागेन त्रयोदशभागेन परिमित करणं यथा भवति तथा भवेत् करणम् । अर्धेष्टका द्वादशभागीयाभिस्त्रयोदशभागीयाभिश्च आयामतस्तुल्याः विस्तारतस्तदर्धविस्ताराः । पादेष्टका आयामतो विस्तारतश्चार्धाः । प्रथमे प्रस्तारे याःपादा उपहिताः ते द्वितीये तदन्यत्रोपधेयाः । द्वादशभागीयापक्षे चतस्रोऽर्धेष्टकाः त्रयोदशभागीयापक्षे द्वे ।।

Sundararāja (Sūtra 7 and 8)

विमुखे—विपर्यस्तमुखे प्राक्पश्चान्मुखे यथा शकटभागे तादृगेषोऽग्निर्भवति ।

Sundararāja (Sūtra 9)

द्विस्तावदग्निक्षेत्रविस्तारद्विगुणायामं दीर्घचतुरस्रं विहरेत् । त्रीणि शतान्यष्टाविंशतिश्चाङ्गुलयो द्वाविंशतितिलाश्च[1] तिर्यङ्मानी । द्विगुणा पार्श्वमानी । एवं विहृत्य पूर्वापरयोः करण्योर्मध्यात् दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये निपातयेत् । बहिष्पन्थमपच्छिन्द्यात् ।

Sundararāja (Sūtra 10 amd 11)

एकविधोक्त इष्टकादिः ।

Sundararāja (Sūtra 12)

द्वादश्याश्चत्वारि फलकानि त्रिंशदङ्गुलानि सैकविंशतितिलानि । एकाक्षणया सप्तविंशत्यङ्गुला त्रयोदशतिलयुक्ता । द्विगुणाऽन्या । एषामर्धैः पाद्यास्तृतीयैर्नवम्यः । त्रयोदश्याश्चात्वारि फलकानि सपादाष्टाविंशत्यङ्गुलानि, इत्येकः कर्णरज्जुः । एकविधवदेवोपधानम् । रीतयस्तु कोणादिमुखाः । द्वितीयप्रस्तारे मध्ये विंशतिः पाद्याः, अष्टादश नवम्यः । ता अपि मध्यस्थपादानां पश्चात्पुरस्ताच्च निधेयाः ।।

इति द्वादशः खण्डः

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अथ त्रयोदशः खण्डः

रथचक्रचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति विज्ञायते ।। (1)

यावानग्निस्सारत्निप्रादेशस्तावतीं भूमिं परिमण्डलां कृत्वा तस्मिंश्चतुरमवदध्याद्यावत्सम्भवेत् ।। (2)

Kapardi (Sūtra 1 and 2)

शुल्बान्तरे रथचक्रद्वयमुक्तम्; अनेनाचार्येणैकमेवोक्तम्; तस्मात्तदेवोच्यते । यावानग्निस्सारत्निप्रादेशो द्विस्तावतीं भूमिं परिमण्डलां कृत्वा उभयतःप्रउगस्य या तिर्यङ्मानी तया चतुरस्रं करणं कृत्वा तेनेष्टकाः कारयेत् । ताश्चतुरस्रे चतुश्चत्वारिंशदधिकशतमुपधाय तासां चतुरस्रमवदध्याद्यावत्सम्भवेत् ।

तस्या करण्या द्वादशेनेष्टकाः कारयेत् ।। (3)

तासां षट् प्रधा उपधाय शेषमष्टधा विभजेत् ।। (4)

Kapardi (Sūtra 3 and 4)

प्रधिकाश्चत्वारः । तेषु प्रधिकेषु षडिष्टका द्वादशेन कारिताः उपधाय शेषं प्रधिकमष्टधा विभजेत् । अष्टभिरुपदध्यात् । तासां करणं वक्ष्यामः—त्रयस्त्रिंशदङ्गुलमष्टभिस्तिलैरूनमेकं[1], एकत्रिंशदङ्गुलं द्वादशभिस्तिलैरूनमेकं, अष्टाविंशत्यङ्गुलमेकं अष्टाविंशत्यङ्गुलं तिलाभ्यां सहैकं, एतैश्चतुर्भिः फलकैः एकं करणं; तस्य चतुर्थं फलकं तक्षेत् * यथा धनुराकारं भवति यथा शरमष्टादशतिलमात्रं भवति । तथा एकत्रिंशदङ्गुलं द्वादशभिस्तिलैरूनं, एकविंशत्यङ्गुलं एकादशभिस्तिलैरूनमेकं, अष्टात्रिंशदङ्गुलं त्रिभिस्तिलैस्सहैकं,* नवत्रिंशदङ्गुलं द्वादशतिलैः सहैकं, एतैश्चतुर्भिः द्वितीयं करणम् । अस्य चतुर्थं पूर्ववत्तक्षेत् । शरप्रमाणं तिलाभ्यां सहैकं भवति तथा तक्षेत् । चत्वारिंशदङ्गुलं[2] दशभिस्तिलैरूनमेकं, त्रयस्त्रिंशदङ्गुलं दशभिस्तिलैरूनमेकं, द्वात्रिंशदङ्गुलं तिलेन सहैकं,

---

1. अर्धद्वाविंशतितिलाश्च । 1 मेकं फलकं–B. 2. त्रिचत्वारिंशदङ्गुलम् ।

*The lines "यथा धनुराकारं···to त्रिभिस्तिलैस्सहैकं" do not occur in some MSS.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

द्वात्रिंशदङ्गुलं द्वादशभिस्तिलैस्सहैकं, अष्टाविंशत्यङ्गुलं एकादशभिस्तिलैस्सहैकं, पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलं[1] चतुर्भिस्तिलैरूनमेकं, एतैश्चतुर्भिश्चतुर्थं करणम्। तस्य चतुर्थं तक्षेत्। पूर्ववच्च प्रमाणद्व्यङ्गुलं[2] त्रिभिस्तिलैरूनम्—तत्र श्लोकौ भवतः—

रज्जुः कृतान्यतः पाशा सप्ताशीतिशताङ्गुला।
विमानं रथचक्रस्य करोत्येषा तु मण्डलम्।
चतुरस्रकरणी रज्जुः चतुष्षष्टिशतद्वयी।
तिलैस्त्रयोदशैर्युक्ता रथचक्रे हविर्भुजि॥

Karavinda (Sūtra 1)

रथचक्रं मण्डलाकारं भ्रातृव्यवान् तैर्बाध्यमानः तान् जेतुम्॥

Karavinda (Sūtra 2)

अरत्निप्रादेशसहितस्य करणी द्वौ पुरुषावष्टाशीतिरङ्गुलयः विष्कम्भार्धं एकविंशतितिलाश्च। तस्य मध्ये यावत्सम्भवं चतुरस्रं विहृत्य विलिख्य॥

Karavinda (Sūtra 3)

चतुरस्रस्य करणी द्वे शते चतुष्षष्टिश्चाङ्गुलयः त्रयोदशतिलाश्च। तस्या द्वादशभागः सतिला द्वाविंशतिरङ्गुलयः। चतुर्भिः द्वादशभागीयानां करणी। तन्मध्ये चतुश्चत्वारिंशच्छतमिष्टकाः। तासां द्वादशभागीयानां षडिष्टका एकैकस्मिन् प्रधावुपधाय सम्पाद्य शेषं प्रधिशेषमष्टधा विभजेत्। तत्र पूर्वस्मिन् प्रधौ दक्षिणार्धे चतुरस्रकरणीसमीपे दक्षिणोत्तरास्तिस्रः द्वादशभागीयाः। उत्तरतो व्यवलिख्य शेषं प्रध्यर्धं चतुर्धा विभजेदेकैकस्मिन् भागे एकैकं करणं तिसृणां द्वादशभागीयानां पुरस्ताद्द्वौ भागौ। तस्मिन् दक्षिणतो द्वौ भागौ। एवं विभागे चतुर्णां विभागानां पश्चात्तिर्यङ्मानी त्रयस्त्रिंशदङ्गुलयः एकतिलम्। तत्र दक्षिणभागस्य करणं त्रिभिः फलकैर्भवति। तत्र तिर्यङ्मान्युक्ता चतुर्णां समेति पार्श्वमान्येकैव। सा च षड्विंशतिरङ्गुलयः द्वादशतिलाश्च। द्वितीयं वक्तव्यं द्विचत्वारिंशदङ्गुलयः सार्धपञ्चविंशतितिलाश्च। तद्विष्कम्भार्धप्रमाणया रज्ज्वा कर्कटेन वऽऽलिख्य तक्षयेत्। द्वितीयदक्षिणपार्श्वमानी सैव या दक्षिण-

1. पञ्चपञ्चाशदङ्गुलं।
2. पूर्वच्छरप्रमाणद्व्यङ्गुलं।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

स्योत्तरा । तिर्यङ्मानी चोक्ता । उत्तरपार्श्वमानी द्विचत्वारिंशदङ्गुलयः पञ्चविंशतितिलाश्च । मुखं चतुस्त्रिंशदङ्गुलयः दश तिलाश्च । तत्पूर्वं तक्षयेत् । तान्येव विपरीतान्युत्तरार्धे करणानि । एषैवोत्तरार्धे विभागकल्पना । तत्र सर्वेषां सैव पश्चात्तिरश्ची । दक्षिणमुत्तरेषां दक्षिणं भवति । तान्येव मुखानि । अत्र चतुर्थवत् पञ्चमं । तृतीयवत् षष्ठम् । द्वितीयवत् सप्तमम् । प्रथमवदष्टमम् । एवं दक्षिणोत्तरपश्चिमप्रधिषु दक्षिणोत्तरपश्चिममुखान्येतानि करणानि भवन्ति ॥

Sundararāja (Sūtra 1 and 2)

विष्कम्भो मण्डलविधावेव प्रपञ्चितः । मध्ये शङ्कुं निहत्य पञ्चाशीतिशताङ्गुलेन चतुर्दशतिलयुक्तेन परिमण्डलं भ्रमयेत् । तस्य परिणाहस्तिलन्यूनं पञ्चषष्ट्यधिकशतोत्तरसहस्राङ्गुलयः । तस्य मध्ये विष्कम्भार्धद्विकरण्या द्विषष्टिशतद्वयाङ्गुलयः सप्ततिलसहितया समचतुरस्रमवदध्यात् । चतुरस्राद्बहिश्चत्वारः प्रधयः ॥

Sundararāja (Sūtra 3)

द्वाविंशत्यङ्गुलेन पञ्चतिलोनेन समचतुरस्रकरणम् । चतुरस्रमध्ये चतुश्चत्वारिंशच्छतमिष्टकाश्शेरते ।

Sundararāja (Sūtra 4)

प्रधिमध्ये[1] षट् चतुरस्रा उपधाय तस्य प्रधेश्शेषमष्टधा विभजेत् । उपहितानां षण्णां पार्श्वयोर्द्वे द्वे मुखे चतस्र उदीरिताः । तासां चत्वारि करणानि । त्रिकोणमाद्यम् । तस्य तिलत्रययुक्तं षड्विंशत्यङ्गुलमेकं[2] तिर्यक्फलकम् । सार्धसप्ततिलहीनं त्रयस्त्रिंशदङ्गुलं द्वितीयम् । एकादशतिलयुक्तद्विचत्वारिंशदङ्गुलं तृतीयम् । कर्णरूपं तद्धनुरिव तक्षेत् । यथा षट्तिलयुक्ताङ्गुलिश्शरो भवति । द्वितीयस्य षड्विंशत्यङ्गुलं तिलत्रययुक्तं तिर्यक्फलकमेकम् । एकादशतिलयुक्तं द्विचत्वारिंशदङ्गुलमपरम् । सप्ततिलोनं[3] त्रयस्त्रिंशदङ्गुलमेकं पार्श्वम् । षट्त्रिंशकं सविंशतितिलं पार्श्वान्तरम् । तद्धनुरिव तक्षत् । यथा तिलत्रयोनाङ्गुलिश्शरो भवति । तृतीयस्य सार्धविंशत्यङ्गुलमेक[4] तिर्यक्फलकम् । त्रिंशकं षोडशतिलहीनं द्वितीयम् । सप्ततिलोनं[5] त्रयस्त्रिंशकमेकं पार्श्वम् । चतुस्त्रिंशत्पार्श्वान्तरं,

1. प्रधिमूलमध्ये ।
2. षट्त्रिंशदङ्गुलमेकं, तिलत्रयहीन ।
3. सार्धसप्ततिलोनं ।
4. सार्धतिलषोडशकं ।
5. सार्धसप्ततिलोनत्रयस्त्रिंशमेकं ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

तद्धनुरिव तक्षेत् । पञ्चांशोनाङ्गुलिश्शरो भवति । चतुर्थस्य त्रिंशदङ्गुलं षोडशतिलहीनमेकं तिर्यक्फलकम् । सार्धद्वात्रिंशकं द्वितीयम् । सप्ततिलोनत्रयस्त्रिंशमेकं[3] पार्श्वम् । तिलत्रयोनं त्रयस्त्रिंशकं पार्श्वान्तरम्. तद्धनुरिव तक्षेत् । पञ्चविंशतितिलास्तस्य शरः । एतान्येव चत्वारि करणानि अन्यस्मिन् प्रध्यर्धे विपर्यासेन भवन्ति । एवमेव चत्वारः प्रधयः ॥

उपधाने चतुरस्रस्यावान्तरदेशान्[1] प्रति स्रक्तीस्सम्पादयेत् ॥ (5)

मध्यानीतरस्मिन् प्रस्तारे ॥ (6)

व्यत्यासं चिनुयात् यावतः प्रस्तरांश्चिकीर्षेत् ॥ (7)

Kapardi (Sūtra 5, 6 and 7)

गतमेतत् । एष एव प्रस्तारो मण्डले श्मशाने द्रोणे च ।

द्रोणाचितं चिन्वीतान्नकाम इति विज्ञायते ॥ (8)

Kapardi (Sūtra 6)

अन्नकामस्य द्रोणचिदिति श्रुतिः ।

द्वयानि तु खलु द्रोणानि चतुरस्राणि परिमण्डलानि च ॥ (9)

तत्र यथाकामी शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥ (10)

Kapardi (Sūtra 9 and 10)

द्रोणशब्दो जलाधारस्य वर्तुलाकारस्य वाचकः । दारुमयस्य सत्सरुकस्य चतुरस्रस्य च । तत्रैकतरो गृह्यत इत्युच्यते । यथाकामी चतुरस्रं परिमण्डलं वा । अगृह्यमाणत्वाद्विशेषस्य चतुरस्रं परिमण्डलं वा चिनुयात् । उभयशब्दप्रवृत्तेः ॥

चतुरस्रं वा यस्य गुणशास्त्रम् ॥ (11)

स चतुरस्रः ॥ (12)

पश्चात् त्सरुर्भवत्यनुरूपत्वायेति विज्ञायते ॥ (13)

Kapardi (Sūtra 11, 12 and 13)

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न विकल्पार्थः । नैष मण्डलाकारश्चेतव्यः; चतुरस्र एव चेतव्यः । यस्य गुणशास्त्रं 'द्रोणे वा अन्नं भ्रियते' इति ।

---

1. उपधानेऽवान्तरदेशान् ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

तच्चतुरस्रे युज्यते न वर्तुलाकारद्रोणे । अतो गुणसम्बन्धाच्चतुरस्र एव निश्चीयेत । तस्माच्चतुरस्र एव चेतव्यः । पश्चात्पुच्छस्थाने त्सरुर्भवति अनुरूपत्वश्रुतेः, तथाकारसंपादनाय ।

Karavinda (Sūtra 5, 6 and 7)

गतम्,

Karavinda (Sūtra 8)

अन्नाधारं पात्रं द्रोणमित्युच्यते । तदाकारं चिन्वीत अन्नकामः ।

Karavinda (Sūtra 9)

तुशब्दो भेदे । न प्रउगादिवदेकप्रकाराणि द्रोणानि किन्तु द्विप्रकाराणि चतुरस्राणि परिमण्डलानि च । खलुशब्दः प्रसिद्धौ ॥

Karavinda (Sūtra 10)

गतम्.

उभयत्र द्रोणशब्दप्रयोगादुभयप्रकारौ ग्राह्यौ ॥

Karavinda (Sūtra 11 and 12)*

चतुरस्राण्येव ग्राह्याणि । कुतः ? यस्येदं गुणशास्त्रं स चतुरस्रः. प्राकृतं चतुरस्रं अग्निमनूद्यान्नकामाय द्रोणाकारं विधीयते । अत इदमपि चतुरस्रमेव ग्राह्यमित्यर्थः ॥

Karavida (Sūtra 13)

आत्मनः पश्चात् पुच्छस्थाने त्सरुर्भवति । त्सरुर्मुष्टिः । प्राङ्मुखावस्थितस्य पुरुषस्य पश्चात् स्थितः द्रोणोऽपि पश्चान्मुष्टिर्भविष्यति । एवमिहापीत्यर्थः ॥

Sundararāja (Sūtra 5, 6, 7, 8, 9, 10 and 11)

तत्र हेतुमाह —

Sundararāja (Sūtra 11 and 12)

गुणप्रापकस्समचतुरस्रः । यस्य—अग्नेः ।

According to Sundararāja, the two Sūtras are:
चतुरस्रं वा ॥ (11) ; (यस्य गुणशास्त्रं, स चतुरस्रः ॥ (12)

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Sundararāja (Sūtra 13)

पश्चात्सरुर्यस्य स तथोक्तः । असमासो वा । त्सरुशब्द उभयलिङ्गः । 'त्सरुः पुमान्' इति नैघण्टुकः प्रमादः ।

'दशमं त्सरु' इति निर्देशात् । अनुरूपत्वं द्रोणानुरूप्यम् । एतच्च मण्डलचतुरस्रयोस्समानम् । तथाह भारद्वाजः—

द्रोणिचितं चिन्वीतान्नकामश्चतुरस्रं परिमण्डलं वा पश्चात्सरुर्भवति । इति । स्पष्टमेवाह कात्यायनः—

'दशमभागो वृत्तः पश्चात्पुरस्ताद्वा मण्डलेऽप्येवमेव' इति ।

सर्वस्या भूमेर्दशमं त्सरु ॥ (14)

तस्य पुच्छेन निर्हार उक्तः ॥ (15)

तस्य करण्या द्वादशेनेष्टकाः कारयेत् ॥ (16)

अध्यर्धाः पादेष्टकाश्च ॥ (17)

Kapardi (Sūtra 14, 15, 16 and 17)

द्वादशचतुर्भागोयाक्षेत्रं सारत्निप्रादेशस्य दशमोंऽशः । षष्टचङ्गुलप्रमाणं तिर्यङ्मानी तस्य द्विकरणी पार्श्वमानी । तस्याक्ष्णया रज्ज्वा कृते चतुरस्रे द्वादशचतुर्भागोया क्षेत्रं भवति । यत्सरोः प्रमाणम् । तयैव त्रिगुणीकृतया द्रोणः ।

तस्य पुच्छेन निर्हार उक्तः—पुच्छेनैव मानमार्गो व्याख्यातः । तस्य करण्या द्वादशेष्टकाः कारयेत् तस्येति द्रोणः परामृश्यते नत्सरुः । स च त्रिकोणसमदेशेन चतुर्भागीयेनेत्यर्थः । अध्यर्धा पादेष्टेकाश्च अत्र विप्रतिपन्ना याज्ञिकाः अक्ष्णया पादमिच्छन्ति केचित् । केचिद्दीर्घपदपादमर्धेष्टकाः कर्तव्याः ताभिर्विना सङ्ख्यापूरणस्याशक्यत्वात् : व्यक्तमुक्तं शुल्बान्तरे 'अर्धेष्टकाश्चेति । इहापि चकारादर्धेष्टकाश्चेति । करणानि च षट्त्रिंशदङ्गुलं[1] तिलोनमेकं करणं; एकतोऽध्यर्धं द्वितीयं; प्रथमकरणमुभयतोऽक्ष्णया चतुर्धा दीर्घं,' तेन पादानां तृतीयं करणं, तृतीयेनैव करणेन दीर्घेण वाऽर्धेष्टकानां करणं चतुर्थम् ।

उपधानेऽध्यर्धाः पुरस्तात्प्रतीचीरात्मन्युपदधाति ॥ (18)

त्सर्वग्रे श्रोण्योश्च प्राचीः ॥ (19)

---

1. षड्विंशत्यङ्गुलं ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

सर्वमग्निं चतुरस्राभिः प्रच्छादयेत् ॥ (20)

पादेष्टकाभिस्संख्यां पूरयेत् ॥ (21)

अपरस्मिन्प्रस्तारेऽध्यर्धा दक्षिणतः उदीचीरात्मन्युपदधात्युत्तरतश्च दक्षिणाः ॥ (22)

त्सरुपार्श्वयोर्दक्षिणा उदीचीश्च ॥ (23)

सर्वमग्निं चतुरस्राभिः प्रच्छादयेत् ॥ (24)

पादेष्टकाभिस्संख्यां पूरयेत् ॥ (25)

व्यत्यासं चिनुयात् यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥ (26)

Kapardi (Sūtra 18, 19, 20, 21, 22, 23. 24, 25 and 26)

उपाधाने यथासूत्रमध्यर्धा उपधाय पूर्वार्धे सप्तदशेष्टका अक्षणया छिन्द्यात् द्वावर्धौ । यदि दीर्घाश्चेत् पादा उत्तरस्यां रीत्यां नवेष्टका छिन्द्यात् यथा प्राची; प्रपादाः यथा दक्षिणस्यामष्टौ तथैव प्राचीरेकाद्विधा । तत्र तथैव पूर्णः प्रस्तारः । अपरस्मिन्प्रस्तारे पश्चादात्मन्यष्टादशेष्टकाः करणे छिन्द्यात् । द्वे द्वे इष्टके द्विधाकरणेनैव । यदि दीर्घाः पादाः पूर्वस्यां रीत्यां नवेष्टका भिन्द्यात् । यथा वा उदीच्याश्श्रोण्या द्वे द्वे त्सरोः पश्चादेवाग्रतः पाशमध्येऽर्धाः[1] पादाश्चोदीच्यः । एवं प्रस्तारो द्विशतः । तत्र श्लोका भवन्ति—

मितास्त्रिभिस्तिलैरूना चतुर्भिश्च शतेन च ।
द्रोणस्यैषा त्सरोर्मात्रा तस्य त्रिगुणितैव सा ॥
पादा अर्धाश्च भेदास्स्युः करणानि विभावसौ ।
द्रोणाख्ये तु श्मशाने च चतुरस्रे हविर्भुजि ॥
प्रस्तारे प्रथमे पादा यत्र स्युस्तत्र नोत्तरे ।
द्वावर्धौ प्रथमस्तारे चतस्र स्तूत्तरे स्तरे ॥
निधाय चोत्तरे स्तारे अध्यर्धत्वविपूर्वके ।
अध्यर्धा यत्र तत्र स्युः पादा दीर्घा यदि त्वथ ॥
प्राच्यस्स्युः प्रथमे स्तारे उदीच्यस्तूत्तरे स्तरे ।
अभितः पादमध्यर्धा रीतयसप्त चोत्तरे ॥ इति ॥

Karavinda (Sūtra 14 and 15)

सर्वस्याग्निक्षेत्रस्य दशमोंशः त्सरुः । छान्दसो नपुंसकलिङ्गनिर्देशः । सारत्निप्रदेशस्य दशमो भागो द्वादशभागीयाक्षेत्रम् । तस्य त्सरोर्निर्हारः

1 तस्याग्रतो वा मध्येऽर्धाः ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

समुदायात् पृथक् करणं पुच्छेन पुच्छप्रदेशेन भवेत् । स उक्तो निर्हारः चतुरस्राच्चतुरस्रं निजिहीर्षन्निति । चतुरस्रस्यात्मनः करणी शतत्रयमेकादशाङ्गुलयः षड्विंशतितिलाश्च । त्सरोस्तु त्र्यधिकं शतमङ्गुलयः एकत्रिंशत्तिलाश्च ॥

Karavinda (Sūtra 16 and 17)

तस्य द्रोणस्य करणी दशकी षड्विंशतिरङ्गुलयः तिलोनाः । द्वादशभागीयानां करणी एकतष्षड्विंशतिरङ्गुलयः तिलोनाः अन्यत्र एकोनचत्वारिंशदङ्गुलयः अध्यर्धतिलोनाः द्वितीयं करणं पादेष्टका द्वादशभागीयानामेव । चकारादर्धेष्टकाश्च । ताभिर्विना सङ्ख्यापूरणाशक्तेः उक्तं च शल्बान्तरे पादेष्टका अर्धेष्टकाश्चेति प्रथमकरणमक्ष्णया भिन्द्यात् ॥

सापादेष्टका अथवा द्वादशभागा पार्श्वमानिका । तत्तुरीयं । तिर्यक्मानिका पादेष्टका ॥

Karavinda (Sūtra I8 and 19)

आत्मनि पूर्वभागे द्वादशेष्टकाः प्रतीचीरुपदधाति । त्सर्वग्रे चतस्रः । श्रोण्योः प्रत्येकं चतस्रः । एवं चतुर्विंशतिरध्यर्धाः ॥

Karavinda (Sūtra 20 and 21)

शिष्टमग्निक्षेत्रं द्वादशभागीयाभिः प्रच्छादयेत् पुच्छे चतुरिष्टके द्वे रीत्यौ द्वयोः पुरस्तात् पुच्छाप्ययविशयरूपैकाः चतुरिष्टकाश्च । तस्याः पुरस्ताद्दिश्येका । आत्मनि द्वादशेष्टकाः उदीच्यो नवरीतयः । एकविंशतिशतं चतुरस्राः । चतुर्विंशतिरध्यर्धाः । उत्तरस्मिन् पार्श्वे नवचतुरस्रा उद्धृत्य षट्त्रिंशतं दीर्घाः पादाः प्रतीचीरुपदध्यात् । दक्षिणस्मिन् पार्श्वे च नवोद्धृत्य षट्त्रिंशतं पादाः । पूर्वस्यां दिशि द्वादशभागीयानामुपान्त्ये उद्धृत्य द्वे द्वे चार्धे उपदध्यात् । अक्ष्णयापादाश्चेत् पूर्वार्धेऽष्टादशचतुरस्रा उद्धृत्य द्विसप्ततिपादाः द्वे इष्टके उद्धृत्य द्वे द्वे चार्धे । द्विशतः एष प्रस्तारः ॥

Karavinda (Sūtra 22 and 23)

आत्मनि दक्षिणतो द्वादश । तथैवोत्तरतः । पुच्छपार्श्वयोश्चतस्रश्चतस्रः । प्राच्योः रीतयः द्वात्रिंशत् ॥

Karavinda (Sūtra 24 and 25)

पुच्छे चतस्रश्चतुरस्रा आत्मनि द्वादशेष्टकाः प्राच्यो नवरीतयः । ता द्वादशशतम् । पश्चादात्मनि । दशचतुरस्रा उद्धृत्य द्वात्रिंशतमक्ष्णयापादा

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

उपदध्यात् । चतस्रश्चार्धाः दीर्घाश्चेत् पादाः पूर्वस्यां रीत्यां नवेष्टका उद्धृत्य षट्त्रिंशतं पादा उदीच्य उपदध्यात् । पश्चादात्मन्यष्टादश चतुरस्राः नवपादा उदीचीरुपधाय तासां पुरस्तादभितो द्विपादाः सप्तार्धाः उपधाय तासां पुरस्तादष्टादशार्धा उपधाय तासां पुरस्तान्नवपादा उपदध्यात् । द्विशत एष प्रस्तारः ।

Sundararāja (Sūtra 14 and 15)

पुच्छमिवात्मनो बहिर्भूतं पश्चान्मिनुयादित्यर्थः तत्र चतुरस्रद्रोणचित् द्वादशत्रिंशताङ्गुलेनाष्टतिलोनेन समचतुरस्रः तस्य पश्चान्मध्यदेशे करणी तृतीयेन त्सरुसमचतुरस्रम् ।

Sundararāja (Sūtra 16)

आत्मकरण्या द्वादशेन षड्विंशत्यङ्गुलेनैकतिलोनेन समचतुरस्राः ।

Sundararāja (Sūtra 17)

तृतीयेन च नवम्यः पूर्ववत् ।

Sunararāja (Sūtra 18)

द्वादशीभिरुदीची रीतिः ॥

Sundararāja (Sūtra 19)

त्सर्वग्रे चतस्रोऽध्यर्धाः, श्रोण्योश्च चतस्रश्चतस्रः । एवं द्वादश ।

Sundararāja (Sūtra 20)

द्वादशीभिरेवं प्रच्छादितेऽष्टाचत्वारिंशच्छतं भवति ।

Sundararāja (Sūtra 21)

आत्मनि प्राच्यो द्वादशरीतयः । तत्र दक्षिणस्यां पश्चाद्द्वयं हित्वा पूर्वास्तिस्रो नवम्य उदीच्यः । ततो द्वादश पाद्याः । ततस्तिस्रो नवम्यः । ततः प्राक्पाद्या द्वादश । ततस्तिस्रो नवम्यः उदीच्यः । ततः प्राग्द्वादश्यध्यर्धे । एवमेव द्वादशी रीतिः । एवं द्विशतः प्रस्तारः ॥

Sundararāja (Sūtra 22 and 23)

द्वादश द्वादश । दक्षिणेति द्वितीयाबहुवचनस्वीकारः । त्सरुपार्श्वयोर्दक्षिणा उदीचीश्चतस्रश्चतस्रः ।

Sundararāja (Sūtra 24)

चतुश्चत्वारिंशच्छतं भवति ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Sundararāja (Sūtra 25)

आत्मन्युदीच्यो द्वादश रीतयः । अत्रापरस्यां दक्षिणाध्यर्धाया उदक्तिस्रो नवम्यः प्राच्यः । ततोऽष्टौ पाद्याः । ततस्तिस्रो नवम्यः । ततो द्वादशी ततस्तिस्रोः नवम्यः । ततोऽष्टौ पाद्याः ततस्तिस्रो नवम्यः । ततो-द्वादशी । ततस्तिस्रो नवम्यः* । ततोऽध्यर्धा । एवं पूर्वा रीतिः । द्विशतः प्रस्तारः ।

Sundararāja (Sūtra 26)

अथ परिमण्डलस्य द्रोणचितेः प्रकारो वक्ष्यते ।

षट्सप्ततिशताङ्गुलस्त्रयस्तिलोनो[1] वेणुरुभयतश्छिद्रः । मध्ये शङ्कुं निहत्य तस्मिन् वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्य छिद्रान्तरेण परिमण्डलं परिलिखेत् । मध्यशङ्कोः पश्चादष्टषष्टिशताङ्गुले सतिलद्वये शङ्कुः । तस्य पश्चात्त्सरुः । समचतुरस्रं तिलद्वयोनचतुश्शताङ्गुलं कुर्यात् । मण्डलमध्यशङ्कोः पश्चाच्चतुश्शताङ्गुले तिलत्रयोने शङ्कुं निहत्य तस्मिन् वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्यान्येन च्छिद्रेण त्सरुणो दक्षिणापरकोणादा-रभ्य उत्तरापरकोणादालिखेत्, यथा त्सर्वग्रं प्रध्याकारं भवति । मण्डलभ्रमणे त्सरुपूर्वान्तेऽर्धे यावद्धियते तावत्पश्चादागच्छति । ततो मण्डलमध्ये पूर्ववच्चतुरस्रं नवचत्वारिंशद्द्विशताङ्गुलमष्टतिलोन-मवदध्यात् । तस्य करण्या द्वादशेनेष्टकाः एकविंशत्यङ्गुला नवतिलोनाः चतुरस्रमध्ये चतुश्चत्वारिंशच्छतमिष्टाश्शेरते । ततो दीर्घमेकं करणम् । तस्य तिलोनषड्विंशत्यङ्गुला तिरश्ची । चतुस्त्रिंशकं द्वाविंशतितिलं पार्श्वम् । ताः प्रधिमूलमध्ये चतस्रश्चतस्रो निधेयाः पूर्वापरयोः प्रागायता दक्षिणोत्तरयोरुदगायताः । प्रधिशेषेषु सप्तसप्तेष्टकाः । चतसृणां मुखेषु तिस्रः । पार्श्वयोर्द्वे द्वे इति तासां चत्वारि करणानि । त्रिकोणमाद्यं, तस्य षट्तिलोनमष्टाविंशत्यङ्गुलमेकं फलकं । षट्त्रिंशकम् सप्ततिलोनं द्वितीयम् । त्र्यंशोनितं षट्चत्वारिंशदङ्गुलं तृतीयं कर्णरूपं, तद्धनुरिव तक्षेत्, यथाऽध्यर्धाङ्गुलिश्शरो भवेत् । द्वितीयस्य षट्तिलो-नमष्टाविंशकमेकं तिर्यक्फलकम् । त्र्यंशोनचतुश्चत्वारिंशदङ्गुल-मन्यत् । सप्ततिलं षट्त्रिंशकमेकं पार्श्वम् । साष्टादशतिलं नवत्रिंशकं

1. षट्सप्ततिशताङ्गुलश्चतुस्तिलोनो ।

* 'ततो द्वादशी, ततस्तिस्रो नवम्यः । ततश्चतस्रः पाद्याः । ततस्तिस्रो नवम्यः । ततः पाद्याश्चतस्रः । ततस्तिस्रो नवम्यः । ततो द्वादशी । ततस्तिस्रो नवम्यः । ततोऽष्टो पाद्याः । ततो द्वादशी । ततस्त्रिस्रो नवम्यः ॥ 2 ॥

इति ईदृशलेखामध्यस्थले इदं पाठान्तरं दृश्यते.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पार्श्वान्तरम् । तद्धनुरिव तक्षेत्, यथा स[1] चतुस्तिलाङ्गुलिश्शरः । तृतीयस्य सतिलं नवकमेकं तिर्यक्फलकमेकम् । सतिलं षोडशाङ्गुलमन्यत् । द्वादशतिलोनं पञ्चत्रिंशदङ्गुलमेकं पार्श्वं द्वादशतिलयुक्तं पञ्चत्रिंशकं पार्श्वान्तरम्:, तद्धनुरिव तक्षेत् । त्रिंशत्तिलाश्शरः । चतुर्थस्य सतिले षोडशिके तिरश्चयौ पार्श्वे च दशतिलोने पञ्चत्रिंशके[2] । एकं पार्श्वं धनुरिव तक्षेत् । एकान्नत्रिंशत्तिलाश्शरः । एषा इष्टका प्रधिमध्ये स्थाप्या, अभितस्तिस्रस्तिस्रः पूर्वोक्ताः क्रमोत्क्रमेण । एवं मण्डलक्षेत्रे अष्टाशीतिशतमिष्टका भवन्ति । ततोऽपरप्रधेर्मध्यास्तिस्र उद्धृत्य त्सर्वग्रे निदध्यात् । त्सरुशेषे द्वादश दीर्घेष्टकाः । द्विशतः प्रस्तारः । एवमेवापरः प्रस्तारः । चतुरस्रस्रक्तयस्तु महादिक्षु भवन्ति । त्सरुणस्त्वन्ये द्वे करणे । तत्रैकस्य तिलोने षड्विंशत्यङ्गुले तिर्यक्फलके । चत्वारिंशदङ्गुले त्र्यंशे पार्श्वे । एकाक्षणयारज्जुस्त्रिचत्वारिंशदङ्गुला षट्तिलयुक्ता । अन्या त्वेकपञ्चाशदङ्गुला सदशतिला । एकं पार्श्वफलकं धनुरिव तक्षेत् । स चतुस्तिलाङ्गुलिश्शरः । अन्यदपि पार्श्वमेवमेव । अन्तश्चापं तु भवति यथैवमिष्टकारूपं, एता इष्टकाः त्सरुपार्श्वयोश्चतस्रश्चतस्र उदगायताः । अथान्यत्तिलोनषड्विंशकं समचतुरस्रं तस्यैकं तिर्यक्फलं धनुरिव तक्षेत् यथा षोडशतिलाश्शरो भवति । एवमेवान्यत्तिर्यक्फलकं, अन्तश्चावीं तु भवति । यथैवमिष्टकाः त्सरुमध्ये एताश्चतस्रः प्रस्तारो द्विशतः ।

व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥

इति त्रयोदशः खण्डः

1. चतुस्तिलोनाङ्गुलिश्शरः । 2. एकोनचत्वारिंशदङ्गुले तिलोने पञ्चत्रिंशके ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अथ चतुर्दशः खण्डः

समूह्यं चिन्वीत पशुकाम इति विज्ञायते ॥ (1)

समूहन्नेवेष्टका[1] उपदधाति ॥ (2)

दिक्षु चात्वाला भवन्ति ॥ (3)

तेभ्यः पुरीषमभ्युदूहतीति विज्ञायते ॥ (4)

Kapardi (Sūtra 1, 2, 3 and 4)

समूह्यं इत्युपधानप्रकारविशेषो नाकृतिविशेषः । प्रकृतावेवायं विधिः नाकृतिविकारेषु । अग्निक्षेत्रस्य परित इष्टका स्थापयित्वा यथा समूहनं क्रियते तथोपदधाति सर्वत उपादायोपदधातीति यावत् । स एवोपधानविधिः- प्रतिदिशं चात्वाला भवन्ति बहिर्वेदि । तेभ्यश्चात्वालेभ्यः पुरीषं पांसूनभ्युदूहतोति' श्रुतिः ।

परिचाय्यं चिन्वीत ग्रामकाम इति विज्ञायते ॥ (5)

Kapardi (Sūtra 5)

अयमप्युपधानविधिः ।

मध्यमां स्वयमातृण्णां प्रदक्षिणमिष्टकागणैः परिचिनोति ॥ (6)

स परिचाय्यः ॥ (7)

Kapardi (Sūtra 6 and 7)

तृतीयस्यां चितौ स्वयमातृण्णामुपधाय इष्टकागणः प्रदक्षिणं तां स्वयमातृण्णां परित उपदधाति । स परिचाय्यः ।

उपचाय्यं चिन्वीत ग्रामकाम इति विज्ञायते ॥ (8)

परिचाय्येनोक्तः ॥ (9)

Kapardi (Sūtra 8 and 9)

पूर्ववत्परिचाय्येन व्यत्यासः[2] ।

---

1. समूहन्निवेष्टका
2. व्याख्यातः ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Karavinda (Sūtra 1)

समूहनमत्र गुणो नाकृतिविशेषः। तमेतमग्निं चिन्वीत पशुकामः। समूह्यशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमाह—

Karavinda (Sūtra 2)

समूहन्निव उपधान इति परितोऽग्निक्षेत्रमिष्टकास्स्थापयित्वा समूहन्—सम्पादयन्निव यथा यथा बाह्याभ्यन्तरा इष्टकाः उन्नता भवेयुः तथा तथोपदध्यात्। अयमर्थः–यथा सर्वमग्निक्षेत्रमन्तरत उन्नतं बहिर्निनतं भवति तथा पुरीषेण कृत्वा तत्रेष्टका उपधाय सपुरीषाभिः क्षेत्रपूरणं कुर्यादिति ॥

Karavinda (Sūtra 3 and 4)

दिक्षु चतसृष्वपि चात्वालाः। पुरीषाणां बाहुल्याच्चात्वालबाहुल्यं दिक्ष्वेकैकं चात्वालं शम्यया विमाय काल एव प्रकृतिवदुत्तरवेदिषु यवयति। तेभ्यः सर्वेभ्यः पुरीषाण्यादाय चितिमभ्यूहयेदिति। प्रकृतान्येव विमानकरणोपधानानि ॥

Karavinda (Sūtra 5)

परिचयनमत्र गुणः श्रुत्यर्थं व्याचष्टे —

Karavinda (Sūtra 6 and 7)

तृतीयस्यां चितावाक्रमणादिस्वयमातृण्णान्तमुपधाय हिरण्येष्टकाभिर्गणैः प्रदक्षिणैः प्रदक्षिणं स्वयमातृण्णां परिचिनुयात्। प्राकृतानां स्थानानां बाधकं परिचयनम्। एष द्विशतः।

Karavinda (Sūtra 8and 9)

उपचयनमपि गुणः। उपचयनं समीपे चयनम्। तान्येव विमानकरणोपधानानि। सर्वं परिचाय्यवत्। अयं भेदः—आद्यस्य बहिरारभ्य स्वयमातृण्णासमीपे समाप्तिः। द्वितीयस्य स्वयमातृण्णासमीप आरभ्य बहिस्समाप्तिः।

Sundararāja (Sūtra 1 and 2)

अग्निक्षेत्रं परित इष्टकास्स्थापयित्वा समूहन् एकत्र राशीकुर्वन्निवोपदधाति।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Sundararāja (Sūtra 3, 4, 5, 6 and 7)

स्वयमातृण्णामुपधायान्यास्सर्वा इष्टकास्स्वयमातृण्णां परित उपदधाति। न तु प्राचीः प्रतोचीरित्यादयोः विशेषाः। पूर्वः पूर्वो गणस्स्वयमातृण्णासमीपे। ततस्ततो बहिरुत्तरउत्तरः। अनयोस्समूह्यपरिचाय्ययोः) प्रकृतिवदेव रूपं इष्टकाश्च विशेषावचनात्। अथवा समूहस्य परितस्स्थित्वा समूहने क्रियमाणे मण्डलरूपं इष्टकाचयो भवतीत्यर्थान्मण्डलरूपत्वमग्नेर्भवति। परिचाय्यस्यापि स्वयमातृण्णापरिचयनं मण्डलरूप एवाग्नावुपपद्यते इति अर्थादेव मण्डलरूपत्वम्। तथा च बोधायनः—समूह्यपरिचाय्यौ पूर्वेण रथचक्रचिता व्याख्याताविति।

Sundararāja (Sūtra 8 and 9)

पूर्वस्यैवेदं शाखान्तरीयं संज्ञान्तरमित्यर्थः।

श्मशानचितं चिन्वीत यः कामयेत पितृलोक ऋध्नुयामिति विज्ञायते॥ (10)

Kapardi (Sūtra 10)

पितृलोके ऋध्यासमिति यः कामयेत स एवं चिनुयात्।

द्वयानि खलु श्मशानानि चतुरस्राणि परिमण्डलानि च॥ (11)

तत्र यथाकामी शब्दार्थस्य विशयित्वात्॥ (12)

चतुरस्रं वा यस्य गुणशास्त्रम्॥ (13)

स चतुरस्रः॥ (14)

त्सरुवर्जं द्रोणचितोक्तः॥ (15)

Kapardi (Sūtra 11, 12, 13, 14, and 15)

चतुरस्राकाराणि सन्ति श्मशानानि परिमण्डलकाराणि च। तत्रेच्छातः प्रवृत्तिः शब्दस्योभयप्रवृत्तेः। यदि वर्तुलाकारः रथचक्रवत्। चतुरस्रं वेति—गतमेतत्॥ यस्य गुणशास्त्रं पितृलोकसम्बद्धं तच्चतुरस्रे श्मशाने न वर्तुले। खाला हि तत्र निक्षिप्यन्ते। येषु पितृमेधिकक्रिया तेषां पितृणां सम्बन्धः ऋध्या च। तस्माच्चतुरस्र एव चेतव्यः यदि चतुरस्रस्तदा त्सरुवर्जं द्रोणचितोक्तः—तत्सर्वं द्रोणचित्येव व्याख्यातम्॥

छन्दश्चितं चिन्वीत पशुकाम इति विज्ञायते॥ (16)

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Kapardi (Sūtra 16)

छन्दोभिरेव यत्रेष्टकाश्चीयन्ते तं छन्दश्चितं पशुकामश्चिनुयादित्यस्याः श्रुतेरर्थं श्रुतिद्वयेन व्याचष्टे—

सर्वैश्छन्दोभिश्चिनुयादित्येकम् ॥ (17)

प्राकृतैरित्यपरम् ॥ (18)

Kapardi (Sūtra I7 and 18)

सर्वैश्छन्दोभिर्दशतयीभिश्चेतव्य इत्येका श्रुतिः । प्राकृतैः—प्रकृतौ यानि छन्दांसि अग्निर्मूर्धेत्यादीनि तैरेवेत्यपरा श्रुतिः ।

Karavinda (Sūtra 10)

श्मशानमिव चिन्वीत पितृलोके वृद्धिं कामयमानः ।

Karavinda (Sūtra 11 and 12)

गतं । अग्नचायतनप्रकाररूपाणि द्वयान्यपि श्मशानानि लोके दृश्यन्ते चतुरस्राणि परिमण्डलानि च ।

Karavinda (Sūtra 13 and 14)

प्रकृतित्वाच्चतुरस्रमेव चिन्वीत न मण्डलमिति समाम उक्तः । श्मशानानि द्रोणचितेतिवत् कर्तव्यानि । त्सरुं वर्जयेदन्यत्सर्वंद्रोणवत् विमानानि । द्वादशभागीया अध्यर्धाः अर्धाः पादाश्च द्वादशभागीयास्सप्तविंशतिरङ्गुलयः त्रयोदशतिलाश्च । अध्यर्धा एकतस्तादृशाः अन्यत एकचत्वारिंशदङ्गुलयः त्रयश्च तिलाः अर्धाः पादाः एकतो द्वादशभागीयासदृशाः अन्यतस्तदर्धाः । पादाः एकतो द्वादशभागीयासदृशाः अन्यतो नवाङ्गुलयः साधिकाश्चत्वारस्तिलाश्च । उपधाने प्रथमप्रस्तारे पुरस्तात् । पश्चाच्चाध्यर्धाः चतुरस्राभिः प्रच्छादनं । पादाभिरर्धाभिश्च सङ्ख्यापूरणं । द्वितीये दक्षिणत उत्तरतश्चाध्यर्धाभिश्चतुरस्राभिः प्रच्छादनादि पूर्ववत् ।

Karavinda (Sūtra 16)

छन्दोभिः ऋग्भिश्चीयते इति च्छन्दश्चित् एतावानेव विशेषः । अन्यत् सर्वं प्रकृतिरेव ॥

Karavind (Sūtra 17)

सर्वैर्दशतयीगतैश्छन्दोभिश्चिनुयात् । तानि सहस्रधा विभज्य तेषामेकैकेन भागेनैकैकामिष्टकामुपदध्यात् । यजुषां स्थाने छन्दांसि भवेयुः ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

तत्र यावत्यः यजुष्मत्यः इष्टकाः तावत्यश्छदांसि विभज्य तेषामेकैकेन विभागेनैकैकामिष्टकां यजुष्मतीरुपदध्यात् । लोकम्पृणास्तु पूर्ववदेव । अथवा दशतयीगतैस्सर्वैश्छन्दोभिर्गायत्रीभिस्त्रिष्टुब्भिर्जगतीभिरनुष्टुब्भिर्बृहतीभिरुष्णिग्भिः पंक्तिभिरक्षरपंक्तिभिर्विषुरूपाभिस्त्रेधा विभक्ताभिरतिच्छन्दोभिस्त्रिधा विभक्तैसर्वाभिर्द्विपदाभिश्च पुरस्तादारम्य याज्ञसेनीभिरुपदध्यात् ॥

Karavinda (Sūtra 18)

प्राकृतैः अग्निकाण्डगतैः अग्निर्मूर्धेत्यनुवाकस्थैर्गायत्र्यादिभिः न दशतयीभिरित्यपरम् । नास्मात्परं विभज्यत इति सिद्धान्तितम् ।

तत्र श्लोका :—

एकैकवृद्धा एकैकधा ह्यग्नयः क्रमश एकशतम् ।
पटले तृतीय उदितास्तेषां भेदाश्चतुर्थादौ ॥

प्रकृतिस्त्ववह्नीनामेकविधा वाथ सप्तविधाः ।
एकविधप्रकृतित्वे तदा षण्णां न पक्षपुच्छानि ॥

सप्तविधप्रकृतित्वे भवति च तेषां सपक्षपुच्छत्वम् ।
सप्तविधप्रभृतीनां सैव भवेत्प्रकृतिरेकशतविधात् ॥

करणीनां द्वादशांशैः तैरुक्तांशयुतायुतैः ।
पृथगुत्पन्नरूपाभिरिष्टकाभिस्त्रिधोपधेः ॥

त्रैधमेकविधादीनां चातुर्विध्यं सपक्षतः ।
एवं प्रउगयुग्मस्य त्रैधं नान्यदपक्षतः ॥

द्वौ चतुरस्रौ प्रउगौ रथचक्रद्रोणचित्समूह्यश्च ।
पर्युपपूर्वौ चान्त्यौ श्मशानचिच्छन्दश्चितिश्येनौ ॥

कङ्कचिदलजौ सप्तविधाः पञ्च पूर्ववद्दशदहनाः ।
प्रउगचिदुभयप्रउगो रथचक्रो द्रोणचिच्छ्मशानाग्निः ॥

एते त्वपक्षपुच्छाः कूर्मचिदाद्याः परोक्ताश्च ।
अन्ये सपक्षपुच्छा अग्नय उक्तः प्रवक्ष्यमणाश्च ॥

श्येनप्रमुखाननलान् व्याख्यास्ये पटलयोरिहोत्तरयोः ॥

Sundararaja (Sūtra 10, 11, 12, 13, 14 and 15)

अत्र चतुरस्रत्वे त्रीणि शतान्यष्टाविंशतिश्चाङ्गुलाः एकविंशतितिलाश्च करणी तस्या द्वादशेन सप्तविंशत्यङ्गुलेन त्रयोदशतिलयुक्तेन द्वादशभागीयाः । तदर्धेन पाद्याः तृतीयेन च नवम्यः । अधार्चं पूर्ववत् । उपाधानेऽध्यर्धा द्वादशपुरस्तात्प्रतीच्यः । पश्चाद्द्वादश प्राच्यः । शेषं द्रोणवदेव ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

तत्र सर्वाभावात् षोडशेष्टका हीयन्ते । अतोऽग्निमध्ये द्वे उद्धृत्याष्टादश-नवम्यो निधेयाः । द्विशतः प्रस्तारः । एवमेवापरः । प्राच्युदीच्योस्तु विपर्यासः । मण्डले श्मशानचिद्रथचक्रचिता व्याख्यातः ।

Sundararaja (Sutra 16)

छन्दोभिश्चीयत इति छन्दश्चित् । छान्दसः करण उपपदे क्विप् । अन्यत्र कर्मण्यग्नयाख्यायामिति ।

Sundararaja (Sutra 17 and 18)

तत्र सर्वैर्गायत्र्यादिभिश्चतुरुत्तरैः अतिधृतिपर्यन्तैः चतुर्दशभिरुत्कृतिपर्यन्तैर्वैकविंशत्या त्रिवृत्ककुभादिविशेषयुक्तैर्दाशतयीभ्य आहृतैश्छन्दोभिः सर्वा इष्टकाश्चिनुयादित्येकं मतम् । प्राकृतैरग्निर्मूर्धेत्यनुवाकाधीतैर्याज्ञसेन्यर्थैः पुनः पुनरभ्यस्तैरित्यपरं मतम् । अस्याग्नेः प्रकृतिवदेव रूपं । केचित्तु वयसां वा एष प्रतिमयेत्यस्यापि नित्यत्वाद्वयस आकारमपीच्छन्ति । यथाह-बोधायनः—तस्य रूपं श्येनाकृतिर्भवतीति ॥

इति चतुर्दशः खण्डः

इति चतुर्थः पटलः ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पंचमः पटलः

अथ पञ्चदशः खण्डः

श्येनचितं चिन्वीत सुवर्गकाम इति विज्ञायते ॥ (1)

वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छो भवति ॥ (2)

Kapardi (Sūtra 1 and 2)

श्येन इव चेतव्यः श्येनचित् तदाकारं चिन्वीत । आकृत्याः फलमाकारसम्पादनं स्वयमेव वक्ष्यति । अनृजुपक्षः व्यस्तपुच्छोऽसङ्कोचितपुच्छः ।

कथं वक्रता ? —

पश्चात् प्राङुदूहति ॥ (3)

पुरस्तात् प्रत्यङ्ङुदूहति ॥ (4)

एवमिव हि वयसां मध्ये पक्षनिर्णामो भवतीति विज्ञायते ॥ (5)

Kapardi (Sūtra 4 and 5)

उन्नयति पुरस्तात्प्रत्यङ्ङुन्नयति । एवमेव वक्राः पक्षा यस्य स वक्रपक्षः । हिशब्दः प्रसिद्धौ । एवमिव—एवमेव वयसामुत्पततां मध्ये पक्ष-निर्णामो नमनं भवतीति श्रुतिः ॥

यावानग्निस्सारत्निप्रादेशस्सप्तविधस्संपद्यते ॥ (6)

प्रादेशं चतुर्थमात्मनश्चतुर्भागीयाश्चाष्टौ, तासां तिस्रश्शिरः ॥ (7)

इतरत्पक्षयोर्विभजेत् ॥ (8)

Kapardi (Sūtra 6, 7 and 8)

अरत्निना प्रादेशेन च वर्धितोऽग्निः प्राकृतो यावान् संपद्यते[1] प्रादेश इति गृह्णीयादिति शेषः । सारत्निप्रादेशाग्नौ यत्प्रादेशं पुच्छे आत्मनि चतुर्थं

---

1. संपद्यते । तथा प्रादेशे ह्येताश्चाष्टौ प्रादेश इति ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पुरुषक्षेत्रं चतुर्भागीयाश्चाष्टौ शिष्टे पुरुषे ऽष्टौ[1] चतुर्भागीयाः क्षेत्रं च गृहीत्वा तासां चतुर्भागीयानां तिस्रश्चतुर्भागीयाश्शिरसि निधातव्याः - इतरत्सर्वं पक्षयोर्विभज्य क्षिपेत् । षडङ्गुलमात्रं प्रादेशे । षष्ट्यगुलं पुरुषे । चतुर्भागीयासु पञ्चसु पादोनं नवदशाङ्गुलम् । एतदेवैकैकस्मिन् पक्षे क्षिपेत् ।

पञ्चारत्निः पुरुषः ॥ (9)

चतुररत्निः व्यायामः ॥ (10)

चतुर्विंशत्यङ्गुलयोऽरत्निः ॥ (11)

तदर्धं प्रादेश इति क्लृप्तिः ॥ (12)

Kapardi (Sūtra 9, 10, 11 and 12)

पञ्चेति—एतत्पुरुषस्य प्रमाणम् । चतुरिति—एतदरत्निप्रमाणम् । क्लृप्तिः – एवं कल्पना । इतिशब्दः प्रकारे । अनेन मार्गेण कल्पयेदित्यर्थः । त्रिंशदङ्गुलं चतुर्भागीयम् ।

Karavinda (Sūtra 1)

श्येनः—पक्षिविशेषः । तदाकारमग्निं चिन्वीत स्वर्गकामः । वयसां वा एष प्रतिमा चीयते इति वयोमात्रसदृशः प्राकृतोऽग्निः । अयं तु श्येनसदृशः । कीदृशः श्येन इत्याह—

Karavinda (Sūtra 2, 3, 4 and 5)

वक्रौ—अनृजू यस्य स वक्रपक्षः । व्यस्तं विस्तीर्णं पुच्छं यस्य मूलादारभ्य उपर्युपरि विस्तीर्णं सः । पश्चात् प्राङ्दूहतीति उदूहनमुन्नयनं प्रथमपक्षार्धं मूलादारभ्य पश्चात्प्रभृति प्रागुन्नयेत् । पुरस्तात्प्रत्यङ्ङुदूहति । द्वयं पक्षार्धं मध्यादारभ्य पुरस्तात् प्रभृति प्रत्यगुन्नयेत् । एवमिवहीति निपातसमुदायः प्रसिद्धौ । वयसां मध्ये—श्येनानां पक्षयोर्मध्ये । निर्णामिः—निर्णमनं निर्गत्य प्रह्वीभावः । विज्ञायते–श्रूयते दृश्यते वा । पक्षनिर्णामि इति वचनसामर्थ्यात् पक्षयोर्मध्य इति गम्यते । यद्वा वयसां पक्षिणां मध्ये श्येनानां पक्षयोर्मध्ये निर्णामिः दृश्यते – पक्षिणां दृश्यते इति ॥

Karavinda (Sūtra 6, 7 and 8)

प्राकृतमग्निमात्मपक्षपुच्छशिरस्सु विभजेत् । कान् विभागानित्याह—पुच्छात् प्रादेशक्षेत्रमात्मनश्चतुष्पुरुषादेकपुरुषक्षेत्रम (ष्टौ) ष्टादशचतु-

1. त्रिपुरुषेऽष्टौ ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

भागीयाः यावति क्षेत्रे उपधीयन्ते तावच्चात्मक्षेत्रं संगृह्य तासां चतुर्भागीयानां तिस्रो (ग्नेः) ग्रे शिरः कुर्यात्-अवशिष्टपञ्चदश (विंशति) चतुर्भागीयाः पुरुषः प्रादेशश्च प्राकृतयोः अध्यरत्निपुरुषयोः पक्षयोर्विभजेत्--क्षिपेदित्यर्थः। एवं सत्यर्धदशमा अरत्नयश्चतुर्भागोनाङ्गुलिश्चैकैकः पक्षः। अर्धतृतीयपुरुष आत्मा। पुरुषमात्रं पुच्छम्। तिस्रश्चतुर्भागीयाश्शिरः॥

Karavinda (Sūtra 9, 10, 11 and 12)

'पञ्चारत्निरग्नौ पुरुषः। यावान् पुरुष ऊर्ध्वबाहुस्तावान् भवतीति पुरुषप्रमाणविशेषविधेः। अन्यत्र चतुररत्निः। चतुर्विंशतिरङ्गुलयोऽरत्निः। तदर्धं प्रादेशः। स च द्वादशाङ्गुलः। क्लृप्तिः अचार्यस्य समयः॥

Sundararāja (Sūtra 1)

तैत्तिरीयके काम्यप्रकरणे पठितोऽप्ययं श्येनचित् नित्य एव स्वर्गफलकत्वात् चतुरस्राग्निवत्तस्यापि स्वर्गफलकत्वं। 'सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते। यदग्निः' इति लिङ्गानि चात्र प्रागेव दर्शितानि।

Sundararāja (Sūtra 2, 3, 4 and 5)

श्रुत्यन्तरमिदं श्येनचिद्वाक्यस्य शेषभूतम्। तत्र वक्रता पक्षमध्ये। व्यासः पुच्छाग्रे। पक्षयोर्वक्रीकरणप्रकारमपि श्रुतिरेवाह—

पश्चात्प्राङुदूहति पक्षमध्ये। पुरस्तात्प्रत्युङ्डुदूहति पक्षाग्राप्यययोः।

एवमिव हि वयसां पक्षस्य मध्ये मध्येपक्षं निर्णामो वक्रता। मध्येपक्षनिर्णामः—वयसामुत्पततां पक्षमध्ये निर्णाम एवमिव हि दृश्यत इत्यर्थः।

Sundararāja ((Sūtra 6)

सारत्निप्रादेशश्चतुरस्रोऽग्निर्यावान् सम्पद्यते तावानेवायं श्येनचिद्भवति। सारत्निप्रादेशग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तमेव।

Sundararāja (Sūtra 7)

आदधीतेति शेषः। पुच्छे पुरुषादधिकं प्रादेशमात्मनश्चतुर्थं पुरुषं चतुर्भागीयाश्चाष्टौ आत्मन एवादधीत। शिष्ट आत्मा। अर्धतृतीयः पुरुषः। पुच्छं पुरुषप्रमाण (मात्र) मेव।

तासां तिस्रश्चतुर्भागीयाः शिरः प्रकल्पयेत्।

Sundararāja (Sūtra 8)

पुच्छादात्मनश्चात्र शेषं द्वेधा विभज्य पक्षयोर्निदध्यात्। एकैकस्मिन्

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पक्षे प्रादेशार्धं षडङ्गुलं आत्मचतुर्थादर्धं षष्टिरङ्गुलयः। पञ्चानां चतुर्भागीयानां मध्ये पुरुषायामे पक्षे न्यस्ते पादोना एकान्नत्रिंशतिरङ्गुलयः प्राकृतः पक्षः। चतुश्चत्वारिंशदधिकशताङ्गुलयः। एभिः सहितः पादोनैकान्नत्रिंशच्छतद्वयाङ्गुलः सम्पद्यते। तदेतद्वक्ष्यति अर्धदशमा अरत्नय इत्यादि।

Sundararāja (Sūtra 9, 10, 11 and 12)

सार्वत्रिकी चैषा क्लृप्तिः।

अर्धदशमा अरत्नयोऽङ्गुलयश्च चतुर्भागोनाः पक्षायामः॥ (13)

Kapardi (Sūtra 13)

प्रादेशदशमा अरत्नयोऽङ्गुलयश्च चतुर्भागोनाः पक्षायामः—पक्षयोरायामः। प्राकृताः षडरत्नयः अर्धपुरुषे प्रादेशसहितारत्निद्वयमष्टादशाङ्गुलाश्चतुर्भागोनाश्च प्रादेशे षडङ्गुलाः। ता अष्टादशभिस्सहारत्निः सर्वं सम्भूयार्धदशमा अरत्नयोऽङ्गुलाश्च चतुर्भागोनाः। एष पक्षयोरायामः।

द्विपुरुषां रज्जुमुभयतः पाशां करोति॥ (14)

मध्ये लक्षणम्॥ (15)

पक्षस्यापरयोः कोट्योरन्तौ नियम्य लक्षणेन प्राचीनमायच्छेदेवं पुरस्तात्॥ (16)

स निर्णामः[1]॥ (17)

एतेनोत्तरः पक्षो व्याख्यातः॥ (18)

Kapardi (Sūtra 14,15, 16, 17, and 18)

द्विपुरुषप्रमाणां रज्जुमुभयतः पाशां कृत्वा मध्ये लक्षणं, कुर्यादिति शेषः[2]। अनेनैव मार्गणोत्तरस्यापि पक्षस्य नमनं व्याख्यातम्। एषा पक्षयोर्वक्रता॥ ७॥

---

1. सन्नामः (पुरस्तात्सन्नामः)-17th and 18th form one Sūtra.

2. After शेषः read

दक्षिणस्य पक्षस्यापरयोः कोट्योरपरयोरन्तौ नियम्य पाशौ प्रतिमुच्य लक्षणेन प्रागपसार्य शङ्कू निहन्यात्। एवं पुरस्तात् पूर्वयोः कोट्योरन्तौ नियम्येत्येवमादि। स निर्णामोनमनं पक्षयोः।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

आत्मा द्विपुरुषायामोऽध्यर्धपुरुषव्यासः ॥ (19)

पुच्छेऽर्धपुरुषव्यासं पुरुषं प्रतीचीनमायच्छेत् ॥ (20)

तस्य दक्षिणतोऽन्यमुत्तरतश्च ॥ (21)

Kapardi (Sūtra 19, 20 and 21)

द्विपुरुषायाम आत्मा अध्यर्धपुरुषव्यासः । एवं दीर्घचतुरस्रं विहृत्य पुच्छस्थानेऽर्धपुरुषा तिर्यङ्मानी पुरुषप्रमाणा पार्श्वमानी भवति यथा तथा यच्छेत्—कुर्यादित्यर्थः । तस्य चतुरस्रस्य दक्षिणपार्श्वेऽन्यं तादृग्विधं चतुरस्रमुत्तरतश्चान्यम्[1] । एवं त्रीणि चतुरस्राणि अर्धपुरुषव्यासानि ।

तावक्षणया व्यवलिखेत्[2] ॥ (22)

यथाऽर्धपुरुषोऽप्यये स्यात्[3] ॥ (23)

शिरस्यर्धपुरुषेण चतुरस्रं कृत्वा पूर्वस्याः करण्या अर्धात्तावति दक्षिणयोर्निपातयेत्[4] ॥ (24)

Kapardi (Sūtra 22, 23 and 24)

तौ चतुरस्रौ यौ पार्श्वस्थौ । तावक्षणया करणेन आलिखेत्; यथाऽप्यये आत्मपुच्छसन्धौ अर्धपुरुषमात्रं कृतं पूर्वस्य भवति । प्राच्यमिव दक्षिणं प्राच्यमिवोत्तरम् । एवं कृतेऽप्ययेअऽर्धपुरुषमात्रं भवति । शिरस्स्थानेऽर्धपुरुषप्रमाणेन चतुरस्र[5] कृत्वा पूर्वस्याः करण्या अर्धादारभ्य तावत्येवार्धे मध्ये निपातयेत्-आलिखेत् । तिस्रः परिशिष्यन्त इत्युपरितने वक्ष्यति । अत्रापि तिस्रः शिरसीत्युक्तम् ।

---

1. तादृग्विधं चतुरस्र एवमुत्तरतश्चान्त्यम् ।

2-3. ताव + स्यात्

तौ चतुरस्रौ यौ पार्श्वस्थौ । तावक्षणयाकरणेनालिखेत् । यथाऽप्यये आत्मसन्धौ अर्धपुरुषमात्रं कृतं पूर्वस्य भवति । स्रुच्यमिव दक्षिणमंसमेवमिवोत्तरं । एवं कृतेऽप्यूये अर्धपुरुषमात्रं भवति ।

4. शिरस्य + तयेत्

शिरस्स्थानेऽर्धपुरुषप्रमाणेन चतुरस्रं कृत्वा तस्या करण्या अर्धादारभ्य तावत्येवार्धे मध्ये निपातयेत् ।"तिस्रः परिशिष्यन्ते" इत्युपरितने वक्ष्यति । तत्रापि त्रिस्रश्शिर इत्युक्तम् ।

5. शिरस्यर्धपुरुषेण चतुरस्रं ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Karavinda (Sūtra 13)

अपरेण यूपावटदेशं संचरमवशिष्येत्यादि विमाय पक्षाप्ययेषु शङ्कुं निहत्य दक्षिणोत्तरया रज्ज्वा नवारत्नीन् प्रादेशमङ्गुलं चपुर्भागोनां चायामं कृत्वा पक्षाग्रेषु शङ्कुं निहन्यात् । एवमेकादशभिरङ्गुलीभिः प्रादेशेन च पुरुषो हीयते । तत्रार्धाष्टमाभिरङ्गुलीभिरेका चतुर्भागीया भवति । तदर्धेनार्धद्विपुरुषायामां रज्जुमुभयतः पाशां कृत्वा मध्ये लक्षणं कृत्वा पक्षस्यापरकोटिशङ्क्वोः प्रतिमुच्य लक्षणेन प्राचीमपसार्य शङ्कुं निहन्यात् । एवं तस्यैव पूर्वयोः कोटयोः प्रतिमुच्य लक्षणेन प्रतीचीमपसार्य तत्र शङ्कुः । एवं कृते पश्चिमपार्श्वमान्याः पुरस्तात् पक्षमध्ये चतुर्विंशत्यङ्गुले सार्धसप्ततिले लक्षणं निपतति पुरतश्चैवं । स निर्णामः—निर्णमनं पक्षस्य । अर्धदशमा इत्यादि स निर्णाम इत्यन्तेनोत्तरमपि पक्षं कुर्यात् ॥

Karavinda (Sūtra 19)

आत्मानं प्राक्त्वेन द्विपुरुषायाममुदक्त्वेनाध्यर्धपुरुषमनुपृष्ठ्यं मिनुयात् ।

Karavinda (Sūtra 20, 21, 22 and 23)

पुच्छे पुरुषायामानि तदर्धविस्तराणि प्रत्यगायतानि त्रीणि चतुरस्राणि दक्षिणोत्तराणि विहृत्य दक्षिणं चतुरस्रं दक्षिणापरकोटिं प्रत्यक्षणयालिखेत् । एवमुत्तरापरकोटिं प्रति । एवं कृते पुच्छमूलेऽर्धपुरुषाविस्तारमग्र ऽध्यर्धपुरुषविस्तारं पुरुषमात्रायामं चतुरस्रं भवति ॥

Karavinda (Sūtra 24)

आत्मनः पूर्वकरणीमध्ये पुच्छवदर्धायामविस्तारं चतुरस्रं कृत्वा तत्पूर्वकरणीमध्याद्दक्षिणोत्तरकरण्योर्मध्ये रेखां निपातयेत्-रेखयोर्बहिस्त्यजेत् ॥

Sundararāja (Sūtra 13)

व्यासः पुरुषमात्र एव । अथ तस्य निर्णामः—

Sundararāja (Sūtra 14, 15, 16, and 17)

कोटयोरग्राप्यययोरेवं पुरस्तात्पूर्वयोः कोटयोरन्तो नियम्म यत्पश्चादपच्छिद्यते तत्पुरतादागच्छति ।

Sundararāja (Sūtra 18 and 19)

एवमेवात्मनि त्रयः पुरुषाः स्थिताः ।

Sundararāja (Sūtra 20, 21, 22 23 and 24)

आत्मनः पुरस्ताच्छिरः ।

इति पञ्चदशः खण्डः

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अथ षोडशः खण्डः

अप्ययान् प्रति श्रोण्यंसानपच्छिन्द्यात् ।। (1)

Kapardi (Sūtra 1)

अप्ययशब्देन पक्षपुच्छशिरसां सन्धिरुक्तः । तान्प्रत्यपच्छिन्द्यात्—श्रोण्यंसात्त्यजेत् । शिरसोऽप्ययादारभ्य पक्षाप्ययं प्रति । एवं श्रोण्योरंसे च । एवं द्वे द्वे चतुर्भागीये निरस्ते भवतः । वक्ष्यति चत्वारिंशत्परिशिष्यन्त इति ।।

एवमिव हि श्येनः ।। (2)

Kapardi (Sūtra 2)

प्रसिद्धः । वक्ष्यति च 'यावदाम्नानसारूप्यम्' इति ।

करणं पुरुषस्य पञ्चमायामं षष्ठव्यासं कारयेत् ।। (3)

यथायोगनतम् ।। (4)

तत्प्रथमम् ।। (5)

Kapardi (Sūtra 3, 4 and 5)

पुरुषपञ्चमायामं पुरुषषष्ठव्यासं—अरत्निमात्री पार्श्वमानी षड्भागा तिर्यङ्मानी यथा युज्यते तथा नतः, नतशब्देन प्रजम्भनमुच्यते । तथा प्रजम्भयेत् । एकामक्षणयादीर्घां[1] कुर्यात् । यथा युज्यत इति यथायोगः । तत्प्रथमं करणम् । प्रथममित्यस्य संज्ञा ।

ते द्वे प्राची संहिते ।। (6)

तद् द्वितीयम् ।। (7)

Kapardi (Sūtra 5 and 6)

ते द्वे विपर्यस्ते उपसृत्य मध्यमफलके संसृष्टे यथा तिष्ठतः तथाविधं करणं द्वितीयम् ।

प्रथमस्य षड्भागमष्टभागेन वर्धयेत् ।। (8)

---

1. एकामक्षदीर्घं—B.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

यथायोगनतम् ।। (9)

तत् तृतीयम् ।। (10)

Kapardi (Sūtra 8, 9 10)

प्रथमस्य षड्भागकरणमष्टभागेन वर्धयेद्दीर्घं कुर्यात् । मात्रा ? तमक्ष्णया छिन्द्यात् । छिन्ना यथा युज्यते नमनं तथा योगः । यथा पक्षनमनेऽध्यर्धं युज्यते तथा नतं वक्रं तृतीयकरणम् ।।

चतुर्भागीयाऽध्यर्धा ।। (11)

तस्याश्चतुर्भागीयामात्रमक्ष्णया छिन्द्यात् ।। (12)

तच्चतुर्थम् ।। (13)

Kapardi (Sūtra 11 12, and 13)

चतुर्भागीयाध्यर्धं भूमावालिख्य चतुर्भागीयां न त्यजेत् । तथाभूतेष्टकायेन करणेन क्रियते तच्चतुर्थं करणम् । षोडशीं चतुर्भिरिति वक्ष्यति । तदेतत्करणम् ।।

Karavinda (Sūtra 1 and 2)

अप्ययशब्देनात्मनः पक्षपुच्छशिरसां सन्धिरुच्यते । शिरसोऽप्ययादारभ्य आपक्षाप्ययात् पुच्छाप्ययादारभ्य आपक्षाप्ययात् । एवमिवहीति गतम् ।।

Karavinda (Sūtra 3, 4 and 5)

पुरुषस्य पञ्चमं चतुर्विंशतिरङ्गुलय एकतः । अन्यतो विंशतिरङ्गुलयः प्रथमं करणम् । यथायोगनतं भवेत्-उपधाने यथायुज्यते तथा कुर्यात् । नमनप्रकारश्चोपरि [1]श्येने वक्ष्यते प्रथमादयश्शब्दा व्यवहारसौकर्याय ।।

Karavinda (Sūtra 6 and 7)

प्रथमकरणे प्रागायते दक्षिणमेकमुत्तरमेकमिति संहिते चतुर्विंशत्यङ्गुले पार्श्वमान्यौ चत्वारिंशदङ्गुले तिर्यङ्मान्यौ । तयोरेकानमनविधिना मध्ये निर्णता एकपार्श्वे उन्नता । तद्द्वितीयं करणम् ।

Karavinda (Sūtra 8, 9 and 10)

प्रथमकरणस्य षड्भागो विंशत्यङ्गुलमष्टभागेन पञ्चदशाङ्गु-

---

1. तने C

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

लेन यथायोगनतेन वर्धयेत्, यथा षड्भागः पक्षानुरोधी वक्रस्स्यादष्टमभाग आत्मानुरूप ऋजुर्भवेत्तत्तृतीयं करणम् ॥

Karavinda (Sūtra 11, 12 and 13)

चतुर्भागीयाऽणूकाख्या । साऽध्यर्धा कार्या । तस्याश्चतुर्भागीयामात्रमक्ष्णया मात्रमक्ष्णया छिन्द्यात् । एतदुक्तं भवति-पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलायामं त्रिंशदङ्गुलव्यासं कृत्वा त्रिंशदङ्गुलमक्ष्णया छिन्द्यात् । एवमेका पार्श्वमानी पंञ्चचत्वारिंशदङ्गुलयः एका तिर्यङ्मानी त्रिंशदङ्गुलयः एकाऽक्ष्णया स्थिता द्विचत्वारिंशदङ्गुलयः चतुर्दश तिलाः । एतच्चतुर्थं करणम् ॥

Sundaravaāja (Sūtra 1)

पक्षपुच्छशिरोऽप्ययेभ्यः अन्योन्यं प्रत्यक्ष्णया परिच्छिन्द्यात् । एवमात्मनोऽर्धपुरुषो निरस्तो भवति ॥

Sundarāja (Sūtra 2, 3, 4 and 5)

चतुर्विंशत्यङ्गुलं । पार्श्वफलकम् । विंशत्यङ्गुलं तिर्यक्फलकम् । यथायोगनतं यथा युज्यते पक्षे तथा नतम् । तस्यैकाक्ष्णयारज्जुः पञ्चत्रिंशिका विंशतितिलयुक्ता । अपरा षड्विंशिका षट्तिलयुक्ता । एवं कृते पक्षायामस्य द्वादशभागः एकान्नविंशतिरङ्गुलयः तिलौ च इष्टकाव्यासो भवति । तदेतत्प्रथमं करणम् । अरत्निप्रादेशरहितप्रकृतिके पक्षायामस्य त्रिंशदङ्गुलहानिः । तदनुगुणं चेष्टकानां नमनं भवति । तत्र कर्णौ एकविंशकैकान्नत्रिंशकौ तिलत्रययुक्तौ ।

Sundararāja (Sūtra 6 and 7)

यथा षडश्री भवति यथा संहिते ।

Sundararāja (Sūtra 8, 9 and 10)

पञ्चदशाङ्गुलव्यासं अरत्नचायाम समकर्णं दीर्घचतुरस्रं प्रागायतं भूमौ लिखित्वा प्रथमेन प्रागायतेन युञ्जचात्तत्तृतीयम् । ऋज्ववस्थितमेव प्रथमापेक्षया नतमित्युच्यते यथायोगनतमिति ।

Sundararāja (Sūtra 11, 12 and 13)

एका पार्श्वमानी पञ्चदशाङ्गुला । अन्या पञ्चचत्वारिंशदङ्गुला । एका तिर्यङ्मानी त्रिंशदङ्गुला । अन्या द्विचत्वारिंशदङ्गुला सचतुर्दशतिला ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

चतुर्भागीयार्धं पञ्चमम् ॥ (14)

Kapardi (Sūtra 14)

एकतस्त्रिंशदङ्गुलमन्यतः पञ्चदशाङ्गुलं तत्पञ्चमम् ।

तस्याक्ष्णया भेदष्षष्ठम् ॥ (15)

Kapardi (Sūtra 15)

तस्य पञ्चस्याक्ष्णया कर्णेन विभज्यत इति भेदष्षष्ठम् ।

पुरुषस्य पञ्चमभागं दशभागव्यासं[1] प्रतीचीनमायच्छेत् ॥ (16)

तस्य दक्षिणतोऽन्यमुत्तरतश्च ॥ (17)

तावक्ष्णया दक्षिणावरयोः कोट्योरालिखेत् ॥ (18)

तत्सप्तमम् ॥ (19)

Kapardi (Sūtra 16. 17. 18 and 19)

अरत्निमात्रायामं प्रादेशव्यासं प्रतीचीनं प्रत्यगायतमायच्छेत् । भूमौ दक्षिणपार्श्वेऽन्यं तथाविधमुत्तरतश्चान्यं तथाविधम् । तावक्ष्णया कर्णेन दक्षिणावरयोः कोट्योरारभ्य स्रुच्यवदालिखेत्[2] । तत्सप्तमम् ॥

एवमन्यत् ॥ (20)

उत्तरं तत्तरस्याः कोट्या लिखेत् ॥ (21)

तदष्टमम् ॥ (22)

Kapardi (Sūtra 20, 21 and 22)

एवमेव कृत्वोत्तरं चतुरस्रमुत्तरस्याः कोट्या आरभ्य दक्षिणां कोटिं प्रत्यालिखेत् स्रौचवत्तदष्टमम् ।

चतुर्भागीयाक्ष्णयोभयतो भेदो नवमम् ॥ (23)

Kapardi (Sūtra 23)

अक्ष्णया उभयतः कर्णेन भेदनं खण्डनं तस्याश्चतुर्भागीयायास्तथाविधं नवमं करणम् । पादमात्रं पादेष्टका त्रिभिरिति ॥

उपधाने षष्टिष्षष्टिः पक्षयोः प्रथमा उदीचीनि(रुप) दध्यात् ॥ (24)

---

1. व्यासं पुरुषं प्रतीचीनमायच्छेत् ।
2. सूच्यवदालिखेत्—B.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पुच्छपार्श्वयोरष्टावष्टौ ॥ (25)

षष्ठ्याः ॥ (26)

तिस्रोऽग्रे तत एकान्ततस्तिस्रः तत एका ॥ (27)

पुच्छाप्यये चतुर्थ्यौ विशये ॥ (28)

तयोस्तु पश्चात्पञ्चम्यावनीकसंहिते ॥ (29)

Kapardi (Sutra 25, 26, 27, 28 and 29)

उपवानकाले एकस्मिन् पक्षे षष्टिः प्रथमा उदीचीरुदगायता निदध्यात्—उपदध्यात् त्रिंशत्त्रिंशद्विपर्यस्य कारिताः। एवमुत्तरपक्षेऽपि। पुच्छस्य पार्श्वयोरुभयोष्षष्ट्यः अष्टावेकस्मिन् पार्श्वेऽपरस्मिंश्चाष्टौ। कथमित्याह-पुच्छाग्रे तिस्रः तासां पुरस्तादेकाम्। एवमुत्तरस्मिन्पार्श्वे विपर्यस्य कारिताः। पुच्छे चात्मनि चस्थिते तिर्यक्—तयोश्चेति तयोः पश्चात्पुच्छे अनीकनीसंहिते—मुखसंहिते मेषयूथवत्[1]।

Karavinda (Sūtra 14)

त्रिंशदङ्गुलायामं पञ्चदशव्यासं यत्तत्पञ्चमं करणम् ॥

Karavinda (Sūtra 15)

पञ्चमस्याक्षणया भेदं कृत्वा षष्ठं करणं भवति सा पादेष्टका। तस्यैकत्रिंशदङ्गुलमन्यत् पञ्चदशाङ्गुलमन्यदक्षणया एकोनविंशतितिलाधिकं त्रयस्त्रिंशदङ्गुलम्। एतत् षष्ठं करणम् ॥

Karavinda (Sūtra 17, 18 and 19)

चतुर्विंशत्यङ्गुलायामं तदर्धविस्तारं चतुरस्रं कृत्वा तस्य दक्षिणत उत्तरतश्च तादृशे चतुरस्रे। एवं त्रीणि चतुरस्राणि कृत्वा दक्षिणोत्तरचतुरस्रे दक्षिणापरकोटी प्रत्यालिखेत्। एवं पार्श्वमान्यौ षड्विंशत्यङ्गुले अष्टाविंशतितिलाधिके। तिर्यङ्मान्यौ चतुर्विंशत्यङ्गुले। एतत्सप्तमं करणम् ॥

Karavinda (Sūtra 20 21 and 22)

सप्तमवत्त्रीणि चतुरस्राणि कृत्वा दक्षिणं दक्षिणापरकोटिं प्रत्यालिखेदुत्तरमुत्तरापरकोटिं प्रति। एवमपि ते एव पार्श्वमान्यौ पूर्वं पार्श्वं द्वादशाङ्गुलं पश्चिमं तु षट्त्रिंशदङ्गुलं। यदेवं तदष्टमं करणम् ॥

---

1. मेषयुद्धवत्।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Karavinda (Sūtra 23)

चतुर्भागीयाया उभयतो भेदोऽक्ष्णया भवेत्। इयमपि पादेष्टका। पार्श्वमान्यौ अक्ष्णया एकविंशत्यङ्गुले सप्ततिलसहिते तिर्यगेकं त्रिंशदङ्गुलम्। एवं नवमं करणम्।

अथोपधानमुच्यते—

Karavinda (Sūtra 24)

उपधानकाले दक्षिणे पक्षे षष्टिः प्रथमा उदीचीनिदध्यात्। उत्तरे च षष्टिम्। छान्दसो विभक्तिव्यत्ययः।

Karavinda (Sūtra 25 and 26)

षष्ठकरणोत्पन्ना अष्टावष्टौ पुच्छपार्श्वयोः।

उपधानप्रकारमाह—

Karavinda (Sūtra 27)

पुच्छपार्श्वयोरित्येव। तिस्रोऽग्रे पुच्छस्य दक्षिणश्रोण्यामेका प्राची बाह्यविशेषा। तस्या उत्तरतो द्वे नानाग्रे विशेषसहिते। तयोः पुरस्तादेका बाह्यविशेषा प्रागग्रा। तस्याः पुरस्तात्पूर्ववत्तिस्रः। तासां पुरस्तात् पूर्ववदेका। एवमुदक्पार्श्वेऽपि॥

Karavinda (Sūtra 28)

पुच्छात्मसन्धौ द्वे चतुर्थ्यौ विशये। अविशेषादात्मनि पुच्छे च समे॥

Karavinda (Sūtra 29)

तयोश्च पश्चात् द्वे पञ्चम्यावर्धेष्टके। अनीकं मुखम्। तेन संहिते मेषयुद्धवत्॥

Sundararāja (Sūtra 14)

त्रिंशदङ्गुलायामं पञ्चदशाङ्गुलव्यासं समकर्णं दीर्घचतुरस्रम्।

Sundaraāja (Sūtra 15. 16, 17, 18, 19, 20. 21 and 22)

यथा पुरस्तात्प्रादेशस्तिर्यङ्मानी पश्चात्तु प्रादेशत्रयम्। सप्तमाष्टमयोरुभयोरपि पार्श्वफलकानि सप्तविंशकानि षट्तिलोनानि।

Sundararāja (Sūtra 23)

चतुर्भागीयामुभयतोऽक्ष्णयाभिन्नायां चत्वारो नवमा भवन्ति

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

त्रिकोणाः । तेषामेकं करणं नवमम् । तस्यकं फलकं त्रिंशदङ्गुलं । अन्ये एकविंशके सप्ततिले ।

Sundararāja (Sūtra 24)

प्रथमाः प्रथमकरणकृताः । एवं षष्टच इत्यादिषु उदीचीरुदगायताः ॥

Sundararāja (Sūtra 25 and 26)

प्रागायता एताः । आसामुपधानप्रकारमाह—

Sundararāja (Sūtra 27)

तिसृणां द्वे प्रागग्रे । एका प्रत्यगग्रा ।

Sundararāja (Sūtra 28)

उदगग्रा दक्षिणाग्रा च । ते आत्मानं पुच्छं च पञ्चदशाङ्गुलावेते ।

Sundararāja (Sūtra 29)

अनीकसंहिते मुखसंहिते । उदगायते ।

इति षोडशः खण्डः

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

सप्तदशः खडः

शेषे दश चतुर्थ्यः ॥ (1)

श्रोण्यंसेषु चाष्टौ ॥ (2)

प्राचीः प्रतीचीश्च ॥ (3)

Kapardi (Sūtra 1, 2 and 3)

पुच्छशेषे चतुर्थ्यो दश तिर्यगायताः । श्रोण्यंसेषु चाष्टौ श्रोण्याश्चतस्रः प्रागायताः । उत्तरस्यां दक्षिणस्यां च विपर्यस्य कारिताः । अंसयोश्चैवम् ।

शेषे च षड्विंशतिरष्टौ षष्ठ्यश्चतस्रः पञ्चम्यः ॥ (4)

Kapardi (Sūtra 4)

आत्मनि शेषे शिष्टे देशे षड्विंशतिश्चतुर्थ्यः । अष्टौ चतस्रः पञ्चम्यः । तासामुपधानमार्गं उच्यते—विशयानां मार्गे तिर्यगात्मनि चतुर्दश चतुर्थ्यः । तासां पार्श्वयोर्द्वे द्वे प्राच्यौ प्रतीच्यौ च विपर्यस्य कारिते । उत्तरे पार्श्वे चतुर्दशानामेव पार्श्वयोर्मध्ये द्वे द्वे तिर्यक् । एताष्षड्विंशतिश्चतुर्थ्य उपहिता । चतस्रश्चतुर्भागीयाकोणेषु स्थिताः । तासु चतस्रः पञ्चम्यः तिर्यक् । षष्ट्यश्चाष्टौ तिर्यगेव ॥

शिरसि चतुर्थ्यौ विशये ॥ (5)

तयोश्च पुरस्तात्प्राच्यौ ॥ (6)

एष द्विशतः प्रस्तारः ॥ (7)

Kapardi (Sūtra 5, 6 and 7)

तयोर्विशययोः पुरस्तात्प्राच्यौ चतुर्थ्यौ विपर्यस्य कारिता दक्षिणतः । एषेति । किमर्थमिदम् यावता द्विशत एव ? परिभाषेयम् । योऽयं प्रस्तारो द्विशत (स्स) इति परिभाष्यते । सङ्ख्यां पूरयेदित्युक्ते द्विशत एव पूर्यते । इतरथा का सङ्ख्या पूरयितव्येति न ज्ञायते । अस्ति सहस्रसङ्ख्येति चेन्न । प्रतिप्रस्तारं पूरयेदिति वचनमनर्थकं सम्पद्यते । तस्मात्परिभाषेयमिति ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अपरस्मिन्प्रस्तारे पञ्च पञ्च निर्णामयोर्द्वितीयाः ॥ (8)

अप्यययोश्च तृतीयाः ॥ (9)

आत्मानमष्टभागावेताः ॥ (10)

Kapardi (Sūtra 8, 9 and 10)

द्वितीया वक्रीभूताः । निर्णामो वक्रप्रदेशः । तस्मिन् प्रदेशे पञ्चपञ्च द्वितीयाः । अप्यययोश्च तृतीयाः—पक्षाप्यययोस्तृतीया आत्मानमष्ट-भागावेता व्याप्ताः । चतुर्भागीयेष्टकामात्रमात्मनि स्थिताः । पञ्चपञ्च विपर्यस्य कारिता उत्तरे पक्षाप्यये ।

शेषे पञ्चचत्वारिंशत्प्रथमाः प्राचीः ॥ (11)

Kapardi (Sūtra 11)

दक्षिणे पार्श्वे पञ्चविंशतिः । दक्षिणे पक्षे उत्तरे पार्श्वे पञ्च-विंशतिरुत्तरे पक्षे विपर्यस्य कारिता दक्षिणे पक्षे विंशतिः ।

पुच्छपार्श्वयोः पञ्च पञ्च सप्तम्यः ॥ (12)

Kapardi (Sūtra 12)

उत्तरे पार्श्वे विपर्यस्य कारिताः ।

द्वितीयचतुर्थ्योश्चान्यतरतः प्रतिसंहितामेकंकाम् ॥ (13)

Kapardi (Sūtra 13)

द्वितीयायां रीत्यां चतुर्थ्यां च रीत्यां अन्यस्मिन्पार्श्वे एकैका सप्तमी । एका दक्षिणे पार्श्वे विपर्यस्य कारिता । अपरा उत्तरे पार्श्वे ॥

शेषे त्रयोदशाष्टम्यः ॥ (14)

Kapardi (Sūtra 14)

पुच्छदेशे त्रयोदशाष्टम्यश्शेरते ।

श्रोण्यंसेषु चाष्टौ चतुर्थ्यो दक्षिणा उदीचीश्च ॥ (15)

Kapardi (Sūtra 15)

दक्षिणस्यां दक्षिणायते विपर्यस्य कारिते । उत्तरस्यां श्रोण्यां उदगायते । दक्षिणेंऽसे दक्षिणायते : उत्तरेंऽसे उदगायते विपर्यस्य कारिते ॥

शेषे च विंशतिः ॥ (16)

त्रिंशत् षष्ठ्यः एकां पञ्चमीम् ॥ (17)

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Kapardi (Sūtra 16 and 17)

चकारेण चतुर्थ्योऽनुकृष्यन्ते। त्रिंशत् षष्ठ्यः एका च पञ्चमी। तासामुपाधानदेश उच्यते—आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे दश चतुर्थ्यः। पञ्च प्राचीः पञ्च प्रतीचीः एवमुत्तरे पार्श्वे। मध्ये त्रिंशत् षष्ठ्यः प्राचीः एका च पञ्चमी। तासां पञ्चदश प्राचीः[1] ॥

शिरसि चतुर्थ्यौ ॥ (18)

तयोश्च पुरस्ताच्चतस्रो नवम्यः ॥ (19)

एष द्विशतः प्रस्तारः ॥ (20)

व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥ (21)

Kapardi (Sūtra 18, 19, 20 and 21)

नवम्यश्चतस्रः पुरस्तात्। एषेति—गतमेतत्। किमर्थमिदम्? नियमार्थम्। किमत्र नियम्यते? विषमद्विशतप्रस्तारो नियम्यते नोपरिश्येनः। श्येन एव नियम्यते नान्यः। कथमवगम्यते नान्य इति? प्रस्तारपूरणवचनात्—तत्रापि व्यत्यासं चिनुयादित्येतदेवोक्तं न पूरणवचनम्। तस्मादन्ये द्विशतप्रस्ताराः। अत्रैव परिभाषितत्वात्। इष्टकाकरणे पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलं दक्षिणेन गृहीत्वा चतुर्थीः कारयेत्। विपर्यस्ताः सव्ये। "व्यत्यासं चिनुयाद्यावत; प्रस्तारांश्चिकीर्षेत्" इति। गतमेतत्।

अत्र श्लोका भवन्ति—

एकोनविंशतिस्तिर्यगङ्गुलं सतिलद्वयम्।
यथा भवेत्तथा कार्या यथायोगनतं तु तत् ॥
यथोदीच्येव षड्भागे षष्ठभागेन वर्धनम्।
करणस्य तृतीयस्य यथायोगनतं भवेत् ॥
स विशेषश्चतुर्थस्य द्विचत्वारिंशदङ्गुलम्।
चतुर्दशतिलैर्युक्तं करणस्य भविष्यति ॥
षष्ठस्य करणफलकं स्यात्त्रयस्त्रिंशदङ्गुलम्।
अष्टादशतिलैर्युक्तं इतरे सूत्रचोदिते ॥
पार्श्वस्थाः सप्तमस्येयं विंशत्यः सह सप्तभिः।
षड्भिरेव तिलैरूनं फलकेऽष्टाष्टमस्य च ॥

---

1. प्रतीचीः।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

प्रथमेन तृतीयेन विपर्यस्य पुनः पुनः ।
तथा सप्तमषष्ठाभ्यां कारयेदिष्टकाः क्रतौ ॥

पञ्चत्रिंशद्विपर्यस्य चतुर्थेनापि कारयेत् ।
एतावदेव कुशलाः इष्टकाकरणे विदुः ॥

पुच्छे तिर्यङ्निधातव्याः चतुथर्यो दश चोदिताः ।
ययोश्चान्तरा तिर्यक् चतुर्थ्यस्स्युश्चतुर्दश ॥

चतुर्थ्यः पार्श्वयोस्तासां षट्षट्तिर्यक्तु मध्यमाः ।
कोणेषु तिर्यक् पञ्चम्यः षष्ठश्चाष्टौ तथाविधाः ॥

आपुच्छस्याप्ययात्तद्वत् शिरसि त्रिंशदिष्यते ।
प्राच्यश्चैव प्रतीच्यश्च प्राचीष्वेव च पञ्चमी ॥

चतुर्थ्यः पार्श्वयोस्तासां तथा शिष्टे च विंशतिः ।
अन्यत्सर्वं यथासूत्रं प्रस्तारो द्विशतः क्रतौ ॥

श्रोण्या[1] चैव तथैवांसौ षट्सु त्वेव तथाविधा ।
चतुर्थ्यो[2]·····दक्षिण न पैताः ॥

श्रोण्योर्दक्षिण विज्ञेयं तथा चैवांस उत्तरे ॥

Karavinda (Sutra 1)

पुच्छे दश चतुर्थकरणनिष्पन्नाः तिर्यगायताः ॥

Karavinda (Sūtra 2 and 3)

एवं श्रोण्योश्चतस्रः उत्तरपार्श्वे विपर्यस्य कारिताः ॥

Karavinda (Sūtra 4)

शेषे चेति चकाराच्चतुर्थ्योऽनुषज्यन्ते । आत्मशेषे षड्विंशतिश्चतुर्थ्यः । अष्टौ च षष्ठ्यः । चतस्रः पञ्चम्यः । ता एता अष्टात्रिंशत् । आसामुपधानमुच्यते—

Karavinda (Sūtra 5 and 6)

पुच्छगतविशयानां मध्ये तिर्यगात्मनि चतुर्दश चतुर्थ्यः प्राच्यो रीतयः । तासां पार्श्वयोः पश्चाद्द्वे पुरस्तात् द्वेद्वे दक्षिणत उत्तरतश्च । ता अष्टौ । अष्टानां चतस्रः प्राच्यश्चतस्रः प्रतीच्यः । चतुर्दशानामेव[3]

1. श्रोण्यौ ।
2. चतुर्थ्योऽष्टौ···स्यापि दक्षिण···
3. अष्टानामेव—C

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पार्श्वयोर्मध्ये दक्षिणत उत्तरतश्च द्वेद्वे । ताश्चतस्रः । एवं षड्विंशतिश्चतुर्थ्यः । अत्रानुपहिताः कोणेषु चत्वारश्चतुर्भागीयादेशाः । तेषु चतस्रः पञ्चम्यः तिर्यक् । षष्टिश्चाष्टौ तिर्यगेव । शिरसि प्रत्येकं दक्षिणोत्तरतः प्राच्यौ तयोर्विशययोः पुरतः प्राच्यौ चतुर्थ्यौ । एवं बाह्यविशेषे ॥

Karavinda (Sūtra 7)

उपधानविधिगतदेशादिसंख्यासमुदायवशेन प्रस्तारे शतद्वये सिद्धेऽपि द्विशतः प्रस्तार इति वचनं प्रस्तारे द्विशतत्वसिद्धिकरणाय ।

Karavinda (Sūtra 8)

निर्णामः पक्षयोर्मध्ये वक्रप्रदेश इत्युक्तम् । तस्मिन् द्वितीयाः दक्षिणोत्तरपक्षयोः पञ्चपञ्च निर्णामानुरूपमुपधेयाः ॥

Karavinda (Sūtra 9 and 10)

तृतीयकरणावेताः पञ्चपञ्चैवाष्टभागेन वर्धितेनात्मानमवगताः षड्भागेन पक्षम् ॥

Karavinda (Sūtra 11)

दक्षिणपक्षस्य दक्षिणभागे पञ्चविंशतिः । उत्तरपक्षस्य उत्तरभागे पञ्चविंशतिः दक्षिणे विंशतिः ॥

Karavinda (Sūtra 12)

पुच्छस्य दक्षिणे पार्श्वे पञ्च सप्तम्यः । उत्तरे पञ्च प्राच्यो रीतयः ॥

Karavinda (Sūtra 13)

अनेनान्ययोः सप्तम्योरुपधानमुच्यते । पुच्छपार्श्वगतसप्तमीरीत्योरन्तरस्यां रीत्यां द्वितीया । प्रतिसंहितामेकामन्यस्यां चतुर्थीप्रतिसहितां चैकां सप्तमीमुपदध्यात् । एवं द्वादश सप्तम्य उपहिता भवन्ति ॥

Karavinda (Sūtra 14)

पुच्छशेषे अष्टमकरणोत्पन्नाः त्रयोदशोदीच्यः पञ्च रीतयः । पुच्छाग्रे पार्श्वगतयोस्सप्तम्योर्मध्ये पञ्चाष्टम्यौ । ननाग्रा द्वितीयायाम् । तिसृणां सप्तमीनां मध्ये तिस्रोऽष्टम्यः । तृतीयायां च तिस्रः । चतुर्थरीत्यां

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

तिसृणां सप्तमीनां मध्ये एका । पञ्चमरीत्यां सप्तम्योर्मध्ये एका । एवं त्रयोदशाष्टम्यः यथायोगं प्रागग्राः प्रत्यगग्राश्च भवेयुः ॥

Karavinda (Sūtra 15)

श्रोण्योश्चतस्रः प्रत्येकं द्वेद्वे दक्षिणयोर्दक्षिणा उत्तरयोरुत्तराः । सर्वा बाह्यविशेषाः ॥

Karavinda (Sūtra 16, 17, 18 and 19)

आत्मशेषे विंशतिः । चकारेण वचनाभावे शिरसि चतुर्थ्यौ । तयोश्च पुरस्तात् चतस्रो नवम्यः ॥

Karavinda (Sūtra 20)

प्रस्तारशतद्वयानियमशङ्कानिराकरणाय द्विशतवचनम् ॥

Karavinda (Sūtra 21)

गतम् ॥

अथ फलकानां प्रजम्भनमुच्यते—प्रथमकरणस्य विंशत्यङ्गुला तिर्यङ्मानी प्रजम्भिते यथैकोनविंशतिरङ्गुलयस्साष्टादशतिलद्वयं च ऋज्ववस्थिता भवति, तथा करणं प्रजम्भयेत् । वक्ष्यमाणप्रकारेण द्वितीयस्य करणस्य पक्षनमनी चतुर्विंशत्यङ्गुला सार्धसप्ततिला । तस्याष्षष्ठो भागश्चतस्रोऽङ्गुलयः सपादततिलश्च । तेन द्वितीयकरणस्य दीर्घतया चत्वारिंशदङ्गुलयोः फलकयोर्मध्ये चतुर्विंशत्यङ्गुले एकस्मिन्नुन्नतिं च कुर्यात्; यथा तस्य भागद्वयमेकैकशः पूर्वकर्णसदृशं भवति तथेति । तृतीयस्य तु षष्ठाष्टभागसन्धौ नमनं । षष्ठं भागं पूर्ववन्नमयेत्[1] । अष्टमस्य तु नमनमात्मानुरूपं ऋज्ववस्थानमेव । तस्मिन्नमनं षष्ठापेक्षया ।

तत्र श्लोकाः—

श्येने प्रथम आद्यस्य करणस्य प्रजम्भनम् ।
द्वितीयस्य तृतीयस्य चोच्यते फलकानतिः ॥
अस्मिन् श्येने त्वादिमस्य करणस्य प्रजम्भनम् ।
पुच्छस्य[2] पक्षकरणी षष्ठस्यासौ यथार्जवम् ॥
द्वितीयस्य तृतीयस्य पक्षकाणां नतेः फलम् ।
व्यासस्य पक्षकरणीं षष्ठतानादिमे नतिः ॥

1. पूर्वं नमयेत् ।
2. पक्षस्य—C.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

एकोनविंशत्यङ्गुल्यस्साष्टांशं च तिलद्वयम् ।
तिर्यङ्मानी यथा सा स्यात्तथा रज्ज्वा प्रजम्भयेत् ॥
सपादतिलसंयुक्तचतुरङ्गुलमात्रतः ।
पक्षस्य नमनी षष्ठः तेन स्यात्फलकानतिः ॥
एवं द्वितीयश्येनोक्तमार्गेणोन्नीय जम्भनम् ।
करणस्य विधातव्यं फलकानमनं तथा ॥

Sundararāja (Sūtra 1)

पुच्छ उदगायताः ।

Sundararāja (Sūtra 2 and 3)

आत्मनः श्रोण्यंसेषु द्वेद्वे बाह्यविशेषे ।

Sundararāja (Sūtra 4)

आत्मशेषे षड्विंशतिचतुर्थ्यः प्राच्यः प्रतीच्यः । तत्र मध्यरीत्योः सप्तसप्तोदगग्रा दक्षिणाग्राश्च । द्वितीयपञ्चमरीत्योः पञ्चपञ्च मताः । सममध्ये दक्षिणोत्तरे अन्याः प्राक्प्रतीच्यः । आद्यन्तरीत्योर्मध्ये एकैकचतुर्थ्यौ दक्षिणोत्तरयोः पश्चात्पुरस्ताच्च द्वेद्वे षष्ठ्यौ । ताश्चाष्टौ दक्षिणोत्तराः । तद्रीत्योः शेषे चतस्रः पञ्चम्य उदगायताः ।

Sundararāja (Sūtra 5)

अप्यये पुच्छाप्ययवत् ।

Sundararāja (Sūtra 6)

बाह्यविशेषे चतुर्थ्यौ ।

Sundararāja (Sūtra 7)

अतोऽत्र संख्यापूरणाय कर्तव्यो यत्न इत्यर्थः ।

Sundararāja (Sūtra 8, 9, 10, 11, 12 and 13)

अन्यतरतः दक्षिणे पार्श्वे उत्तरे वा द्वितीयचतुर्थीभ्यां सप्तमीभ्यां संहितामेकां सप्तमीमन्तरुपदध्यात् ॥

Sundararāja (Sūtra 14)

पुच्छ शेषे ।

Sundararāja (Sūtra 15)

द्वेद्वे बाह्यविशेषे ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Sundararāja (Sūtra 16 and 17)

आत्मशेषे विंशतिश्चतुर्थ्यः प्रागायताः । मध्ये प्रागायताभिः षष्ठीभिर्द्वात्रिंशता द्वे रीती । तयोर्दक्षिणस्यां द्वे उद्धृत्य एकां पञ्चमीं निदध्यात् ॥

Sundararāja (Sūtra 18)

उदगायते ॥

Sundararāja (Sūtra 19, 20 and 21)

उदगायताः ॥

इति सप्तदशः खण्डः

इति पञ्चमः पटलः ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

षष्ठः पटलः

अथ अष्टादशः खण्डः

श्येनचितं चिन्वीत सुवर्गकाम इति विज्ञायते ॥ (1)

वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छो भवति ॥ (2)

पश्चात् प्राङ् उदूहति ॥ (3)

पुरस्तात् प्रत्यङ्ङ्उदूहति ॥ (4)

एवमिव हि वयसां मध्ये पक्षनिर्णामो भवतीति विज्ञायते ॥ (5)

Kapardi (Sūtra 1, 2, 3,4 and 5)

अस्याः श्रुतेः पुनरुपन्यासो मार्गान्तरं प्रतिपादयितुम् । अथवा अन्यैवैषा श्रुतिः । इयमेवाकारमार्गता । वक्रेति-गतमेतत् ।

पुरुषस्य षोडशभिर्विंशं शतं सारत्निप्रादेशस्सप्तविधस्संपद्यते ॥ (6)

तासां चत्वारिंशदात्मनि ॥ (7)

तिस्रश्शिरसि ॥ (8)

पञ्चदश पुच्छे ॥ (9)

एकत्रिंशद् दक्षिणे पक्षे ॥ (10)

तथोत्तरे ॥ (11)

Kapardi (Sūtra 6, 7, 8, 9, 10 and 11)

पुरुषस्य षोडशभागः षोडशी । ताभिर्विंशोत्तरं शतं संपद्यते । परिगणनायां क्रियमाणायां एतावत्यः षोडश्यः सप्तार्धे शेरते । सप्त स्थापयित्वा षोडशीभिर्गुणिते द्वादशोत्तरं शतम् । अर्धपुरुषे द्वादशसु अष्टौ । क्षिप्ते विंशतिः । एवं विंशोत्तरं शतं सम्पन्नम् । तासामिति—तासां षोडशीनां चत्वारिंशदात्मन्युपधेयाः; तिस्रश्शिरसि, सर्वत्र निधेया इति शेषः । पञ्चदश पुच्छे । दक्षिणे पक्षे एकत्रिंशत् तथोत्तरे । एकत्रिंशदुत्तरे पक्षे । कथमेता निधेया इत्युच्यते—

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अध्यर्धपुरुषस्तिर्यग्द्वावायामत इति दीर्घं चतुरस्रं विहृत्य श्रोण्यंसेभ्यो द्वे द्वे षोडश्यौ निरस्येत् ॥ (12)

चत्वारिंशत्परिशिष्यन्ते ॥ (13)

स आत्मा ॥ (14)

Kapardi (Sūtra 12. 13 and 14)

अध्यर्धपुरुषा तिर्यङ्मानी द्विपुरुषा पार्श्वमानी। एवं दीर्घचतुरस्रं विहृत्य श्रोणीभ्यामंसाभ्यां च द्वे द्वे षोडश्यौ प्रत्येकं निरस्येत्—त्येजेत्। अक्ष्णया·····यथा श्रोण्यंसेषु चत्वारि चतुरस्राणि अर्धपुरुषप्रमाणानि कृत्वा अक्ष्णयार्धानि निरस्येत्। शिष्टं चत्वारिंशत्। स आत्मा ॥

शिरस्यर्धपुरुषेण चतुरस्रं कृत्वा पूर्वस्याः करण्या अर्धात्तावति दक्षिणोत्तरयोर्निपातयेत् ॥ (15)

Kapardi (Sūtra 15)

गतमेतत्—

तिस्रः परिशिष्यन्ते ॥ (16)

तच्छिरः ॥ (17)

Kapardi (Sūtra 16 and 17

तिस्रश्शिष्टः। तच्छिरः।

पुरुषस्तिर्यग्द्वावायामतः ॥ (18)

षोडशभागश्च दक्षिणः पक्षः ॥ (19)

तथोत्तरः ॥ (20)

Kapardi (Sūtra 18, 19 and 20)

पुरुषमात्रा तिर्यङ्मानी। द्विपुरुषा पार्श्वमानी। पुरुषषोडशभागाश्चार्धेनाष्टाङ्गुलमात्रं दक्षिणे पक्षे चायामः। तद्वदेवोत्तरपक्षः ॥

पक्षाग्रे पुरुषचतुर्थेन चत्वारि चतुरस्राणि कृत्वा तान्यक्ष्णया व्यवलिख्यार्धानि निरस्येत् ॥ (21)

एकत्रिंशत् परिशिष्यन्ते ॥ (22)

Kapardi (Sūtra 21 and 22)

पक्षयोरग्रे प्रत्येकं पुरुषचतुर्थप्रमाणेन चत्वारि चतुरस्राणि कृत्वा

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

तान्यक्ष्णया कर्णेनलिख्य अर्धानि निरस्येत् । स्रुच्यवद्दक्षिणपक्षाग्राणि[1] वहिर्भूतानि निरस्येत् । द्विपुरुषायामे द्वात्रिंशत् षोडश्यो भवन्ति । षोडशभागेन चैका । तासु द्वयोस्त्यक्तयोः एकत्रिंशत्परिशिष्यन्ते ॥

पक्षाग्रमुत्सृज्य मध्ये पक्षस्य प्राचीं लेखामालिखेत् ॥ (23)

Kapardi (Sūtra 23)

पक्षाग्रमिति पुरुषचतुर्थेन कृतानि चतुरस्राणि लक्ष्यन्ते । पक्षायामे पुरुषचतुर्भागार्धमुत्सृज्येत्यर्थः । मध्ये पक्षस्य प्रागायतां लेखामालिखेत् ॥

पक्षाप्यये पुरुषं नियम्य (लेखायां) पुरुषान्ते नितोदं कुर्यात् ॥ (24)

नितोदात्प्राचीनं पुरुषान्ते नितोदम् ॥ (25)

नितोदयोर्ना (गा) नान्तावालिखेत् ॥ (26)

तत्पक्षनमनम् ॥ (27)

एतेनोत्तरः पक्षो व्याख्यातः ॥ (28)

Kapardi (Sūtra 24. 25, 26, 27 and 28)

आत्मपक्षसन्धौ पुरुषमात्रं वेणुं नियम्य लेखायामेव पुरुषस्यान्ते वेणोरन्ते लक्षणं कुर्यात् । तस्मान्नितोदात्प्रागायतं प्राचीनं वेणुं लेखायामेव निधायान्त्ये छिद्रे शङ्कुं लक्षणं वा निहत्य नितोदयोरन्तौ नाना आलिखेत् । अपरस्मान्नितोदादारभ्यापरान्तावालिखेत् । पूर्वस्मान्नितोदाच्चारभ्य पूर्वान्तमिति । तत्पक्षनमनं पक्षस्य वक्रता । एतेनेति ऊत्तरपक्षनमनमप्येवं कुर्यात् ॥

द्विपुरुषं पश्चादर्धपुरुषं पुरस्ताच्चतुर्भागोनः पुरुष आयामः ॥ (29)

अष्टादश करण्यौ ॥ (30)

पार्श्वयोस्ताः पञ्चदश परिगृह्णन्ति ॥ (31)

तत्पुच्छम् ॥ (32)

Kapardi (Sūtra 29. 30, 31 and 32)

पश्चात्तिर्यङ्मानी द्विपुरुषा । पुरस्तादर्धपुरुषा । पादोनपुरुषायामा । पार्श्वयोरष्टादशषोडशीः करोति । अष्टादशकरणी सा पार्श्वयोः । ता एताः पञ्चदशषोडशीः परिगृह्णन्ति । कथमर्धपुरुषव्यासा पादोनपुरुषायामा

1. स्रौववद्दक्षिणपक्षाग्राणि ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

षट्करोति ? तस्याभितो द्वे चतुरस्रे समे सर्वतः पादोनपुरुषमात्रे । तावक्ष्णया लिखेत् । एकैकमर्धं त्यजेत् । शिष्टं प्रत्येकमर्धपञ्चमं करोति । अर्धपञ्चमं अर्धपञ्चमं नव । नवसु षट्सु क्षिप्तेषु पञ्चदश । तत्पुच्छम् ॥

Karavinda (Sūtra 1, 2, 3, 4, and 5)

द्वितीयश्येनमुपदेष्टुं सैव श्रुतिः पुनरपि पठिता । तत्र विशेषमाह—

Karavinda (Sūtra 6, 7, 8, 9, 10 and 11)

षोडशी-षोडशभागपरिमिताः । ताभिः षोडशीभिः । सारत्निप्रादेशस्सप्तविधोऽग्निर्विंशतिशतं संपद्यते । तथाहि—सप्त स्थापयित्वा षोडशीभिर्गुणिते द्वादशोत्तरं शतं भवति । अर्धे षोडशीभिर्गुणिते अष्टौ । तेष्वष्टसु क्षिप्तेषु विंशत्युत्तरं शतं षोडश्यो भवन्ति । तासां चत्वारिंशदात्मनि चत्वारिंशत् षोडशिनीक्षेत्राण्यात्मेत्यर्थः । तिस्रश्शिरसि षोठश्यस्स्युः । पञ्चदश पुच्छे । पञ्चदशषोडश्यः पुच्छक्षेत्रम् । एकत्रिंशद्दक्षिणे पक्षे । तथोत्तरे पक्षे । एकत्रिंशत् षोडशीक्षेत्रं दक्षिणः पक्ष उत्तरश्च । एवं विभज्य विमानमाह—

Karavinda (Sūtra 12, 13 and 14)

अनुपृष्ठ्यं चत्वारिंशद्द्वे शते चाङ्गुलय आयामः । विस्तारोऽशीतिशतमङ्गुल्यस्तिर्यक् । एवं दीर्घं चतुरस्रं विहृत्य श्रोण्यंसेष्वर्धपुरुषप्रमाणानि चत्वारि चतुरस्राणि कृत्वा तान्यात्मपार्श्वमानीनिष्ठकाणतः तिर्यङ्मानीनिष्ठकोणं प्रत्यक्ष्णयालिखेत् । लेखानां बहिर्भूतास्त्यजेत् । चत्वारिंशदवशिष्यन्ते । स आत्मा भवति । कथम् ? आयामतोऽष्टौ षोडश्यः । तिर्यक् षट् । अष्टौ षड्गुणिता अष्टाचत्वारिंशत् । तत्र श्रोण्यंसेभ्यो द्वे द्वे निरस्याष्टौ निरस्ता भवन्ति । शिष्टाश्चत्वारिंशदात्मनि भवन्ति ॥

Karavinda (Sūtra 15, 16 and 17)

शिरः प्रदेशे आत्मनोंऽसयोः पुरतः पृष्ठ्यायामर्धपुरुषेण चतुरस्रं कृत्वा पूर्वस्याः करण्याः इत्यादिकृते तिस्रः परिशिष्यन्ते । तच्छिरो भवति ॥

Karavinda (Sūtra 18, 19 and 20)

पुरुषमात्रं तिर्यगायामः । द्विपुरुषमात्रमर्धाष्टमाङ्गुलयश्च । एवं दक्षिणे पक्षे दीर्घचतुरस्रं कृत्वा । तथोत्तरेऽपि ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Karavinda (Sūtra 21 and 22)

पक्षस्याग्रे पुरुषचतुर्थेन त्रिंशदङ्गुलेन चत्वारि चतुरस्राणि कृत्वा तानि प्रत्येकं दक्षिणाप्रत्यग्व्यवलिख्य पूर्वाण्यर्धानि निरस्येत् । एवमेकत्रिंशत् षोडश्यः परिशिष्यन्ते । स दक्षिणः पक्षः । कथं ? पक्षे द्वात्रिंशत् षोडश्यः । षोडशो भागश्चैकः । तास्त्रयस्त्रिंशत् । ताभ्यां चतुर्ष्वर्धेषु निरस्तेषु एकत्रिंशत्परिशिष्यन्ते । एवमेवोत्तर पक्षः । तत्र चतुरस्रान्युत्तराप्रत्यगक्ष्णयात्रिलिख्य पूर्वार्धानि निरस्येत् ॥

Karavinda (Sūtra 24, 25, 26 and 27)

पक्षाग्रमुत्सृज्य त्रिंशदङ्गुलमपहाय मध्ये पक्षस्य प्राचीं लेखामालिखेत् । पक्षाग्रे उत्सृष्टे शेषः पक्षः अर्धतृतीयाङ्गुलोनविंशत्यधिकशतद्वयाङ्गुलम् । तस्य मध्ये सपादाङ्गुलोनदशाधिकशताङ्गुलेन पश्चादारभ्य प्रगायतां लेखां पक्षमतीत्यालिखेत् । पश्चिमे पक्षाप्यये पुरुषमात्रं वेणुं निधाय नियम्यापरं वेणोरन्तरं दक्षिणाप्राक् लेखायां निपातयेत् । स पश्चिमपक्षान्तात् प्राक्पञ्चाशदङ्गुले पञ्चविंशतितिलाधिके निपतति । तत्र नितोदं-बिन्दुं कुर्यात् । तस्माच्च प्राचीनलेखायामेव पुरुषमात्रे द्वितीयं नितोदं कुर्यात् । नितोदयोः नानान्तावालिखेत् । नितोदयोरारभ्य पक्षान्तावभि नानापृथक् आलिखेत् । पश्चिमान्नितोदादारभ्य पश्चिमपक्षाग्रं पक्षाप्ययं च प्रत्यगालिखेत् । तत्पक्षनमनं—तदेतत्पक्षस्य नमनं भवति । पूर्वस्मन्नितोदादारभ्य पूर्वं पक्षाग्रं पक्षाप्यय च प्रत्यगालिखेत् । तत् पक्षनमनं—पक्षस्य नमनं भवति ।

Karavinda (Sūtra 28)

ऋजुः ॥

Karavinda (Sūtra 29, 30, 31 and 32)

पुच्छस्याग्रं द्विपुरुषप्रमाणम् । तस्य मूलमर्धपुरुषप्रमाणं । आयामश्चतुर्भागोनः पुरुषः । अष्टादशकरण्यौ पार्श्वयोः । अष्टादश करोतीत्यष्टादशकरणी । षोडशीनां प्रकृतत्वात्तासां अष्टादशानां करणी । ते खलु त्रिषोडशीप्रमाणनवत्यङ्गुलसमचतुरस्रस्याक्ष्णयाभूते । तथाहि—पुच्छमूलाद्दक्षिणतः उत्तरतश्च पार्श्वमानी तिर्यङ्मानी चतुर्भागोनपुरुषप्रमाणोपेता । त्रिभिर्नवेति नवषोडशीक्षेत्रस्याक्ष्णयारज्जुभूते । अत्र चतुरस्रस्याक्ष्णयारज्जुः

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

द्विस्तावतीं भूमिं करोतीति तेऽष्टादशकरण्यौ षोडशीनाम् । ता एताश्चतस्रः करण्यः । द्विषोडशिकाष्टषोडशिके तिर्यङ्मान्यावष्टादशकरण्यौ पार्श्वमान्यौ पञ्चदश षोडशीः परिगृह्णन्ति । कथम् ? अर्धपुरुषव्यासा पादोनपुरुषायामा षट्करोति । तस्याभितो द्वे चतुरस्रे समे सर्वतः पादोनपुरुषमात्रे । तावक्ष्णया लिखेत् । शिष्टं प्रत्येकमर्धपञ्चमं करोति । अर्धपञ्चममर्धपञ्चमं च नव । नवसु षट्सु क्षिप्तेषु पञ्चदश । तत्पच्छं—पुच्छसंज्ञं । भवति करणान्युच्यन्ते ।

Sundararāja (Sūtra 1, 2, 3, 4, and 6)

अथोक्तमेव श्येनचितं प्रकारान्तरेण व्याख्यातुं ब्राह्मणं पुनरुपन्यस्यति—

षोडश्यः षोडशांशाः । ताश्चतुर्भागीया इष्टकाः विंशत्यधिकं शतं । 'शदन्तविंशतेश्चे ति' डः । सारत्निप्रादेशः सप्तविधोग्निः पुरुषक्षेत्रस्य षोडशीभिर्विंशत्यधिकं शतं सम्पद्यते ॥

Sundararāja (Sūtra 7)

आत्मनि चत्वारिंशत् षोडश्यो भवन्ति ॥

Sundararāja (Sūtra 8, 9, 10 and 11)

अथात्मनो विमान आह—

Sundararāja (Sūtra 12, 13 and 14)

षोडशीनां निरसनप्रकारोऽप्ययान् प्रति श्रोण्यंसानित्युक्तो वेदितव्यः।

Sundaraāja (Sūtra 15, 16, 17, 18, 19 and 20)

षोडशभागोऽर्धाष्टमा अङ्गुलयः । अरत्निप्रादेशरहितप्रकृतिके तु पूर्ववत् पक्षायमस्य त्रिंशदङ्गुलहानिर्द्रष्टव्या । द्विपुरुषायामे द्वात्रिंशत् षोडश्यःषोडशभागेन चैका । एवं त्रयस्त्रिंशत् । ततः—

Sundararāja (Sūtra 21 and 22)

दक्षिणेषां दक्षिणपूर्वाण्यर्धानि निरस्येत् । उत्तरेषामुत्तरपूर्वाणि ।

Sundararāja (Sūtra 23, 24, 25, 26 and 27)

पक्षाग्रं त्रिंशदङ्गुलं चतुरस्रकृतमुत्सृज्य शिरसि पक्षस्य सार्धसप्तदशद्विशताङ्गुलस्य मध्ये लेखां कृत्वा पक्षाप्ययस्यापरान्ते पुरुषमात्रं वेणुं नियम्य तस्यां लेखायां निपातयेत् । सा यत्र निपतति लेखायां तत्र नितोदं

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

कुर्यात् । शङ्कुं निहन्यात् । तत्र पुरुषं नियम्य ततः पुरस्तात्पुरुषान्ते नितोदं कृत्वा तदनुगुणं पूर्वापरावन्तावालिखेत् । पूर्वश्येने द्विपुरुषां रज्जुमित्युक्तमेव संनमनमत्र प्रकारान्तरेणोक्तमनुसन्धातव्यम् ।।

Sundaraāja (Sūtra 28, 29, 30, 31 and 32)

अष्टादशानां षोडशीनां करण्यौ नव तिलयुक्ते सप्तविंशतिशताङ्गुले पार्श्वयोरक्ष्णयारूपे भवतः । पुच्छात्मशिरसां षोडशी संख्या भूमौ लिखित्वा द्रष्टव्या ।।

इत्यष्टादशः खण्डः

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अथैकोनविंशः खण्डः

षोडशीं चतुर्भिः परिगृह्णीयात् ॥ (1)

Kapardi (Sūtra 1)

पुरुषस्य षोडशभागे[1] या तिष्ठति सा षोडशी। तां चतुर्भिः फलकैः वक्ष्यमाणैः परिगृह्णीयात्—कारयेदिति यावत्।

अष्टमेन त्रिभिरष्टमैश्चतुर्थेन चतुर्थसविशेषेणेति ॥ (2)

अर्धेष्टकां त्रिभिर्द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां चतुर्थसविशेषेणेति ॥ (3)

पादेष्टकां त्रिभिश्चतुर्थेनैकं चतुर्थसविशेषार्धाभ्यां चेति ॥ (4)

पक्षेष्टका चतुर्भिर्द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां सप्तमाभ्यां[2] चेति ॥ (5)

पक्षमध्यीयां चतुर्भिर्द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां द्विसप्तमाभ्यां चेति ॥ (6)

पक्षाग्रीयां त्रिभिश्चतुर्थेनैकं चतुर्थसप्तमाभ्यामेकं चतुर्थसविशेषसप्तमाभ्यां चेति ॥ (7)

Kapardi (Sūtra 2, 3, 4, 5, 6 and 7)

पुरुषस्याष्टमेन पञ्चदशाङ्गुलेन। त्रिभिरष्टमैः—तेनैव त्रिगुणितेन पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलेन। चतुर्थसविशेषेण—चतुर्भागसविशेषेण। 'प्रमाणं तृतीयेन वर्धयेत्' इत्यादिना वर्धितेन द्विचत्वारिंशदङ्गुलेन चतुर्दशतिलयुक्तेन। एवमेतैश्चतुर्भिः कारिता षोडशी। अर्धेष्टकां त्रिभिः परिगृह्णीयादिति सर्वत्र शेषः ॥

द्वाभ्यामिति—त्रिंशदङ्गुलाभ्यां। सविशेषेणोक्तप्रमाणेन। एतैस्त्रिभिः कारयेत्। पादेति—गतमेतत्। चतुरिति—चतुर्थेनैकं। चतुर्थस्य सविशेषः चतुर्थसविशेषः। तस्यार्धाभ्याम्। पक्षेति-पक्षार्थमिष्टका-पक्षेष्टका। तां चतुर्भिः परिगृह्णीयात्। द्वाभ्यां चेति—द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां पुरुषसप्तमाभ्यां। अस्य नमनमुपरिष्टाद्वक्ष्यते। पक्षमध्य-गतं चतुर्थाभ्यां द्विसप्तमाभ्यां वक्रभूताभ्यामित्येतैश्चतुर्भिः पक्षमध्यीयां करोति। पक्षेति-गतम्। चतुर्थेनेति-

1. पुरुषमात्रस्य षोडशभागे।
2. द्विसप्तमाभ्यां।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पुरुषचतुर्थेनैकं चतुर्थसप्तमाभ्यां वक्रभूताभ्यामेकं चतुर्थसविशेषसप्तमाभ्यामेव ॥

Karavinda (Sūtra 1 and 2)

पुरुषस्य षोडशभागे या तिष्ठति सा षोडशी। तां चतर्भिः चतुष्प्रकारैः फलकैष्षोडशीं परिगृह्णीयात्–सम्पादयेत् । अष्टमेन–प्रकृतत्वात् पुरुषस्य । पञ्चदशाङ्गुलेनेनि यावत् । त्रिभिरष्टमैः पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलैः। चतुर्थेन त्रिंशदङ्गुलेन। चतुर्थसविशेषेण द्विचत्वारिंशदङ्गुलेन साधंचतुर्दशतिलाधिकेन अक्षणयावस्थितेन । इतिशब्दश्चार्थे । एतेनचैतेन चेति––अष्टमी त्रिरष्टम्यौ पार्श्वमान्यौ। चतुर्थतत्सविशेषौ तिर्यङ्मान्यौ। चतुर्थस्यैत्र सविशेषप्राप्तचर्थ चतुर्थशब्दः॥ एवमेतैश्चतुर्भिः फलकैः षोडशीं कारयेत् ॥

Karavinda (Sūtra 3)

परिगृह्णीयादिति शेषः। अर्धेष्टकां त्रिभिः फलकैः परिगृह्णीयात्। त्रिंशदङ्गुलाभ्यां द्विचत्वारिंशदङ्गुलेन सचतुर्दशतिलेन च त्रिभिः फलकैः ॥

Karavinda (Sūtra 4)

एकविंशत्यङ्गुलाभ्यां ससप्ततिलाभ्यां त्रिंशदङ्गुलेन चैकेन चेति त्रिभिः ॥

Karavinda (Sūtra 5)

त्रिंशदङ्गुलाभ्यां सप्तदशाङ्गुलाभ्यां पञ्चतिलाधिकाभ्यां चेति । पक्षेष्टकां द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां समाभ्यां च कारयेत्। अस्य च नमनमुपरिष्टाद्वक्ष्यति ॥

Karavinda (Sūtra 6)

पक्षमध्यमयोग्या पक्षमध्यीया। तां त्रिंशदङ्गुलाभ्यां चतुस्त्रिंशदङ्गुलाभ्यां द्विसप्तदशाङ्गुलाभ्यां दशतिलाधिकाभ्यांचेति चतुर्भिः ॥

Kararvinda (Sūtra 7)

पक्षाग्रयोग्या पक्षाग्रीया। तां त्रिंशदङ्गुलेनैक पञ्चतिलाधिकसप्तचत्वारिंशदङ्गुलेनैकं तथैकोनविंशतितिलाधिकेन एकोनषष्टयङ्गुलेनैकमिति त्रिभिः फलकैः परिगृह्णीयात्। एवं षट् करणान्युक्तानि। पक्षेष्टकाः पक्षमध्यीयाः पक्षाग्रीया इति त्रयाणां तत्र तत्रोपधाने योग्यत्वाय क्षेत्रसमत्वाय ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Sundararāja (Sūtra 1 and 2)

अथकरणानि—

पूर्वश्येनचतुर्थ्येषा । एतां चतुर्भिः फलकैः परिगृह्णीयात् । तत्राष्टमेन त्रिभिरष्टमैरिति पार्श्वफलके । उत्तरे तिर्यक्फलके । सविशेषं चतुर्थं चतुर्थस्य द्विकरणी चतुर्दश तिलाः द्विचत्वारिंशदङ्गुलाः ।

Sundararāja (Sūtra 3 and 4)

पूर्वश्येननमन्येषा ।

Sundararāja (Sūtra 5)

चतुर्थे त्रिंशदङ्गुले पार्श्वफलके । सप्तमे सपञ्चतिलसप्तदशाङ्गुले तिर्यक्फलके ।

Sundararāja (Sūtra 6)

द्वे पक्षेष्टके । समस्ते एषा । पूवश्येने द्वितीयावद्रूपं ।

Sundararāja (Sūtra 7)

पक्षेष्टका—अर्धेष्टका । समस्ते एका ।

पक्षकरण्यास्सप्तमं तिर्यङ्मानी, पुरुषचतुर्थं पार्श्वमानी ।। (8)

तस्याक्ष्णया रज्ज्वा करणं प्रजम्भयेत् ।। (9)

Kapardi (Sūtra 8 and 9)

दीर्घीकुर्यात् । अनयेति करणी । पक्षकरणी—पक्षस्य करणी पक्षकरणी इष्टका । तस्या उक्तं करणं पुरुषसप्तमं तिर्यङ्मानी पुरुषचतुर्थी पार्श्वमानीति । पक्षेष्टकां चतुर्भिरिति । तमेव दीर्घीभूत करणं प्रजम्भयेत्—दीर्घीकुर्यात् । कथमेकयाक्ष्णया रज्ज्वायतया दीर्घीकुर्यात्करणम् ?

पक्षनमन्यास्सप्तमेन फलकानि नमयेत् ।। (10)

Kapardi (Sūtra 10)

पक्षनमनीति नितोदलेखामूलयोरन्तरालम् । तत्सप्तधा विभज्य एकेन भागेन । किमुक्तं भवति ? यावत्प्रजम्भितेन तस्यास्सप्तमी तिर्यग्भवति तावत्प्रजम्भयेदिति । एवं यथा भवति तथा फलकानि नमयेत् । नतं[1] नमनं कुर्यात् ।

---

1. गतं—A+B.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पक्षनमनी सा पक्षाग्राणामप्येवमेव । तत्र श्लोकः—

तिलैष्षोडशभिर्न्यूनं तिर्यक्स्ययात्षोडशाङ्गुलम् ।
तथा तथा चतुर्भ्यां च सप्तमाभ्यां च नामयेत् ॥

उपधाने चतस्रः पादेष्टकाः पुरस्ताच्छिरसि ॥ (11)
अपरेण शिरसोऽप्ययं पञ्च ॥ (12)
पूर्वेण पक्षाप्ययावेकादश ॥ (13)
अपरेणैकादश॥ (14)
पूर्वेण पुच्छाप्ययं पञ्च ॥ (15)
अपरेण पञ्च ॥ (16)
पञ्चदश पुच्छाग्रे ॥ (17)

Kapardi (Sūtra 11, 12, 13, 14, 15, 16 and 17)

उपदध्यादिति शेषः । पुरस्ताच्छिरसि घोणाकारे एका । तस्याः पश्चात्तिस्रः । अपरेणेति—कर्णाभरणवत् । पादेष्टका एव । पूर्वेति–आत्मनि पक्षाप्यययोः पुरस्तादेकादश अपरेण पक्षाप्ययावेकादश एता एव । पूर्वेति—पुच्छस्याप्ययस्य पुरस्तात् पञ्च पश्चाच्च पञ्च । पञ्चदशेति—पुच्छाग्रे पञ्चदश । ता एवैताः षट्पञ्चाशत्पादेष्टकाः ॥

Karavinda (Sūtra 8, 9 and 10)

च वक्रता कार्येत्याह—

प्राथम्यात् सामर्थ्याच्च पक्षेष्टकाकरणीविषयमिदम् । लेखया विभक्तस्य पक्षार्धस्य करणी पक्षकरणी । सा सपादाङ्गुलोनदशशताङ्गुला । तस्यास्सप्तमं साष्टादशतिला पञ्चदशाङ्गुला ऋज्ववस्थिता प्रजम्भ्यमानस्य करणस्य यथा तिर्यङ्मानी भवति तथा तत्करणं ऋज्वक्षणया प्रजम्भयेत्—प्रकर्षेण नमयेत् । पार्श्वमानो तु प्रजम्भ्यमानेऽपि करणे पुरुषचतुर्थमेव । प्रजम्भनिरत्रापि मानार्थ एव । एतदुक्तं भवति—करणस्य एकस्यां कोट्यां रज्जुं प्रबध्य तां कोटिमितागां कोटिं प्रति अक्षणया बलेन कर्षयेत् । यथा आकर्षणे कृते द्वयोः कोट्योः सन्निकर्षेण पार्श्वमान्योरन्तरालमृजुत्वेन पक्षकरण्यास्सप्तमं भवति न न्यूनं नाप्यधिकं तथा प्रजम्भयेत् । तिर्यङ्मान्योरन्तरालमृज्ववस्थितमपि पुरुषचतुर्थमेव । अनेन तिर्यङ्मान्या ह्रासः क्रियते वक्रत्वाय क्षेत्रसमत्वाय च । अथवा साष्टादशतिलं पञ्च-

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

दशाङ्गुलं तिर्यङ्मानीं कृत्वा त्रिंशदङ्गुलं पार्श्वमानीं च कृत्वा ताभ्यां चतुरस्रं विहृत्य तस्याक्ष्णयारज्ज्वा पक्षेष्टकाकरणं प्रजम्भयेत् । एतदुक्तं भवति—उक्तप्रकाराक्ष्णयारज्ज्वधिकां रज्जुं मीत्वा तया पक्षेष्टकाकरणस्यैकां कोटिं बध्वा तां कोटिं अन्यां कोटिं प्रत्यक्ष्णया जम्भयेत्—नमयेत् । यथा तयोः कोट्योरन्तरालं एतदक्ष्णयारज्जुस्सम्भवति तथा नमयेदित्यर्थः । एवं कृते अस्य करणस्यैकाऽक्ष्णयारज्जुः सार्धद्व्यङ्गुलेन द्राघीयसी भवति । अन्या तेनैव ह्रसीयसी भवति ॥

व्याख्या द्वितीया यैः केश्चिदुक्ता नाञ्जस्यभागिनी ॥ पक्षेष्टकाकरणस्य प्रजम्भनेन नमनविधिमुक्त्वा पक्षमध्यीयापक्षाग्रीयाकरणयोर्नमनसिद्धयर्थं तत्फलकानां नतिरुच्यते—पक्षनमनी—यथा मात्रया पक्षो नम्यते सा पक्षनमनी । सा च पक्षमध्यलेखायाः प्रथमनितोदात् पश्चिममात्रा । सा च पञ्चविंशतितिलाधिकपञ्चाशदङ्गुलेत्युक्ता । तस्यास्सप्तमं सार्धाष्टतिलं सप्ताङ्गुलं । तेन फलकानि पक्षमध्यीयापक्षाग्रीयाकरणयोर्दीर्घानि यानि फलकानि तानि नमयेत्—वक्रीकुर्यात् । अयमर्थः—यथा मध्ये कृतेन नमनेन पक्षमध्यीयाभागद्वयं पक्षकरण्या सप्तमं तिर्यङ्मानी पुरुषचतुर्थं च पार्श्वमानीत्युक्तप्रकारं भवति । तथा द्विसप्तफलकयोर्मध्ये सप्तममात्रे पक्षनमन्यास्सप्तमेन एकस्मिन् फलके नतिमेकस्मिन्नुदञ्चं कुर्यात् ॥

तत्र श्लोकाः—

पक्षेष्टकायाः करणं तथा रज्ज्वा प्रजम्भयेत् ।
तस्य तिर्यग्यथा पक्षकरण्यास्सप्तमं भवेत् ॥
पक्षमध्यीयाकरणे द्राघीयः फलकद्वये ।
नमनीसप्तमेन स्यान्नतिस्सप्तममात्रके ॥
पक्षाग्रीयाकरणस्याप्येषैव नमनक्रिया ।
सप्तमेंऽशे नतिस्तस्य भागोनेऽन्यो भवेदृजुः ॥
साष्टादशतिलं तिर्यग्यथा पञ्चदशाङ्गुलम् ।
भागानामिष्टकानां च तथा स्यान्नमनक्रिया ॥
आद्यश्येने त्वादिमस्य करणस्य प्रजम्भनम् ।
फलं षष्ठः पक्षकरणी षष्ठव्यासो यथा भवेत् ।
द्वितीयस्य तृतीयस्य प्रषष्ठानां नतेः फलम् ।
व्यासस्य पक्षकरणी षष्ठता नाष्टमे नतिः ॥

आद्यश्येनविषयमिदं श्लोकद्वयम् ॥

पक्षेष्टकाः चतस्रोऽत्र षट् च पादेष्टका अपि ।
चोडानाकसदामर्धजानोदशमकारिताः ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Karavinda (Sūtra 11)

उपधानकाले चतस्रः पादेष्टकाश्शिर (सि)सः पूर्वभागे पुरस्तादुपदध्यात् । तासां चतसृणामेका पुरस्तात् बाह्यविशेषात् प्रागग्रा । ततः पश्चात्तिस्रः तासु मध्यमा प्रत्यगग्रा ॥

Karavinda (Sūtra 12)

शिरसोऽप्यस्य परतः पञ्च । प्रत्यग्रे द्वे । अपुच्छात्पादाप्यये इत्येव ॥

Karavinda (Sūtra 13)

पूर्वेण—पक्षाप्यययोः पुरतः । आत्मनैकादश । पञ्च प्रत्यागग्राः ॥

Karavinda (Sūtra 14)

अपरेण पश्चिमपक्षाप्यययोः पश्चादेकादश । षट्प्रत्यगग्राः ॥

Karavinda (Sūtra 15)

पुच्छाप्ययस्य पुरतः पञ्च । तासु प्रत्यगग्राः तिस्रः ॥

Karavinda (Sūtra 16)

पुच्छाप्ययस्य परतः पञ्च । तासु प्रत्यगग्रे द्वे ॥

Karavinda (Sūtra 17)

पुच्छाग्रे पञ्चदश उपधेयाः । तासु सप्त प्रत्यगग्राः । ता एताष्षट्पञ्चाशत्पादेष्टकाः ॥

Sundararāja (Sūtra 8 and 9)

पक्षकरणी—पक्षार्धस्य तिर्यङ्मानी पादोननवशताङ्गुला । अर्धे तस्य सप्तमं पञ्चदशाङ्गुलं साष्टादशतिलं । तस्य करणस्य यथा तिर्यङ्मानी भवति पार्श्वमानी त्रिंशदङ्गुलैव तथाऽक्ष्णया रज्ज्वा करण[1] प्रजम्भयेत्—नमयेत् । एकः कर्णः चत्वारिंशदङ्गुलो द्वादशतिलान्वितः । अपरः सप्तविंशको विंशतितिलयुक्तः । आरत्नि (प्रादेश) रहिते (ष्वे) (त्वे) एकः कर्णः सार्धत्रयोविंशकः । अन्यः पञ्चतिलोनस्त्रिचत्वारिंशदङ्गुलः

1. दीर्घचतुश्रस्य समकर्णस्याकर्षणेन विषमकरणक्षेत्रसम्पादनं प्रजम्बनम् ॥ पा ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

इष्टकाव्यासश्च त्रयोदशाङ्गुलस्त्रयोदशतिलयुक्तः । अथ पक्षाग्रीयापक्षमध्ययोर्नमनमाह—

Sundararāja (Sūtra 10)

पक्षनमनी—पुरुषमात्री । तस्याः सप्तमेन पक्षाग्रीयापक्षमध्ययोः पक्षेष्टकांशस्य तिर्यक्फलकानि नमयेत् । तस्य साष्टादशतिलपञ्चदशाङ्गुलव्यासस्य पक्षेष्टकांशस्य तिर्यक्फलके यथा सपञ्चतिले सप्तदशाङ्गुले भवतः तथा फलकानि तक्षेत् । द्वे पक्षष्टके पार्श्वसंहिते पक्षमध्यीया षडश्रिः पक्षेष्टकामुत्तरपूर्वदीर्घकर्णां भूमौ लिखित्वा तस्या दक्षिणतः त्रिंशदङ्गुलं समचतुरस्रं कृत्वा तस्य दक्षिणपूर्वमर्धं अ (पूर्वम) क्षणया जह्यात् । सा पक्षाग्रीया पञ्चकोणा । अत्राणूकाः पञ्चदशभागीयानां स्थान इति वक्ष्यमाणत्वात् अणूकसंज्ञे द्वे करणे कार्ये । त्रिंशदङ्गुले द्वे समचतुरस्रे दक्षिणोत्तरे लिखित्वा दक्षिणस्य दक्षिणपूर्वमर्धमक्ष्णया निरस्येत् । उत्तरस्योत्तरापरं । एतदेकमणूकं । त्रिकोणं द्वितीयं । तस्य षष्टचङ्गुलमेकं फलक । अन्ये चतुर्थसविशेषे ॥

अथोपधानं—

Sundararāja (Sūtra 11)

अग्रेणैका । तस्याः पश्चात्तिस्रः ।

Sundararāja (Sūtra 12)

पादेष्टकाः । उदीची रीतिः ।

Sundararāja (Sūtra 13)

उदीच्येव रीतिरात्मन्येव ।

Sundararāja (Sūtra 14, 15, 16 and 17)

एताः षट्पञ्चाशदप्युदगायताः ॥

इत्येकोनविंशः खण्डः

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अथ विंशः खडः

चतस्रश्चतस्रः पक्षाग्रीयाः पक्षाग्रयोः ।। (1)

पक्षाप्यययोश्च विशयाः ।। (2)

ता आत्मनि चतसृभिश्चतसृभिष्षोडशीभिर्यथायोगं पर्युपदध्यात् ।। (3)

Kapardi (Sūtra 1, 2 and 3)

विपर्यस्य कारिता उत्तरे पक्षे । चतस्रश्चतस्रो विशयाः । पक्षसन्ध्योर्दक्षिणपक्षाप्यये विपर्यस्य कारिता उत्तरे पक्षेष्टकामात्रम् । पक्षयोरात्मन्यर्धेष्टकामात्रं । ता इति विशयाः प्रत्यवमृश्यन्ते । आत्मनि चतसृभिश्चतसृभिष्षोडशीभिः विपर्यस्य कारिताः । दक्षिणयक्षाप्ययस्था यथा तैरेताभिश्चतसृभिरुपदध्यात् तथा चतसृभिरुत्तरपक्षाप्ययस्थाः । प्रतीत्यस्मिन्नर्थे परिशब्दः ।।

चतस्रश्चतस्रः पक्षमध्यीयाः पक्षमध्ययोः ।। (4)

पक्षेष्टकाभिः प्राचीभिः पक्षौ प्रच्छादयेत् ।। (5)

Kapardi (Sūtra 4 and 5)

पक्षमध्ये भवा वक्रभूताश्चतस्रो दक्षिणे पक्षमध्ये चतस्र एवोत्तरपक्षमध्ये । पक्षेष्टका उक्तलक्षणाः । ताभिः प्रागायताभिः पक्षौ प्राच्छादयेत् । पक्षयोरुपदध्यात् । विपर्यस्य कारिताश्चत्वारिंशत् ।।

अवशिष्टं षोडशीभिः प्रच्छादयेत् ।। (6)

Kapardi (Sūtra 6)

शिष्टमग्निक्षेत्रं षोडशीभिः उपदध्यात् ।।

अन्त्या बाह्यविशेषा अन्यत्र शिरसः ।। (7)

अपरस्मिन्प्रस्तारे पुरस्ताच्छिरसि द्वे षोडश्यौ बाह्यविशेषे उपदध्यात् ।। (8)

Kapardi (Sūtra 7 and 8)

अन्ते भवा अन्त्याः—अग्नचन्तस्थाः । ता बाह्यविशेषाः बाह्यतस्स-

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

विशेषाः । अन्यत्र शिरसः—शिरो वर्जयित्वा । आत्मनि मध्ये षट् प्राच्यः षट् प्रतीच्यः । आत्मनि रीतिद्वयम् । अवशिष्टं पुच्छे च । तासु यदि षोडशीभिरेवोपधीयन्ते सङ्ख्यया पूर्यते किं तु भिद्यते । चतसृष्वपि रीतिषु भेदो वर्जनीयः । तस्मादर्धाश्चोपधेयाः । कथमनुच्यमाना उपधीयन्ते नोच्यमानाः ? उक्ता एव 'यच्चतुरस्रं त्र्यस्रि वा सम्पद्येतार्धेष्टकाभिः पादेष्टकाभिर्वा प्रच्छादयेत्' इति वदता । ननु यद्यर्धाश्चोपधीयन्ते अतिरिच्यते सङ्ख्यया; नैष दोषः; ऊनाधिकप्रस्तार इत्युक्तं पूर्वस्मिन् पटले । पुच्छे रीतिद्वयम् । तिस्रस्तिस्रोऽर्धेष्टका उपधाय षोडश्यः पुनश्चोत्तरे पार्श्वे एकैकोऽर्धः । एवमात्मनि द्वयो रीत्योर्दक्षिणतस्तिस्रोऽर्धेष्टकाः[1] । ततो द्वे षोडश्यौ एकैकोर्धः । शिरसि तिर्यग्द्वे षोडश्यौ । एवमष्टोत्तरं शतद्वयं । अपरस्मिन्निति—पूर्वभागे द्वे षोडश्यौ बाह्यतस्सविशेषे घोणाकारे उपदध्यात् । विपर्यस्य कारिता दक्षिणतः ।।

तेऽपरेण द्वे विशये अभ्यन्तरविशेषे ।। (9)

द्वाभ्यामर्धेष्टकाभ्यां यथायोगं पर्युपदध्यात् ।। (10)

Kapardi (Sūtra 9 and 10)

ताभ्यां पश्चादात्मनि अर्धेष्टकामात्रं; शेषं शिरसि । अभितो युज्यते यथा तथोपदध्यात् । चतस्र एता विशयाः ।।

Karavinda (Sūtra 1)

प्रत्येकं चतस्रः ।।

Karavinda (Sūtra 2)

चकारेण पक्षाग्रीया अनुकृष्यन्ते । पक्षाप्यययोः चतस्रश्चतस्रः पक्षाग्रीया विशयाः स्युः । ताः सप्तमेन पक्षयोः शेरेते । अवशिष्टे चतुर्थेनात्मनि ।।

Karavinda (Sūtra 3)

आत्मनि प्रविष्टपक्षाग्रीयापरितश्चतसृभिः[2] षोडशीभिर्यथा युज्यन्ते तथोपदध्यात् । पक्षाग्रीयाणां च यथा विशेषास्सहिता भवेयुस्तथोपदध्यादित्यर्थः ।।

---

1. दक्षिणत उत्तरतश्चतिस्रोऽर्धेष्टकाः ।
2. ताः पक्षाग्रीया आत्मनि आत्मप्रदेशे चतसृभिश्चतसृभिः—C

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Karavinda (Sūtra 4)

यथायोगमित्येव । गतम् ॥

Karavinda (Sūtra 5)

यथायोगमित्येव । चत्वारिंशता चत्वारिंशता पक्षेष्टकाभिः प्रागायताभिः पक्षौ प्रच्छादयेत् ॥

Karavinda (Sūtra 6)

अवशिष्टं अनुपहितमग्निक्षेत्रं पुच्छावशिष्टं षोडशीभिः प्रच्छादयेत् । पुच्छमध्ये द्वे रीत्यौ । पूर्वाश्चतुरिष्टकाः । पश्चिमाष्षडिष्टकाः । द्वे द्वे विशेषसहिते स्यातां । ता एता दश आत्मनि । आत्ममध्ये निस्रो रीतयः । प्राच्यश्चतुरिष्टका आत्मन्येव । पश्चात्पुरस्ताच्चोदीच्यौ द्वे रीत्यौ चतुरिष्टके । ता विंशतिः । शिरसि द्वे षोडश्यौ ॥

Karavinda (Sūtra 7)

अन्ते उपधेया अन्त्याः । पुच्छे चतस्रः आत्मनि चतस्रः । बाह्यविशेषाः—बहिर्गतविशेषाः । न चात्र सङ्खचापूरणं; सङ्खचायाः स्थाने द्विशतविनियोगात् । तथाहि—षट्पञ्चाशत् पादेष्टकाः—अष्टावष्टौ पक्षाग्रीयाश्चत्वारिंशच्चत्वारिंशत्पक्षेष्टकाः । अष्टौ । पक्षमध्यीयाश्चत्वारिंशत् षोडश्यः । एवं द्विशतः ॥

Karavinda (Sūtra 8)

द्वितीये प्रस्तारे शिरसः पूर्वभागे प्रागग्रे बाह्यविशेषे द्वे षोडश्यौ ॥

Karavinda (Sūtra 9)

तयोष्षोडश्योः पश्चात् प्रागग्रे शिरस्यर्धपादेष्टकामात्रे विशये विशेषेणात्मनि । एवं विशये द्वे षोडश्यावन्तर्विशेषे ॥

Karavinda (Sūtra 10)

ते इत्येव । ते विशये इष्टके द्वाभ्यामर्धेष्टकाभ्यां विशयाभ्यां यथायोगं परिगृह्णीयात् । षोडश्योरर्धेष्टकयोश्च यथा विशेषास्संहिता भवेयुः तथोपदध्यादित्यर्थः ॥

Sundararāja (Sūtra 1 and 2)

तासामर्धेष्टकामात्राण्यात्मनि ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Sundararāja (Sūtra 3)

दक्षिणाग्राभिः दक्षिणाप्ययस्था उदीचीरितराः ॥

Sundararāja (Sūtra 4 and 5)

अशीत्या प्रागायताभिः ॥

Sundararāja (Sūtra 6)

अणूकाः पञ्चदशभागीयानां स्थान इति वक्ष्यमाणत्वात् अणूकाभिः सह प्रच्छादनभेदपरिहाराय तत्र पुच्छात्मशिरस्सु पूर्वनिहिताभिः पादरीतिभिस्सह षोडश रीतयः उदीच्यः । पुच्छाग्रे पादरीतिरुक्ता । द्वितीयस्यां पार्श्वयोरणूके मध्ये चतस्रः षोडश्यः । एवं तृतीयाषष्टीत्रयोदश्योऽणूकाभिरेव द्विप्रकाराभिः सन्ध्यन्तराले द्वादश षोडश्यः प्रगायताः शिरसोऽपरार्धे द्वे षोडश्यौ द्विशतः प्रस्तारः ॥

Sundararāja (Sūtra 7)

च शब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः । द्वाभ्यां विशेषाः । अन्तेषु या उपधेयास्ता बाह्यविशेषाः षोडश्यो भवेयुः । एतच्चात्मन्येव । पक्षयोरशक्यत्वात् पुच्छभेदसम्भवाच्च । तस्मादात्मनः श्रोण्यंसेष्वष्टौ षोडशीर्दक्षि (णाग्रा) णा उदगग्राश्चोपदध्यात् । एकैकत्र द्वेद्वे । अस्मिन् पक्षे यच्चतुरस्रं त्र्यस्रि वेति वक्ष्यमाणाभिः पाद्याभिः सङ्ख्यापूरणं । तत्र पुच्छाप्ययस्य पुरस्ताद्द्वे अर्धे शिरसोऽप्ययस्य पश्चाद्द्वे अर्धे । तासां मध्ये चतुर्विंशतिः पाद्याः । पार्श्वयोः षट् षट् षोडश्यः । यद्वा एताः पाद्याः षोडशीश्च षट्त्रिंशतमुद्धृत्य षट्त्रिंशद (र्ध्या) र्धा निधेयाः । तत्र दक्षिणपार्श्वस्था प्रागुत्तरविशेषाः विपरीता उत्तराः । पुच्छमध्ये षट् षोडश्यः प्रागायताः । ततः पा (तत्प्रा) र्श्वयोश्चतस्रोऽर्धेष्टकाः । शेषं पूर्ववदेव । अ (त) त्र आत्मनि प्राच्यः पञ्चरीत्यः उदीच्यो वा अष्टौ ॥

Sundararāja (Sūtra 8 and 9)

एते अपि प्रागग्रे ।

Sundararāja (Sūtra 10)

तयोः षोडश्योर्मध्ये शिरसोऽप्यये द्वे अर्धेष्टके इत्यर्थः ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

बाह्यविशेषाभ्यां परिगृह्णीयात् ।। (11)

Kapardi (Sūtra 11)

उभयत्र तृतीयापदश्रवणात् विध्यन्तरमेतत् न पूर्वयोर्विशेषणम् । चशब्दोऽध्याहर्तव्यः बाह्यविशेषाभ्यां चेति । बाह्यविशेषाभ्यां चार्धेष्टकाभ्यां परिगृह्णीयात् । शिरस्यनवकाशादात्मन्येव ।

आत्मनः करणीनां सन्धिषु षोडश्यो बाह्यविशेषा उपदध्यात् ।। (12)

Kapardi (Sūtra 12)

आत्मनः करण्यः, तासां सन्धिषु श्रोण्यंयेसुषु चतस्रः षोडश्यो बाह्य-विशेषाः प्रत्यन्तविशेषाः ।।

चतस्रश्चतस्रोऽर्धेष्टकाः पक्षाग्रयोः ।। (13)

Kapardi (Sūtra 13)

नखाकारेष्वर्धेष्टकाश्चोपधेयाश्चतस्रश्चतस्रः ।।

पक्षेष्टकाभिरुदीचीभिः पक्षौ प्रच्छादयेत् ।। (14)

Kapardi (Sūtra 14)

उदगायताभिः पक्षयोरुपदध्यात् । षट्पञ्चाशाद्विपर्यस्य कारिताः ।

तिस्रस्तिस्रोऽर्धेष्टकाः पुच्छपार्श्वयोः ।। (15)

Kapardi (Sūtra 15)

तिस्रस्तिस्रोऽर्धेष्टकाः पुच्छपार्श्वयोर्बाह्यविशेषाः ।।

अवशिष्टं षोडशीभिः प्रच्छादयेत् ।। (16)

Kapardi (Sūtra 16)

अवशिष्टमग्निक्षेत्रं षोडशीभिः प्रच्छादयेत् ।।

अन्त्या बाह्यविशेषा अन्यत्र पुच्छात् ।। (17)

Kapardi (Sūtra 17)

गतमेतत् । पुच्छं वर्जयित्वा ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Karavinda (Sūtra 11)

ते इत्येव । ते एव षोडश्यौ बाह्यविशेषाभ्यामन्याभ्यामर्धाभ्यां परिगृह्णीयात् । एते अर्धे शिरस्यनवकाशादात्मनि भवतः । एतदुक्तं भवति—विशयषोडश्योः पुरस्ताद्विशयभूते बहिर्विशेषे द्वे अर्धे तथाऽऽत्मनि विशयषोडश्योर्दक्षिणत उत्तरतश्च बहिर्विशेषे अन्ये अर्धे इति ॥

Karavinda (Sūtra 12)

आत्मनः करण्य आत्मकरण्यः । तासां सन्धिषु श्रोण्यंसेषु षोडश्यः चतस्रः । सर्वत्र छान्दसो विभक्तिव्यत्ययः । आत्मनि पक्षाप्यययोस्समीपेषु बाह्यविशेषाश्चतस्रः षोडशीरुपदध्यात् । अन्त्या बाह्यविशेषा इति वक्ष्यमाणेऽपि बाह्यविशेषग्रहणं सङ्ख्यापूरणाय । पादानां चार्धानां च उपधानार्थं षोडशीनामुद्धरणे प्रसक्ते आसामुद्धरणं मा भूदित्येतमर्थम् ॥

Karavinda (Sūtra 13)

प्रतिपक्षं चतस्रोऽर्धेष्टकाः बाह्यविशेषा इत्येव ॥

Karavinda (Sūtra 14)

यक्षयोरुदीच्यः पक्षेष्टकाः सप्त रीतयः ॥

Karavinda (Sūtra 15)

बाह्यविशेषा एव ॥

Karavinda (Sūtra 16)

अवशिष्टमात्मनि त्रयस्त्रिंशत् षोडशीस्थानं पुच्छद्वादशषोडशी-स्थानम् ॥

Karavinda (Sūtra 17)

अन्त्यास्सर्वा बाह्यविशेषा भवेयुः पुच्छादन्यत्र । पुच्छे त्वन्त्याष्षोड-श्योऽभ्यन्तरविशेषा एव ।

Sundararāja (Sūtra 11)

ते षोडश्यौ बाह्यविशेषाभ्यां द्वाभ्यामर्धेष्टकाभ्यां दक्षिणत उत्तर-तश्चात्मनि परिगृह्णीयात् ॥

Sundararāja (Sūtra 12)

अष्टास्रेरात्मनोऽष्टौ करण्यः । तत्र दक्षिणोत्तरपार्श्वकरण्योः श्रोण्यंसकरणीभिः सह चत्वारः सन्धयः । तत्र श्रोणिसन्ध्योर्द्वे प्रत्यगग्रे

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

षोडश्यौ । अंससन्ध्योर्द्वे प्रागग्रे । एवं चतस्रष्षोडश्यः । ये तु चत्वारः पूर्वापर (कोट्योः) करण्योस्सन्धयः तत्र पूर्वयोस्तावद्बाह्यविशेषाभ्यां परिगृह्णीयादित्यर्धेष्टके उक्ते । अपरयोरपि पूर्वसादृश्यार्थं भेदपरिहारार्थं चाध्यर्धे एवोपधेये ।

Sundararāja (Sūtra 13 and 14)

एकैकं षट्पञ्चाशता ।

Sundararāja (Sūtra 15)

बाह्यविशेषाः ।

यच्चतुरस्रं त्र्य (श्रि) स्रं वा सम्पद्येतार्धेष्टकाभिः पादेष्टकाभिर्वा प्रच्छादयेत् ॥ (18)

Kapardi (Sūtra 18)

सर्वत्र षोडश्य एव शेरते । यदि तथा क्षिप्येरन् भिद्येत सर्वत्र। अतो भेदपरिहाराय यत्ने क्रियमाणे त्रिकोणं चतुरस्रं वा प्रकारद्वयं सम्पद्यते । पूर्वस्मिन् प्रस्तारे चतुरस्रं सम्पद्यते त्रिकोणं च । इह त्रिकोणमेव । तत्र अर्धेष्टकाभिः पादेष्टकाभिर्वा प्रच्छादयेत् उपदध्यात् । पुच्छाप्यये चतस्रः षोडश्यो विशयाः । प्राच्यौ द्वे प्रतीच्यौ द्वे । तासां पश्चात् दश षोडश्यः । तिर्यक्पुच्छेऽपि । विशयानामभितो द्वावर्धौ द्वावात्मनि[1] । तासां पुरस्ताच्चतस्रः षोडश्यः प्राच्यश्चतुर्थ्यः[2] प्रत्यर्पिताः । तासां पुरस्तादष्टादश षोडश्यो दक्षिणायता उदगायताश्च पुरस्ताद्विपर्यस्ताः षडुत्तरे पार्श्वे । तासां पुरस्ताच्चतस्रोऽर्धेष्टकाः । तासां पुरस्ताच्चतस्रः षोडश्यः प्रतीच्यस्ताभिः प्रत्यर्पिताः । तासां पुरस्ताद्द्वे षोडश्यौ नानाग्रे प्राच्यौ । तयोर्मध्ये द्वावर्धौ । आत्मन्यर्धपादेष्टकामात्री[3] । आत्मनि द्वावर्धौ विशयावभितः । अर्धषोडश्यौ सहितौ[4] । एवं द्वादशोनं शतद्वयम् । इह केचिद्दीर्घायुषस्सूत्रमेतदनादृत्य स्वमनीषिकया करणान्तरमुत्पाद्य सङ्ख्यापूरणमेव कुर्वन्ति । किं नाम तेषामशक्यम्[5] ? वयं तु सूत्रकारमतानुसारेणोक्तं[6] गृह्णीमः ।

Karavinda (Sūtra 18)

एवं क्षेत्रपूरण कृत्वा प्रकृतितः प्राप्तं सङ्ख्यापूरणं एवं कर्तव्यमित्याह—

---

1. द्वावर्धावात्मनि—B.
2. चतुर्भिरर्धैः—B.
3. मात्रे—B.
4. आत्मनि षोडश्यौ यदभितः—B.
5. तेषां शत्यं—A&B.
6. णानुक्तं न—A.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

एवं षोडशीभिः प्रच्छाद्यमाने सङ्ख्यापूरणाय कासुचिदुद्धृतासु च यत् क्षेत्रं चतुरस्रं त्र्यश्रि वा सम्भवेत् तत् क्षेत्रमर्धेष्टकाभिः पादेष्टकाभिर्वा प्रच्छादयेत्—ताभिस्सङ्ख्यां पूरयेदित्यर्थः। ननु प्रच्छादयेदिति वचनेन सङ्ख्यापूरणं कथम् ? उच्यते । तत्तदग्नौ प्रच्छादनविध्यनन्तरं सङ्ख्यां पूरयेदिति विधानात् । इह च षोडशीभिः प्रच्छादिते सङ्ख्याया असमाप्तेस्तत्पूरणापेक्षया द्वितीयप्रच्छादनवचनं सङ्ख्यापूरणार्थमेवेति गम्यते । किञ्च द्विविधः प्राकृतोऽग्निः समचतुरस्रमात्रेष्टका असमचतुरस्रमात्रेष्टकाश्च। प्रथमे चतुरस्राग्नौ पञ्चदशभागीयाभिरर्धेष्टकाभिश्च सङ्ख्यां पूरिता। द्वितीये पादेष्टकाणूकाषड्भागीयाभिश्च पूरिता । तदिहापि पादा अर्धा अणूकाश्च विहितास्सन्ति । तस्मात् पादेष्टकाभिरर्धेष्टकाभिश्च सङ्ख्या पूरिता द्वितीये षोडशीभिश्च यथायोग सङ्ख्यापूरणं युक्तमिति गम्यते । किञ्च सङ्ख्यापूरणस्य न्याय्यत्वे सति अत्रोपदिष्टेष्टकाभ्योऽन्याभिस्सङ्ख्यापूरणस्याशक्यत्वात् पादाभिरर्धाभिश्च सुकरत्वात्ताभिरेव सङ्ख्यापूरण युक्ततरम् । अतः प्रच्छादितासु काश्चिदुद्धृत्य पादार्धषोडशीभिर्यथायोगं यावत्सङ्ख्यमुपधेया इति ॥

Sundararāja (Sūtra 16)

यच्चतुरस्रं त्र्यश्रि वेति पाद्यार्धाभिः सङ्ख्यापूरणं, तत्रा (र्ध्या) र्धाभिः पूरणपक्षे आत्मनि प्राच्यः षड् रीतयः । तत्र दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये षट् षड(र्ध्या) र्धाः । द्वितीयस्यां पश्चात्पुरस्ताच्च द्वे अर्धे उक्ते । तयोः समीपे द्वे षोडश्यौ प्रागायते । तयोर्मध्येऽष्टावर्धेष्टकाः । एवमेव पञ्चमी रीतिः । प्रागायताभिः षोडशीभिर्मध्यरीती द्वे । पुच्छाप्यये द्वे षोडश्यौ । प्रत्यगग्रपुच्छं पञ्चदशाङ्गुलेन प्राप्ते तयोः पश्चाद्द्वे प्रागग्रे आत्मान पञ्चदशाङ्गुलेन प्राप्ते तयोः पश्चाच्चतस्रः षोडश्यः उदगायताः । पुच्छाग्रे दक्षिणतोऽर्धेष्टका पूर्वमुक्ता । तस्या उदक् षोडश्युदगग्रा तस्या उदग्द्वे अर्धे ततो द्वे षोडश्यौ ततो द्वे अ (र्ध्ये) र्वे ततः षोडशी । ततो (र्ध्या)र्धा पूर्वमुक्ता । एव द्विशतः प्रस्तारः । पाद्याभिः पूरणपक्षे आत्मनि दक्षिणपार्श्वे द्वादशार्ध्या उद्धृत्य वा अष्टौ चतस्रः षोडश्यो निधेयाः । एवमुत्तरपार्श्वेऽपि । अस्मिन्नपि प्रस्तारे प्रकारान्तरमाह—

Sndararāja (Sūtra 17)

अत्रापि वाशब्दोऽध्याहार्यः । यथा पूर्वस्मिन् प्रस्तारे अन्त्या बाह्यविशेषा इति षोडश्यो विहिताः तथाऽत्रापि श्रोण्यंसेषु द्वे द्वे षोडश्यौ प्रागग्रे प्रत्यगग्रे चेत्यष्टौ निधेयाः । एतदप्यशक्यत्वात्पक्षयोर्न भवति । अस्मिन्

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पक्षे शिरोऽप्यये अर्धेनोपधेये। पुच्छाप्ययेऽप्यर्धे द्वे उपधेये। पार्श्वेस्थाश्चतस्रो रीतयोऽर्धेष्टकाभिः पूरणीयाः। मध्यमरीत्योः षोडशषोडश्यः पुच्छाग्रमध्ये षट् षोडश्यः। ततः पूर्वस्यां मध्ये द्वे षोडश्यौ। शेषेऽर्ध्याः। ततः पूर्वस्यां मध्ये द्वे प्राच्यौ षोडश्यौ। शेषं पूर्ववदेव। एष द्विशतः। पाद्याभिः पूरणपक्षेऽपि पूर्ववत्सर्वत्राविशेषात् पाद्याभिः सम्भवेऽपि विपरीतविशेषा उपधेयाः। केचित्तु अन्त्या बाह्यविशेषा इति पूर्वमुक्तम्। तयोरेव प्रस्तारयोः शेषमाहुः। तदनुपपन्नं, अन्त्यानां षोडशीनां अनियतविशेषाणामभावात्। उभयस्मिन् प्रस्तारे प्राहुः अन्त्या इति न केवलं षोडश्य एव गृह्यन्ते। अपितु याः काश्चान्त्या उपधेयाः ताश्च बाह्यविशेषाः कार्या इतिः। तेषां शिरसि द्वे षोडश्यौ बाह्यविशेषे बाह्यविशेषाभ्यां परिगृह्णीयात्। आत्मकरणीनां सन्धिषु षोडश्यो बाह्यविशेषा इति बाह्यविशेषशब्दकं अनर्थकं स्यात्। अन्यत्र शिरसोऽन्यत्र पुच्छादिति च विरुध्येते। शिरसि पाद्यानां पुच्छपार्श्वयोरर्ध्या (र्धा) नां च बाह्यविशेषाणामेवेष्टत्वात्॥

Sundararāja (Sūtra 18)

प्रस्तारद्वयसाधारणमिदम्। षोडशीभिः पूरयितुमशक्येपि यावद्द्विशतपूर्ति अर्धाः पाद्या उपधेयाः। तत्रार्ध्यारहिताभिः पाद्याभिः सङ्ख्यां पूरयितुमशक्यत्वात्। तस्मादर्ध्याभिः संमिश्राभिर्वा पाद्याभिः पूरणम्। तत्प्रकारश्च पर्वमेवोक्तः॥

अणूकाः पञ्चदशभागीयानां स्थाने॥ (19)

व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत्॥ (20)

Kapardi (Sūtra 19 and 20.)

स्थानशब्दः प्रयोगवाची। अणूकाश्चतुर्भागीयाः सङ्ख्यापूरणे चोदिताः पञ्चदशभागीयाश्च सङ्खचापूरणे चोदिता इति यावत्। अस्मिन् प्रस्तारे सङ्खचा न पूरिता सूत्रकारेण। तत्र ताभिस्सङ्खचा पूरयितव्या यदि ताभिः पूर्यते। अस्मिन्नग्नौ तावता न शक्यते अणूकाभिस्सङ्खचापूरणम्। शक्यते तु प्रकृतौ। तस्मात्प्रकृत्यर्थो योगः। तत्र शक्यते द्वितीये प्रस्तारे ताभिः पूरयितुम्। तत्र द्विशतपूरणमवश्यं कर्तव्यम्। प्रतिप्रस्तारं पूरयेदिति वचनात्। इह तु सहस्रसङ्खचैव पूरयितव्या इत्युक्तं पूर्वस्मिन् पटले। तस्मात्प्रकृतो योगः। तत्र श्लोकाः—

पक्षेष्टकानां करणं विपर्यस्यार्धमिष्यते।
पक्षाग्रीयास्तथैवार्धं विपर्यस्यैव कारयेत्॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

विपर्यस्त्यैव कर्तव्याष्षोडश्यः षोडशीद्वयम् ।
साहस्रेऽथ द्विषाहस्रे पञ्चषष्टिं विदुर्बुधाः ॥

उपधाने यथासूत्रं यथा वात्मनि पक्षयोः ।
पुच्छे शिरसि शिष्टे च षोडशीनां विदुर्बुधाः ॥

षट्प्राच्यः षट्प्रतीच्यश्च आत्मनि द्वादश क्षिपेत् ।
शीर्ष्णिद्वयं क्षिपेत्तिर्यगुक्ता एव चतुर्दश ॥

शिष्टं रीतिद्वयं पुच्छे तथा चात्मन्यपि द्वयम् ।
षोडशार्धेष्टकास्तास्तु क्षिपेच्च त्रिषु रीतिषु ॥

एकैकमुत्तरे पार्श्वे तिस्रस्तिस्रस्तु दक्षिणे ।
शिष्टे तिर्यग्दशैव[1] स्यादष्टोत्तरशतद्वयम् ॥

पुच्छाप्यये तु विशयाश्चतस्रष्षोडशीः क्षिपेत् ।
षोडश्यावप्यये प्राच्यौ ते चाग्रे शिरसि क्षिपेत् ॥

मध्ये तयोश्च द्वावर्धौ चतस्रो विशयाः क्षिपेत् ।
आत्मनश्शेषे[2] द्वावर्धौ षोडश्यौ शिरसि क्षिपेत् ।

अन्यत्सर्वं यथासूत्रं द्वादशोनं शतद्वयम् ।
आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे चतस्रो दक्षिणायताः ॥

द्वितीये चोत्तरे पार्श्वे षड् द्वे श्रोण्यंसयोरपि ॥
शिरसश्चाप्यये चैका शिरस्यपि[3] च दक्षिणा ॥

एता निधेयाष्षोडश्यो विपर्यस्तास्तरे द्वये ।

Karavinda (Sūtra 19)

परिभाषेयम् । पञ्चदशभागीयाः प्रथमचतुरस्रे उक्ताः । तासां स्थाने कार्यसङ्ख्यापूरणे अणूका भवेयुः । तस्याः परिभाषाया अत्रोपदेशः कथम् ? इहोपदिष्टाः षोडश्योऽपि क्षेत्रसाम्यादणूकाशब्देन ग्राह्या भवेयुः इत्येवमर्थम् । तेन अणूकाभिश्चतुरस्रेऽग्नौ सङ्ख्यापूरणम् । इह तु षोडशीभिश्चिति सिद्धम् । केचिद्यच्चतुरस्रं त्र्यस्रि वा सम्पद्यते इत्येतदपि परिभाषामिच्छन्ति । तेन तत्रतत्राग्नौ तदपेक्षया ताभिरपि सङ्ख्यापूरणं मन्यन्ते । अत्र पुनः प्रच्छादयेदिति वचनं प्रच्छादनेऽपि चैता यथा भवेयुरित्येवमर्थम् । तेन तत्रतत्राग्नौ सति सम्भवे सत्यां चापेक्षायां ताभिस्सहैभिरपि प्रच्छादनं स्यात् । उपधानक्रमः द्वितीयचित्यां शिरसि प्राङ्मुखे बाह्यविशेषे द्वे षोडश्यौ

1. द्वितीयं—B.
2. स्थमिता आत्मनश्शेषे—B.
3. शिरसापि—A.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

उपदध्यात् । तयोः पश्चात् प्राङ्मुखे बाह्यविशेषे विशये द्वे अर्धे । तयोः पश्चात्तद्विशेषश्लिष्टविशेषे द्वे षोडश्यौ विशये आत्मनि । तयोर्दक्षिणस्या दक्षिणतो बाह्यविशेषमेकमर्धम् । उत्तरस्या उत्तरतश्च बाह्यविशेषमेकमर्धम् । तयोर्दक्षिणत उत्तरतश्च बाह्यविशेषेणैकैकमर्धम् । ततः पश्चादात्मनि प्राच्यष्षड् रीतयः । तत्र दक्षिणस्यां रीत्यां पुरस्तात् बाह्यविशेषा प्रागग्रैका षोडशी । पश्चाच्च बाह्यविशेषा प्रत्यगग्रैका । तयोर्मध्ये षडर्धेष्टकाः । तासाँ तिस्रः प्रतीच्यस्तिस्र उदीच्यः । द्वितीयस्यां रीत्यां पश्चात् बाह्यविशेषेण दक्षिणामुखे द्वे अर्धे । तत्पुरस्तादर्धविशेषयुक्तविशेषात् प्रत्यङ्मुखैका षोडशी । तस्याः पुरस्तात् षडर्धाः । तासां तिस्रस्तिस्रः प्राच्यः प्रतीच्यश्च । तत्पुरस्तादुत्तरतो विशेषा प्रागग्रैका षोडशी । तत्पुरस्तात्तद्विशेषश्लिष्टविशेषमेकमर्धम् । तत्पुरस्तात् पूर्वोपहितमर्धस्त्येवेति द्वादशेष्टका एषा । तृतीयस्यां रीत्यां शिरोऽप्ययषोडश्याः पश्चादारभ्य आपुच्छाप्ययमष्टौ षोडश्य उपधेयाः । तासां चतस्रः प्राच्यश्चतस्रः प्रतीच्यः । एवमेवोत्तरास्तिस्रो रीतयः । तत्र तृतीयावच्चतुर्थी । द्वितीयावत्पञ्चमी । प्रथमावत् षष्ठी । तत्र तिसृणां दक्षिणरीतीनां दक्षिणं पार्श्वमुत्तररीतीनामुत्तरं पार्श्वम् । दक्षिणानामुत्तराणां दक्षिणा पार्श्वरीतिद्वयगता । अत्र प्रतीच्यो मुकुलात्मकाः । तत्प्रतीपमुखाः प्राच्यः । एवं शोभां वितन्वते । पुच्छे मध्यमरीत्यन्तयोर्विंशयषोडश्योर्दक्षिणत उत्तरतश्च द्वे अर्धे बाह्यविशेषे । ततः पश्चान्मध्ये द्वे षोडश्यौ । ते अभित (स्तिस्र) स्तिस्रोऽर्धेष्टकाः इत्येष्टेष्टकाः । ततः पुच्छाग्रे षोडशीभिरभितोऽर्धाभिरष्टेष्टकाः । पक्षाग्रयोश्चतस्रश्चतस्रोऽर्धेष्टकाः । पक्षद्वये पक्षेष्टकास्सप्त रीतयः । ता द्वादशशतमिष्टकाः । पादेष्टकाभिश्च पूरणपक्षे एता एव रीतयः । तत्र विशेषः पुच्छगतोपान्तरीत्यां बाह्याश्चतस्रोऽर्धेष्टका द्विधा कुर्यात् । आत्मनि प्रथमद्वितीयपञ्चमषष्ठेषु तन्मध्यगतार्धेषुपश्चिमतो द्वे द्वे अर्धे । अवशिष्टान्येष्वर्धस्थानेषु षोडशीयुग्मान्युपदध्यात् । द्वितीयापञ्चम्योश्चार्धा द्विधा भिद्यात् । ननु भेदो वर्जनीय इति तत्रतत्राग्नौ यत्नेन परिहृतः । स इदानीं पुच्छे प्रादुर्बुभूषति नैतत्सारम् । नियतलोकानामिष्टकानामसंबाधेन समुदिताभिरिष्टकाभिस्सङ्ख्यायां पूरितायां यदीष्टकैकदेशे भेद उपजायते स भेदो मर्षणीय एव, अवर्जनीयत्वादेकदेशभेदस्य । अत एव भेदवर्जनं स्वकण्ठेनोक्तमाचार्येण द्विशत एष इति ॥

Karavinda (Sūtra 20)

गतम् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Sundararaja (Sūtra 19)

प्रकृतौ चतुरस्राग्नौ पञ्चदशभागीयानां कार्यं भेदपरिहारेण सङ्ख्याचापूरणम्। इह तु तत्कार्ये अणका उपधेयाः। तत्र समचतुरस्राणामणूकानामुपधाने द्विशतः कर्तुं न शक्यते। तस्मादणूकक्षेत्राणां ग्रहणम्। तत्रापि षोडश्यो न गृह्यन्ते। अवशिष्टं षोडशीभिरित्येव सिद्धत्वात् भेदसम्भवाच्च। तस्माद(न्याग्र)णूकक्षेत्रादि(द्वि)प्रकारा इष्टकाः कर्तव्याः। दर्शिते च तासां करणे (पूर्वमेव)। आचार्येण तु करणे नोपदिष्टे। अन्त्या बाह्यविशेषा इत्यस्मिन् पक्षे अणूकानामनुपयोगात्। उक्तश्चोपधानप्रकारः। अणूकाभिर्विनैव तस्मिन् पक्षे प्रथम एव प्रस्तारे अणूकानामुपयोगः कर्तव्यः॥

इति विंशः खण्डः

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अथ एकविंशः खण्डः

कङ्कचिदलजचिदिति श्येनचिता व्याख्यातौ ।। (1)

Kapardi (Sūtra 1)

कङ्कः पक्षिविशेष अलजश्च । कङ्क इव चेतव्यः कङ्कजचित् । अलज इव चेतव्योऽलजचित् । तौ श्येनचिता व्याख्यातौ । पूर्वेणैव श्येनेन व्याख्यातौ-मुख्यत्वाद्द्विशतप्रस्तारत्वाच्च तस्यैवाकृतिः तान्येव करणानि स एवोपधानमार्गः । सङ्कल्प एव भेदः श्येनोऽलजः कङ्क इति ।।

एवमिव हि श्येनस्य वर्षीयांसौ पक्षौ पुच्छाद्वक्रौ सन्नतं पुच्छं दीर्घं आत्माऽमण्डलं शिरश्च ।। (2)

तस्माच्छ्रुतिसामर्थ्यात् ।। (3)

Kapardi (Sūtra 2 and 3)

हिशब्दः प्रसिद्धौ । श्येनोऽप्येवमेव । वर्षीयांसौ—बृहन्तौ । पक्षौ । कस्मात् पुच्छाद्दीर्घौ ? न केवलं बृहन्तौ किं तु तौ वक्रौ । सन्नतं सम्यङ्नतं आत्मसमीपेऽल्पीयः अग्रे श्येने पृथु उच्यते तत्सन्नतमिति । दीर्घ आत्मा न समचतुरस्रः न मण्डलः नापि दीर्घचतुरस्रः । अमण्डलमिवादीर्घचतुरस्रभूतं शिरः । एवम्प्रकारो लोके श्येनः । एवमेव कङ्कालजो लोके । तस्मात्तदाकारावेव तङ्कालजौ तेनैव व्याख्यातौ । श्रुतिसामर्थ्यात् । सामर्थ्यमभिधानशक्तिः । एतावदेव श्रुत्याऽभिधीयते । अशक्यात्वत्सर्वसाम्या (संपा) पादनस्य । न ह्यशङ्कनीयमर्थं वेदो विदधाति ।।

अशिरस्को वाऽनाम्नानात् ।। (4)

Kapardi (Sūtra 4)

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । अशिरस्क एव चेतव्यः । कुत इत्याह—आनाम्नानात् । न हि शिर आम्नायते । तस्य कथमनाम्नानमित्यत्राह[1]—

1. तस्य कथमाम्नानमित्यत्राह—

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

ज्ञायते च "कङ्कचितं शीर्षण्वन्तं चिन्वीत यः कामयेत स शीर्षोऽमुष्मिन् लोके सम्भवेयमिति" विद्यमाने कथं ब्रूयात् ॥ (5)

Kapardi (Sūtra 5)

यदि शिरस आम्नानमस्ति शीर्षण्वन्तं चिन्वीतेति कथं ब्रूयादेवेत्यर्थः। यदि शिरस आम्नानं नास्ति तदा युज्यत एवैतद्विशेषणम्। इतरथा विशेषणमनर्थकमेव स्यात्। तस्मादशिरस्क एव चेतव्यः। यद्यशिरस्कः किमाकारस्स इत्याह -

प्राकृतौ वक्रौ पक्षौ सन्नतं पुच्छं विकारश्रवणात् ॥ (6)

Kapardi (Sūtra 6)

प्रकृत्यां भवौ प्राकृतौ। तावेव पक्षौ वक्रीकर्तव्यौ। कुतः? विकारश्रवणात्। सन्नतं पुच्छं—पुच्छं च सन्नतं कर्तव्यम्। वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छ इति विकारश्श्रूयते। पक्षपुच्छानां च वक्रता व्यस्तता च प्रकृतौ नास्ति। तस्माद्विकारत्वं पक्षपुच्छानाम् ॥

यथा प्रकृत्यात्माऽविकारात् ॥ (7)

Kapardi (Sūtra 7)

यथाप्रकृत्यात्मा। कुतः? अविकारात्। न हि तत्र विकारश्श्रूयते। तस्मात्प्रकृतिवदेवात्मा चतुःपुरुषस्समचतुरस्रश्च। अरत्निनाऽर्धप्रादेशेन वा पक्षौ विवर्धयेत्। द्विपुरुषां रज्जुमित्यादिश्येनवत्। ननु प्रकृतावरत्निना वर्धयेदित्युक्तम्। किमिदमुच्यते अरत्निनाऽर्धप्रादेशेन वेति? अरत्निनेत्यर्धविकारत्वप्रतिपादनपरं, न पक्षपुच्छानां तावन्मात्रमायाममापादयितुम्। आत्मनश्चतुर्थं चतुर्भागीयाश्चाष्टौ इत्युपधातव्यमिति श्येनप्रतिपादितं न कर्तव्यम्। यथाप्रकृत्येवात्मा कर्तव्यः। किं च प्राकृतं पुच्छमिति वचनाच्च उपधानविधिश्च न घटते। श्येन इव चेतव्य इत्येवं क्रियमाणे प्रथमद्वितीयानामेव विकारो नेतरेषाम्। इतरथा चतुर्थादयोऽपि विकृता भवेयुः। तथाभूताश्च कर्तव्या भवेयुः। तस्माच्च[1] करणानुप्रवेशेन[2] चेतव्य इत्युक्तम्। श्येनवदेव पुच्छम्। करणान्युच्यन्ते—चतुर्थषष्ठाभ्यां यथायोगनतं तत्प्रथमम्। द्वे पूर्ववत्संहिते द्वितीयमित्यादि। अथोपधानविधिः—अष्टाचत्वारिंशत्प्रथमा ऊदीचीः पक्षयोः। श्येनवत्पुच्छम्। आत्मनश्श्रोण्योस्तिस्र-

1. तस्याश्च—B।

2. कारणानुप्रवेशेन—A.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

स्तिस्रः पञ्चम्य उदीच्यः । ततस्सप्तसु रीतिषु षट्पञ्चाशच्चतुर्थ्यः दक्षिणायता उदगायताश्च । तासां पुरस्तादष्टा पञ्चम्यः उदगायताः । श्रोण्योश्चतस्रः पञ्चम्य अक्षणया भिन्द्यात् । अष्टौ षष्ठ्यस्सम्पद्यन्ते । एष द्विशतः प्रस्तारः । अपरस्मिन् प्रस्तारे चतस्रश्चतस्रो द्वितीया निर्णामयोरप्यययोश्च विशयातृतीयाः । चतस्रश्चतस्रः पूर्ववदष्टभागावेताः पक्षष्टकाभिः पक्षौ[1] प्रच्छादयेत् । तद्द्वासप्ततिः पुच्छे श्येनवत् । सप्ताष्टमाभिश्श्रोण्यंसेषु द्वे द्वे पञ्चम्यौ प्राचीः प्रतीचीश्च । प्राच्य[2]स्सप्त रीतयः । चतुर्भिस्तृतीयापञ्चम्यो रीत्योर्मध्ये त्रिंशत् षष्ठ्यः एका च पञ्चमी । एकत्र षोडशापरत्र चतुर्दश । एवं द्विशतः प्रस्तारः । अथवा स एवानुपुच्छमर्धपुरुषव्यासं सप्रादेशं पुरुषं प्रतीचीनमायच्छेत् । तस्य दक्षिणतोऽन्यमित्यादिना श्येनवत्पुच्छं कुर्यात् । पक्षौ प्राकृतौ द्विपुरुषायामौ । करणानि वक्ष्यामः–द्वादशाङ्गुला यथा भवति तथा तिर्यक् चतुर्थषष्ठाभ्यां नमयेत् । प्रथमं ते एव संहिते यथा तिष्ठतः तथा कारयेत् । द्वितीयं तृतीयमपि यत् षड्भागेनाष्टमभागेन वा वर्धयेदिति त एव वा पुच्छे चतुर्थं त्रयस्त्रिंशदङ्गुलविस्तारं पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलायामं चतुर्दशतिलैरूनं सविशेषं पञ्चमं अर्धसप्ताङ्गुलव्यासं षट्पार्श्वं त्रयस्त्रिंशत्करणं षट्त्रिंशदङ्गुलमष्टभिस्तिलैस्सह सप्तमाष्टमयोः पार्श्वं एकोनत्रिंशदायामं तु षट्त्रिंशदङ्गुला चतुर्दशतिलैस्सह पुच्छाप्यये विशययोः अष्टादशाङ्गुलं पुच्छे पञ्चदशाङ्गुलमेव । आत्मनि चतुर्थादयो वैकृताः । पुच्छे तु प्राकृता एव । आत्मन्युपधानविधिस्स एव ।

तत्र श्लोकाः—

अर्धं त्रयोदशं व्यासमशिरस्के हविर्भुजि[3] ।
तथा चतुर्थषष्ठाभ्यां नमयेत्प्रथमं तु तत् ॥
ते द्वे तु संहिते प्राची द्वितीयं करणं भवेत् ।
तृतीयमपि षड्भागमष्टभागेन वर्धितम् ॥

पक्षेष्टकाञ्चतुर्थास्स्युः पुच्छं पुच्छवदुच्यते ।
षट्पञ्चाशच्चतुर्थ्यस्स्युस्तिर्यग्दक्षोद[4] गायताः ॥
अष्टौ पुरस्तात्तिर्यक्च श्रोण्योः षट्पञ्चमीः क्षिपेत् ।
श्रोण्याश्चतस्रः पञ्चम्यो भेदवद्द्विशतस्तथा[5] ॥

---

1. पक्षेष्टकाभिः प्रतीचाभि पक्षौ—B । 2. प्राच्याः—B ।
3. व्यासं शिरस्को वा हवि—B.
4. स्तिर्यगष्टोदगायताः—A । 5. स्तरे—A ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

श्येनवत्पक्षपुच्छेषु निधायात्मन्यपि क्षिपेत् ॥
प्राच्यां चैव प्रतीच्यां च त्रिशदेका च पञ्चमी ॥

तासामेवोत्तरे पार्श्वे चतुर्थ्यः षोडशद्वयम् ।
प्राच्यश्चैव प्रतीच्यश्च तथा षोडश दक्षिणे ॥

प्राचीश्चैव प्रतीचीश्च शिष्टे पञ्चमीं क्षिपेत् ।
करणस्य विपर्यासं चतुर्थस्यैव नेष्यते ॥

सप्रादेशेऽपि वा पुच्छे विस्तारो द्वादशं भवेत् ॥
तथा चतुर्थषष्ठाभ्यां नमयेत्प्रथमं तु तत् ॥

ते द्वे तु संहिते प्राची द्वितीयं करणं हि तत् ।
तृतीयमपि षड्भागमष्टभागेन वर्धितम् ॥

द्वाविंशतिर्द्विगुणितं तिलानां चापि विंशतिः ।
सविशेषश्चतुर्थस्य तिर्यक्सत्यधिकं[1] भवेत् ॥

पञ्चमं प्राकृतं विद्यात् षष्ठस्य विकृतास्त्रयः ।
षष्टस्य पार्श्वं त्र्यधिकं कर्णः षट्त्रिंशदष्टभिः ॥

सप्तमाष्टमयोः पार्श्वमूनत्रिंशमिहेष्यते ।
आयामश्चापि षट्त्रिंशच्चतुर्दशतिलैस्सह ॥

चतुर्थाद्यास्तु विकृताः पुच्छे चैवात्मनि[2] क्षिपेत् ।
अष्टादशाङ्गुलं पुच्छे शययोरन्यदात्मनि ॥

Karavinda (Sutra 1)

कङ्कालजौ पक्षिविशेषौ । कङ्कवच्चीयते अलजवच्चीयत इति कङ्कचिदलजचितौ श्येनचिता व्याख्यातौ । तयोर्विमानेष्टकाकरणोपधानानि श्येनस्येव कार्याणीत्यर्थः ।मुख्यत्वात् पूर्वश्येनेनेति केचित् । आनन्तर्याद्द्वितीयश्येनेनेत्यन्ये । अविशेषादुभाभ्यामित्यपरे । उक्तं श्येनस्वरूपमनुभाषते अत्रैव शिरसो भावप्रतिपादनार्थम् ॥

Karavinda (Sutra 2 and 3)

एवमिवहीति गतम् । श्येनस्य वर्षीयांसौ दीर्घतरौ पुच्छाद्वक्रौ पक्षौ सन्नतं पुच्छं आत्मसमीपे ह्रसीय अग्रे व्यस्तं दीर्घ आत्मा न समचतुरस्रः अमण्डलः न मण्डलाकारः–ईषन्मण्डलः । न वा शिरश्च विद्यते । तच्चापि न मण्डलं नापि समचतुरस्रम् । एवमिव श्येनो लोके दृश्यते । एतावदेव श्येन-

1. तियक्तुं त्रिभिः कम्पयेत् — B । 2. नैवा — B ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

सादृश्यमग्नेः। कुतः ? श्रुतिसामर्थ्यात्—सामर्थ्यमभिधानशक्तिः। एतावदेव श्येनश्रुत्या विधीयते। यदेतद्वक्रपक्षता व्यस्तपुच्छता दीर्घातमताऽमण्डलता सशिरस्कता च। तस्मात् कङ्कालजावपि तदाकारौ चेतव्यावित्यर्थः॥

Karavinda (Sūtra 4)

अशिरस्को वा श्येनः अनाम्नानात्। नहि पक्षपुच्छात्मगतवक्रतादिवच्छिरस आम्नानमस्ति। श्येनविधानसामर्थ्याच्छिरसो विधानमस्तीति गम्यत इति केचित्। वयसां वा एष प्रतिमया चीयत इति प्रकृतावपि पक्षादिवत् शिरोविधानं प्रसज्येत। नैष दोषः। तत्र हि पक्षपुच्छविधानं परिसङ्ख्यानार्थम्। तर्ह्यत्रापि तच्चोदकागतमेवेति तस्मात् सशिरस्कश्श्येनः। किञ्च विज्ञायते च कङ्कचितं शीर्षण्वन्तं चिन्वीतेति। यदि चोदकप्राप्तया कङ्के शिरो विद्यते तत्कथं ब्रूयात् ब्राह्मणं कङ्कचितं शीर्षण्वन्तं चिन्वीतेति? न ब्रूयादेवेत्यर्थः। तस्मादशिरस्कः श्येनः। कङ्के शिरोविधानात्। तथा ते वयोमात्रसादृश्ये प्रकृते प्राप्ते श्येनप्राप्तिविधानसामर्थ्यादेव श्येने शिरोऽप्यस्तीति गम्यते। 'त्रिवृत्ते अग्ने शिरः' इत्यादिना शिरस्युपधानदर्शनाच्च। अतस्तयोर्विकल्प इति मन्वानः वाशब्दं ब्रूते। तत्र कङ्कश्श्येनोऽलज इति सङ्कल्पमात्रभेदः नाकारे। दाक्षायणयज्ञादिवत् अशिरस्कश्श्येन इत्युच्यते॥

Karavinda (Sūtra 6 and 7)

प्रकृतिवदेव पक्षौ वक्रौ पुच्छात् सन्नतं वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छ इति विकारश्रवणात्। आत्मा तु यथा प्रकृत्या। यद्वा यथाप्रकृतिरविकृतः समचतुरस्रः चतुष्पुरुष इत्यर्थः। अविकारात्—न हि विकारः श्रूयते। पक्षपुच्छेषु विकारग्रहणं नात्मनि। तस्मत् प्राकृत एवात्मा। अरत्निनार्धप्रादेशेन च एकैकं पक्षं प्रवर्धयेत्। यद्यपि प्राकृतौ पक्षावित्युक्तं तथापि पुच्छस्याप्राकृतत्वश्रवणादुक्तप्रकारा पुरुषमात्रता गम्यते। तस्मात्पुच्छे प्रादेशमुपधाय पक्षयोर्विभजेदिति केचिन्मन्यन्ते। केचित्पक्षयोः प्रकृतित्वविधानादात्मनोऽविकारत्वाच्च पुच्छं सप्रादेशं मन्यन्ते। उभयस्मिन् पक्षेऽप्युक्तप्रकारेणाभ्युन्नेया इत्याचार्यो मन्यते। अत्र पुच्छस्याप्रकृतित्वपक्षे प्रथमद्वितीय करणानां विकारः[1]। इतरथा तेषामपि करणान्युच्यन्ते। चतुर्थषष्ठाभ्यां प्रथमं करणं यथार्धत्रयोदशव्यासं भवति तथा प्रजम्भयेत्। ते द्वे प्राची संहिते। तद्दितीयं प्रथमस्य षड्भागमङ्गुलं[1] तृतीयम्। उपधानमु-

1. विकल्पः।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

च्यते—दक्षिणे पक्षे अष्टाचत्वारिंशत्प्रथमा उदीचीस्तथोत्तरे दक्षिणाः। पुच्छेऽशिरस्कपक्षोक्तमेव। त्रिंशदात्मनि। श्रोण्योस्तिस्रस्तिस्रः पञ्चम्य उदगायताः दक्षिणायताश्च। तासां पुरस्ताच्चतु(र्था)र्थीनामर्धेष्टकाः सप्त रीतयः। ताः षट्पञ्चाशत्। तासां पुरस्तादष्टौ पञ्चम्यः। श्रोण्यंसेषु चतस्रः। पञ्चमीरक्षणयाभिन्द्यात्। द्विशत एष प्रस्तारः। द्वितीयप्रस्तारे चतस्रश्चतस्रो द्वितीयाश्चसश्चतस्र आत्मानमष्टभागावेताः। पक्षेष्टकाभिः प्राचीभिः पक्षौ प्रच्छादयेत्। एकैकस्मिन् पक्षे षट्त्रिंशत्। पुच्छे पु पूर्ववद्द्वादश सप्तम्यस्त्रयोदशाष्टम्यश्च। श्रोण्यंसेषु द्वे द्वे पञ्चम्यौ प्राच्यौ। आत्मशेषे चतुर्थीना[2]मष्टेष्टकाः प्राच्यस्सप्त रीतयः। तृतीयपञ्चमरीत्योर्मध्ये चतस्रश्चतुर्थीरुद्धृत्य त्रिंशतं षष्टिमेकां पञ्चमीमुपदध्यात्। तासामेकत्र षोडश षष्टिरिति। तत्र चतुर्दश एकत्र[3] पञ्चमी। एष द्विशतः प्रस्तारः। सप्रादेशपक्षे पुच्छे पुरुषव्यासं प्रादेशपुरुषं प्रतीचीनमायच्छेत्। तस्य दक्षिणतोऽन्यमुत्तरतश्चेत्यादिना पुच्छं कुर्यात्। पक्षौ प्रकृतावेव। करणविशेषो यथा निर्यगृजुत्वेन द्वादशाङ्गुलं भवति तथा प्रथमं करणं प्रजम्भयेत्। ते द्वे प्राचीत्यादिना द्वितीयम्। तृतीयस्यापि षड्भागमष्टभागेन वर्धितम्। चतुर्थादीनि द्विविधानि—पूच्छचतुर्थे त्रयस्त्रिंशदङ्गुलविस्तारं। तस्य सविशेषः चतुश्चत्वारिंशदङ्गुलयः विंशतितिलाधिकाः। पञ्चममर्धसप्तदशाङ्गुलव्यासम्। षष्ठस्य पार्श्वं त्रयस्त्रिंशदङ्गुलकम्। ताष्षट्त्रिंशदङ्गुलयः। साष्टमयोस्स एव व्यासः। पार्श्वमान्यावक्षणयावस्थिते एकोनत्रिंशदङ्गुले। आयामष्षट्त्रिंशदङ्गुलयः चतुर्दश तिलाश्च। पुच्छाप्ययविशययोरष्टादशाङ्गुलम्। पुच्छे पञ्चदशाङ्गुलमात्मतिलचतुर्थ्यादयो विकृताः पुच्छ उपधेयाः। प्राकृत एवात्मनि उपधानविधिः। स एष द्वितीयश्येनः। विकृते तत्रोक्तकरणान्येवमुन्नीय कृत्वा चेतव्यम्॥

Sundararaja (Sūtra 1)

'कङ्कचितं शीर्षण्वन्तं चिन्वीत यः कामयेत शीर्षण्वानमुष्मिन् लोके स्यामिति'। अलजचितं चिन्वीत चतुस्सीतं प्रतिष्ठाकाम' इति श्रुतावग्नी श्येनचिता पूर्वेणोत्तरेण वाख्यातौ। अथोक्तस्यैव श्येनचितः प्रकारान्तरं विधित्सन् उक्तौ तावत्प्रकारौ युक्ततराविति दर्शयितुमाह—

Sundararaja (Sūtra 2 and 3)

यथाऽस्माभिरुक्तं एवमिव हि पततः श्येनस्य पक्षौ पुच्छाद्वर्षीयांसौ वक्रौ च मध्यतः पुच्छं च सन्नतमप्ययप्रदेशे आत्मा च आमण्डलः ईषन्म-

1. षड्भागमिति। 2. चतुर्दशाना।
3. षष्टिः। एकत्र चतुर्दश चतुर्दश; एतौ 3613।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

ण्डलरूपः शिरश्चैवं भवति। तस्मात्—तच्छब्दश्रुतेः यच्छब्दाध्याहारः कार्यः। यस्मादर्थे वा हिशब्दः। यस्मादेवरूपः श्येनस्य पक्षपुच्छादिः प्रत्यक्षेण दृश्यते तस्मात् श्येनचितं चिन्वीतेति श्रुतिसामर्थ्यादेवंरूपपक्षपुच्छात्मशिरस्कः श्येनचिदित्युक्त इत्यर्थः॥

Sundararāja (Sūtra 4)

अशिरस्को वा श्येनचिद्भवितुमर्हति। अनाम्नानात्। न (हि) च श्येनचित्प्रकरणे शिर आम्नायते। आत्मनोऽप्यविकारस्यैतदुपलक्षणम्। अशिरस्क (त्वे) कल्पे प्रमाणान्तरमस्तीत्याह—

Sundararāja (Sūtra 5)

[1]यदि श्येनाकृतिविधानमात्रेणैव सशिरस्कत्वं भवेत्[2]। तर्हि कङ्कचितोऽपि भवेदेव। तथा च तत्र शीर्षण्वन्तमिति विशेषो न वक्तव्यस्स्यादित्यर्थः॥

Sundararāja (Sūtra 6)

प्राकृतावेव पक्षौ पुच्छौ षडरत्नि पञ्चारत्नि वा। तौ द्विपुरुषां रज्जुमुभयतः पाशामित्युक्तप्रकारेण वक्रीकर्तव्यौ। केचित्तु पूर्वोक्तायाम(भावात्) मार्गात् षष्टिशताङ्गुलया रज्ज्वा संनमन (मपी)मिच्छन्ति। पुच्छं च प्राकृतमेव सन्नतं अर्धपुरुषव्यासम्। पुरुषं प्रादेशाधिकं प्रतीचीनमायच्छेत्। तस्य दक्षिणतोऽन्यमित्यादि पूर्ववत्। प्रादेशप्रवृद्धयभावे पूर्ववदेव। विकारश्रवणादिति—वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छो भवतीति वचनादिदित्यर्थः।

Sundararāja (Sūtra 7)

चतुः पुरुषः समचतुरस्र एव श्येनचित्यात्मा विकारस्याश्रवणात्।

अथो[3] एतच्छ्येनचितं चिन्वीतेति॥ (8)

यावदाम्ना (तं) न सारूप्यं तद् व्याख्यातम्॥ (9)

Kapardi (Sūtra 8 and 9)

तत्र[4] यावदाम्नानमेव सारूप्यं ग्राह्यम्। जातिवाचकानां शब्दानां किमपि सामान्यमेव प्रवृत्तिनिमित्तं दृश्यते। यथा गौर्वाहीक इति। एवमत्रापि यावदाम्नानमेव सारूप्यं गृहीत्वा श्येनशब्दो वर्तते। तत्तु सारूप्यं व्याख्यातं वक्रपक्ष इत्यादिना॥

---

1. यद्यैतत् श्येनचितं चिन्वीतेति। पा। 2. सम्भवेत्।
3. यदो—A, यथो–B। 4. यत्र—B।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

त्रिस्तावोऽग्निर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते ॥ (10)

तत्र सर्वाभ्यासोऽविशेषात् ॥ (11)

Kapardi (Sūtra 10. and 11)

तत्र सारत्निप्रादेशस्य सप्तविधस्याभ्यासः। कुतः ? अविशेषात्; न हि कश्चिद्विशेषोऽत्राम्नायते। तस्मात्सर्वस्यावृत्तिः।

दीर्घचतुरस्राणां समासेन पक्षपुच्छानां समास उक्तः ॥ (12)

Kapardi (Sūtra 12)

दीर्घचतुरस्राणां पक्षपुच्छानां समासविधिरुक्तः। 'यदन्यत्सप्तभ्य' इत्यादिना विधासप्तमकरणीमित्यादिना (च) वा। वेणुत्रिकरण्या वा विहरेदित्यर्थः॥

एकविंशोऽग्निर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते ॥ (13)

Kapardi (Sūtra 13)

गतमेतत्।

तत्र पुरुषाभ्यासो नारत्निप्रादेशानाम् ॥ (14)

संख्या संयोगात् संख्या संयोगात् (15)

Kapardi (Sūtra 14 and 15)

तत्र पुरुषाभ्यासः नारत्निप्रादेशानां। कुतः ? सङ्ख्यासंयोगात्— एकविंश इति। न सप्तविध इत्यत्रापि सङ्ख्या विधीयते। वाक्यान्तरेण तत्र अरत्निप्रादेशा निविशन्ते। न तत्र सप्तसंख्यायां निविशन्ते। तस्मात्संख्यासंयोगात् पुरुषाभ्यास एव नारत्निप्रादेशानाम्। श्लोको भवति—

त्रिविधेन नरं प्रोक्तं त्रिस्तावति विभाव (सोः) सौ।

एक (विंशे) विधे ततौ न्यूनं तिलानां चैव सप्त (भिः) तिः॥

द्विरुक्तिर्मङ्गलार्था।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Karavinda (Sūtra 8 and 9)

श्येनचितमिति विहितं यत्प्रकारं यावच्चास्याम्नानसारूप्यं मानविहितं श्येनसारूप्यं तत्सर्वं व्याख्यातम्। तत्र वक्रपक्षादिगुणैराम्नातेन यच्छ्येनस्य सारूप्यमुक्तं ; श्येनाग्रे रर्धदशमा अरत्नय इत्यादिना चयनप्रकार उक्तः, तेन उक्तौ कङ्कालजौ स्यातामित्यर्थः ॥

Karavinda (Sūtra 10 and 11)

आश्वमेधिकाग्नेस्त्रिस्तावविधौ सारत्निप्रादेशाभ्यासः न पुरुषमात्रस्य ; विशेषाभावात्। अविशेषेण प्राकृताग्नित्रैगुण्यविधानादित्यर्थः ॥

Karavinda (Sūtra 12)

दीर्घचतुरस्राणां समास इत्युक्तम्। एवं द्वे दीर्घचतुरस्रे समस्येते ; तन्निमित्तो तिर्ह्रासो विवृद्धिर्वेति। यावदिच्छन् दीर्घचतुरस्राणि समस्येदिति। तेन त्रिस्तावेऽग्नौ प्रथमविहरणेन समास उक्त : ॥

Karavinda (Sūtra 13, 14 and 15)

अश्वमेधे एकविंशाग्निश्रुतौ पुरुषाणामेवाभ्यासः नारत्निप्रादेशानाम्। 'सप्तविधो वाव प्राकृतोऽग्निरिति' सप्तसंख्या पृथक्संनिवेशनी। समानजातीयेषु पुरुषेष्वेव संयुक्तः नारत्न्यादिषु। अरत्निप्रादेशास्त्वरत्निना दक्षिणत इति वाक्येन स्वरूपमात्रेण विहिता नार्धसंख्यया। अतः प्रकृतौ पुरुषाणामेव सङ्ख्या संयोगादश्वमेधेऽप्येकविंशाग्नौ पुरुषाणामेव संख्यासंयोगो युक्त इति अरत्निप्रादेशास्त्वनभ्यस्ता भवेयुः। पुरुषाभ्यासादनन्तरमरत्निना दक्षिणत इति कुर्यादित्यर्थः। एतदुक्तं भवति –त्रिस्तावे एकविंशप्रस्तारद्वयविधेस्त्रिस्तावे एकविंश एवाग्निः ब्राह्मणदर्शनात्। द्वादश दश वा स्यात्। द्विरुक्तिः प्रश्नपरिसमाप्तिद्योतनार्था ॥

Sundararāja (Sūtra 7 and 8)

ननु शिरसोऽभावे श्येनाकृतेरपूर्वत्वात् श्येनचितं चिन्वीतेति विधिवाक्येनैव विरोधप्रसङ्गः; तत्राह—

यदेतच्छ्येनचितं चिन्वीतेति; यत्तेन यावदाम्नातम् वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छः इति विहितसारूप्यमुक्तं; अन्यथा पक्षपुच्छविकारविधेरानर्थक्यप्रसङ्गादिति भावः। अस्मिन् पक्षे इष्टकानां करणानि द्विपुरुषया रज्ज्वा पक्षसंनमने पुरुषस्य चतुर्थायामं पञ्चमव्यासं यथायोगनतं तत् प्रथमं; तस्यैककर्णोऽष्टादशाङ्गुलः सपादैकपञ्चदशाङ्गुलोऽन्यः। द्वे द्वे पूर्ववत्संहिते तत् द्वितीयम्। प्रथम पञ्चमे करणे संहिते तृतीयम्; चतुर्थप-

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

ञ्चमषष्ठानि पूर्वश्येनचिद्वदेव। पुच्छे याः षष्ठीचतुर्थ्यः उपधेयास्तासामन्ये करणे। तत्र चतुर्थ्यां पार्श्वे पूर्ववदेव एका तिर्यङ्मानी त्रयस्त्रिंशदङ्गुला अन्या सार्धचतुश्चत्वारिंशदङ्गुला षष्ठ्यास्तु पञ्चदशमेकं फलकं। त्रयस्त्रिंशङ्गुलं द्वितायं षट्त्रिंशकं साष्टतिलं तृतीयम्। सप्तमस्य तिर्यङ्मान्यावरत्निमात्रौ। पार्श्वेन (नव) विंशत्यङ्गुले। कर्णश्चैकः। (अन्यः कर्णः पञ्चत्वारिंशदङ्गुलः एकादशतिलोनः। अष्टप्रस्य नवविंशके पार्श्वे। द्वादशिकाषट्त्रिंशिके तिरश्चयौ शिरसोऽभावान्नवमं करणं न भवति। अरत्निप्रादेशाभावे पुच्छेष्टकाः पूर्वश्येनवदेव)। पक्षस्थानाञ्च तदनुगुणं नमनम्। उपधाने च पक्षयोः प्रथमाः अशीतिरुदीच्यः पुच्छं पूर्वश्येनवदेव पूच्छाप्ययस्थचतुर्थ्योरष्टादशाङ्गुलम्। पुच्छे पूवश्येनवदेव। पुच्छे पञ्चदशङ्गुलमात्मनि। आत्मन्युदीच्यो नव रीतयः। उदीचीभिरिष्टकाभिः। तासां मध्यमाः सप्त। अष्टाभिः चतुर्थीभिः चतुर्थरीत्यां दक्षिणरीतौ ततः षष्ठ्यश्चतस्र द्वे चतुर्थ्यौ। एवमेव षष्ठी रीतिः। श्रोण्यंसेषु चतस्रश्चतस्रः षष्ठ्यः। शेषे षट् पञ्चम्यः। एष द्विशतः प्रस्तारः। (तत्राशिरस्कस्य श्येनचितः पक्षयोः प्रथमेष्टका उदीच्यो रीतयः। त्रिंशत्त्रिशत्। पुच्छे तु पूर्ववत्। आत्मन्युदीच्यो रीत्यो नव स्युः। तत्राद्यरीतिगा आद्याश्चतस्रः षष्ठ्यः स्युरेव। एवमन्त्या अपीष्टकाः। दक्षिणोत्तरत एकैका पञ्चमीष्टका। पुच्छाप्ययस्थे तन्मध्ये उक्ते। एवं दशेष्टकाः अन्त्या अपि रीतयः एवं स्युः। पञ्चम्यः मध्यतोऽधिके। तुरीयरीत्यां चतुर्थ्यौ। द्वे चतस्रः षष्ठिकाः। ततश्चतुर्थ्यौ पूर्ववत् षष्ठयः। चतुर्थ्यौ द्वे दोष्टकाः? एवं शेषमग्निं चतुर्थीभिः पूरयेत्। एवं नवतिरात्मस्थाः प्रस्तारे द्विशतेष्टकाः) अपरस्मिंश्चतस्रश्चतस्रः निर्नामयोर्द्वितीयाः। अप्यययोश्च तृतीयाः। पक्षयोः शेषे षट्पञ्चाशत् प्रथमाः प्राच्यः पुच्छे पूर्ववत्। सप्तम्योऽष्टम्यश्च आत्मनि नव रीत्यः। प्राच्यः प्राचीभिरिष्टकाभिः। तत्र पक्षाप्ययस्थानां पश्चात्पुरस्ताच्च पञ्चपञ्चम्यः षट् च षष्ठ्यः। ता दक्षिणोत्तररीतिमध्ये (सप्तरीत्यः पूर्वप्रस्तारवत्। द्वितीयषष्ठ्यो (द्वितीयाष्टम्यो) रीत्योर्मध्ये) षाडशषोडश षष्टयः। (ता दक्षिणोत्तरे रीतिमध्ये पूर्वप्रस्तारवत्। द्वितीयाष्टम्यो रीत्योर्मध्ये षोडश षोडश षष्ठ्यः। एवं द्विशतः प्रस्तारः। तत्रापरस्मिन् प्रस्तारे पक्षे द्वितीयाः। पक्षमध्यतः द्वितीयाः। अप्यये शेषे प्रथमाः। एवमुत्तरपक्षे प्राच्यः। इमाः सर्वा द्विसप्ततिः। अथात्मनि प्राच्यो नव रीत्यस्स्युः। आद्यायां पञ्चमीद्वितीयम्॥

आदित्यपक्षाप्ययगा द्वे षष्ठ्यौ पञ्चमी तथा।
पञ्चम्येकान्त्यरीत्याऽतो द्वे षष्ठ्यावप्ययः पुरः॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

षष्टयावेका पञ्चमी स्याद्द्वितीयस्यामथावलौ ।
मध्ये षोडश षष्ठयः स्युरेवसष्टमरीतिगाः ॥
चतुर्थषष्ठरीत्यौ तु प्रथमोत्तरवत्तथा ।
आत्मशेषं चतुर्थीभिः पुच्छगोचराः ॥
सप्तम्यो द्वादशाष्टम्यस्त्रयोदश च पूर्ववत् ।
एवं द्वितीयप्रस्तारो द्वितीयेऽष्टक इष्यते ॥)

केचित्तु—यथा प्रकृत्येति वचनादिष्टका अपि । (आत्मनि प्रकृतिवदेवेत्याहुः । तथा प्रथमकरणस्य पार्श्वे चत्वारिंशदङ्गुले । अरत्नी एव (तिरश्चयौ) तिर्यङ्मान्यौ (एकः कर्णः पञ्चविंशतिकस्सप्तदशतिलः । अन्यस्तिलत्रयोनंकषष्ठयङ्गुलः) । द्वे सहिते द्वितीयं (करण्या अरत्नि) प्रथमस्यारत्निप्रादेशेन यथायोगनतेन वर्धयेत् । तृतीयं पुच्छान्नवमचतुर्थषष्ठसप्तमाष्टमानि[1] पूर्ववत्प्रकृतिवदात्मन इष्टकाः पञ्चमभागीयाः । तत्र प्रादेशाः षडङ्गुलव्यासाः कार्याः । आत्मनि दक्षिणत उत्तरतश्च दशा (ध्यर्धाः) ध्यर्धा उदगायताः । आत्मशेषे पञ्चम्य उदीच्यो दश रीतयः । मध्ये द्वे उद्धृत्याष्टादशाङ्गुले पुच्छाप्यये द्वे चतुर्थ्यौ आत्मानमरत्निना वेति द्वे अभितश्चतस्रः षडङ्गुलव्यासाः । पुच्छाप्ययस्थयोः पश्चात्पञ्चार्ध्याः प्राच्यः । पुच्छ (विशेषाः) शेषं पूर्ववत् । (पक्षयोस्त्रिंशत्त्रिंशत् प्रथमा उदीच्यः । एष द्विशतः प्रस्तारः । अपरस्मिंस्तु तिस्रस्तिस्रो निर्णामयोः । द्वितीयाः पक्षशेषे द्विचत्वारिंशत्प्रथमा प्राच्यः । पुच्छपूर्ववत्) । आत्मन्युदीच्यो नव रीतयः । [2]ता आ (ताआमा) द्यन्ताः (रीतिः प्राचीभिरर्ध्याभिः । अन्त्याः पञ्चमीभिः मध्यमरीतीनां पञ्चानामाद्याः अन्याश्चार्ध्याः) चताः प्राच्यः द्वितीयस्य आद्यामुद्धृत्य तत्राष्टौ षडङ्गुलव्यासाः उपदध्यात् तत्र पश्चात्पुरस्ताच्च द्वे द्वे उदगायते । मध्ये चतस्रः प्रागायताः : अष्टमरीत्या आद्यन्ते (अन्त्ये) द्वितीयामन्त्यां चोद्धृत्य नवनवाष्टाङ्गुलयः द्विशतः प्रस्तारः । यदा तु समचतुरस्राभिरुपधीयन्ते तदाऽप्येवमेव पक्षौ । पुच्छं तु पूर्ववदेव । पक्षाप्यये द्वे अणूके आत्मानं प्रादेशेन प्राप्तेऽभितो द्वे द्वे षडङ्गुले एताः षड्दशभिः प्रादेशैः परिगृह्णीयात् । आत्मशेषे अरत्नयः । द्विशतः प्रस्तारः । अपरस्मिंस्तु सन्ध्यन्तराले पञ्चचत्वारिंशदरत्नयः । श्रोण्यंसेषु द्वादशद्वादश (अणूकाः पादाः) । (पाद्ये) शेषे विंशतिरणूकाः । आत्म (मध्य) गतमुद्धृत्य नवाष्टाङ्गुलाः । (द्विशतः प्रस्तारः) यदा तु षष्ठिशताङ्गुलया रज्ज्वा पक्षयोर्नमनं तदा पुरुषस्य पञ्चमायामं षष्ठव्यायमेकं वा प्रथमं करणम् । यथायोगनतं तत्कर्णा-

1. पुच्छार्धानि चतुर्थषष्ठसप्तमानि । पा । 2. मध्यरीतिस्ताः आद्यन्ताः ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

स्त्रयोविंशत्यङ्गुलस्सैकविंशतितिलः। अन्यः सप्तत्रिंशः सैकादशतिलः। विंशत्यङ्गुलायामं त्रयोदशतिलयुक्तं चतुर्दशाङ्गुलव्यासं प्राञ्चं चतुरस्रं भूमौ लिखित्वा षोडशाङ्गुलया रज्ज्वोभयतः पाशया तं पक्षवत्संनमयेत्। तद्व (तृतीयं) देवप्रथमस्य षड्भागमष्टभागेन वर्धयेत्। यथायोगनतेन त (तत्र) तृतीयं। अन्यानि पूर्ववत्। उपधाने प्रथमे प्रस्तारे निर्नामयोः षट् षट् द्वितीयाः। पक्षशेषे प्रथमा द्वासप्ततिरुदीच्यः। पुच्छमात्मा च पूर्ववत्। श्रोण्यंसेषु द्वे द्वे षष्ठ्यौ। द्विशतः प्रस्तारः। अपरस्मिंस्तु पक्षयोः सप्ततिः प्रथमाः। प्राच्यः पञ्चपञ्चाप्यययोः। तृतीयाः पुच्छात्मनोः पूर्ववत्। आत्मनि तु षोडश षष्ठीरुद्धृत्याष्टौ पञ्चमीः क्षिपेत्। द्विशतः प्रस्तारः। आत्मनः प्रकृतिवदिष्टका इति पक्षेऽपि तदनुगुणा इष्टका द्रष्टव्या॥

Sundararaja (Sūtra 10)

'द्विस्तावात्रिस्तावा वेदिः' इत्यत्र लिङ्गस्याविवक्षितत्वादग्नेश्च वेदेश्च विवक्षि (विहि) तत्वात्समासान्तः। प्राकृतस्यैवाग्नेः सप्तविधस्यैवात्र त्रिगुणत्वम्। न त्वनन्तर (गुणस्य) कृतस्याभ्यासस्य सर्वाभ्यासो विशेषोऽतस्सर्वस्य सारत्निप्रादेशस्यैवाभ्यासः; त्रिस्तावस्य विधौ विधाभ्यासवत् पुरुषाणामिति विशेषाश्रवणात्। एवमर्धत्रयोविंशाः पुरुषा अग्निर्भवति। पुरुषस्य त्रिकरणो वेणुस्सपञ्चतिलोनाष्टादशशतद्वयाङ्गुलयः पुरुषस्थानीयाः॥

Sundararaja (Sūtra 12)

तुल्ययोश्चतुरस्रयोरित्यत्रैव प्रकार उक्तः। तिर्यङ्मानीपार्श्वमान्योश्च त्रिकरणीपार्श्वमानी च॥

Sundararaja (Sūtra 13)

शाखान्तरे 'एकविंशतिः पुरुषः परिमाण' इप्येकविंशः स्तोमोऽर्धविधं पञ्चाशदध्यर्धाः इत्यत्रोपधेयः। प्रायिकत्वादस्तोमेऽपि॥

Sundararaja (Sūtra 14 and 15)

सङ्ख्या हि तुल्यजातीयस्य सङ्ख्यान्तरस्यैव निवर्तिका; यथा विधाभ्यासेष्विति भावः। अस्मिन् पक्षे अर्धद्वाविंशाः पुरुषास्तत्र द्वे शते तिस्रश्चाङ्गुलयः षट्तिलाः पुरुषस्थानीयो वेणुः। तस्य चतुर्थपञ्चमषष्ठदशमा अणूकारत्न्यूर्वस्थिप्रादेशा अवगन्तव्याः। अरत्निप्रादेशाभावेऽपि

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पक्षद्वयेऽप्येकविंशतिरेव पुरुषाः। श्रीमद्रामायणे त्वष्टादशपुरुषत्वमश्वमेधाग्नेर्दृश्यते—

स चित्यो राजसिंहस्य सञ्चितः कुशलैर्द्विजैः।
गारुडो रुक्मपक्षो वै त्रिगुणोऽष्टादशात्मकः॥

इति। स तु शाखान्तरे (ण) षड्विधस्यापि कृतित्वदर्शनात्। त्रिस्तावोऽवगन्तव्यः। उक्तं हि षड्विधस्यापि प्रकृतित्वं बोधायनेन—'षड्विधं सप्तविधं द्वादशविधं यावद्विधं वा चेष्यमाणो भवति' इति। अत्र त्रयोदशविधान्तानग्नीन् चित्वाऽश्वमेधमारभते। स ततः परमग्निं चिन्वानो द्वाविंशत्यादिविधमेव चिन्वीत। न तु पूर्वविधम्। न ज्यायांसं चित्वा कनीयांसं चिन्वीत' इति। अथ या द्वाविंशतिविधादूर्ध्वमपि विधामभ्यस्य ततः परमश्वमेधमारभते यथा त्रिंशद्विधान्ते; तस्याप्यश्वमेधाग्निस्त्रिस्तावक एकविंशो वा तस्य प्रकारान्तराभावात्। ततः परंतु पूर्वकृतादारभ्यैकत्रिंशद्विधादिकमेव चिन्वीत। पूर्वेषां कृतत्वात्; व्यञ्जितं चैतत्सर्वं बोधायनेन—'अश्वमेधः प्राप्तश्चेदाहरेदत ऊर्ध्वां विधामभ्यस्येन्नेतरानाद्रियेत। अतीत चेदाहरेदाहृत्य कृतान्ते प्रकृत्याददीत' इति॥

इति एकविंशः खण्डः

इत्यापस्तम्बसूत्रविवरणे कपर्दिस्वामिभाष्ये शुल्बाख्यप्रश्ने

षष्ठः पटलः

इति श्रीकरविन्दस्वामिकृतायां शुल्बप्रदीपिकायां षष्ठः पटलः

इति श्रीसुन्दरराजीये शुल्बप्रदीपे षष्ठः पटलः

इति सुन्दरराजीयं संपूर्णं

समाप्तः सव्याख्य आपस्तम्बीयशुल्बप्रश्नः

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

THE APASTAMB ŚULBA SŪTRAS
FIRST PATALA
KHANDA I

Measures and Fundamentals

Now we shall proceed to describe the vihāra yogas. (1).

Vihāra means fire-altars, usually falling into two groups; (i) *prāgvaṁśa*, and (ii) *gārhapatya*. The *gārhapatya* includes *āhavanīya* and *dakṣiṇa* also. Again they are classified as *Kāmya* (corresponding to *prāgvaṁśa*) and *nitya* (which includes the gārhapatya group).

Yoga means any appliance in general, used for measurement (such as cord or *rajju*).

In their commentaries, Kapardi and Karavinda both describe easy methods of finding out the directions *prācī* (east), *pratīcī* (west), *dakṣiṇa* (south, the right-hand one), and *uttara* (north, the left-hand one), the one method utilizes śanku or pole, and the other utilizes the disappearance of *Kṛttikā* (which disappears always on the east); the third method is the *Svāti* and *Citrā* process, placing water in between them.

Up to the extent, the *āyāma* is present, that is the measure of *pramāṇa*. (2).

Ordinarily, the word *āyāma* stands for length, but according to Karavinda it stands for width also. Having determined the lengths and widths of a surface as in the *vedi* or altar, the figure is completely determined; and therefore, āyāma stands for the total cord used for measuring widths and lengths of the *vedi*.

---

1. विहारयोगान्व्याख्यास्यामः ॥
2. यावदायामं प्रमाणम् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

The total āyāma is first divided into two equal halves, and then one of the halves is divided into three equal parts. Then a mark (*lakṣaṇa*) is made at the point : total āyāma minus the one-sixth. (3).

If the length is l and width is w, then total āyāma is $2l+2w$; one-sixth of it is $\frac{l+w}{3}$, and therefore, a mark is made at the point

$$(2l+2w)-\frac{l+w}{3}$$

from one end

Having determined the extreme points on the two sides of the *pṛṣṭhyā* (which are known as *pṛṣṭhyāntas*), and having placed a mark there, proceed towards the south, and put a *śaṅku* or pole there. (4).

This gives the south-east corner of the *vedi*,

Pṛṣṭhyā is a line which passes through the centre of the *vedi*.

The north-east corner is also similarly determined by proceeding in a reverse way. This is the accomplishment. (5).

The word (*Samādhi*) here means the desired object, or the accomplishment.

For that reason, the shortened or the enlarged areas are produced, (6).

Shortened areas would be required for the *vedi-dhiṣṇi* and enlarged areas for the *mahāvedi*.

Measure the length (*āyāma*); and to it the one-fourth of it; that gives the diagonal (*akṣṇi*). Now subtract the one-fourth from the length, this gives the *tiryaṅ-māni* or the width. (7).

---

3. तदर्धमस्याऽपरस्मिंस्तृतीये षड्भागोने लक्षणं करोति ।।
4. पृष्ठ्यान्तयोरन्तौ नियम्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य निमित्तं करोति ।।
5. एवमुत्तरतो विपर्यस्येतरतस्स समाधिः ।।
6. तन्निमित्तो निर्ह्रासो विवृद्धिर्वा ।।
7. आयामं वाभ्यस्यागन्तुचतुर्थमायामस्याक्ष्णया रज्जुस्तिर्यङ्मानीशेषः ।।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

If the length is l (4 cm), then the diagonal is $l+\frac{l}{4}$ (5 cm) and the width or *tiryaṅmānī* is $l-\frac{l}{4}$ (3 cm).

$$l^2+\left(l-\frac{l}{4}\right)^2=\left(l+\frac{l}{4}\right)^2$$

This comes from the Baudhāyana theorem (precursor of the Pythogorean theorem).

Thus the fire-altars (*vihāra* or *viharaṇa*) are described. (8).

For a rectangular fire-altar (*dīrgha-caturasra*), (the square on) the diagonal is the sum of the (squares on) the length (*pārśvamāni*) and the width (*tiryaṅmānī*) separately measured. (9).

Karavinda describes that a rectangle with sides 3 and 4, would have the diagonal 5, since $3^2+4^2=5^2$.

The word *dīrgha* is the abbreviated form of the word *dīrgha-caturasra* (rectangle).

Ubhayam karoti means summing up of the two.

By them (*i. e.* by the three mentioned sūtras), the mentioned (rectangular) fire-altar is described. (10).

For a *caturasra* or a square-vedi, the (square of the) diagonal is twice the (square of any of the) sides. (11).

This gives the *dvikaraṇī* of the *sama-caturasra* (*i. e.*, the diagonal of the square). (12).

$2^2+2^2=8$; the root of 8, *i. e.*, $\sqrt{8}$ is the diagonal.

Concept of Saviśeṣa.

The measure, increased by its one-third and then further increased by one-fourth (of the second term), and then dimini-

---

8. व्याख्यातं विहरणम् ॥
9. दीर्घस्याक्ष्णयारज्जुः पार्श्वमानी तिर्यङ्मानी च यत्पृथग्भूते कुरुतस्तदुभयं करोति ॥
10. ताभिर्ज्ञेयाभिरुक्तं विहरणम् ॥
11. चतुरस्रस्याक्ष्णयारज्जुर्द्विस्तावतीं भूमिं करोति ॥
12. समस्य द्विकरणी ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

shed by one-thirty-fourth (of the third term). (13).

This gives the *saviśeṣa*. (14).

The *saviśeṣa*$=1+\frac{1}{3}+\frac{1}{3\times4}-\frac{1}{3\times4\times34}=1.4142156$

Kapardi illustrates it by taking an example.

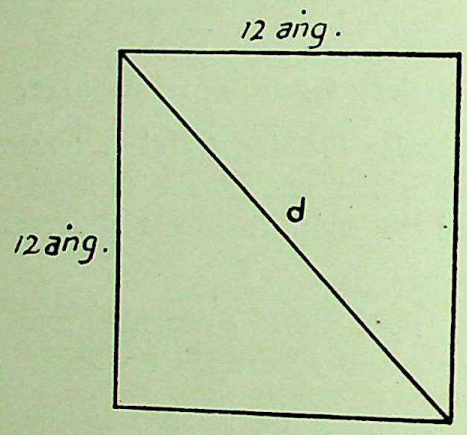

Fig. 1.

$$Saviśeṣa=12+\frac{12}{3}+\frac{12}{3\times4}-\frac{12}{3\times4\times34}$$

$$=12+4+1-\frac{1}{34}$$

$=17$ aṅgulas-1 tila

$=(17\times34-1)$ tilas$=577$ tilas

(1 aṅgula$=34$ tilas)

The square of the *saviśeṣa* minus $1=$double of the square of the measure expressed in tilas.

Square of *saviśeṣa*$=(577)^2-1=332929-1$

$=332928=2\,(12\times34)^2$

$=2\,(408)^2$

$=2\times166464$

---

13. प्रमाणं तृतीयेन वर्धयेत्तच्चतुर्थेनात्मचतुस्त्रिंशोनेन ॥

14. स विशेषः ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Aṁsas and Śroṇis

Now (would be described) the other (altar). (15).

One (takes a) cord of total measure (*pramāṇa-mātra*), and does the *ubhayataḥ pāśa*, *i. e.*, divides it into two equal halves forming a pāśa (*i. e.*, hanging at a right angle). (16).

(Divide) the each half of the above into two equal parts. (From these two points of bisection), make the *pṛṣṭhyā* with the half of the cord and fix three poles. Take the cord which is passing through the two *upāntyās* (through the *pramāṇa*-point) and place it on the southern side by its centre in the same manner and fix a pole there (this is the south-western pole). (17).

Place the cord through the central pole of the new square thus obtained and take the lower half and place its end on the southern side and fix a pole there. (18).

The above half of the previous cord is transferred to the half of the eastern side and a pole is fixed there (this is the south-eastern pole). Thus is obtained the southern *aṁsa*. (19).

Take the above half of the previous cord and transfer it by its centre to the half of the western side, and place a mark there (Thus is obtained the southern *śroṇi*). (20).

On the northern side, the *aṁsa* and *śroṇi* are made in the same manner. (21).

---

15. अथापरम् ॥
16. प्रमाणमात्रीं रज्जुमुभयतः पाशां करोति ॥
17. मध्ये लक्षणमर्धमध्यमयोश्च पृष्ठ्यायां रज्जुमायम्य पाशयोर्लक्षणेष्विति शङ्कुं निहत्योपान्त्ययोः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यमेन लक्षणेन दक्षिणापायम्य शङ्कुं निमित्तं करोति ॥
18. मध्यमे पाशौ प्रतिमुच्य उपर्युपरि निमित्तं मध्यमेन लक्षणेन दक्षिणापायम्य शङ्कुं निहन्ति ॥
19. तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन्नितरं मध्यमेन लक्षणेन दक्षिणमंसमायच्छेत् ॥
20. उन्मुच्य पूर्वस्मादपरस्मिन्प्रतिमुच्य मध्यमेनैव लक्षणेन दक्षिणां श्रोणिमायच्छेत् ॥
21. एवमुत्तरौ श्रोण्यंसौ ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

In the given figure (Fig. 2), AC is the given total measure of the cord.

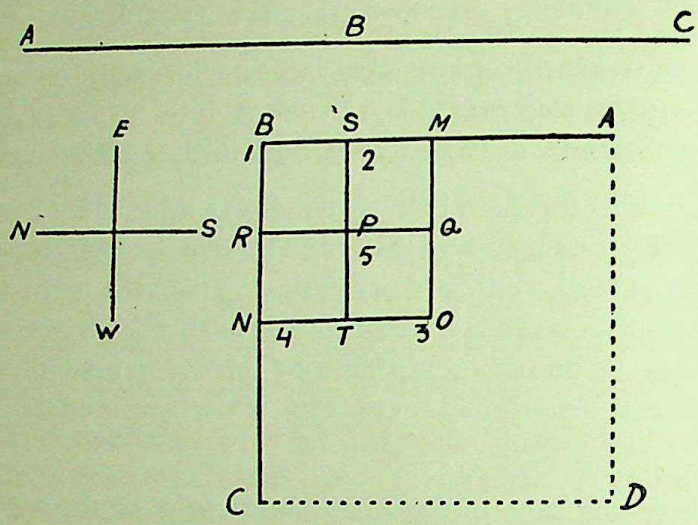

Fig. 2.

At the point B, it is made into two equal halves (AB=BC). Let them lie at a right angle (<ABC=90°), Karavinda has made this point clear in his commentary.

A mark each is placed at the middle point of AB and BC. These points are M and N.

With the help of the two points M and N, fix up the *pṛṣṭhyā*, O. Now fix up the three poles at A, O and C.

B, which has no pole, is named as the *pramāṇa* point.

The word upāntya denotes A and C poles.

The NC part of the cord is extended along NO, and similarly AM along MO, and thus a square BMON is obtained.

cord AC=MB+BN+NO+OM

Similarly, find out the *pṛṣṭhyā*, P, of this new square BMON; fix up a fifth pole at the point P.?

PT is the lower half of the *pṛṣṭhyā* and it is extended over the southern side, *i. e.*, PQ.

PS is then extended to SM; thus the *śroṇi* SMQP is obtained.

PS is then extended to the position PT and PQ to the position QO, and thus PQOT, is obtained which is known as *aṁsa*.

In the similar manner, another *śroṇi*, BSPR is obtained, and also another *aṁsa* RPTN on the northern side.

Here ends the First Khaṇḍa

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

KHANDA II

Now is described another type of measure. (1).

Take the pṛṣṭhyā and fix (three) poles, two at the ends and one at the centre; (take the cord with its full measure and) divide it into two equal halves; one half is kept (as such) and to the other half, with its *saviśeṣa* marked, is added. (2).

The second half is extended over through the central pole (of the above three poles) and the first half (*i. e.*, the half of the measure without its *saviśeṣa*) is extended over through the first pole, (From the central pole half of the southern side is marked) and with the half of this mark the southern *aṁsa* is obtained. (3).

Lift the cord (which is lying between the central pole and the third pole, *i. e.*, on half of the eastern side) and with the half of a similar mark (described in the Sūtra 3), the southern *śroṇi* is obtained. (4).

In a similar manner a *śroṇi* and an *aṁsa* on the northern side are obtained. (5).

The *pṛṣṭhyā* is AOB (fig. 3), the two ends are A and B; the poles are fixed at A, O and B. O is the central pole.

The full cord is A′ D′; of which the desired measure (*i. e.*, one length plus one width) A′ B′ is divided into two equal halves at the point C′.

A′ C′ is kept as such and to C′B′ is added the *saviśeṣa* B′D′. Now C′ D′ is extended over DF through the central pole O

---

1. अथापरो योगः ॥
2. पृष्ठ्यान्तयोर्मध्ये च शङ्कुं निहत्यार्धेऽर्धे तद्विशेषमभ्यस्य लक्षणं कृत्वार्धमागमयेत् ॥
3. अन्त्ययोः पाशौ कृत्वा मध्यमे सविशेषं प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन्नितरं लक्षणेन दक्षिणमंसमायच्छेत् ॥
4. उन्मुच्य पूर्वस्मादपरस्मिन्प्रतिमुच्य लक्षणेनैव दक्षिणां श्रोणिमायच्छेत् ॥
5. एवमुत्तरौ श्रोण्यंसौ ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

(FD=C′ D′). The first half (A′ C′) is extended over CD through the first pole A (C D=A′ C′).

From the central pole, O, help of the southern side GE is marked, and with the help of the mark G the southern *aṁsa* OGEB is obtained.

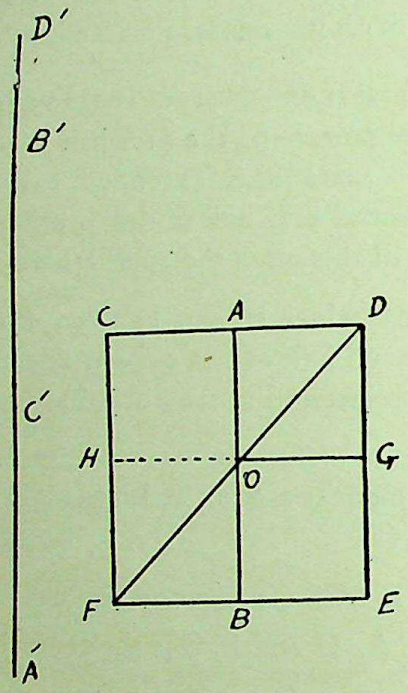

Fig 3

The cord OB is lifted, and transferred to the upper side, and a mark A similar to G is made. Thus is obtained the southern *śroṇi* ADGO.

Similarly the northern *śroṇi* CAOH and the northern *aṁsa* HOBF are obtained.

Dvikaraṇī, trikaraṇī and tṛtīyakarṇī.

Take the cord with its full measure and let it be the upper side (tiryak); and another cord which will be the *dvikaraṇī* (or the double-producer), *i. e.*, the diagonal (of such a square which has the above described side) is stretched over the other side (*i.e.*, the *āyāma*). (6).

The diagonal of the above rectangle (the sides of which are *tiryak* and *āyāma*) is the *trikaraṇī* or the treble-producer. (7).

In the figure (Fig. 4), AB is the *tiryak*. The diagonal of a

6. प्रमाणं तिर्यग्द्विकरण्यायामः ॥
7. तस्याक्ष्णयारज्जुस्त्रिकरणी ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

square with the side equal to AB (the given *tiryak*) is BQ in the figure, with a length AB $\times\sqrt{2}$.

This is the *dvikaraṇī* (double—producer), which is equal to AB+its saviśeṣa

Now this BQ is stretched over AD such that BQ=AD $=\sqrt{2}\times$ AB. This AD is called *āyāma* of the rectangle.

The diagonal BD of the above rectangle ABCD is called the *trikaraṇī* (treble-producer), *i. e.*, BD$=\sqrt{3}\times$ AB.

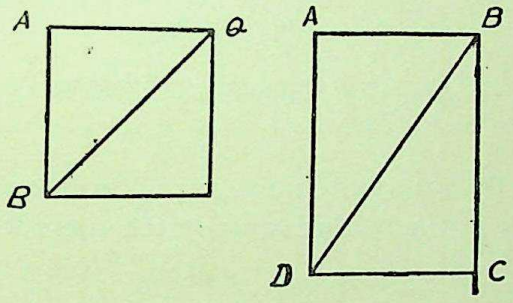

Fig. 4

Tṛtīyakaraṇi is described in the (following) manner. (8).

(Which will be one-third of the total area of a square., *i. e.*, the added sum of three) one-ninth portions (of a square). (Fig. 5) (9).

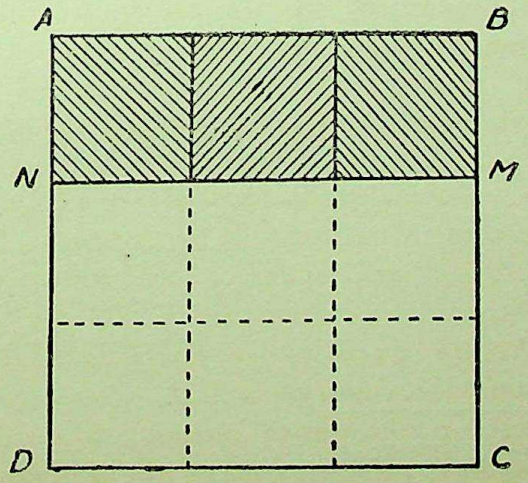

Fig. 5

8. तृतीयकरण्येतेन व्याख्याता ॥

9. विभागस्तु नवधा ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

The *tṛtīyakaraṇī* ABMN of the square ABCD would be $3\,(\frac{1}{3}\,AB \times \frac{1}{3}\,AD)$

$$=3\left[\frac{AB^2}{9}\right]$$

In other words, one-third of the total pramāṇa is the *tṛtīyakaraṇī*

(Previously) we have told the addition (samāsa) of the two squares (*samacaturasra*) of equal areas. (10).

Addition of two squares of unequal areas

Now we shall be describing the addition of two squares of varying (unequal) areas. (11).

Draw a *vṛdhra* (*dīrgha-caturasra* or rectangle) by deducting the side of the smaller square from the side of the larger square. (Fig. 6) (12).

(The square described on) the diagonal of this rectangle would be equal to the sum (of the two squares). (13).

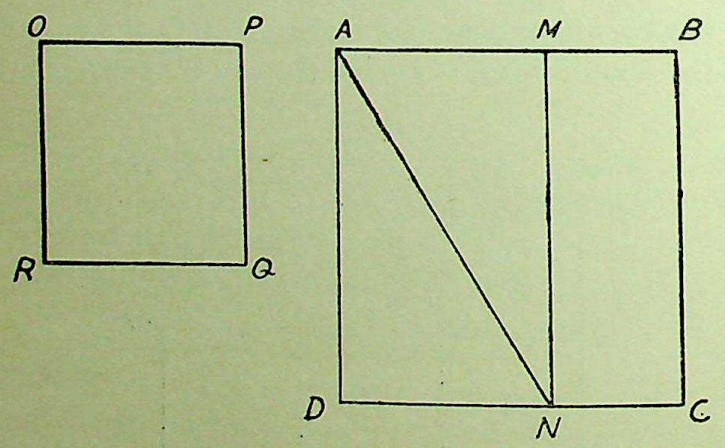

Fig. 6

It has been so told. (14).

10. तुल्ययोश्चतुरस्रयोरुक्तस्समासः ॥
11. नाना प्रमाणयोश्चतुरस्रयोस्समासः ॥
12. ह्रसीयसः करण्या वर्षीयसो वृद्ध्रमुल्लिखेत् ॥
13. वृद्ध्रस्याक्ष्णया रज्जुरुभे समस्यति ॥
14. तदुक्तम् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

The smaller square is OPQR and the larger is ABCD.

From AB, cut off AM=OP. Then it is clear from the figure that

$$AM^2 + AD^2 = AN^2$$

That is, the square on the diagonal AN is equal to the sum of the two given squares.

Difference of two squares.

From a larger square, if a smaller square is to be deducted cut off from the larger square a rectangular segment with a side equal to the side of the smaller square. (15).

Then draw a longer side of this segment diagonally across to the other longer side. (16).

Where it falls (on the other longer side of the rectangle), cut off that portion. (17).

By this cut off portion, the deduction (of one area) from the other is finished. (18).

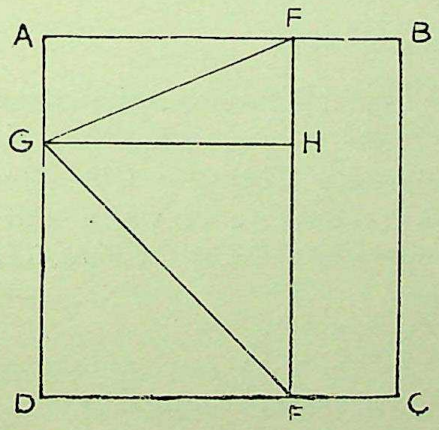

Fig. 7

The larger square in ABCD and P is the side of the smaller square to be deducted.

Cut off AF=DE=P. Join FE.

---

15. चतुरस्राच्चतुरस्रं निर्जिहीर्षन् यावन्निर्जिहीर्षेत्तस्य करण्या वृद्ध्रमुल्लिखेत् ॥
16. वृद्ध्रस्य पार्श्वमानीमक्ष्णयेतरत्पार्श्वमुपसंहरेत् ॥
17. सा यत्र निपतेत्तदपच्छिन्द्यात् ॥
18. छिन्नया निरस्तम् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Taking E as the centre, draw an arc with EF as radius, which cuts AD at G. Now evidently

$GE^2 - DE^2 = GD^2$

GE^2=the larger square, *i. e.*, on the side AB, since

$$GE = EF = AB.$$

and DE^2=the smaller square, since DE=AF=P.

Therefore the square on GD is equal in area to the difference of the two given squares.

The measure (of the square) of the *catūṣkaraṇī* or the diagonal (of the above resulting square) will be the added sum of measures of the squares of the *chinnā* (the side obtained by cutting the *pārśvamānī* of the larger square obtained as *tirścak*). (19).

(The square) of the (intercept in) *tiryaṅmānī* is of the measure of one puruṣa, and (the square) of other side will be of the measure of three puruṣas. (20).

It has been so told. (21).

Akṣṇī is the diagonal GE which is the *catuṣkaraṇī*, meaning thereby that the square of the diagonal, GE, will be of the measure of 4 puruṣas-squares, *Chinnā* is GD, which is obtained by cutting out of AD, the square of which will be of the measure of 3 puruṣas-square, and DE is the *itarā*, *i. e.*, the intercept in the tiryaṅmānī).

$GD^2 = GE^2 - DE^2 = 4 - 1 = 3.$

Transformation of a rectangle into a square

If one wishes (to transform) a rectangle into a square, make its *tiryaṅmānī* (*i. e.*, the breadth) as the side of a square and (one has to) divide the remainder into two parts and changing the place (of the further one of them) and inverting, add it on

---

19. उपसंहृताऽक्ष्णयारज्जुस्सा चतुष्करणी छिन्ना चेतरा च यत्पृथग्भूते कुरुतः तदुभयं करोति ॥

20. तिर्यङ्मानी पुरुषं शेषस्त्रीन् ॥

21. तदुक्तम् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

the other side of the square. (22).

(Then) adding a (square) portion one has to fill up (the empty space in the corner, *i. e.*, the north-eastern corner). (23).

Or the section is filled up by the brought *i.e.*, the compensating one) (23)

Its (*i. e.*, of the added square) deduction has been told (in the 15th to 18th Sūtras). (24).

Let one change the rectangle ABDC into a square. From the larger side AC, a portion CE is cut off equal to the

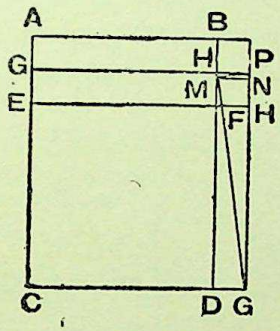

(fig. 8)

breadth CD of the rectangle. The square CDFE is then completed; the remaining part ABFE of the given rectangle is divided into two halves by the line GH. The remoter half ABHG is taken and placed after inversion on the other side of the square CDFE in the position DG'H'F. The square CGPG' is then completed by adding the portion HPH'F. The given rectangle is easily found to be equal to the difference of the two squares GPG'C. and HPH'F. This difference can be found out by the method given in the 15th to the 18th Sūtras. That is, one has to draw a circle with centre G' and radius G'P. cutting DH at M. The perpendicular MN to G'P is drawn. Then

$$G'N^2 = G'M^2 - MN^2 = G'P^2 - HP^2$$

so that G' N is the side of the square which is equivalent to the given rectangle ABDC.

Here ends the Second Khaṇḍa

---

22. दीर्घचतुरस्रं समचतुरस्रं चिकीर्षन्तिर्यङ्मान्याऽपच्छिद्य शेषं विभज्योभयत उपदध्यात् ॥

23. खण्डमागन्तुना संपूरयेत् ॥

24. तस्य निर्हास उक्तः ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

KHANDA III

Transformation of a square into rectangle

If one wishes to transform a square into a rectangle, (he should divide the square by the diagonal) and make (it) as the *pārśvamāni* (*i. e.*, the longer side of the rectangle), and make the addition of the excess (*i. e.*, the remainder divided into the two equal halves) as suitable. (1).

ABCD is the square (Fig. 9) and its diagonal is AC which will be the pārśvamāni of our desired rectangle AFGC. The ex-

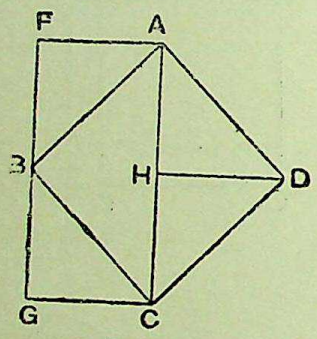

Fig. 9

cess (*adhikāni*) is ACD as BCA falls already within the rectangle. The excess is divided into two equal halves, ADH and CDH.

Now AD is extended over AB and CD over BC so that F will be the north-eastern corner and G will be the north-eastern corner of our rectangle ACGF.

Circling of a square

If one wishes to circle a square, (starting) from the centre (he should proceed to the north-western) corenr (of the square by the cord). (2).

---

1. समचतुरस्रं दीर्घचतुरस्रं चिकीर्षन् यावच्चिकीर्षेत् तावतीं पार्श्वमानीं कृत्वा यदधिकं स्याद्यथायोगमुपदध्यात् ॥
2. चतुरस्रं मण्डलं चिकीर्षन् मध्यात्कोट्यां निपातयेत् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Koṭi is corner. *madhya* is centre.

Towards the east-west line, (making the radius equal to half of the diagonal of the square), (mark an arc, so that it just touches the north-eastern corner. Now one has) to drag (the east-western line towards west in such a manner that the distance between the central spot of the eastern side and the point up to which the line is dragged will be) one-third of the total, ("total" or *atiśaya* means the distance between the central spot of the eastern line and the above point which comes over the first circle). (Now) the circle is to be drawn (through the second arc). (3).

This (*i*, *e*., the second arc) is the real circle (as desired). (4).

Whatever is diminished (at the corners), that much is compensated (at *pārśvā* or the sides of the circle). (5).

Let ABCD be a square (Fig. 10) and O its central point. Join OA ; with centre O and radius OA, describe a circle inter-

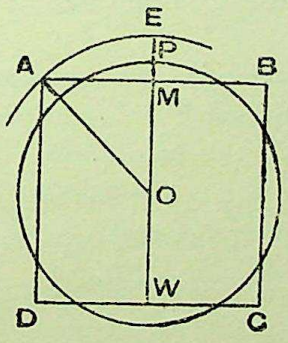

Fig. 10

secting the east-west line EW at E. Divide EM at P such that PM=EM/3. Then with centre O and radius OP, describe a circle. This circle will be nearly equal in area to the given square ABCD.

---

3. पार्श्वैः परिकृष्यातिशयतृतीयेन सहमण्डलं परिलिखेत् ।।

4. सा नित्या मण्डलम् ।।

5. यावद्धीयते तावदागन्तु ।।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Let $2a$ be the side of the given square and r the radius of the circle equivalent to it.

$AB=2a$, $OP=r$; then $OA=a\sqrt{2}$

and $ME=(\sqrt{2}-1)\,a$.

Hence $r=+a\frac{a}{3}(\sqrt{2}-1)$

$$=\frac{a}{3}(2+\sqrt{2})$$

The value of $\sqrt{2}$ in the Śulba is 1.4142156.....

$$\sqrt{2}=1+\tfrac{1}{3}+\frac{1}{3\times4}-\frac{1}{3\times4\times34}$$

$\therefore\ r=a\times1.1380718$

Now if π be taken to be 3.14159, the area of the transformed circle will be $4.068987\times a^2$. Thus it is slightly more than $4\,a^2$, *i. e.*, it is only approximately equal to the area of the square, For the exact or approximate values, the term "*anitya*" is used.

According to Karavinda the reading of the Sūtra 4 is सा+नित्यामण्डलम् which means the "real desired" circle which is equal in area to that of the square. But according to Kapardi and Sundararāja the reading is सा+अनित्यामण्डलम् which means the circle so drawn is अनित्या (*anityā*) or *sthūla*. *i. e.*, only *approximately* equal in area to that of the square.

Squaring of a circle

(If one) wishes to square a circle, (he has) to divide the diameter (*viṣkambha*) into fifteen (equal) parts, (and) two (parts) are removed. (Fig. 11). (6).

Thirteen (parts) are left over. (7).

This is the approximate or *anitya* square. (8).

---

6. मण्डलं चतुरस्रं चिकीर्षन् विष्कम्भं पञ्चदश भागान् कृत्वा द्वावुद्धरेत् ॥
7. त्रयोदशावशिष्यन्ते ॥
8. सा नित्या चतुरस्रम् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

(Here again Karavinda takes the reading as सा+नित्या + चतुरस्रम् where as Kapardi and Sundararāja take it as सा+अनित्या +चतुरस्रम्.

That is to say $2a=d-\frac{2d}{15}$;

$$\text{or } a=r-\frac{2}{15}r$$

$$=\frac{13}{15}r.$$

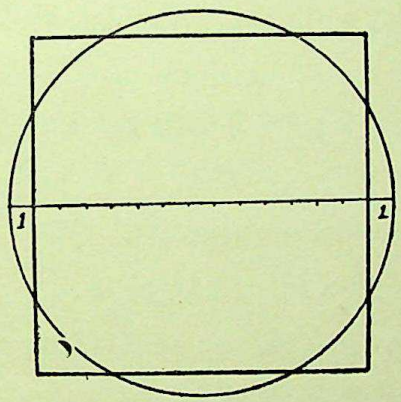

Fig. 11

Side of a square and its area

By a unit measure (of the side) one unit measure (of the area of the square) is defined. (9).

The area of the square on the unit length is taken to be the unit of the area.

If the length is 1 cm., the unit of area is 1 square cm.

From the athority, outhers are to be understood. (10).

By two (measures of the length of a square, are produced) four (squares of areas). (11).

$$2\times2=4$$

---

9. प्रमाणेन प्रमाणं विधीयते ॥

10. आदेशादन्यत् ॥

11. द्वाभ्यां चत्वारि ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

(In the same manner), three (units of length furnish) nine (of areas). (12).

Whatever is the length of the side, to that much the squares are done. (13).

In general if n be the length, then n^2 is the area.

In the same manner, (others are) obtained. (14).

One-and-a half puruṣas will make two with one quarter of the area. (15).

If the length be 3/2 puruṣa the area is $3/2 \times 3/2 = 9/4 = 2\frac{1}{4}$ (sq. puruṣas).

Two and half puruṣa will make the area six and a quarter (16).

And similar for other quantities. (17).

$2\frac{1}{2}$ p. $\times 2\frac{1}{2}$ p. $= 5/2 \times 5/2 = 25/4 = 6\frac{1}{4}$ sq. p.

In order to increase the square (area by the desired (excess

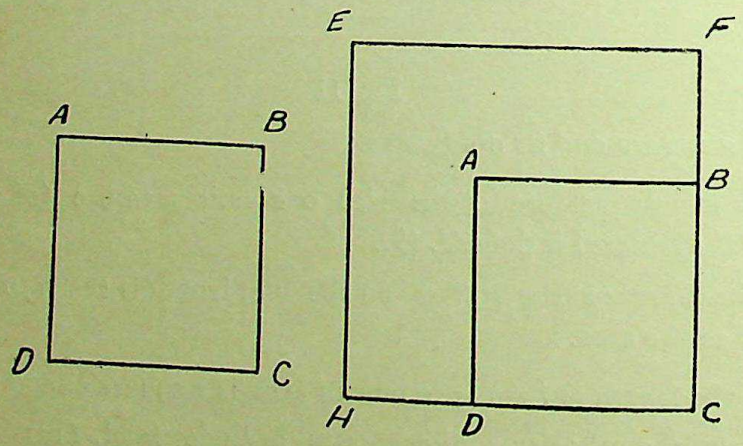

Fig. 12

12. त्रिभिर्नव ॥
13. यावत्प्रमाणा रज्जुस्तावतस्तावतो वर्गान् करोति ॥
14. तथोपलब्धिः ॥
15. अध्यर्धपुरुषा रज्जुर्द्वौ सपादौ करोति ॥
16. अर्धतृतीयपुरुषा षट् सपादान् ॥
17. अथात्यन्तप्रदेशः ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

measure, the fixed measures of the two sides are to be extended. (18).

Let ABCD be the smaller square (Fig. 12), and EFCH the larger, which is likely to be obtained from ABCD. In the Sūtra the first "*Yāvata*" indicates DC and BC lengths. The second "*Yāvata*" denotes the extension of D to H and B to F. Thus DH is added to DC and BF to BC. (Two *pārśvas*).

By these extensions, the square (additional) obtained is added through the (north-eastern) corner. (19).

Here H is extended to E and F to E and thus its larger square EFCH is obtained.

By one-half unit measure (and the side) one-fourth unit measure (of the area of the sqqare is obtained). (20).

If the side is reduced to its half, the area is reduced to one-fourth.

$1 \times 1 = 1$ sq. unit.

$\frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{4}$ sq. unit. (Fig. 13)

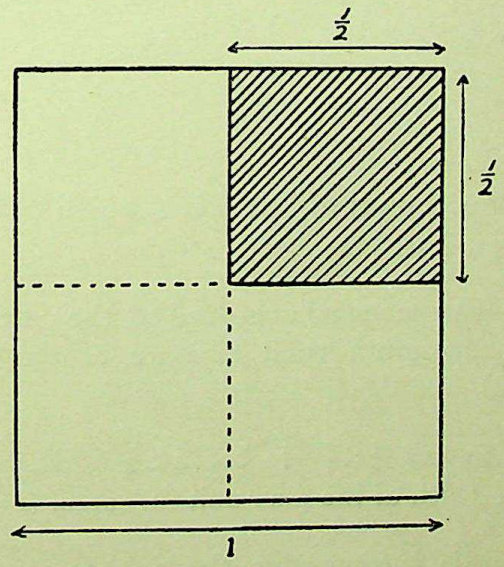

Fig. 13

18. यावता यावताऽधिकेन परिलिखति तत्पार्श्वयोरुपदधाति ॥
19. यच्च तेन चतुरस्रं क्रियते तत्कोट्याम् ॥
20. अर्धप्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयते ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Because the half (of the cord) having two unit measures (as a side) will be one-fourth (of the total area of the square). (21).

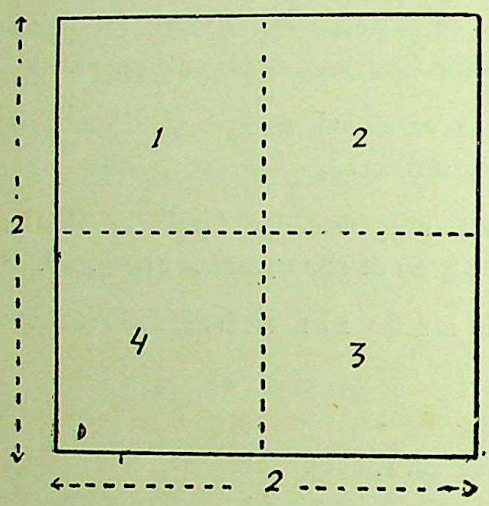

Fig. 14

The half of 2 units of length is 1, which will be $\frac{1}{4}$th of the 4 units of area. (Fig. 14)

(In the same manner) one-third of the unit measūre (as the side) will be one-ninth (unit measure of the total area of a square). (22).

That is to say $\frac{1}{3} \times \frac{1}{3} = \frac{1}{9}$, because $\frac{1}{3}$ of 3 units of length=1, which will be 1/9th of the nine units of area. (Fig. 15).

Sundararāja, further adds, that in the same manner $\frac{1}{4}$th of 4 units of length will give 1/16th of 16 units of area and 1/5th

21. अर्धस्य द्वि प्रमाणाया: पादपूरणत्वात् ॥
22. तृतीयेन नवमी कला ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

of 5 units of length will give 1/25th of 25 units of area.

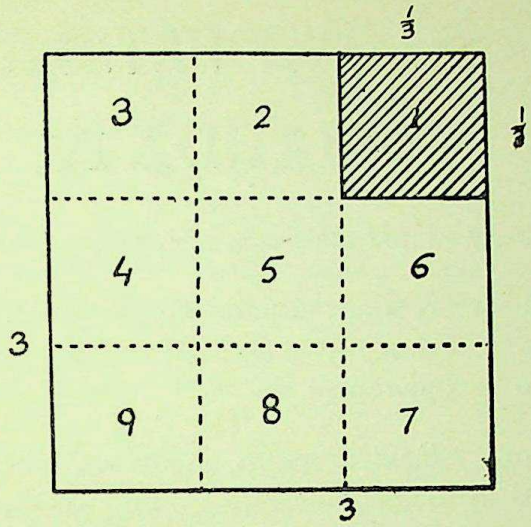

Fig. 15

Here ends the Third Khaṇḍa

The First Paṭala also ends here.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

SECOND PATALA

KHANDA IV

Different fire-altars and their measurements

Within the fire-altar, (where) fires are studied the measures of the distance between the gārhapatya and āhavanīya (fire-altars), are to be known. (1).

The word *ādheyika* means the place where the fires are studied (*adhīti* is the verb from which this word has been derived). The measures are described as follows.

(The) Brāhmaṇa must make eight prakramas (as the distance between the gārhapatya and the āhavanīya). (2).

(The) Rājanya (must make) eleven prakramas (as the distance between the gārhapatya and the āhavanīya). (3).

The Vaiśya (must make) twelve prakramas (as the distance between the garhapatya and the āhvanīya) (4).

Prakramas

(Roughly, at the first instance one has to think that) so much distance is twenty-four (prakramas) by the eye (*i. e.*, by visual observation) ; it would not be necessary to go further (on both sides) to keep the fire-(altar). Thus it would accommodate all without any special reference. (5).

---

1. आग्न्याधेयिके विहारे गार्हपत्याहवनीययोरन्तराले विज्ञायते ॥
2. अष्टासु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोऽग्निमादधीत ॥
3. एकादशसु राजन्यः ॥
4 द्वादशसु वैश्यः ॥
5. चतुर्विंशत्यामपरिचिते यावता वा चक्षुषा मन्यते तस्मान्नातिदूरमाधेय इति सर्वेषामविशेषेण श्रूयते ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

One prakrama is equal to 30 padas (30×15=450 aṅgulas).

Here, in order to make the distance 12 or 11 or 8 prakramas, roughly one has to measure about 24 prakramas by the visual observation. No cord should be used here.

Kapardi tells us that if one takes more than 24 prakramas there may be the danger of the entrance of dogs and other animals. 24 is told since 8, 11 and 12 are included within this number. No special importance is further attached to it. These 24 prakramas are to be taken in all the above three cases.

Gārhapatya, Āhavanīya and Dakṣiṇa Fire-altars

Towards the south and east (*i. e.*, south-eastern corner) near the gārhapatya (fire-altar), within its (*i. e.*, of gārhapatya) one-third portion, less by a very small amount, (the presence of) dakṣiṇāgni is known. (6).

The dakṣiṇāgni is attached to the south-eastern corner of the gārhapatya.

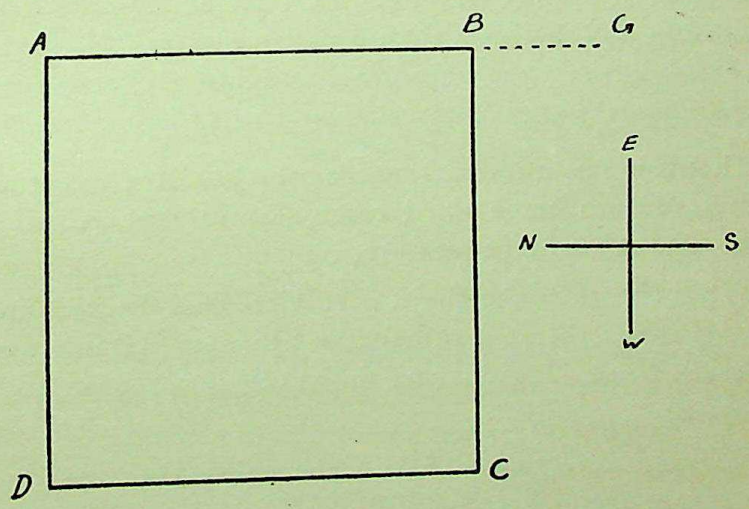

Fig. 16

Let ABCD be the gārhapatya fire-altar (fig. 16), and BG be the side of dakṣiṇāgni. The Sūtra means BG=$\frac{1}{3}$ AB$-x$

6. दक्षिणतः पुरस्ताद्वितृतीयदेशे गार्हपत्यस्य नेदीयसि दक्षिणाग्नेर्विज्ञायते ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

(*dakṣiṇa*), where x is a very small (fraction of AB). Thus the measures of the three fire-altars gārhapatya, āhavanīya and dakṣiṇāgni are given by the Sūtrakāra.

(One has to) divide the space between gārhapatya (fire-altar) and Āhavanīya (fire-altar) into five-or six (equal) dividing lines (and) the sixth (if divided by five lines) or seventh portion (if divided by six lines) is to be added (to the original space) as an extra portion, (and) the space (which is just like a square) is (to be) divided into three (equal) portions, (and) the (least) third portion is marked. (and) the ends (of the sides) of the gārhapatya (fire-altar) and the āhavanīya (fire-altar) are to be determined (and marked) (and) by the mark (*i. e.*, lakṣana) (*i. e.*, cord) (one has to (proceed to the southern side, and (it) is marked. (7).

That (is) the space of the dakṣiṇa (fire-altar). (8).

As, for this Sūtra, (this is) the meaning. (9).

These three Sūtras mean like this according to Kapardi : The space between the gārhapatya and āhavanīya (fire-altars) is to be divided into three rectangles each having the length of one unit-measure, and the breadth of 3 unit-measures. Now in the third rectangle, the gārhapatya fire-altar is placed over its northern *śroṇi* and the dakṣiṇāgni is placed over its southern *aṁsa*.

That is to say, if ABCD be the total resulting square space, it is divided into three equal rectangles so that AB=3 unit-measures and AE=1 unit-measure.

When the third rectangle, *i. e.*, GHCD is divided into its *aṁsas* and *śroṇis*. then the gārhapatya fire-altar (*G*) is placed in its northern *śroṇi*. The dakṣiṇa fire at (*D*) is placed in its southern *aṁsa*.

Now in the rectangle ABFE, the āhavanīya fire-altar (*A*) is placed over its northern *aṁsa*.

---

7. गार्हपत्याहवनीययोन्तरालं पञ्चधा षड्धा वा संविभज्य षष्ठं सप्तमं वा भागं आगन्तुमुपसमस्य समं त्रैधं विभज्यापरस्मिंस्तृतीये लक्षणं कृत्वा गार्हपत्याहवनीययोरन्तौ नियम्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य निमित्तं करोति ॥
8. तद्दक्षिणाग्नेरायतनम् ॥
9. श्रुतिसामर्थ्यात् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Kapardi adds further that the āhavanīya fire-altar is of the shape of a square, whereas the gārhapatya fire-altar is of the

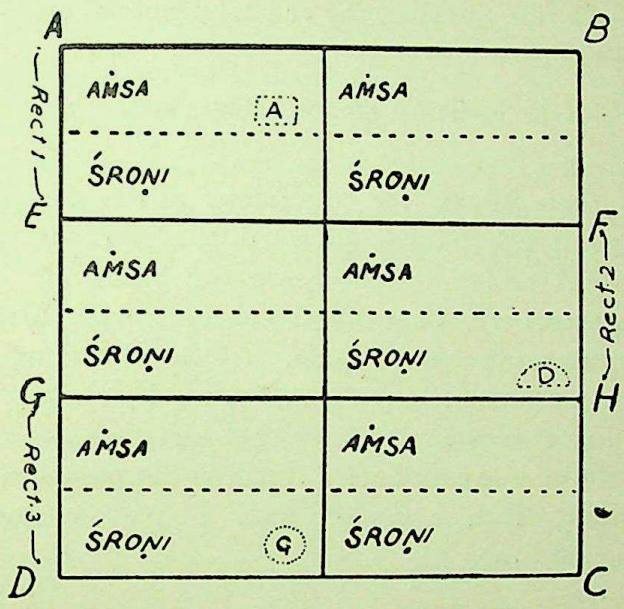

Fig. 17

shape of a circle and the dakṣiṇa fire-altar is of the shape of a bow (See fig. 17).

Conversion of Dārśikī Type into Yoṣā

The *prācī* (*i. e.*, the eastern side is yajamāna-mātrī (4 aratnis =96 aṅgulas) and (sometimes) a little more (*i. e.*, 5 aratnis=120 aṅgulas). (10).

The *tiraści* (*i. e.*, the half portion towards back) is (arranged) in such (a manner), that all the *haviṣas* (*i. e.*, the materials added to the fire) are near (close to each other). (11).

The (two) eastern *aṁsas* of the vedi are extended (towards the east). (12).

---

10. यजमानमात्री प्राच्यपरिमिता वा ॥
11. यथासन्नानि हवींषि संभवेदेवं तिरश्चीप्राञ्चौ ॥
12. वेद्यं सावुन्नयति ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

The (two) western *śroṇis* (of the vedi) (are made larger). (13).

(The vedi) smaller towards the front side, and larger towards the back side, (so that) the central portions (are) comparatively smaller. (14).

Like this (the vedi) of *dārśikī* type is called as *yoṣā* (*i. e.*, a lady). (15).

In all these Sūtras, the description of the dārśikī vedi is given. Kapardi tells us that the word *tiraścī* means (according to Baudhāyana) the $\frac{3}{4}$th area towards the backside. The other two commentators are of the opinion that the word *tiraści* means half portion towards the backside. After extending the two front *aṁsas* and the two back *śroṇis* the total picture of the vedi will be just like that of a woman with her wider two *aṁsas* and two *śroṇis*; and the middle portion, *i. e.*, madhya comparatively smaller. The reference of such a *dārśikī* vedi is given in the Mantra (*Catuḥ-śikhandā*.....).

The yajamāna-mātrī (*i. e.*, the vedi) is near to the āhavanīya (fire-altar). (16).

The rectangle is drawn and its (*i. e.*, of the length) (twice) is measured by a cord ; and a central mark is made. (And) the coinciding (sides) of the southern *śroṇī* and *aṁsa* are fixed (and marked). (And) the cord (with its previous mark) is extended over the southern side, and a mark is made. (17).

Over that mark, the cord is fixed (with its central mark) and its two ends are conjoined. (18).

Starting from the (north-eastern corner of) the southern *śroṇī* (of the above new rectangle), the cord makes an arc over

13. प्रतीची श्रोणी ॥
14. पुरस्तादंहीयसी पश्चात्प्रथीयसी मध्ये सन्नततरा ॥
15. एवमिव हि योषेति दार्शिक्या वेदेर्विज्ञायते ॥
16. अपरेणाहवनीयं यजमानमात्री ॥
17. दीर्घं चतुरस्रं विहृत्य तावतीं रज्जुमायम्य मध्ये लक्षणं कृत्वा दक्षिणयोश्श्रोण्यं-सयोरन्तरा नियम्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य निमित्तं करोति ॥
18. निमित्ते रज्जुं नियम्यान्तौ समस्येत् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

the southern *aṁsa* (of the rectangle). (19).

In the same manner towards the northern side. (20).

In the same manner, the tiryak-mānī is doubled and arcs are drawn towards front and back sides. (21).

When the process has been completed like this, the sides are to be contracted (a little). (22).

(This is due to) the expression power of the Sūtra. (23).

In all these Sūtras, the construction of the dārśikī vedi has been described. The process is done in such a manner that the

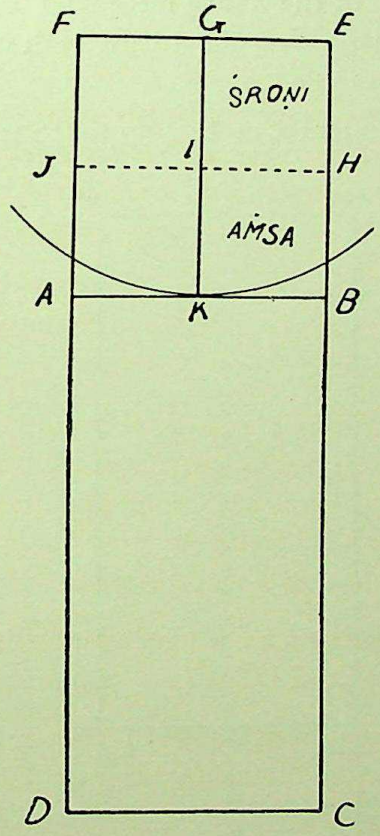

Fig. 18

---

19. दक्षिणायाश्श्रोणेर्दक्षिणमंसमालिखेत् ॥
20. एवमुत्तरतः ॥
21. तिर्यङ्मानीं द्विगुणां तथा कृत्वा पश्चात्पुरस्ताच्चोपलिखेत् ॥
22. विमितायां पुरस्तात् पार्श्वमान्या उपसंहरेत् ॥
23. श्रुतिसामर्थ्यात् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

rectangle (original vedi) assumes the shape of *yoṣā* (a lady). This is done generally with a rectangle, the length of which is always double of the width. Let ABCD be a rectangle (fig. 18) where AB is half of the BC. Now a cord is extended over BC so that the length is doubled. That is to say 2 BC=EC. Now a mark (*i. e.*) the central mark B described in the Sūtra 17) is made. With the help of BE, a rectangle FEBA is formed above the present rectangle. The southern *śroṇi* GEHI and the southern *aṁsa* IHBK are fixed and H is marked by extending B over H.

Now starting from the point G (the north-eastern corner of the southern *śroṇi* of the above rectangle) by extending the central spot of the cord over G, an arc is drawn over the southern *aṁsa* of the rectangle.

In the same manner (according to the Sūtra 19) AD (*i. e.*

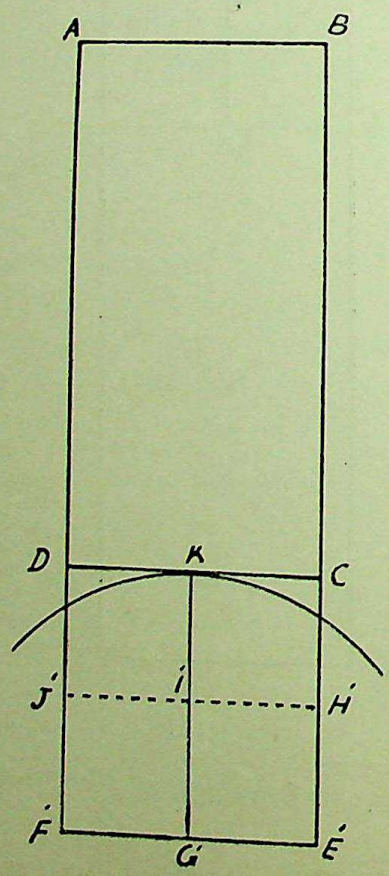

Fig. 19

the northern side) is extended (fig. 19) and the same above process is repeated in which an arc is made.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Then according to the Sutra 21 the tiryak-mānī, *i. e*, AB

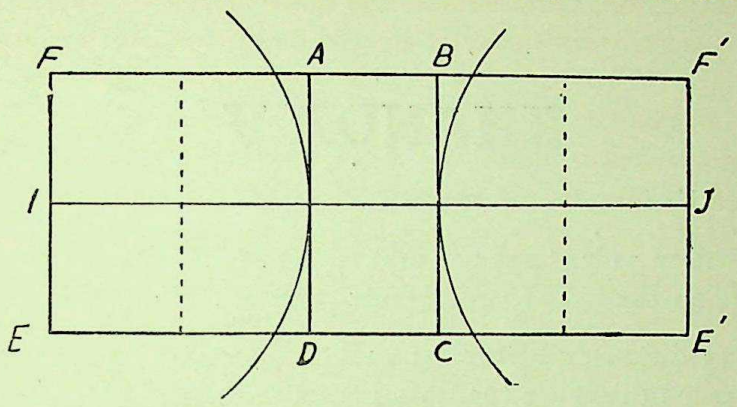

Fig. 20

and DC are extended to their double lengths and by a similar process, the two arcs are obtained.

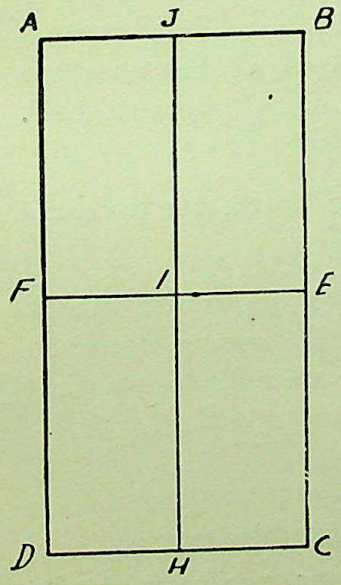

Fig. 21

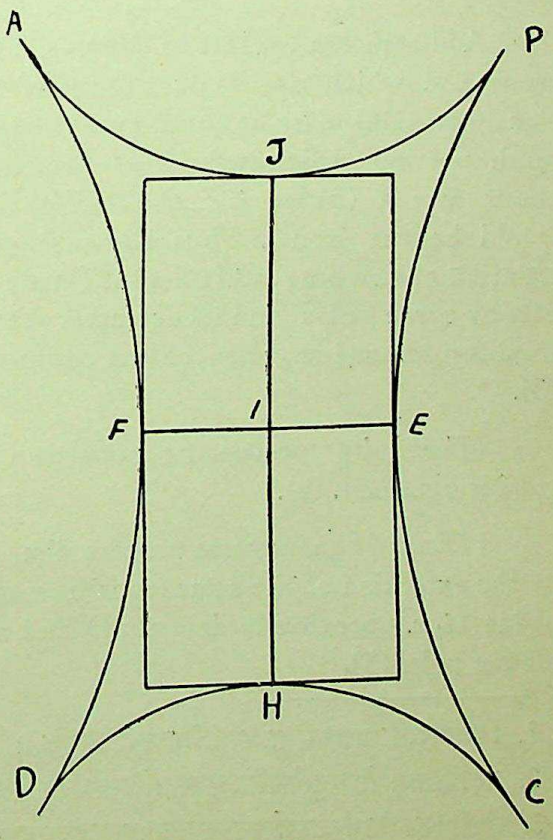

Fig. 22

Finally by forming all the four arcs the rectangle is transformed into a dārśikī vedi, which is of the shape of *yoṣā* (lady) with its two front *aṁsas* AJIF and BJIE and two back *śroṇis* DHIF and CHIE extended.

Here ends the Fourth Khaṇḍa

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

KHANDA V

Saumiki Vedi

Thirty padas (make a) prakrama (which will be) equal to the side on the back (*paścāt*) (side portion). (1).

(Tradition) tells that the vedi of 'Saumiki' sacrifice has (a measure of) thirty-six (padas) as prācī (eastern side) and twenty-four (padas) as the front side (*purastāt*). (2).

One pada=15 aṅgulas.

Add eighteen (padas) to thirty-six, (padas) by a measuring (rope, *i. e.*, which extends over the side) ; from the latter portion (*i. e.*, west side) mark at about twelve (padas. *i. e.*, the half of the south portion which would be the first (*aṃsa*); mark also at about fifteen (padas *i. e.*, the half of the south (portion which would be the śroṇi). Thus the pṛṣṭhyā (*i. e.*, the madhyā or Lālāṭikā of this prāgvaṁśa fire) is (made by extending towards east by three padas) and its extremes are fixed, and the northern *śroṇi* is obtained by proceeding towards south (-western side). (3).

(Then) by proceeding towards the north, the northern *sroṇi* is obtained. (4).

(Then) by the reverse process the two *aṁsās* are (fixed), by the extension of the same (rope having the measure of) fifteen padas (*i. e.*, previously described) and at the twelfth pada they fix the pole. (5).

---

1. त्रिंशत्पदानि प्रक्रमा वा पश्चात्तिरश्ची भवति ॥
2. षट्त्रिंशत्प्राची चतुर्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्चीति सौमिक्या वेदेर्विज्ञायते ॥
3. षट्त्रिंशिकायामष्टादशोपसमस्य अपरस्मादन्ताद्द्वादशसु लक्षणं पञ्चदशसु लक्षणं पृष्ठ्यान्तयोरन्तौ नियम्य पञ्चदशकेन दक्षिणापायम्य शङ्कुं निहन्ति ॥
4. एवमुत्तरतश्श्रोणी ॥
5. विपर्यस्तयांसौ पञ्चदशकेनैवापायम्य द्वादशके शङ्कुं निहन्ति ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Just like this, it (is done) towards north. (6).

(Thus) the two *aṁsas* (are obtained). (7).

This is the measurement by a single cord. (8).

For the (square which has) three prakramas as one side and four prakramas as the other side, the diagonal measure (*i. e.*, cord) will be five prakramas. (9).

By these three measured quantities (by *abhyāsa*) the two *aṁsas* are measured. (10).

Different Types of Abhyāsa

In all these Sūtras the Sūtrakāra describes the fixation of the *śroṇi* and *aṁsa* for the vedi. Let ABCD be a rectangle (Fig.

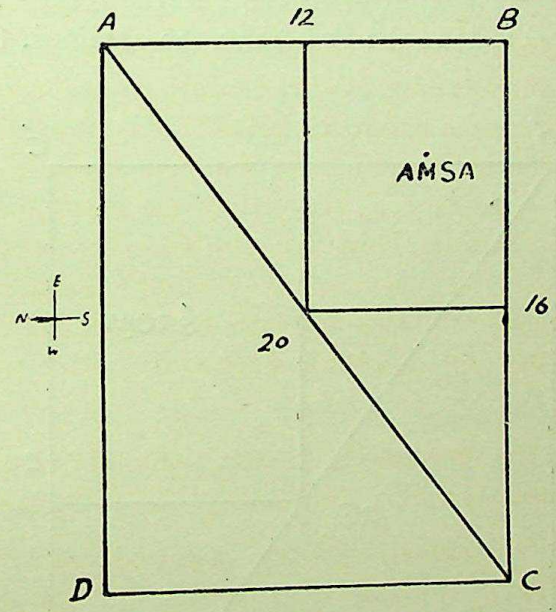

Fig. 23

23) and its length be *catuṣka* (four times four, *i. e.*, 16) and breadth is trika (four times three, *i. e.*, 12); these values are

6. एवमुत्तरतः ॥
7. तावंसौ ॥
8. तदेकरज्ज्वा विहरणम् ॥
9. त्रिकचतुष्कयोः पञ्चिकाऽक्ष्णया रज्जुः ॥
10. ताभिस्त्रिरभ्यस्ताभिरंसौ ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

obtained by the *Trirabhyāsa* (multiplication of 4) in order to fix the two *aṁsas*. Let B be the *yūpavaṭiya śaṁku* fixed. Now the rope is extended over to the west with a measure of catuṣka (16) and from there the rope with a measure of pañcikā (20) is extended towards the corner. From the former the rope with a trika measure is extended and the *aṁsa* is marked as shown in the figure.

AC=Pañcikā=20=akṣṇyā rajjuḥ; AB=trika=12, BC catuṣka=16;

$$12^2+16^2=20^2$$

(Trirabhyāsa, *i. e.*, multiplication by four)

In the same manner when the caturabhyāsa (*i. e.*, multiplication by five) is done the two *śroṇis* are obtained. (11).

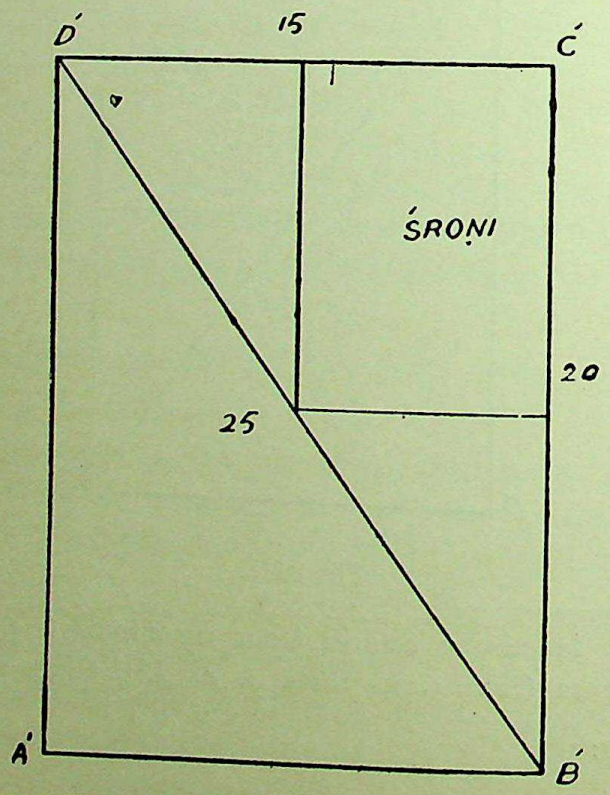

Fig. 24

11. चतुरभ्यस्ताभिश्श्रोणी ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

That is to say: $15^2+20^2=25^2$ (caturabhyāsa, *i. e.*, the multiplication by five). (Fig. 24)

In the same manner, the northern side is subjected to this procedure. Finally we will set the vedi of saumikī with its two smaller *aṁsas* and two larger *śroṇis*.

By the (square of) twelve padas and (the square of) five padas (as sides), thirteen (square) padas of the cord will be for the diagonal. (12).

$$12^2+5^2=13^2$$

By them (*i. e.*, by the above measured quantities) the two *aṁsas* (are measured). (13).

By the *dvirabhyāsa* (*i. e.*, multiplication by three), the two *śroṇis* (are measured). (14).

In the similar way are the measurements for the two small *aṁsas* and $(12)^2\times3+(5)^2\times3=(13)^2\times3$ for the two larger *śroṇis*.

The (rope) with (the square of) fifteen (unit measures) and the (square of) eight (unit measures) as sides will make the diagonal cord to have (the square of) seventeen (unit measures). (15).

That is, $15^2+8^2=17^2$

By these (measurements), the *śroṇis* are obtained. (16).

The (rope) with (the square of) twelve (unit measures) and (the square of) thirty-five (unit measures) as sides will make the diagonal cord to have (the square of) of thirty-seven (unit measures). (17).

That is, $12^2+35^2=37^2$

(By the above process) the two *aṁsas* are measured. (18).

---

12. द्वादशिकापञ्चिकयोस्त्रयोदशिकाऽक्षणयारज्जुः ॥
13. ताभिरंसौ ॥
14. द्विरभ्यस्ताभिश्श्रोणी ॥
15. पञ्चदशिकाऽष्टिकयोः सप्तदशिकाऽक्षणया रज्जुः ॥
16. ताभिश्श्रोणी ॥
17. द्वादशिका पञ्चत्रिंशिकयोस्सप्तत्रिंशिकाऽक्षणयारज्जुः ॥
18. ताभिरंसौ ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

These are the measurements of the vedi (as told): and they are to be known (by us). (19).

Mahāvedi

The mahāvedi (has a measure of) a thousand padas with twenty-eight padas less, (*i. e.*, 972 padas). (20).

According to Kapardi. the word *mahat* denotes that the given measurement has the units of the area of the vedi. *i. e.*, 972 padas in fact mean 972 square padas.

From the (quadrangle of unequal sides) starting from its southern *aṁsa* (with respect to the *pṛṣṭhyā*), the cord is extended over the southern śroṇi (in a slanting manner), with a linear measure of twelve units. (21).

The portion (is cut off) and is inverted. It is extended towards the northern side (in such a position) (22).

(As) it becomes a rectangle. (23).

Like this when united, and collected (it becomes mahāvedi). (24).

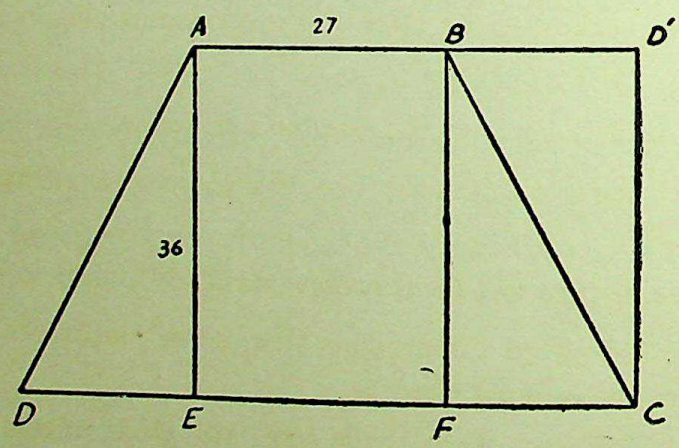

Fig. 25

19. एतावन्ति ज्ञेयानि वेदिविहरणानि भवन्ति ॥
20. अष्टाविंशत्यूनं पदसहस्रं महावेदिः ॥
21. दक्षिणस्मादंसाद् द्वादशसु दक्षिणस्यां श्रोण्यां निपातयेत् ॥
22. छेदं विपर्यस्योत्तरत उपदध्यात् ॥
23. सा दीर्घा चतुरस्रा ॥
24. तथा युक्तां संचक्षीत ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Let ABCD be such a quadrilateral with unequal tiryakmānīs (*i. e.*, AB is not equal to CD, but two pārśvamānīs are equal, AD=BC. (Fig. 25). Draw a perpendicular AE from A to DC, giving the triangle AED. This is now inverted and the side AD is placed on BC, such that D coincides with B and DE becomes BD′. From B, a perpendicular is drawn BF. Thus the desired rectangle results which is AD′CE equal to ABCD in area.

The three commentators describe that such a vedi possesses twenty-seven padas breadth and thirty-six padas length to make the desired mahāvedi (27×36=972, which is the area of the mahāvedi).

From the Sautrāmaṇī, it is learnt that the sacrifice (should be) performed in one-third portion of the vedi lesser by a very little fraction. (25).

Kapardi tells us that such a sacrifice cannot be performed in the *ḍārśikī* and *pāśala* sacrifices. That is why, the Sūtrakāra refers to the Saumiki sacrifice only.

The dvikarṇī (of a prakrama becomes the *prakramasthāniya* (*i. e.*, occupying the place of the prakrama plus its *saviśeṣa*) (26).

(This may apply to the case) of a trikaraṇī. (27).

(If) the two tiryakmānīs are of eight and ten padas respectively. (28).

The *pṛṣṭhyā* will be of twelve padas. (29).

According to Sundararāja, the actual measures of these padas are to be noted like this.

(1) Trikaraṇī of the ten in area will be 17 aṅgulas and 11 tilas. (This applies to a rectangle with sides 12 aṅgulas and 12.5 aṅgulas=area 150 sq. aṅgulas).

---

25. सौमिक्यावेदेर्वितृतीयदेशे यजेतेति सौत्रामण्या वेदेर्विज्ञायते ॥
26. प्रक्रमस्य द्विकरणी प्रक्रमस्थानीया भवति ॥
27. त्रिकरणी वा ॥
28. अष्टिकादशिकेति तिर्यङ्मान्यौ ॥
29. द्वादशिका पृष्ठ्या ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

(2) Trikarani of the twelve padas in area (12×15=180 sq. aṅgulas) will be 20 aṅgulas and 27 tilas.

(3) Trikarani of the fifteen padas in area will be 26 aṅgulas and 1 tila.

Sautrāmaṇikī Vedi

The sautrāmaṇikī vedi has the area of about three hundred and twenty-four padas. (30).

The double of the area of the vedi (of sautrāmaṇī) will be in the aśvamedha sacrifice. (31).

Kapardi tells us that the Sautrāmaṇikī vedi will be formed when in the non-equilateral-quadrilateral vedi of saumikī sacrifice, a little portion is cut (and inverted) and placed on the other side. Such a vedi gives the area of about one hundred-twenty padas. In the last Sūtra, he states that the doubled area of the saumikī should be taken in the aśvamedha sacrifice though no mention of the "saumikī" word occurs in the Sūtra. In fact, saumikī is the standard, in terms of which sautramaṇikī has been described, and so also, in its terms, the aśvamedha vedi ought to be taken.

Here ends the Fifth Khaṇḍa

30. त्रीणि चतुर्विंशानि पदशतानि सौत्रामणिकी वेदिः ॥
31. द्विस्तावा वेदिर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

KHANDA VI

Aśvamedha Vedi and Pada

The *dvikaranī* (*i. e.*, diagonal of square) of the prakrama becomes the prakrama-sthānīya (as in the Aśvamedha). (1).

The prakrama may be of two padas (*i. e.*, thirty aṅgulas). (2).

In the case of prakrama, one is free (to ascribe to it a meaning as he desires). (3).

This is (because) the meaning of the word (can be expressed) in several ways. (4).

(In taking the measurements of *padas*, they correspond to either of the *padas*) of the yajamāna or of adhvaryu. (5).

This is so, because he (*i. e.*, yajamāna or adhvaryu becomes the chief director of the activities (of the sacrifice). (6).

According to Kapardi and Karavinda, adhvaryu alone is the chief director and not the yajamāna.

Niruddha Paśubandha

The vedi of the niruddha paśubandha sacrifice will be of the measure of a ratha, so has been prescribed. (7).

(Śāstrakāras) speak about (thus) the backside (*pascāt-tiryak*) will be of the measure of a *rathākṣa*. (8).

---

1. प्रक्रमस्य द्विकरणी प्रक्रमस्थानीया भवति ॥
2. प्रक्रमो द्विपदस्त्रिपदो वा ॥
3. प्रक्रमे याथाकामी ॥
4. शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥
5. यजमानस्याध्वर्योर्वा ॥
6. एष हि चेष्टानां कर्ता भवति ॥
7. रथमात्री निरूढपशुबन्धस्य वेदिर्भवतीति विज्ञायते ॥
8. तस्य खल्वाहू रथाक्षमात्री पश्चात्तिर्यग् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

The eastern side (*prācī*) is of the measure of an *īṣā*. (9).

The front side will be equal to the *vipatha-yuga* (*i. e.*, the yoke of the *vipatha*). (10).

Vipatha is a chariot, used on bad roads.

Or (such a measure) is equal to the distances between the two outer holes of the yoke of *vipatha*. (11).

The measurement by a single cord is told like this. (12).

Śroṇis and Aṁsas

(One) shall proceed to secure the two *aṁsas* by marking the measure ardhayuga, and secure the two *śroṇis* by marking the ardhākṣa and (these two operations are to be done) by extending (the rope) with a measure of *pañcadaśika* (*i. e.*, 1/6th portion less by its 1/3rd portion). (13).

Caraṇa-Chariot

And (the expert chariot-builders) also tell this. (14).

The *īṣā* or the pole (of a chariot is about one hundred and eighty-eight aṅgulas. (15),

The tiryagakṣa (*i. e.*, crose axle) is about one hundred and four aṅgulas. (16).

And the *yuga* (or yoke) is eighty six aṅgulas. (17).

Such a type of chariot is called as cārāṇa. (18).

Here Kapardisvāmin tells us that the *cāraṇa* word denotes that the chariot is not a luxury-chariot or *krīḍāratha*.

---

9. ईषया प्राची ॥
10. विपथयुगेन पुरस्तात् ॥
11. यावता वा बाह्ये छिद्रे ॥
11. तदेकरज्ज्वोक्तम् ॥
13. पञ्चदशिकेनैवापायम्यार्धाक्षेणार्धयुगेन श्रोण्यंसान्निर्हरेत् ॥
14. अथाप्युदाहरन्ति ॥
15. अष्टाशीतिशतमीषा ॥
16. तिर्यगक्षश्चतुश्शतम् ॥
17. षडशीति युगं च ॥
18. अस्य रथश्चारण उच्यते ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

According to some, the *cāraṇa*-chariot is the *vipatha* chariot also. Here the pole is 188 aṅgulas long, the axle across is 104 aṅgulas, the yoke is 86 aṅgulas. Having measured on a cord the length of the pole (188 aṅgulas), a mark is put there and from there, two marks are put on six and nine aṅgulas; again from there a mark is put on forty-three aṅgulas and a tie is made at the western-most end. This end is 188+6+9+43 =246 *aṅgulas* and a rectangle triangle is made with 188, 52 and 194 *aṅgulas* as sides. The *aṁsa* (of such a *vedi*) will be 43 *aṅgulas* and the *śroṇi* will be 52 *aṅgulas* (actually for such a rectangular triangle, one of the sides should be 51⅓ aṅgulas instead of 52, and the other 194¾, instead of 194).

This is the measure of the *ratha* or chariot. (19).

This measurement is also done by the aratnis (instead of aṅgulas as told previously). (20).

(In such a case) four aratnis make the back-side (*paścāt*). (21).

Six aratnis make the eastern side (*i. e., prācī*). (22).

Three aratnis make the front side. (23).

The prācī here shall be six aratnis, then at half-an-aratni, the *nirañchana* is made). Then at half-an-aratni each of the two *śroṇis* are marked and then another *nirañchana* at half-aratni, and at half an aratni each the two *aṁsas* are marked. The two *śroṇis* make thus two aratnis, and the two *aṁsas* make one and a half aratni, thus the total cord will be of nine aratnis.

Prācī	6 aratni
Nirañchana	½ aratni
Two śroṇis	½+½ aratni
Nirañchana	½ aratni
Two aṁsas	½+½ aratni
Total	9 aratnis

19. इति रथपरिमाणम् ॥
20. अरत्निभिर्वा ॥
21. चतुर्भिः पश्चात् ॥
22. षड्भिः प्राची ॥
23. त्रिभिः पुरस्तात् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Like this the measurement by a single cord is told. (24).

As told (in the previous Sūtra) the measurements of *śroṇis* and *aṁsas* are done by extending the rope with the *pañcadaśikā* (*i. e.*, one-sixth minus its one third) $\left(\frac{1}{6}-\frac{1}{6\times3}\right)$ and marking (the *śroṇis*) at (one aratni) and (the *aṁsas*) at two (aratnis) so that (the latter) is half of the former). (25).

Paitrikī Vedi

The paitrikī vedi (*i. e.*, the one devoted to Fathers) (is told) to have the measure of the yajamāna, with its four angles (turned towards the four quarters). (26).

Like this, the measurement by a single cord is told. (27).

As told (in the previous Sūtra), the cord is extended over (the sides) with the *pañcadaśikā* measure and the *śroṇis* and *aṁsas* are marked by the half-measure (of the yajamāna). (28).

Here the whole cord is ten aratnis in length, in its middle is the *nirañchana* and therefore, the side of the square is five aratnis. One shall make the *prācī* at seven aratnis. According to this reading a rhombus is constructed. So it is suggested like this : The total cord is of eight aratnis with marks at four and at five aratnis. If the total cord is of seven aratnis, in its middle is the *nirañchana*, and the side of the square is thus three and half aratnis; one shall make the *prācī* at five aratnis.

Sundararāja also tells us that according to some, the *yuga* or yoke should be of one hundred aṅgulas and according to some it should be of ninety-six aṅgulas.

---

24. तदेकरज्ज्वोक्तम् ॥
25. पञ्चदशिकेनैवापायम्य द्वाभ्यामध्यर्धेनेति श्रोण्यंसान्निर्हरेत् ॥
26. यजमानमात्री चतुस्रक्तिर्भवतीति पैतृक्या वेदेर्विज्ञायते ॥
27. तदेकरज्ज्वोक्तम् ॥
28. पञ्चदशिकेनैवापायम्यार्धेन ततश्श्रोण्यंसान्निर्हरेत् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Soma Vedi

In the sacrifice of *Soma*, the vedi is of ten *padas*. (29).

The word "*pada*" has two definite usages. When used for a linear measurement, it is equal to ½ *aratni*, and when it is used for specifying areas, it means $\frac{1}{2}\times\frac{1}{2}=\frac{1}{4}$ square aratnis when the Soma vedi is spoken of ten padas, it either means that it is a square of the side of which is ten padas, (then the area is 100 square padas) or it may also mean that it is a square of the area of 10 square padas (then each side of $\sqrt{10}$ padas).

Like this the measurement by a single cord is told. (30).

(As told in the previous Sūtra, the cord) with the *pañcadaśikā* measure is extended over (to the sides) and mark is made at the half of the original measure for both the *aṁsas* and *śroṇis*. (31).

Such a vedi is measured either by the yuga (*i. e.*, the measure already described) or by the padas of the yajamāna. Then it is measured by the *śamyā* (or rod or the branch of *śamī* tree). (32)

In the case of the pada, yuga, aratni, and śamyā, one is free to ascribe to them a meaning as one desires. (33).

Because the meaning of a word can be expressed in different ways. (34).

Units of Measure (Sundararāja)

However, Sundararāja describes the measurements as follows :—

14 aṇus (अणु)	=1 tila	(तिल)
34 tilas	=1 aṅgula	(अंगुल)
12 aṅgulas	=1 prādeśa	(प्रादेश)

29. दशपदोत्तरा वेदिर्भवतीति सोमे विज्ञायते ॥
30. तदेकरज्ज्वोक्तम् ॥
31. पञ्चदशिकेनैवापायम्यार्धेन ततश्श्रोण्यंसान्निर्हरेत् ॥
32. तां युगेन यजमानस्य वा पदैर्विमाय शम्यया परिमिमीते ॥
33. पदे युगेऽरत्नावियति शम्यायां च मानार्थेषु यथाकामी ॥
34. शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

13 aṅgulas	=1	vitasti	(वितस्ति)
15 aṅgulas	=1	pada	(पद)
24 aṅgulas	=1	aratni	(अरत्नि)
32 aṅgulas	=1	jānu	(जानु)
36 aṅgulas	=1	śamyā	(शम्या)
86 aṅgulas	=1	yuga	(युग)
104 aṅgulas	=1	akṣa	(अक्ष)
120 aṅgulas	=1	puruṣa	(पुरुष)

(Having obtained a sqaure by the measurements) on the front side, one should cut the side-length (in order to reduce the square). (35).

Such meaning has the sanction of the Śruti. (36).

When the vedi is reduced like this it assumes the shape of a *yuvatī* (young lady). For such a reduction of the vedi, the Śruti is "Catuśśikhaṇḍe yuvatī kanīne" (चतुश्शिखण्डे युवती कनीने ।)

Here ends the Sixth Khaṇḍa.

35. विमितायां पुरस्तात्पार्श्वमान्या उपसंहरेत् ॥
36. श्रुतिसामर्थ्यात् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

KHANDA VII

Sadas Vedi

The tiryaṅmānī lying on the eastern side is about nine aratnis, and the pārśvamānī lying on the northern side is about twenty-seven aratnis—so it is to be known according to the *sadas-śruti*. (1).

According to some (śākhās. schools or groups) the (pārśvamānī lying on the northern side) is about eighteen (aratnis). (2).

Like this, the measurement by a single cord is told. (3).

As told (in the previous Sūtras). by the *pañcadaśikā* mark the cord is extended (over the side), and at five and a half aratnis (the *havirdhāna* is fixed) after fixing the *śroṇis* and *aṁsas*. (4)

A cord XY is taken of a length of 18 *aratnis*; and is placed east-west, and three marks, A, M and D are put on it at a distance of $4\frac{1}{2}$ aratnis each, *i.e.*, AM=MD=$4\frac{1}{2}$ aratnis.(Fig. 26). Now one end of the cord is placed at A and the other at D and it is held in the middle and the cord is stretched towards the south to a point R such that AR=9 aratnis=DR. This fixes the point R.

The rope is now removed, and its one end is fixed at M, joined with R and extended to a mark S, such that MS=$13\frac{1}{2}$ aratnis. The rope left over has a measure of $4\frac{1}{2}$ aratnis. From the point S, draw an arc with the help of this left-over rope (arc with a radius of $4\frac{1}{2}$ aratnis). Again from the point A, draw

1. नवारत्नितिर्यक्सप्तविंशतिरुदगायतमिति सदसो विज्ञायते ॥
2. अष्टादशेत्येकेषाम् ॥
3. तदेकरज्ज्वोक्तम् ॥
4. पञ्चदशिकेनैवापायम्यार्धपञ्चमैश्श्रोण्यंसान्निर्हरेत् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

an arc with a radius of 13½ aratnis, let this arc cut the previous arc at B. This fixes the rectangle ABSM.

The same process is repeated on the lower side to fix the rectangle MSCD, and on the other side of BC, the rectangles BOTS and STFC.

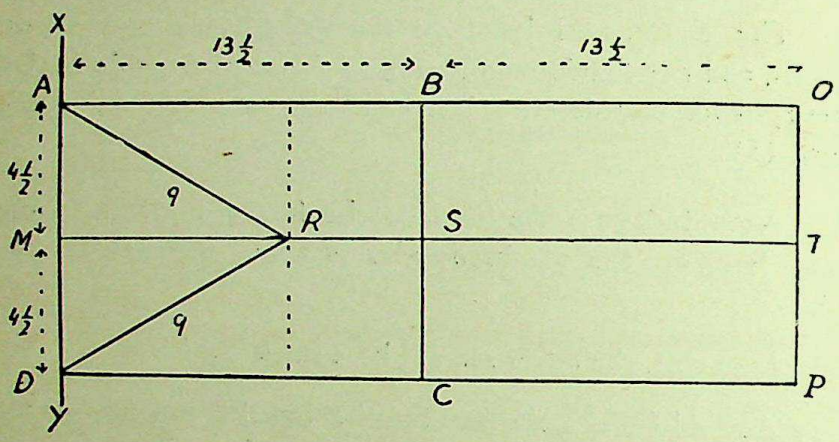

Fig. 26

This fixes the total vedi AOPD with length 27 aratnis and breadth 9 aratnis.

The *prāgvaṁśa* fire-altar, is a square of ten aratnis; the altar of the wife of the yajamāna, (*i.e.*, a square) is of four aratnis. At the distance of three prakramas from the *prāgvaṁśa* fire-altar, the western end of the vedi is situated, and at one prakrama from the end of such a vedi is the sadas. The eastward side of the vedi is the west side of the sadas. It is further told that the prācī of the *sadas* is nine aratnis; and between the sadas and havirdhāna is a square of twelve (prakramas or aratnis). The distance between the vedi and the present fire altar (*i. e.*, the havirdhāna) is about five and a half aratnis.

Uparavas (*special stones*)

The *uparavas* have a face measure of 1 prādeśa and are placed at 1 prādeśa distance from each other. Such is the custom known. (5).

An *uparava* is a special type of stone.

5. प्रादेशमुखाः प्रादेशान्तराला भवन्तीत्युपरवाणां विज्ञायते ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

A square is made with the measure of 1 aratni and at its corners, four poles are fixed; and (by a cord) with the measure of ½ prādeśa, each pole is marked circumwise. (6).

This is due to the effective meaning (or sanction) of the Śruti. (7).

Gārhapatya Citi

For the gārhapatya citi, it is known that the measure is a vyāyāma (*i. e.*, four aratnis). (8).

According to others, it is a square. (9).

According to others, it is a circle. (10).

The *karaṇa* (*i. e.*, the apparatus or the mould with which the bricks are made) will have its length one-third of an āyāma; and breadth one-seventh of an āyāma. (11).

One āyāma (आयाम)=32 aṅgulas

The verb *kārayet* here denotes that this mould is to be used by the workers. (*takṣaka.* or carpenters), and not by the adhvaryu. In case, it were to be used by the adhvaryu, the verb should have been "kuryāt").

They (*i. e.*, iṣṭakas or bricks) are twenty-one (which occupy the gārhapatya citi). (12).

In the first prastāra, (the iṣṭakas) with long eastern sides are placed. (13).

In the second prastāra, (the iṣṭakas) with long northern sides are placed. (14).

---

6. अरत्निमात्रं चतुरस्रं विहृत्य स्रक्तिषु शङ्कून्निहृत्यार्धप्रादेशेन तं तं परिलिखेत् ॥
7. श्रुतिसामर्थ्यात् ॥
8. व्यायाममात्री भवतीति गार्हपत्यचितेर्विज्ञायते ॥
9. चतुरस्रेत्येकेषाम् ॥
10. परिमण्डलेत्येकेषाम् ॥
11. करणं व्यायामस्य तृतीयायामं सप्तमव्यासं कारयेत् ॥
12. त एकविंशतिर्भवन्ति ॥
13. प्रागायामाः प्रथमे प्रस्तारे ॥
14. अपरस्मिन्नुदगायामाः ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Baudhāyana tells us that "the *bheda* (or the joint defects) should be removed every where" (*sarvatra bhedo varjanīyaḥ*). This is done by the kind of arrangement suggested here.

If the gārhapatya fire-altar is a complete circle, (in such a case) a lump of earth is taken (prepared) and at its centre, a pole is fixed; with a half-*vyāyāma* as radius, a circle is then drawn. (15).

In that circle a square is constructed as much as possible (so that it can occupy the maximum space of the circle). (16).

(Then) that square is divided into nine parts and each segment of the circle (left over after the square is drawn on all the four sides) is divided into three parts (by lengthening the lines of the parts of the square). (17).

In placing the bricks, the corners are adjusted towards their inner protions (*i. e.*, to eliminate the joint differences). (18).

In the second prastāra, the central portions are filled. (19).

Thus there will arise no joint differences in the arrangement of the *iṣṭakas*, as is suggested by Baudhāyana.

As many prastāras as one *desires* (to make) so many *vyatyāsas* (are to be done). (20).

Vyatyāsa makes the first layer of iṣṭakas to correspond to the third layer of iṣṭakas (Fig. 27) and the second layer of the

---

15. मण्डलायां मृदो देहं कृत्वा मध्ये शङ्कुं निहत्यार्धव्यायामेन सहमण्डलं परिलिखेत् ॥
16. तस्मिश्चतुरस्र मवदध्याद्यावत्सम्भवेत् ॥
17. तन्नवधा व्यवलिख्य त्रैधमेकैकं प्रधिकं विभजेत् ॥
18. उपांधाने चतुरस्रस्यावान्तरदेशान्प्रति स्रक्तीस्सम्पादयेत् ॥
19. मध्यानीतरस्मिन्प्रस्तारे ॥
20. व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

iṣṭakas correspond to the fourth layer of the iṣṭakas.

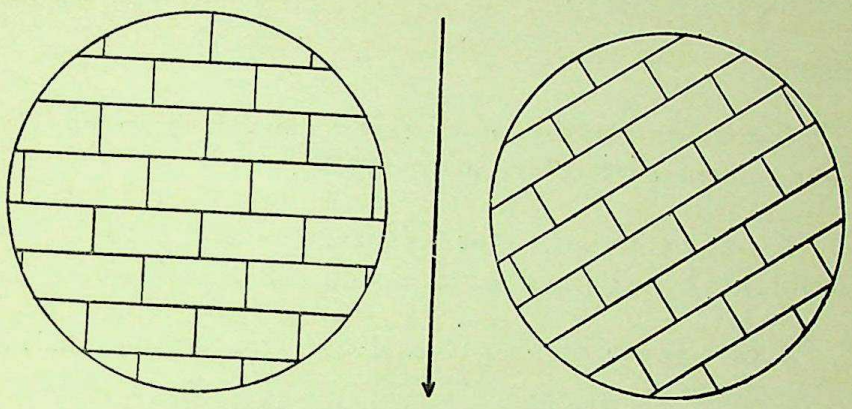

Fig. 27

The second layer is set over the first layer at an inclined angle, so that the Sandhis or interspaces of the first layer do not coincide with the Sandhis of the second layer.

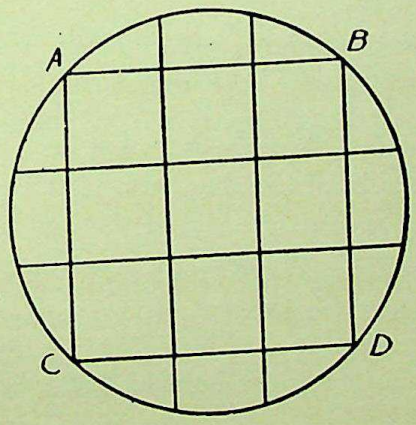

Fig. 28

The above Sūtras mean as follows:—

Let us suppose that the gārhapatya citi is a circle, let ABCD be the square that can occupy the maximum space within the circle (Fig. 28). Now it is divided into 9 equal parts. The *pradhika* of the square is divided by lengthening the lines of the square segments. Thus we get nine equal portions inside the square and twelve *pradhika* portions outside the square but within the circle (3 on each side).

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Thus the total iṣṭakas will be twenty-one: 9 squares+12 pradhikas=21 iṣṭakas.

Dhiṣṇis

It is known that the *dhiṣṇis* have a measure of *piśīla* (*i. e.*, the space between the two fire-altars) (21).

According to some, the distance is one prādeśa, and according to others, it is one aratni with folded fingers.

According to some they (*i. e.*, *dhiṣṇis*) are squares. (22).

According to others, they are circles. (23).

The lumps of earth (circle in shape) are prepared. (24).

The *āgnīdhrīya* is divided into equal nine portions (by two longitudinal and two horizontal lines crossing each other). In one portion (*i. e.*, central part), a stone is to be fixed. (25).

The *Āgnīdhra* is a hut with the length of 144 aṅgulas and the square of diagonal is 203. 6 aṅgulas.

As many other (*dhiṣṇis*) as have been made in number, one should place the bricks as they suit. (26).

The numbers of iṣṭakas to be placed in various *dhiṣṇis* are twelve, sixteen, twenty-one and twenty-four respectively.

Here ends the Seventh Khaṇḍa

Here also ends the Second Paṭala

---

21. पिशीलमात्रा भवन्तीति धिष्ण्यानां विज्ञायते ॥
22. चतुरस्रा इत्येकेषाम् ॥
23. परिमण्डला इत्येकेषाम् ॥
24. मृदो देहान्कृत्वा ॥
25. आग्नीध्रीयं नवधा व्यवलिख्य एकस्यास्स्थानेऽश्मानमुपदध्यात् ॥
26. यथासंख्यमितरा व्यवलिख्य यथायोगमुपदध्यात् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

THIRD PATALA

KHAṆḌA VI

Śruti and Shape of the Fire-altar

He shall be (*samṛddha, i. e.*, efficient) who sets up the fire (altar), it is thus known. (1).

He shall set up the fire-altar in the shape of birds, (this is so, since the well known Śruti says), it should be inspired by the *ākṛti* or shape. (2).

The Śruti is : सुपर्णोऽसि गरुत्माँस्त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षुर्बृहद् रथन्तरे पक्षौ (*Yv.* XII, 4)

Or, it is also so from the process of *pratyakṣa*, (or direct observation), (3).

Here Kapardi-svāmin tells us that the *pratyakṣa vidhāna* does not conflict with the *Śruti* of the second Sūtra because the verbs used here are not of *vidhi* (विधि), whereas they are only of a *nirdeśa* or advice.

Measurements of Different Vedis

(The measurements are taken) according to the previous Śruti. (4).

In the *caturasra* or square (fire-altar), the (unit puruṣas) are measured by the *veṇu* (which we shall describe later on). (5).

---

1. भवतीव खलु वा एष योऽग्निं चिनुते इति विज्ञायते ॥
2. वयसां वा एष प्रतिमया चीयत इत्याकृतिचोदनात् ॥
3. प्रत्यक्षविधानाद्वा ॥
4. यावदाम्नानेन ॥
5. वेणुना चतुरस्रे आत्मनि पुरुषानवमिमीते ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

One puruṣa (measure is taken) in the southern wing, one puruṣa in the tail and one puruṣa in the northern wing. (6).

The body of the fire-altar has an area of four (square) puruṣas : the area of the right or dakṣina wing is one puruṣa ; of the left or uttara wing is one puruṣa and of the tail is one puruṣa and thus the total area is seven (square) puruṣas.

By one aratni, the right (dakṣiṇa) wing is lengthened on its right side. (7).

In the same manner on the left (*uttara*) side, the left wing (is extended). (8).

By one prādeśa (twelve aṅgulas) or one vitasti (thirteen aṅgulas) the tail is lengthened towards the back-side. (9).

The first fire-altar is of one puruṣa. (10).

The second (fire-altar) is of two puruṣas. (11).

The third (fire-altar) is of three puruṣas. (12).

They (*i. e*, the fire-altars) go on like this up to hundred (puruṣas). (13).

The words *eka-vidhaḥ*, *dvividhaḥ*, etc. mean the area of one puruṣa, two puruṣas and so on.

Hence and so the saptavidha (*i. e.*, fire-altar with seven puruṣas area) is taken to set up the fire-altar. (14).

---

6. पुरुषं दक्षिणे पक्षे पुरुषं पुच्छे पुरुषमुत्तरे ॥
7. अरत्निना दक्षिणतो दक्षिणं पक्षं वर्धयति ॥
8. एवमुत्तरत उत्तरम् ॥
9. प्रादेशेन वितस्त्या वा पश्चात्पुच्छम् ॥
10. एकविधः प्रथमोऽग्निः ॥
11. द्विविधो द्वितीयः ॥
12. त्रिविधस्तृतीयः ॥
13. त एवमेवोद्यन्त्यैकशतविधात् ॥
14. तदु ह वै सप्तविधमेव चिन्वीत ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

The *saptavidha* is the present concerned fire. (15).

Later on the fire-altars having one or more *puruṣas* (than this) are to be considered; it is known like this (16).

In the case of fire-altars of the area of one puruṣa, etc., neither wings are present nor the tail. (17).

This is so because the Sūtra (or *vākya*) where the *saptavidha* fire-altar is told only remains. (18).

(The Sūtra in which the *eka-vidha*. etc. fire-altars are mentioned is cancelled) due to the contradiction of the Śruti. (19).

In the case of *aṣṭavidha*, etc., (*i. e.*, of fire-altars of 8 puruṣas or more in area) and in those fire-altars where seven (puruṣas) is the measure, the extra portion is to be divided into seven parts and each part is to be placed in each puruṣa (*i. e.*, seven parts are placed in seven puruṣas). (20).

Kapardisvāmin tells us that the word *sapta* means seven and a half and not seven exactly.

In the change of the shape (of the fire-alar), the Śruti is not heard. (21).

If we add one more puruṣa in area, the shape of the fire-altar will change, for which no sanction exists in the Śruti.

Construction of Square with a Veṇu

It (the fire-altar) is measured by unit *puruṣa* and also measured by *veṇu* (a bamboo-cane), like this it is known. (22).

---

15. सप्तविधो वाव प्राकृतोऽग्निः ॥
16. तत ऊर्ध्वमेकोत्तरानिति विज्ञायते ॥
17. एकविधप्रभृतीनां न पक्षपुच्छानि भवन्ति ॥
18. सप्तविधवाक्यशेषत्वात् ॥
19. श्रुतिविप्रतिषेधाच्च ॥
20. अष्टविधप्रभृतीनां यदन्यत्सप्तभ्यस्तत्सप्तधा विभज्य प्रतिपुरुषमावेशयेत् ॥
21. आकृतिविकारस्याश्रुतत्वात् ॥
22. पुरुषमात्रेण विमिमीते, वेणुना विमिमीते, इति विज्ञायते ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

(Here the bamboo-cane is taken of the linear measure of a puruṣa), of the *yajamāna* (of the length of a *yajamāna* who stands with his two hands stretched upwards, the bomboo-cane (is taken) between its two holes; and the middle point (of the veṇu) is fixed as the third mark. (23).

Then place the bamboo-cane extending over the east-western line (*pṛṣṭhyā*) and fix (the three) pegs (in the three holes). Then freeing the two latter pegs, the south-eastern side is circled out (by rotating the bamboo). (24).

Then loosening the eastern peg and fixing the western peg, the south-western side is circled out from the end of the fire-altar). (25).

(The details are extended over to the Ninth Khaṇḍa)

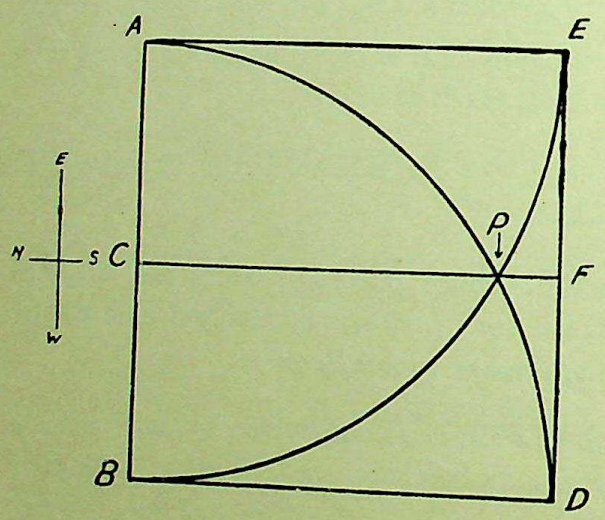

Fig. 29

In a bamboo-cane, make two holes (A and B) such that the length AB is equal to the height of the sacrificer (yajamāna) with his stretched hands upwards. (Fig. 29)

---

23. यावान्यजमान ऊर्ध्वबाहुस्तावदन्तराले वेणोश्छिद्रे करोति मध्ये तृतीयम् ॥
24. अपरेण यूपावटदेशमनुपृष्ठयं वेणुं निधाय छिद्रेषु शंकून्निहत्य उन्मुच्यापराभ्यां दक्षिणा प्राक्परिलिखेदान्तात् ॥
25. उन्मुच्य पूर्वस्मादपरस्मिन्प्रतिमुच्य दक्षिण प्रत्यक् परिलिखेदान्तात् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

In this Sūtra, a method is described for drawing a square with a side equal to AB. A third hole is made in the bamboo at C, which is the middle of AB. Three pegs are fixed at the three holes A, B and C.

Now the two pegs (C, B) are loosened and fixing the peg A, *i. e.*, the eastern peg, draw an arc BE along the south-eastern side. Again, loosen the two peges (C, A) and fix the peg B. the western peg and then draw an arc AD along the south-western side. Let the two arcs cross at P. By placing one end of the veṇu at C, and letting if pass through P, the tip of the other end would fix up the point F.

Here ends the Eighth Khaṇḍa.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

KHAṆḌA IX

The bamboo-cane is (now completely) removed, and the hole at the extreme end is brought at the middle peg, it is placed towards the south over the *lekhā-samara* (*i. e.*, the point of intersection of the two arcs) and a peg is fixed at the other extreme. In that peg, the middle hole of the bamboo (and having laid it along) the extreme outer edges of the two circles, two pegs at the two (outermost) holes are fixed. (1).

A square so obtained (contains an area) of one *puruṣa*. (2).

Construction of Atman, Wings and Tail

In the body (ātman) of the vedi, (square of the area of) four puruṣas are all-round constructed in the like manner. (3).

In the southern wing, (one square of) one puruṣa (measure is placed). (4).

In the tail (*puccha*), (one square of) one puruṣa (measure is placed). (5).

In the northern wing (one square of) one puruṣa (measure is placed). (6).

By one aratni, (one should increase along the tiryaṅmānī) southern wing along the southern side, (7).

1. उन्मुच्य वेणुं मध्यमे शङ्कावन्त्यं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्योपर्युपरिलेखासमरं दक्षिणा वेणुं निधायान्त्ये छिद्रे शङ्कुं निहत्य तस्मिन्मध्यमं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्य लेखान्तयोरितरे प्रतिष्ठाप्य छिद्रयोश्शङ्कू निहन्ति ॥
2. स पुरुषश्चतुरस्रः ॥
3. एवं प्रदक्षिणं चतुर आत्मनि पुरुषानवमिमीते ॥
4. पुरुषं दक्षिणे पक्षे ॥
5. पुरुषं पुच्छे ॥
6. पुरुषमुत्तरे ॥
7. अरत्निना दक्षिणतो दक्षिणम् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi.

Like this it is told (for the extension of the tiryaṅmānī of the northern wing by one aratni along the northern side, and for the extension of the pārśvamānī of the tail by one aratni along the western side). (8).

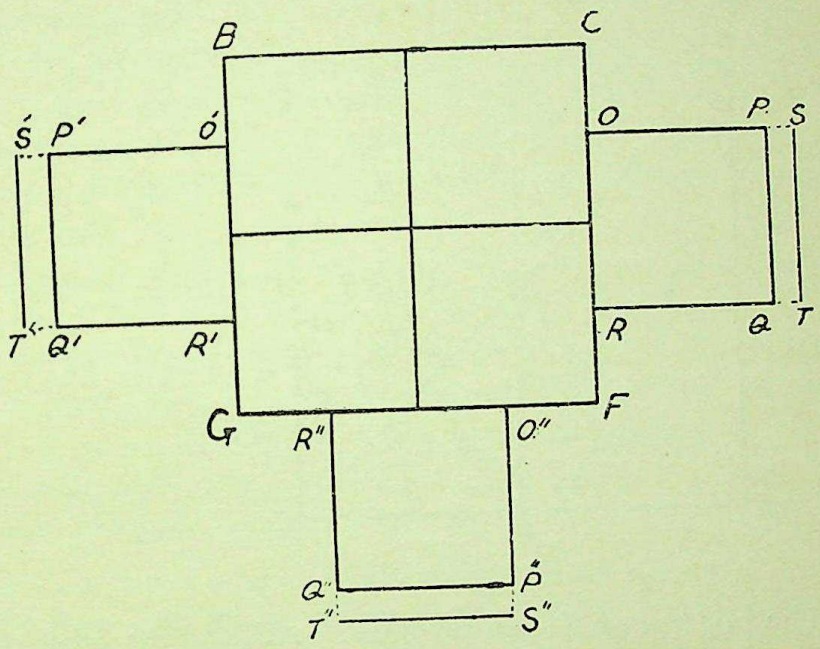

Fig. 30

BCFG is the body or the ātman =area 4 sq. puruṣas.
OPQR is the southern (or right wing) =area 1 sq. puruṣa.
O'P'Q'R' is the northern (or left) wing=1 sq. puruṣa.
O''P''Q''R'' is the tail=area 1 sq. puruṣa.
PSTQ, P'S'T'Q' and P''S''Q''T'' are the extensions.
In the two wings and the tail ($1 \times \frac{1}{5}$ puruṣa area, each).

With the help of the pṛṣṭhyā, the bamboo-cane, one puruṣa with its *saviśeṣa* in measure, is placed along the diagonal of the square and the other bamboo-cane, one puruṣa in measure is placed along the eastern side. (9).

Fixation of Aṁsas and Śroṇis

By means of these two bamboo-canes the southern *aṁsa* is constructed. (10).

---

8. इत्युक्तम् ॥
9. पृष्ठ्यातो वा पुरुषमात्रस्याक्ष्णया वेणुं निधाय पूर्वस्मिन्नितरम् ॥
10. ताभ्यां दक्षिणमंसं निर्हरेत् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

ABCD is a square (fig. 31), its pṛṣṭhyā or the line of symmetry is EF. Two bamboo canes are taken, one of the length of AB=1 puruṣa and the other of the length AC=$\sqrt{2}$ puruṣa (*i. e.*, puruṣa plus its *saviśeṣa*).

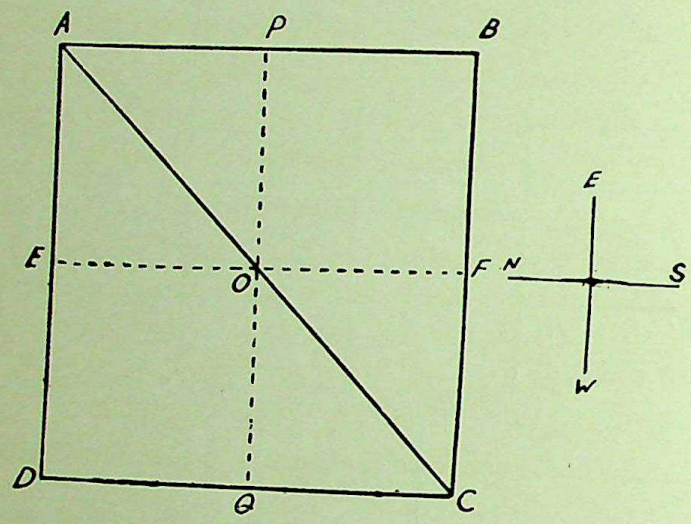

Fig. 31

The *saviśeṣa* cane is extended over AC, and the other over AB. Let the former cane meet the pṛṣṭhyā at O (this is pṛṣṭha). Let P be the middle point of AB. Join P with O. Then PBFO is the southern *aṁsa*.

Reversing (the process one gets the) two *śroṇis*. (11).

In the above manner, the northern *aṁsa* (is obtained). (12).

PBFO—southern *aṁsa* APOE—Northern *aṁsa*.

OFCQ—southern *śroṇi* EOQD—Northern *śroṇi*.

Vidhābhyāsa, Apacaya and Puruṣa sthānīya

Or (first having measured) by the cords (instead of by the yuga and the padas of the yajamāna), the vedi is measured by the bamboo-cane according to the *uttara-vedi nyāya*)*i. e.*, instructions given in Khaṇḍa VI, Sūtra 32). (13),

In the *vidhābhyāsa* and in the (*vidha-*) *pacaya*, the *vidhā-*

---

11. विपर्यस्य श्रोणी ॥

12. पूर्ववदुत्तरमंसम् ॥

13. रज्ज्वा वा विमायोत्तरवेदिन्यायेन वेणुना विमिमीते ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

saptamakaraṇi is made *puruṣa-sthānīya* in the two wings (and body) and the tail, and then the vedi is measured. (14).

Vidhābhyāsa comes in the aṣṭa-vidha fire-altars, etc., and *vidhāpacaya* comes in the *eka-vidha* to *saptavidha* five-altars. (*Abhyāsa* means addition and *apacaya* means subtraction).

Vidhā-saptamakaraṇī means 1/7 portion of the extra square (as in the aṣṭavidha), and extra squares (in the *navavidha* and others). These are the length-measures (measure of the side of the square).

For instance, in the *aṣṭavidha*, the vidhā-saptama-karaṇī is 1/7 purusa (length measure) ; in the *navavidha*, the two puruṣa squares are left over; the square-root of an area=2 puruṣa squares is $\sqrt{2}$ puruṣa and the vidhā saptamakaraṇī would be $\sqrt{2/7}$; similarly it would be $\sqrt{3/7}$ puruṣa in the *daśavidha*.

This portion is added to the puruṣa measure, and the tota becomes the *puruṣa-sthānīya*.

Thus in the aṣṭavidha the *puruṣa-sthānīya* is $1+1/7$ puruṣa, in the navavidha, the *puruṣa-sthāniya* is $1+\sqrt{2/7}$, and similarly in the *daśavidha* $1+\sqrt{3/7}$.

Moulds of Bricks

The *karaṇas* (or moulds) for iṣṭakās (*i. e*, bricks) (are to be described). (15).

By (the measure) of one fifth puruṣa, (the karaṇa) is to be constructed. (16).

The mould is a square of 120/5 aṅgulas or one aratni in length (24 aṅg. x 24 aṅg.)—(First Type).

Out of them, some are *adhyardhās*; which is the second type. (17)

The *adhyaradhā* has a measure of (1 x $1\frac{1}{2}$) aratnis=24 aṅg. x 36 aṅg. (Second Type)

---

14. स पक्षपुच्छेषु विधाभ्यासेऽपचये च विधा सप्तमकरणीं पुरुषस्थानीयां कृत्वा विहरेत् ॥
15. करणानीष्टकानाम् ॥
16. पुरुषस्य पञ्चमेन कारयेत् ॥
17. तासामेवैकतोऽध्यर्धास्तद् द्वितीयम् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

By one side, the measure is one-fifth of a puruṣa and the other side it will be one prādesa, this is (the mould) of the Third Type. (18).

The mould has the measure 24 aṅg. x 12 aṅg., since 1 puruṣa ==120 aṅg. and 1 prādeśa=12 aṅg. (This is the Third Type).

(The square) which is every where one prādeśa, that is the Fourth Type. (19)

The mould of the Fourth Type has the measure 12 aṅg. x 12 aṅg. (1 prādeśa x 1 prādeśa).

The squares with one-fifteenth part of one puruṣa measure, make the Fifth Type of mould. (20).

The mould of the Fifth Type is a square with a side 120/15 aṅg.=8 aṅg., *i. e.* its measure is 8 aṅg. x 8 aṅg. This is called *pañca daśabhāgīya.*

The height-measure (*i. e.* the thickness) of the above described) iṣṭakās (*i. e.*. bricks is to be taken as the one-fifth part of a *jānu*. (21).

The height of the *jānu* (knee) is 32 *aṅgulaṣ* (its one-fifth would be 32/5=6 $\frac{2}{5}$ aṅg., =6 aṅg. 13 tilas.

These five types of bricks are used in the construction of the *mahāgni vedi.*

(The height measure) of the *nākasadas* and the pañca-cūḍas (is to be taken as) one-half (of the one-fifth of a *jānu*). (22).

The height measure of nākasadas and the pañca-cūḍa bricks will be 3 aṅgulas and 7 tilas (actually 3 aṅg., 6½ tilas), the nākasadas and pañca-cūḍas are the bricks used in the altars also named as the nākasadas and pañca-cūḍa.

---

18. पुरुषस्य पञ्चमो भाग एकतः प्रादेश एकतः तत्तृतीयम् ।।
19. सर्वतः प्रादेशस्तच्चतुर्थम् ।।
20. समचतुरस्राः पञ्चदशभागीयास्तत्पञ्चमम् ।।
21. ऊर्ध्वप्रमाणमिष्टकानां जानोः पञ्चमेन कारयेत् ।।
22. अर्धेन नाकसदां पञ्चचूडानां च ।।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

As (the iṣṭakās) are burnt (in the furnace), the measure may decrease, (that decrease in the measure) is to be recovered by the *purīṣa* (or cow-dung or mud-plaster). (23)

As the amount of *purīṣa* to be taken for the application on the *iṣṭakās*) is not definite. (24)

Karavinda tells us that the purīṣa here means a mixture of earth and water, it is not necessarily cowdung. It is the mud-plaster used between two bricks.

Here ends the Ninth Khaṇḍa.

---

23. यत्पच्यमानानां प्रतिह्रसीत पुरीषेण तत्सम्पूरयेत् ॥
24. अनियतपरिमाणत्वात्पुरीषस्य ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

KHAṆḌA X

Covering of Fire-altar with Bricks

In placing (the bricks) towards the front or the eastern side (of the vedi), ten *adhyardhās* (*i. e.*, bricks 36 aṅg. x 24 aṅg) are to be placed in such a manner that the length lies along the *pratīcī* or the western side. (1).

The word *pratīcī* indicates that the *āyata* (*i. e.*, the length with thirty-six aṅgulas) is to be placed along the western side.

Ten (bricks of the same type and same number) are to be placed in such a manner that their lengths (*i. e.*, the side of 36 aṅgulas) coincide with the prācī or the eastern side of the vedi, (2).

Five (bricks towards the southern wing) and five (bricks towards the northern wing) are to be placed along the front edges of the two wings. (3).

The bricks are the *adhyardhās* (36 aṅg. × 24 aṅg.) and the length (*i. e.*, the side with 36 aṅgulas) will lie towards the southern side (dakṣiṇāyata) in the right wing and in the northern wing towards the northern side. (*i. e.* udagāyata).

And also along the backward edges of the two wings, the same bricks are placed. (4).

Among them along the two wings only the *ardha* iṣṭakās (24 aṅg. x 12 aṅg.) are to be placed. (5).

On both the sides of the tail, five bricks each are placed in such a manner that the bricks having their lengths along their

---

1. उपधानेऽध्यर्धा दश पुरस्तात्प्रतीचीरात्मन्युपदधाति ॥
2. दश पश्चात्प्राचीः ॥
3. पञ्चपञ्च पक्षाग्रयोः ॥
4. पक्षाप्यययोश्च विशयाः ॥
5. तासामर्धेष्टकामात्राणि पक्षयोर्भवन्ति ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

southern sides (are placed along the northern side of the tail) and the bricks with the length along the northern sides (are placed along the southern side of the tail) (6).

In the tail after adding (to the area the space which measures) one prādeśa, whole of the fire-altar is to be filled by *pañcamabhāgīyās*. (7).

The *pañcamabhāgīyā* bricks are the bricks of the First Type or squares of $\frac{1}{5}$ puruṣa side (24 aṅg. ×24 aṅg.)

Bricks in the First Prastāra

By the *pañcadaśabhāgīyā* bricks, the number (hundred in the second prastāra) is to be completed. (8).

In the body : 110 pañcamabhāgiyā bricks

In the tail : 50 pañcamabhāgīyā bricks

In the prādeśa area of the tail : 8 ardhā-bricks (*i. e.*, 6 in the middle and 2 at the tip).

Total : 168 bricks.

Since the number 200 is to be completed, the remaining (200−168=) 32 are the pañcadaśabhāgīyā bricks, to be placed in the second prastāra.

In the next prastāra of the body (of the altar) ten *adhyardhās* having north-wise lengths are placed towards the southern side. (9),

(In the same way), ten (*adhyardhas*) having south-wise lengths (are placed) towards the northern side (of the body). (10).

Just as in the first prastāra, the two wings are filled so the tail (is filled) (in the next prastāra). (11).

---

6. पञ्चपञ्च पुच्छपार्श्वयोर्दक्षिणाः उदीचीश्च ॥
7. पुच्छे प्रादेशमुपधाय सर्वमग्निं पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयेत् ॥
8. पञ्चदशभागीयाभिः संख्यां पूरयेत् ॥
9. अपरस्मिन्प्रस्तारेऽध्यर्धा दश दक्षिणत उदीचीरात्मन्युपदधाति ॥
10. दशोत्तरतो दक्षिणाः ॥
11. यथा प्रथमे प्रस्तारे पक्षौ तथा पुच्छम् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

And just like the tail (in the first prastāra) so are the wings (in this next prastāra). (12).

Reverse to the above (is) in the joints. (13).

Thus we get on the top of the tail eastwise-lengths of the *adhyardhās*. In the southern wing five west-wise lengths of the *adhyardhas* are placed towards the back side and five bricks of the same type towards the front side. Six westwise-lengths of the adhyardhā bricks are also placed. In the same manner the northern wing is filled with bricks.

When reverse is done, the aratni bricks which are to be placed in ātman come in the tail and *ardhā*-bricks which are to be placed in the tail come in ātman. The whole of fire-altar is to be covered by the *pañcamabhāgīyā* bricks. (14).

Bricks in the Second Prastāra

The number (hundred) is to be completed by the *pañcadaśabhāgīyās.*) (15).

There should be two hundred bricks in all. The number is like this :

In the body	54 adhyardhās
	65 pañcamabhāgīyās
	5 ardhās
In the right wing	12 pañcamabhāgīyās
In the left wing	12 pañcamabhāgīyās
In the tail	15 pañcamabhāgīyās
Total	163 *i.e.*, 104 pañcamabhāgīyās+5 ardhās+54 adhyardhās.

Thus we should have 200−163=37 more bricks. This number is completed by using 37 *pañcadaśabhāgīyās.*

---

12. यथा पुच्छं तथा पक्षौ ॥
13. विपरीता अप्यये ॥
14. सर्वमग्निं पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयेत् ॥
15. पञ्चदशभागीयाभिस्संख्यां पूरयेत् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

So many alternations or *vyatyāsas* are done as many prastāras are desired. (16).

The rows have been (described in the earlier Sūtras).

Types of Fire-Altars and Purīṣa.

Fire-altars are of five types, (17).

(Construction of the) fire-altar ends with the application of the *purīṣa* (and so it is told) like this (that) by five types of purīṣas, one makes (the completion of bricks). (18).

Since for the *purīṣa* several types are (obtainable), (19).

Heights for Bricks Laying.

One who does the sacrifice for the first time must (construct the fire-altar of the) height of *jānu* (*i.e.*, up to knee) (and the number of bricks must be) one thousand. (20).

(The person who) does for the second time (must construct the fire-altar of the) height up to the *nābhi* (navel) (and) two thousand (bricks) should be its mumber). (21).

(He who) does for the third time (must construct) the fire-altar of the height up to the *āsya*, face or neck (and) three thousand (bricks should be its number). (22).

As we go on like this, the number increases. (23).

He who desires to attain the heavens must construct a large, extensive and limit-less fire-altar : tradition tells us like this. (24).

---

16. व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥
17. पञ्चचितयो भवन्ति ॥
18 पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहतीति पुरीषान्ता चितिः ॥
19. अर्थान्तरत्वात्पुरीषस्य ॥
20. जानुदघ्नीं साहस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः ॥
21. नाभिदघ्नीं द्विषाहस्रं द्वितीयम् ॥
22. आस्यदघ्नीं त्रिषाहस्रं तृतीयम् ॥
23. उत्तरमुत्तरं ज्यायाम्सम् ॥
24. महान्तं बृहन्तमपरिमितं स्वर्गकामश्चिन्वीतेति विज्ञायते ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Śruti Restrictions on Number of Bricks

In the fire-altar where two thousand bricks are present, there will be two prastāras (or two layers) each of one thousand bricks. (25).

In the fire-altars where three thousand bricks are present, there will be three thousand (bricks), (three prastaras or three layers and (thousand bricks in each layer). (26).

In the one of the Fourth Type, the number of bricks (*i.e.*, three thousand) continues to be constant. (27).

It means, there is no increase by another thousand bricks in the caturtha or one of Fourth Type.

It is also (thus) known : after doing the sacrifice in the superior type (jyāyān) of fire-altar, never do the one in inferior type (kanīyān) of fire-altar". (28).

That is to say one should not do the *sāhasra* after having done the dvisāhasra and trisāhasra, etc. etc.

Here ends the Tenth Khaṇḍa.
Here also ends the Third Paṭala.

---

25. द्विषाहस्रे द्विप्रस्ताराश्चितयो भवन्ति ॥
26. त्रिषाहस्रे त्रिप्रस्ताराः ॥
27. चतुर्थप्रभृतिष्वाहारेषु नित्यमिष्टकापरिमाणम् ॥
28. विज्ञायते च 'न ज्यायांसं चित्वा कनीयांसं चिन्वीते' ति ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

FOURTH PATALA

KHANDA XI

Construction of fire-altars using bricks

It is thus known that one shall construct the fire-altar by the caturasra (bricks). (1).

Here we mean samacaturasra (*i. e.*, squares).

Because there is no upapada or prefix (*e.g.*, *viṣama* or *dīrgha*, etc.) before the word. (3).

The purport of the Sūtras is that only square-bricks are to be taken, not rectangular, etc.

The fire-altars may be (of the measure of) one pāda: (or) may be (of the measure of) one aratni; (or) may be (of the measure of) one ūrvasthi; (or) may be (of the measure of) one aṇūka; such is known (by tradition). (4).

Aṇūka means one-fourth portion (of a puruṣa). (5).

Aratni means one-fifth portion (of a puruṣa). (6).

Just (onward) like this, the ūrvasthi (which is one-sixth portion of a puruṣa). (7).

Pādeṣṭakā (would be having) one-fourth of the measure. (8).

---

1. चतुरस्राभिरग्निं चिनुत इति विज्ञायते ॥
2. समचतुरस्राः ॥
3. अनुपपदत्वाच्छब्दस्य ॥
4. पादमात्र्यो भवन्त्यरत्निमात्र्यो भवन्त्यूर्वस्थिमात्र्यो भवन्त्यणूकमात्र्यो भवन्तीति विज्ञायते ॥
5. चतुर्भागीयमणूकम् ॥
6. पञ्चमभागीयारत्निः ॥
7. तथोर्वस्थि ॥
8. पादेष्टका पादमात्री ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

There one is free to ascribe any meaning since the meaning of the word (pāda) varies. (9).

The word pāda means "one-fourth" but of what? It may be the one-fourth portion of the puruṣa or it may be taken in an indefinite sense, meaning thereby the one-fourth portion of the measure of the fire-altar. Most probably, it is the one-fourth portion of this latter one.

In the arrangement eight pādeṣṭakās of one-fourth measure (*i. e.* 15 aṅgulas) each are placed on each end of the wing. (10).

In the two joints, (the bricks) are placed in such a manner that they lie on the body by six-aṅgulas-length. (11).

The remaining nine aṅgulas of the bricks would lie on the wings, since the length of each pādeṣṭakā is 15 aṅgulas.

Eight east-wise length (bricks) and west-wise length (bricks) are placed on the *śroṇī and aṁsa* (four each) respectively. (12).

There are two *śroṇis* and two *aṁsas*. The eight *prācīs* are for two *śroṇis*, and 8 *pratīcīs* are for two *aṁsas*, four each.

In the space between the two joints (of the two wings with the ātman), the pañcamabhāgīyās are placed with their pāda or one-fourth portions (at the middle). (13)

In the tail after adding the space of the prādeśa (to its area), the whole of the fire-altar is covered by the caturbhāgīyās. (14).

By the pādeṣṭakās, the number (hundred) is completed. (15).

---

9. तत्र यथाकामी शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥
10. उपधानेऽष्टावष्टौ पादेष्टकाश्चतुर्भागीयानां पक्षाग्रयोर्निदध्यात् ॥
11. सन्ध्योश्च तद्वदात्मानं षडङ्गुलावेताः ॥
12. श्रोण्यंसेषु चाष्टौ प्राचीः प्रतीचीश्च ॥
13. सन्ध्यन्तराले पञ्चमभागीयास्सपादाः ॥
14. पुच्छे प्रादेशमुपधाय सर्वमग्निं चतुर्भागीयाभिः प्रच्छादयेत् ॥
15. पादेष्टकाभिस्संख्यां पूरयेत् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Details of Brick-Laying

The following are the details for laying the bricks :

On the southern wing :	16 caturthī bricks
On the northern wing :	16 caturthīs
On the space between the joints of the wings with the ātman	14 caturthīs
On the western side of the above space which comes to the middle portion of the ātman	14 caturthīs
On the first-half of the tail	8 caturthīs
On the second-half of the tail	15 pañcamabhāgīyās
On the space between the two joints of the wings with the ātman	45 pañcamabhāgīyas + 48 aṇūkapādas + 10 pañcapādas (*i. e.*, one-fourth portion of the pañcamabhāgīyās)
Total	186

The total number of bricks shall be 200, and hence the number is completed by taking 200—186=14 pādeṣṭakās,

In the next (or the second) prastāra, over the joint of the tail (and ātman), the pañcamabhāgīyās are placed so that they lie on both (the tail and the body). (16).

(Without touching) the above (bricks), fourteen padeṣṭakās are placed (on the body) as appropriate. (17).

Whole of the fire-altar is covered by pañcamabhāgīyās. (18).

The number (hundred) should be completed by the pādeṣṭakās. (19).

---

16. अपरस्मिन्प्रस्तारे पुच्छाप्यये पञ्चमभागीया विशयाः ॥
17. ता आत्मनि चतुर्दशभिः पादैर्यथायोगं उपदध्यात् ॥
18. सर्वमग्निं पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयेत् ॥
19. पादेष्टकाभिस्संख्यां पूरयेत् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

The details of laying bricks for the First and Second Prastāras are as follows:

First Prastāra

On the right wing	: 30 pañcamabhāgīyās
On the left wing	: 30 pañcamabhāgīyās
On the north side of the ātman	: 2 pañcamabhāgīyās
On the south side of the ātman	: 2 pañcamabhāgīyās
On the tail	: 3+3 pañcamabhāgīyās
On the backside of the tail	: 8 aṇūkas
On the ātman	: 21 viśayas
Total	: 99 bricks

Second prastāra

On the right wing	: 30 pañcamabhāgīyās
On the left wing	: 30 pañcamabhāgīyās
On the tail	: 12 caturthīs 9 ṣaṭbhāgīyās
On the ātman	: 14 prādeśas
Total	: 95 bricks

The total number of bricks for the two prastāras should be 200; this number is made up by using (200−99−95-=) 6 pādeṣṭakās.

So many *vyatyāsas* (or alternations) are done as many prastāras are desired. (20).

In the fire-altars *ekavidha* etc., (the measures of the sides of the bricks) are to be taken as twelve and thirteen (aṅgulas). (21).

It means that the iṣṭakas differ in their side measures, according to the prastāras but not according to the fire-altars.

---

20. व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥
21. एकविधप्रभृतीनां करणीनां द्वादशेन त्रयोदशेनेतीष्टकाः कारयेत् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

The first type of the iṣṭaka used for the first prastāra would have its side 12 aṅgulas (*i e.*, 12 aṅg. × 12 aṅg.)

The second type of the iṣṭaka used for the second prastāra would have its side as 13 aṅgulas (*i. e.*, a square 13 aṅg. ×13 aṅg.).

(Their) pādeṣṭakās (or quarters) (are prepared). (22).

(One may have) as many vyatyāsas (*i. e.*, alternations), as the desired prastāras. (23).

For the *ekavidha*, etc., fire-altars starting from the First Type (*i. e.*, of one thousand bricks) onwards, to the Second, the Third, etc., the number of bricks and the length of the fire-altar shall be (followed) according to the Śruti. (24).

Here ends the Eleventh Khaṇḍa.

---

22. पादेष्टकाश्च ॥

23. व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥

24. एकविधप्रभृतीनां प्रथमाहारेण द्वितीयेन तृतीयेनेति योयुज्येत सर्वेषां यथाश्रुति-संख्या तथोर्ध्वंप्रमाणम् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

KHANDA XII

Kāmya Fire-altars

The Kāmyas are changed according to the *guṇa* or qualities, due to the characteristics of the Guṇaśāstra. (1).

The stress is not on the fire-altar, but on the *guṇa* or qualities.

Kāmyas are just like the *pra-u-ga* and nityas are ekavidha, etc.

Pra-u-ga Citi

He who possesses several younger cousins must construct the *pra-u-ga* ;—thus is known (by traditions). (2).

By *bhrātṛvya* is meant hostile younger relation amongst cousins, etc. *Pra-u-ga* means an isosceles triangle ($\frac{1}{2}$ rhombus).

A square is drawn with an area of double of (seven puruṣas) to which two aratnis and one prādeśa have been added. From the middle point of the eastern side of the square, an arc is drawn against the two *śroṇis*. (3).

This gives the desired pra-u-ga. (4).

Since the area of the square is 15 puruṣas, the isosceles triangle inscribed in it would have an area of $7\frac{1}{2}$ puruṣas (7 puruṣas +2 aratnis +1 prādeśa).

Their (sides to be of 12 aṅgulas and 23 aṅgulas length) according to the *cayana* (*i. e.*, according to the *vyatyāsa* of the prastāras) are to be (considered) as told in the *ekavidha* fire-altars. (5).

---

1. काम्यागुणविकाराः गुणशास्त्रत्वात् ॥
2. प्रउगं चिन्वीत भ्रातृव्यानिति विज्ञायते ॥
3. यावानग्निस्सारत्निप्रादेशो द्विस्तावतीं भूमिं चतुरस्रां कृत्वा पूर्वस्याः करण्या अर्धाच्छ्रोणीं प्रत्यालिखेत् ॥
4. सा नित्या प्रउगम् ॥
5. करणानि चयनमित्येकविधोक्तम् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

The bricks are placed in the pra-u-ga (fire-altars). (6).

When the bricks are placed in the fire-altar, in the second prastāra we will get 144 bricks out of which one brick is *pra-u-ga mukhya*, which should be replaced by nine *navamīs* and 16 rīti bricks are replaced by 64 pādyās. Thus we get the second prastāra full.

144−1 (pra-u-ga) +9 (navamīs)—16 (rītis)+64 (pādyās) =200 (Second Prastāra).

Ubhayataḥ Pra-u-ga

He who desires to destroy the born and yet-to-be born hostile cousins (bhrātṛvyas) must perform the construction of an *ubhayataḥ pra-u-ga*; such is the tradition. (7).

Ubhayataḥ pra-u-ga is double of a *pra-u-ga*, and is a rhombus of area equal to $7\frac{1}{2}$ puruṣas.

In the rhombus, the two pra-u-gas are just like two carts (with their fronts) (oppositely faced (and connected by their back-sides). (8).

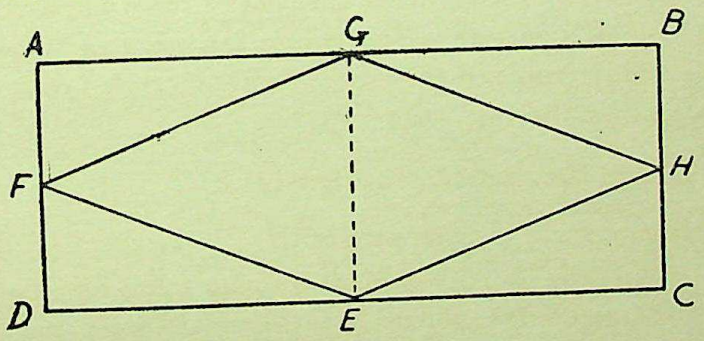

Fig. 32

Having drawn as described previously a rectangle with an area of 15 puruṣas), the middle *points* of the eastern and western sides are joined with the middle points of the southern and northern sides. (9).

---

6. प्रउगा इष्टकाः कारयेत् ॥
7. उभयतः प्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्रजातान् भ्रातृव्यान्नुदेय प्रतिजनिष्यमाणानिति विज्ञायते ॥
8. यथा विमुखे शकटे ॥
9. तावदेव दीर्घं चतुरस्रं विहृत्य पूर्वापरयोः करण्योरर्धात्तावति दक्षिणोत्तरयोर्निपातयेत् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

This gives the desired *ubhayataḥ-pra-u-ga* (or the rhombus). (10)

(The sacrifice is to be done) by the *pra-u-ga* fire-altar,—such is told (by tradition). (11).

Draw a rectangle ABCD, so that its area is double of the saptavidha (*i.e.*, whose area is 15 puruṣas). Let G, H, E, F, be the middle points of the sides AB, BC, CD and DA respectively. Join GH, HE, EF and FG. Then the rhombus GHEF has an area half of ABCD, *i. e.*, its area is 7½ puruṣas. (Fig. 32)

The bricks are placed in the rhomhus (12).

Here ends the Twelfth Khaṇḍa.

---

10. नित्योभयतः प्रउगम् ॥
11. प्रउग चितोक्तीः (क्तम्) ॥
12. उभयतः प्रउगा इष्टकाः कारयेत् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

KHAṆḌA XIII

Rathacakraciti

He who has Bhrātṛvyas (as enemies) must construct the *rathacakraciti*,—(tradition) tells us like this. (1).

As much as the area of the fire-altar, with aratnis and one prādeśa (in addition to seven puruṣas, that is the *saptārdhavidha*) is to be circled out and a square is inscribed in it as much as possible. (2).

Here in order to circle out square (*i. e.*, the *saptārdhavidha*), please refer to the Khaṇḍa III, Sūtra 2.

The bricks are prepared of 12 (aṅgulas as) karaṇī for that. (3).

Out of them six are placed (in the middle of the (*pradhi* and the rest (of the pradhi) divided into eight portions. (*i. e.*, four portions on each side). (4).

According to Karavinda and Sundararāja, the details of

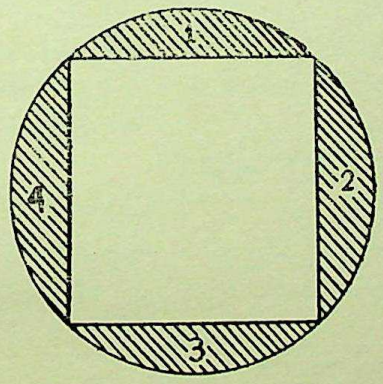

Fig. 33

1. रथचक्रचितं चिन्वीत भ्रातृव्यानिति विज्ञायते ॥
2. यावानग्निस्सारत्निप्रादेशस्तावतीं भूमिं परिमण्डलं कृत्वा तस्मिंश्चतुरमवदध्याद्यावत्सम्भवेत् ॥
3. तस्या करण्या द्वादशेनेष्टकाः कारयेत् ॥
4. तासां षट् प्रधा उपधाय शेषमष्टधा विभजेत् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

filling the *pradhis*, *i. e.*, the portions outside the square but within the four areas of the circle are as follows: (There are four pradhis of which one pradhi is described). (Figs. 33 and 34)

Circle has 7½ puruṣas area, and a square ABCD is inscribed in it. The four *pradhis* are the four shaded areas, marked, 1, 2, 3, and 4. (Fig. 33).

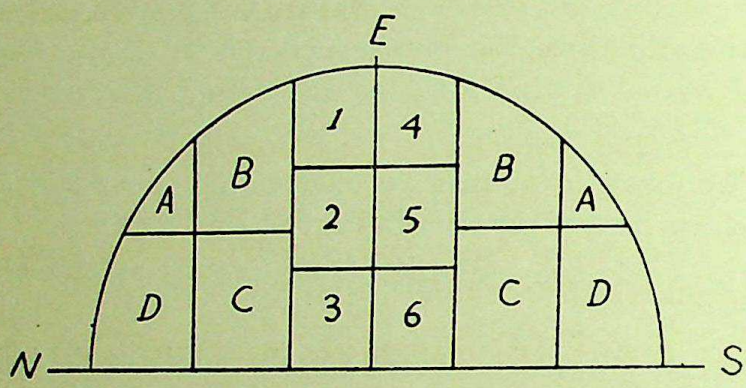

Fig. 33

1—6 Dvādaśikās-three in each half of the pradhi.

A. (which is more or less a triangle).

Tiryak	26 aṅg.+1 tila
Pārśva	33 aṅg+7½ tilas
Other side	42 aṅg. +11 tilas

B. (which is almost a quadrilateral)

Tiryak	26 ang. +3 tilas
Curved side	42 aṇg. +11 tilas
Shorter pārśva	33 aṅg.+7 tilas
Longer pārśva	36 aṅg. +20 tilas

C : (which is a quadrilateral)

First *tiryak*	20½ aṅg.
Second tiryak	30 aṅg.+16 tilas
First Pārśva	33 aṅg.+7 tilas
Second Pārśva	34 aṅg.

D : (which is almost a quadrilateral)

Tiryak	30 aṅg.+16 tilas
Other side	32½ aṅg. +7 tilas
Smaller pārśva	33 aṅg. +7 tilas
Longer pārśva	33 aṅg.+3 tilas

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Covering by Bricks

In placing the bricks, the corners of the square are turned towards inner portions. (5).

In the next or the second prastāra, the central portions are filled by bricks. (6).

So many vyatyāsas (or alternations) are done as many prastāras are desired. (7).

Droṇaciti

(One) who aspires for food, should perform the *droṇaciti*,—(tradition) thus speaks. (8).

The droṇas are of two types: one type consists of squares, and the other of circles. (9).

Out of these two types there, one is free (to take the shape as he likes.

Since the meanings are varying on account of the characteristics of the word (droṇa). (10).

Only square should be taken, due to the Guṇaśāstra. (11).

The Guṇaśāstra here tells, "*Droṇe vā annam bhrīyate*"; since only (vā) in the droṇa the food persists. Here the droṇa taken is a square and not a circle.

(Hence) it (is) a square (12).

To follow this in the tail (of the east-facing square) one *tsaru* (or *muṣṭi*) measure comes out,—(tradition) tells like this. (13).

---

5. उपधाने चतुरस्रस्यावान्तरदेशान् प्रति स्रक्तीस्सम्पादयेत् ॥
6. मध्यानीतरस्मिन् प्रस्तारे ॥
7. व्यत्यासं चिनुयात् यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥
8. द्रोणचितं चिन्वीतान्नकाम इति विज्ञायते ॥
9. द्वयानि तु खलु द्रोणानि चतुरस्राणि परिमण्डलानि च ॥
10. तत्र यथाकामी शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥
11. चतुरस्रं वा यस्य गुणशास्त्रम् ॥
12. स चतुरस्रः ॥
13. पश्चात् त्सरुर्भवत्यनुरूपत्वायेति विज्ञायते ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Tsaru and its deduction

The *tsaru* is one-tenth portion of the total area (of the vedi), (14).

Its deduction from the tail has been already told. (15).

Please refer to the Sūtra: "*caturasrāt caturasram nirjihīrṣan*" (Khaṇḍa 2, Sūtra 15) for this deduction.

Along its (*i. e.*, of the droṇacit) karaṇī or the side (of the droṇa), the *dvādaśikā* bricks are placed. (16).

The two sides of the *dvādaśikās* are given as below :—

1. Breadth 26 aṅg.+1 tila.
2. Leṅgth 39 ang.+$\frac{1}{2}$ tila.

The adhyaradhās and the pādeṣṭakās are placed. (17).

In placing the bricks, the adhyaradhās with their west-wise lengths are placed towards the eastern side of the ātman. (18).

The prācīs (*i. e.*, eastwise-length) are placed in front of *tsaru* and in the two *śroṇis*. (19).

This gives the number twelve. The whole of the fire altar is thus covered by these caturasra bricks. (20).

As the fire-altar is covered like this, the number comes to be (200).

The number (total 200) is completed by pādeṣṭakās (21).

In the next prastāra, the adhyaradhās with their north-wise lengths are to be placed along the southern side and those with

---

14. सर्वस्याभूमेर्दशमं त्सरु ॥
15. तस्य पुच्छेन निर्हार उक्तः ॥
16. तस्य करण्या द्वादशेनेष्टकाः कारयेत् ॥
17. अध्यर्धाः पादेष्टकाश्च ॥
18. उपधानेऽध्यर्धाः पुरस्तात्प्रतीचीरात्मन्युपदधाति ॥
19. त्सर्वग्रे श्रोण्योश्च प्राचीः ॥
20. सर्वमग्निं चतुरस्राभिः प्रच्छादयेत् ॥
21. पादेष्टकाभिस्संख्यां पूरयेत् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

their south-wise lengths are placed along the northern side of the ātman. (22).

Along the two sides of the *tsaru*, (the bricks with the) south-wise lengths (are placed along the northern side) and (the bricks with) the north-wise lengths (are placed along the southern side of the *tsaru*. (23)

The whole of the fire-altar is to be covered by the caturasra bricks. (24).

The number is completed by the pādeṣṭakās (25).

The *vyatyāsa* (or the alternation) is adopted as many times as one desires to have the prastāras. (26).

Number of bricks in Prastāras

According to Karavinda, the first set of the fire-altar (*i. e.*, First and Second Prastāras) contains the bricks in the ātman as follows:

18 caturasra bricks are replaced by 72 pādyās : 72—18=56

2 dvādaśabhāgīyās are replaced by 4 ardhyās 4—2=2

9 caturasra bricks are replaced by 36 pādyās (on the southern side)=36—9=27

9 caturasra bricks are replaced by 36 pādyās (on the northern side)=36—9=27

24 adhyardhā bricks are added =24

12 rīti bricks are added=12

In the tail, 2 rītis and 4 viśaya bricks (3 back, 1 eastern) =4+2=6

2 bricks (caturasra) one replaced by 4 ardhās-4—2=2

Total = 156

---

22. अपरस्मिन्प्रस्तारेऽध्यर्धा दक्षिणतः उदीचीरात्मन्युपदधात्युत्तरतश्च दक्षिणाः ॥

23. त्सरुपार्श्वयोर्दक्षिणा उदीचीश्च ॥

24. सर्वमग्निं चतुरस्राभिः प्रच्छादयेत् ॥

25. पादेष्टकाभिस्संख्यां पूरयेत् ॥

26. व्यत्यासं चिनुयात् यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Out of which four are replaced by forty-eight dvādaśa-bhāgīya bricks=152+48=200

The Second set of the fire-altar (*i. e.*, Third and Fourth Prastāras) contain the bricks in the ātman as follow).

10 caturasras are replaced by 32 pādyās:	32—10=22	
9 caturasras are replaced by 36 pādyās :	36—9=27	
18 caturasras are added	=18	
9 padas are added	=9	
2 Pādyās are added	=2	
7 ardhas are added	=7	
18 ardhas are added	=18	
9 padas are added	=9	
Total	112	

The number is filled by replacing 8 bricks with their dvādaśabhāgīyās=112−8+96=200.

The details of laying bricks in the two layers or two prastāras are as follows according to Sundararāja:

First and Second prastāra

By ordinary laying of bricks in the droṇaciti, the number comes to be 160 in the first two layers,

This has to be raised to 200 as follows:

Of 12 rītis in the ātman (which are included in the number 160), 2 are taken out, and 24 pādyas + 6 navamīs, and 12 dvādaśikas are substituted. The number become 12−2+24+6+12=52.

Thus the first-two prastāras would have 160−12+52=200 bricks.

Third and Fourth Prastāras

In the third and fourth prastāras, the number comes to be 144, which has also to be raised to 200.

144 bricks are first placed. The additional 56 are as follows: They are all in the ātman: 12 rītis+15 navamīs+16 pādyas+12 dvādaśikās +1 adhyardha=56 bricks.

Here ends the Thirteenth Khaṇḍa.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

KHANDA XIV

Samūhya Citi

He who desires to possess animals must construct the *samūhya* (fire-altar),—such is known (by tradition). (1).

Samūhya is not a new fire-altar with a new shape; it merely differs from others in the arrangement of bricks.

(In this) one forming the groups places the bricks. (2).

The *catvālas* (pits) are present on the (four) directions. (3).

(Starting) from them, (the inner side) is covered by the *purīṣa* (or mud-plaster), (so that the level of the inner side goes up). Such is known by tradition. (4).

Paricāyya Citi

He who aspires for a village must construct the *paricāyya* (fire-altar); such is known by tradition. (5).

Paricāyya is also not a new fire-altar; it differs only in the arrangement of bricks.

The central fire-altar (is made as a circle) and filled with *svayamātṛṇṇas* (naturally perforated bricks), and all round this fire-altar, one fills (the space) by various types of bricks. (6).

That is (known as) *paricāyya*. (7).

He who aspires for villages must construct the *upacāyya* (fire-altar); thus speaks the (tradition). (8).

---

1. समूह्यं चिन्वीत पशुकाम इति विज्ञायते ॥
2. समूहन्नेवेष्टका उपदधाति ॥
3. दिक्षु चत्वाला भवति ॥
4. तेभ्यः पुरीषमभ्युद्वहतीति विज्ञायते ॥
5. परिचाय्यं चिन्वीत ग्रामकाम इति विज्ञायते ॥
6. मध्यमां स्वयमातृण्णां प्रदक्षिणमिष्टकागणैः परिचिनोति ॥
7. स परिचाय्यः ॥
8. उपचाय्यं चिन्वीत ग्रामकाम इति विज्ञायते ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Having described the paricāyya, (the *vyatyāsa*) is also told. (9).

This means that in the subsequent layers of the paricāyya, the vyatyāsa has also to be followed as in other cases.

Śmaśāna Citi

He who desires to stay in the *pitṛloka*, must perform the *Śmaśāna citi*,—such is known by (tradition). (10).

The *śmaśāna* fire-altars are of two (types) *e. g.*, squares or caturasras and circles or parimaṇḍalas. (11).

He can take whatever sense he likes on account of the word (in Śruti) meaning in different ways. (12).

Only square (is to be taken), for which the Guṇasāstra (speaks in support of it). (13).

(Hence) it (is) a square. (14).

The deduction of *tsaru* is told in *droṇaciti* (which is to be applied here also). (15).

Chandas-Citi

He who aspires for animals must perform the *Chandas Citi* (fire-altar constructed by metres instead of bricks). (16).

According to some, it is to be constructed by all the metres. (17).

---

9. परिचाय्येनोक्तः ॥
10. श्मशानचितं चिन्वीतः यः कामयेत पितृलोक ऋध्नुयामिति विज्ञायते ॥
11. द्वयानि खलु श्मशानानि चतुरस्राणि परिमण्डलानि च ॥
12. तत्र यथाकामी शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥
13. चतुरस्रं वा यस्य गुणशास्त्रम् ॥
14. स चतुरस्रः ॥
15. त्सरुवर्जं द्रोणचितोक्तः ॥
16. छन्दचितं चिन्वीत पशुकाम इति विज्ञायते ॥
17. सर्वैश्छन्दोभिश्चिनुयादित्येकम् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

And according to others, it is to be constructed by relevant metres only. (18)

According to one of the above views, the fire-altar is to be constructed by all the metres and according to the latter, the fire-altar is to be constructed only by the relevant one, which is Gāyatrī in this case.

The Gāyatrī quoted in this context is :

अग्निर्मूर्धा: दिव: ककुत्पति: पृथिव्या अयम् । अपां रेतांसि जिन्वति ॥
(*Rv*. VIII, 44, 16)

Here ends the Fourteenth Khaṇḍa.

THE FOURTH PAṬALA ALSO ENDS HERE.

---

18. प्राकृतैरित्यपरम् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

FIFTH PATALA
KHANDA XV

Śyena Citi

He who desires to attain the heavens shall perform the śyenaciti; thus we know (by tradition). (1).

It has bent wings and curved tail. (2).

On the back-side of the central portion of the wing, one has to push (the wing) towards the front side. (3)

On the front side (of the root and tip portions of the wing one has to) push (the wing) towards the back side. (4).

Like this, it is well known that, verily, in the case of the birds (*i. e.*, śyenas or falcons), the bending takes place. (5).

For the area of the fire-altar, one would have seven puruṣas with (two) aratnis and a prādeśa; (with this much) (it) is constructed. (6).

This means that the area should be of 7½ puruṣas.

One prādeśa (in the tail) and one-fourth puruṣa (in the ātman) and out of the eight caturbhāgīyas, three will be (on) the head. (7).

The rest is to be divided amongst the two wings. (8).

Units of Measures

Five aratnis make one puruṣa. (9).

Four aratnis make one vyāyāma. (10).

---

1. श्येनचितं चिन्वीत सुवर्गकाम इति विज्ञायते ॥
2. वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छो भवति ॥
3. पश्चात् प्राङ्दूहति ॥
4. पुरस्तात् प्रत्यङ्ङ्दूहति ॥
5. एवमिव हि वयसां मध्ये पक्षनिर्णामो भवतीति विज्ञायते ॥
6. यावानग्निस्सारत्निप्रादेशस्सप्तविधस्संपद्यते ॥
7. प्रादेशं चतुर्थमात्मनश्चतुर्भागीयाश्चाष्टौ, तासां तिस्रश्शिरः ॥
8. इतरत्पक्षयोर्विभजेत् ॥
9. पञ्चारत्निः पुरुषः ॥
10. चतुररत्निः व्यायामः ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Twenty-four aṅgulas make one aratni. (11).

Its (*i. e.*, of aratni) half is prādeśa ; like this it is the tradition (of the ācāryas). (12).

Wings

(As many) aratnis (as would be in) half (of a puruṣa) less by their one-fourth portion would be the length measure of the wing. (13).

One puruṣa=5 aratnis, *i. e.* $\frac{1}{2}$. puruṣa=$2\frac{1}{2}$ aratnis=60 aṅgulas

One puruṣa=120 aṅg, therefore, 1/10 puruṣa=12 aṅgulas,

Wing=60—60/4+12—$\frac{12}{4}$=60 —15+12—3=54 aṅgulas.

Area of Fire-Altar

The area of the fire-altar comes to be $7\frac{1}{2}$ square puruṣas. This means, we can get (if we divide equally) 120 parts, each 30 aṅg. x 30 ang. Total area=108000 sq. aṅgulas.

Out of these 120 parts:

head	4 parts.
ātman	26 parts.
tail	15 parts.
two wings	$37\frac{1}{2}+37\frac{1}{2}=75$ parts
Total	120 small squares.

Bending of Wing

The cord measuring two puruṣas is made to form a pāśa or loop on both sides (so that an oblong is created). (14).

A mark in the centre (is made). (15).

After deciding the two ends of the two corners (of the oblong) by the (central) mark. one has to proceed towards the eastern side. (16).

[A triangle of the described dimensions as that which has been cut out from the oblong is to be added on its front side.]

That is the bending of the wing. (17).

---

11. चतुर्विंशत्यङ्गुलयोऽरत्निः ॥
12. तदर्धं प्रादेश इति क्लृप्तिः ॥
13. अर्धदशमा अरत्नयोऽङ्गुलयश्च चतुर्भागोनाः पक्षायामः ॥
14. द्विपुरुषां रज्जुमुभयतः पाशां करोति ॥
15. मध्ये लक्षणम् ॥
16. पक्षस्यापरयोः कोट्योरन्तौ नियम्य लक्षणेन प्राचीनमायच्छेदेवं पुरस्तात् ॥
17. स निर्णामः ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

By this the northern wing is also explained. (18).

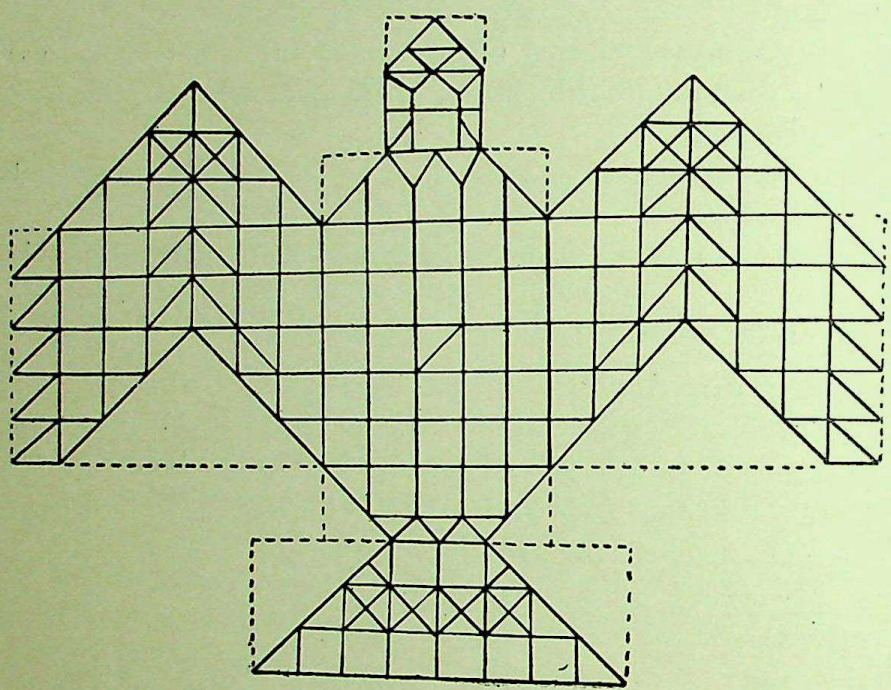

Fig. 37

Atman, Wings and Tail

The length of the ātman is two puruṣas and the breadth is one and half puruṣa. (19)

In the tail one square with half-a-puruṣa breadth and one puruṣa length (from east) to west is to be added. (20)

Another square on its southern side and another square on its northern side (each one puruṣa square) is added. (21).

Those two (squares lying on the both sides of the central square just behind the tail) are to be cut along (their) diagonals. (22).

---

18. एतेनोत्तरः पक्षो व्याख्यातः ॥
19. आत्मा द्विपुरुषायामोऽर्धपुरुषव्यासः ॥
20. पुच्छेऽर्धपुरुषव्यासं पुरुषं प्रतीचीनमायच्छेत् ॥
21. तस्य दक्षिणतोऽन्यमुत्तरतश्च ॥
22. तावक्ष्णया व्यवलिखेत् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

It must be done in such a manner that just the joint portion (of the tail to the ātman) will measure half-a-puruṣa. (23).

On the head by (the measure) of half-a-puruṣa, a square is drawn, and from the centre of its eastern side towards the centres of the (northern and) southern sides, the (lines) are drawn. (24).

Here ends the Fifteenth Khaṇḍa.

23. यथाऽर्धपुरुषोऽप्यये स्यात् ॥
24. शिरस्यर्धपुरुषेण चतुरस्रं कृत्वा पूर्वस्याः करण्या अर्धात्तावति दक्षिणयोर्निपातयेत् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

KHANDA XVI

Towards the joint the two *śroṇis* and two *aṁsas* are to be cut off. (1).

That means, lines are to be drawn from the joint of ātman (body) and head towards the joint of the wing and ātman on both sides. These two lines will give the two *aṁsas*.

Similarly when we draw lines from the joint of the tail and ātman towards the joint of wing and ātman on both sides, we would set the two *śroṇis*.

Like this the *śyena* (hawk or falcon) is well-known. (2).

Its length (of the first type of) *karaṇa* (or brick-mould) would be one-fifth of a *puruṣa* (*i. e.*, 24 *aṅgulas*) and breadth would be one-sixth of a *puruṣa* (*i. e.*, 20 *aṅgulas*). (3).

(And) bent as it suits. (4).

This is the first (*karaṇa*). (5).

In the preceding sūtras, the words first, second, etc, indicate the types of the bricks. The word *karaṇa* neither means a diagonal nor a side; it means here a type of brick-mould, the dimensions of which are given in these sūtras.

They two *pārśvamānis* or breadths of the first type, *i. e.*, 20 *aṅgulas* taken together (become) the prācī {of the mould of the second type). (6).

That is the second (type of the brick-mould). (7).

This means that the *prācī* or the length of the second type of the mould is 20+20=40 *aṅgulas*. The other side about which the sūtra is silent remains the same as of the first type of the mould. Thus the second type of the brick is a rectangle of 40× 24 *aṅgulas*.

---

1. अप्ययान् प्रति श्रोण्यंसानपच्छिन्द्यात् ॥
2. एवमिव हि श्येनः ॥
3. करणं पुरुषस्य पञ्चमायामं षष्ठव्यासं कारयेत् ॥
4. यथायोगनतम् ॥
5. तत्प्रथमम् ॥
6. ते द्वे प्राची संहिते ॥
7. तद् द्वितीयम् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Of the first (*i. e.*, of the *puruṣa*=120 *aṅgulas*), one-sixth part (*i. e.*, 120/6=20 *aṅgulas*) is multiplied by one-eight part (of the same, *i. e.*, 120/8=15 *aṅgulas*). (8).

(And then) bent as it suits. (9).

That is the third (type of the mould) (10)

This means that the third type of the brick-mould is a rectangle of dimensions 20×15 *aṅgulas*. The bending should be such as to lay the side of 15 *aṅgulas* straight along the ātman, and 20 *aṅgulas* side should be set around the wing.

The *caturbhāgīyā* (*i. e.*, the one-fourth of the *puruṣa*=120/4 =30 *aṅgulas*) and *adhyardhā* (*i e.*, one and half times of the *caturbhāgīyā*=30×1½=45 *aṅgulas*. (11).

(Having drawn) a rectangle (with the sides 30 *aṅgulas*× 45 *aṅgulas* as described in the previous sūtra), (the pārśvamāni equal to its diagonal (which comes to be 42 *aṅgulas* and 14 *tilas*) is to be cut off. (12).

That is the fourth (type of the brick- mould). (13).

Thus the fourth type of the mould has the dimensions of 42 *aṅg*. 14 *tilaś as* pārśvamānī and 30 *aṅgulas* as *tiryaṅmānī* (*i. e.*, 30 *aṅg*. ×(42 *aṅg*. 14 *tilas*).

The *caturbhāgīyā* and the *ardhā* (constitute the sides of the other mould and that is the) fifth (type of the brick-mould. (14).

The fifth type of the mould has thus the dimensions of 30 *aṅg*.×15 *aṅg*.

(A part) cut equal to the diagonal (of the above rectangle will make) the sixth type (of the brick-mould). (15).

The diagonal of the rectangle 30 *aṅg*. ×15 *aṅg*. is 33 *aṅg*. 19 *tilas*. The sixth type of the mould has thus the dimensions of 30 *aṅg*. ×33 *aṅg*. 19 *tilas*.

---

8. प्रथमस्य षड्भागमष्टभागेन वर्धयेत् ॥
9. यथायोगनतम् ॥
10. तत् तृतीयम् ॥
11. चतुर्भागीयाऽध्यर्धा ॥
12. तस्माच्चतुर्भागीयामात्रमक्ष्णया छिन्द्यात् ॥
13. तच्चतुर्थम् ॥
14. चतुर्भागीयार्धं पञ्चमम् ॥
15. तस्याक्ष्णया भेदषष्ठम् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

One-fifth portion of a *puruṣa* (as one side) along the west and one-tenth (portion of a *puruṣa* as breadth. (16).

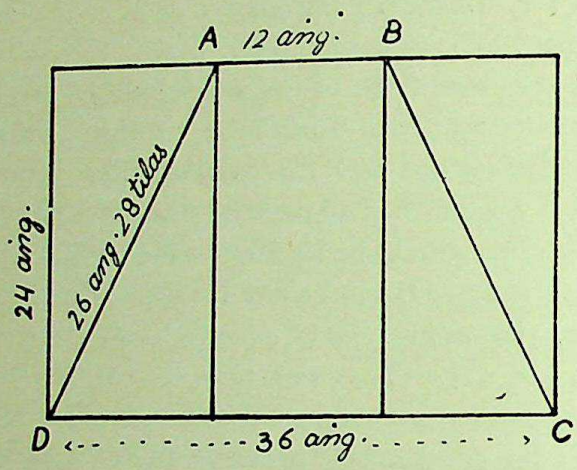

Fig. 38

i. e., 120/5 ×120/10=24 *aṅg.* ×12 *aṅg.*

On the southern side and northern side of that, (two such rectangles are drawn). (17).

The two rectangles over the south-western corner lines are to be drawn along the diagonal (to get the *pārśvamānī*). (18)

That (is) the seventh, (type of the moulds) (19).

The dimension of the seventh brick-mould is 24 *aṅg.* ×26 *aṅg.* 28 *tilas.*

26 *aṅg.* 28 *tilas* is the diagonal of the rectangle 24 *aṅg.* ×12 *aṅg.* (described in sūtra 16).

In the same manner the other (three rectangles are drawn) (20).

Along the northern (west) most corner (towards the south western corner), a line is to be drawn. (21).

---

16 पुरुषस्य पञ्चमभागं दशभागव्यासं प्रतीचीनमायच्छेत् ॥

17. तस्य दक्षिणतोऽन्यमुत्तरतश्च ॥

18. तावक्ष्णया दक्षिणावरयोः कोट्योरालिखेत् ॥

19. तत्सप्तमम् ॥

20. एवमन्यत् ॥

21. उत्तरं तूत्तरस्याः कोट्या लिखेत् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

That is the eighth type (of the brick-mould). (22).

In this brick-mould, the two pārśvamānīs (AD=BC) are 26 *aṅg*. 28 *ti'as* and the eastern *tiryaṅmānī* (AB) is 12 *aṅgulas* and the western *tiryaṅmānī* (CD) is 36 *aṅgulas*. (Fig. 38).

On both sides, the *caturbhāgīyā* will give the measure (*i.e.* the *saviśeṣa* for the *pārśva*) ; (that would give) the ninth (type of the brick-mould). (23).

The *caturbhāgīyā* (or $\frac{1}{4}$ of a *puruṣa*) means 30 *aṅgulas*; this measure is to be spread along both the sides. (*i. e*, 15 *aṅg.* +15 *aṅg*). The *saviśeṣa* of 15 *aṅgulas* is given by the expression:

$$15+\frac{15}{3}+\frac{15}{3\times4}-\frac{15}{3\times4\times34}$$

$$=15+5+\frac{5}{4}-\frac{5}{4\times34}=21 \text{ } aṅg.\ 7 \text{ } tilas.$$

Thus the mould of the ninth type would have the *tiryak* 24 *aṅg* and *pārśva* as 27 *aṅg. of tilas*, *i. e.*, the mould is a rectangle, 24 *aṅg.* × 21 *aṅg.* 7 *tilas*.

In arrangement (of the bricks) sixty and sixty come over the two wings and these are of the first type, north-wise lengthened, and are to be (so) placed (24).

Eight and eight come over the two sides of the tail. (25).

(And these bricks are of) the sixth type. (26).

Of these (eight bricks) three on the top and one on the back side. (27).

Like this both sides will make the number of bricks (4+4) =8.

---

22. तदष्टमम् ॥
23. चतुर्भागीयाक्षणयोभयतो भेदो नवमम् ॥
24. उपधाने षष्टिष्षष्टिः पक्षयोः प्रथमा उदीचीर्नि (रुप) दध्यात् ॥
25. पुच्छपार्श्वयोरष्टावष्टौ ॥
26. षष्ठ्यस्तिस्रः ॥
27. अग्रे तत एकान्ततस्तिस्रः तत एका ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

On the joint space of the ātman and tail, the two *caturthīs* are placed (28).

On the backside (of the above two *caturthi* bricks, two *pañcamīs* with their opposite faces (just like the faces of two goats while fighting are placed). (29).

Here ends the Sixteenth Khaṇḍa.

---

28. पुच्छाप्यये चतुर्थ्यौ विशये ॥
29. तयोस्तु पश्चात्पञ्चम्यावनीकसंहिते ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

KHAṆḌA XVII

On the rest of the portion (of the tail) ten caturthīs are placed (with their longer sides as breadth). (1).

Two eights (*i. e.*, 8+8=16 *caturthīs*) are (placed) on the *Śroṇis* and *aṁsas*. (2).

Eastwise lengthened (on the northern *śroṇis*) and westwise lengthened (on the southern *śroṇi*). (3).

(On the rest of the portion of the ātman) twenty-six *caturthis*), eight ṣaṣṭhyās and pañcamīs (are placed). (4).

On the space (along two sides of) the head, two caturthīs (are placed). (5).

On the front of those two (sides of the head) two *prācīs* (are placed). (6).

This will be the second prastāra (with) one hundred (bricks). (7).

The distribution of one hundred bricks is the second *prastāra* or the second layer is as follows :

On the tail		10 caturthīs
On the *śroṇis* and *aṁsas*	:	32 caturthīs
On the ātman	:	42 (*i. e.*, 26 caturthīs+8 +8, ṣaṣṭhyās)
On the head	:	2 caturthīs
On the front of the above	:	2 caturthīs
On the two sides of the ātman	:	8 caturthīs
On the corners of the ātman (not in the sūtra)	:	4 caturthīs
Total		=100 Bricks.

1. शेषे दश चतुर्थ्यः ॥
2. श्रोण्यंसेषु चाष्टौ ॥
3. प्राचीः प्रतीचीश्च ॥
4. शेषे च षड्विंशतिरष्टौ षष्ठ्यश्चतस्रः पञ्चम्यः ॥
5. शिरसि चतुर्थ्यौ विशये ॥
6. तयोश्च पुरस्तात् प्राच्यौ ॥
7. एष द्विशतः प्रस्तारः ॥
8. अपरस्मिन्प्रस्तारेपञ्च पञ्च निर्णामयोद्वितीयाः ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

In the next *prastāra*, five and five dvitīyās (curved bricks) (are placed) along the bent portions (of the two wings). (8).

In the two joints (of the wings to the ātman, five) *tṛtīyās* are placed. (9).

(The *iṣṭakās*) by their one-eighth portion cover the ātman (or the body). (10).

Forty-five *prathamās* along their eastwise lengths are to be placed in the remaining portion (of the wing). (11).

The south wing has forty-five *prathamās*, and so has the north wing. They are distributed as follows :

South wing—	Southern side	: 25	Total 45
	Northern side	: 20	
North wing—	Southern side	: 25	Total 45
	Northern side	: 20	

Five and five *saptamīs* are to be placed over the two sides of the tail. (12).

This makes the total 100 in the first prastāra.

In the second and fourth (*rītis* or rows) and on their *pārśva* sides, one and one brick is placed. (13).

In the remainder (portion of the tail) thirteen *aṣṭamīs* (are placed). (14).

Top and sides	: 5 *aṣṭamīs*
Among the three saptamīs	: 3 *aṣṭamīs*
In the third *rīti*	: 3 *aṣṭamīs*
In between the three *saptamīs*	: 1 *āṣṭamīs*
In-between the two saptamīs of the fifth *rīti*	: 1 *aṣṭamīs*
Total	13 *aṣṭamīs*

In the two *śroṇis* and *aṁsas*, eight *caturthīs* (are placed). They are north-wise lengthened and southwise lengthened (respectively) (15).

---

9. अप्यययोश्च तृतीयाः ॥
10. आत्मानमष्टभागावेताः ॥
11. शेषे पञ्चचत्वारिंशत्प्रथमाः प्राचीः ॥
12. पुच्छपार्श्वयोः पञ्च पञ्च सप्तम्यः ॥
13. द्वितीयचतुर्थ्योश्चान्यतरतः प्रतिसंहितामेकैकाम् ॥
14. शेषे त्रयोदशाष्टम्यः ॥
15. श्रोण्यंसेषु चाष्टौ चतुर्थ्यो दक्षिणा उदीचीश्च ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

On śroṇis	:	2+2 *caturthīs*
On aṁsas	:	2+2 *caturthīs*
Total		8 *caturthīs*

In the remaining portion of the body twenty (caturthīs) are placed. (16).

The śloka* as given by the commentator here further adds twenty bricks, to be placed on the two sides of the following 31 bricks:

Thirty *ṣaṣṭhyāś* and one *pañcamī* (are to be placed in the centre of the atman). (17).

On the southern side of the ātman :	10 *caturthīs*	
	5 *prācī caturthīs*	
	5 *pratīcī caturthīs*	
	20	*caturthīs*
On the Centre of the ātman ;	30 *prācī-ṣaṣṭhyas*	
	1 *pañcamī*	

Over the head two caturthīs (are to be placed). (18).

In front of those two (above bricks), four *navamīs* (are to be placed). (19).

This makes the second prastāra of hundred. (20).

The details are as follows :

Number of bricks according to

Śūtra	13 ;	2
Sūtra	14 :	13
Sūtra	15 :	8
Sūtra	15 :	20
The śloka as given by Kapardi		20
Sūtra	17 :	31
Sūtra	18 :	2
Śūtra	19 :	4
Total		100

---

* चतुर्थ्यः पार्श्वयोस्तासां तथा शिष्टे च विंशतिः। अन्यत् सर्वं यथासूत्रं प्रस्तारो द्विशतः कृतौ ॥ Kapardi

16. शेषे च विंशतिः ॥
17. त्रिंशत् षष्ठ्यः एका पञ्चमीम् ॥
18. शिरसि चतुर्थ्यौ ॥
19. तयोश्च पुरस्ताच्चतस्रो नवम्यः ॥
20. एष द्विशतः प्रस्तारः ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

As many *prastāras* are desired, so many *vyatyāsas* or alternations are to be done (just as in the previous sūtras). (21).

Here also ends the Seventeenth Khaṇḍa.

HERE ALSO ENDS THE FIFTH PAṬALA.

---

21. व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

SIXTH PATALA

KHAṆDA XVIII

(The person) who wishes to attain heaven should perform the *śyena-cit* (the fire-altar of the form of hawk or falcon). (1).

(The falcon) is one with curved wings and tapering tail. (2).

(The first-half of the wing) is raisedup wards, from its back side towards the front side. (3).

(The second-half of the wing) is raised upwards from the front side towards the back side. (4).

Like this, amongst the birds, the bending of the wing hap pens. It is thus known. (5).

These five sūtras occur in the beginning of the Fifteenth Khaṇḍa also.

By the *ṣodaśīs* of a *puruṣa*, the seven and half *puruṣas* measure fire-altar would become equal to one hundred and twenty (ṣoḍaśī). (6).

One puruṣa=16 ṣoḍaśīs.

$7\frac{1}{2}$ puruṣas=$16 \times 7\frac{1}{2}$ ṣoḍaśīs=120 ṣoḍaśīs.

The *ṣodaśīs* and *puruṣas* here are the measures of areas, not linear.

Out of them, forty (will come) on the ātman. (7).

Three (would come) on the head. (8).

Fifteen (would come) on the tail. (9).

---

1. श्येनचितं चिन्वीत सुवर्गकाम इति विज्ञायते ॥
2. वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छो भवति ॥
3. पश्चात् प्राङ्दूहति ॥
4. पुरस्तात् प्रत्यङ्ङुदूहति ॥
5. एवमिव हि वयसां मध्ये पक्षनिर्णामो भवतीति विज्ञायते ॥
6. पुरुषस्य षोडशभिर्विंशं शतं सारत्निप्रादेशस्सप्तविधस्संपद्यते ॥
7. तासां चत्वारिंशदात्मनि ॥
8. तिस्रश्शिरसि ॥
9. पञ्चदश पुच्छे ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Thirty-one (would come) on the southern wing. (10).

Like this (*i. e.*, thirty-one would come) on the northern wing. (11).

One and half *puruṣa* is the *tiryak* (breadth), and two *puruṣas* are the *āyāma* (length); like this a rectangle is made and from the śroṇis and aṁsas, two and two soḍaśīs are deducted. (12).

Forty śoḍaśīs remain. (13).

That constitutes the ātman (or the body of the altar. (14).

The area of the altar $=1\frac{1}{2}$ *puruṣa* $\times 2$ *puruṣa*
$=3$ (square) puruṣas.

Two ṣoḍaśīs each are deducted from two *aṁṣas* and two śroṇis, the total deduction is thus eight ṣoḍaśīs; which are equal to half a *puruṣa*. The balance is $(3-\frac{1}{2})$ *puruṣas* $=2\frac{1}{2}$ *puruṣas* $=2\frac{1}{2}\times 16=40$ ṣoḍaśīs.

Over the head a square is made by half-a-*puruṣa* measure and from the middle point of its eastern side lines are to be

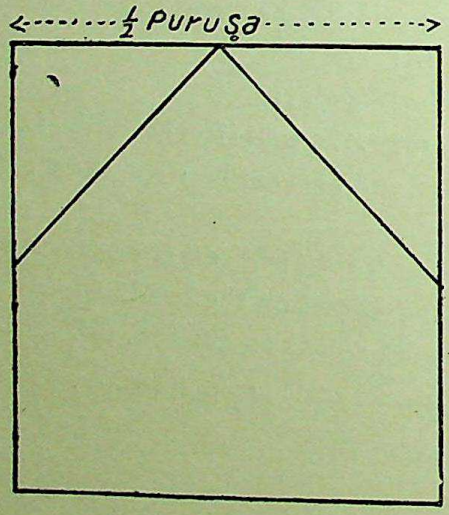

Fig. 39

10. एकत्रिंशद् दक्षिणे पक्षे ॥
11. तथोत्तरे ॥
12. अध्यर्धपुरुषस्तिर्यग्द्वावायामत इति दीर्घं चतुरस्रं विहृत्य श्रोण्यंसेभ्यो द्वे द्वे षोडश्यौ निरस्येत् ॥
13. चत्वारिंशत्परिशिष्यन्ते ॥
14. स आत्मा ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

drawn towards the (mid-points of) southern and northern side. (15).

Three *ṣoḍaśīs remain.* (16).
That (is) the head. (17).

One puruṣa is the *tiryak* (breadth) and two *puruṣas* the āyāma (length) and one ṣoḍaśi (is to be added to the wing). (18).

The area is 1×2 *puruṣas*=2 *sq. puruṣas*=32 *ṣoḍaśīs.*
One ṣoḍaśī, when added to it, we have 33 *ṣoḍaśīs.*
(This is) the southern wing. (19).
Similar (is) the northern (wing). (20).

On the front edge of the wing by one-fourth *puruṣas* measure, four squares are to be drawn, and they are cut by the diagonals, and (the remaining) halves are rejected. (21).

Thirty one ṣoḍaśīs are left over (after the deduction of the two ṣoḍaśīs (22).

The area of each small square is $\frac{1}{4}$ *puruṣas* × $\frac{1}{4}$ *puruṣa*=$\frac{1}{16}$ (sq.) *puruṣas.*
=1 *ṣoḍaśī.*

Thus the 4 squares make 4 ṣoḍaśīs.

When the diagonals are drawn and the halves rejected, the area=2 ṣoḍaśīs, (that is the area of the four shaded portions in the diagram=2 ṣoḍaśīs).

---

15. शिरस्यर्धपुरुषेण चतुरस्रं कृत्वा पूर्वस्याः करण्या अर्धात्तावति दक्षिणोत्तरयोर्निपातयेत् ॥
16. तिस्रः परिशिष्यन्ते ॥
17. तच्छिरः ॥
18. पुरुषस्तिर्यग्द्वावायामतः षोडशभागश्च ॥
19. दक्षिणः पक्षः ॥
20. तथोत्तरः ॥
21. पक्षाग्रे पुरुषचतुर्थेन चत्वारि चतुरस्राणि कृत्वा तान्यक्ष्ण्या व्यवलिख्यार्धानि निरस्येत् ॥
22. एकत्रिंशत् परिशिष्यन्ते ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

The area then left over (from the one given in the sūtra 18) is 33—2 ṣoḍaśīs=31 ṣoḍaśīs.

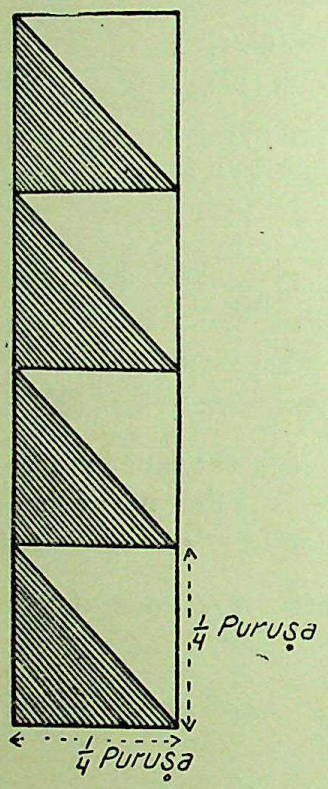

Fig. 40

The (halves) of (the edge-squares) of wing are to be left and at the centre (of the wing), an east-(western) line is to be drawn. (23).

At the joint of the wing (to the ātman, a veṇu) measuring puruṣa is placed (in the east-western manner) and the puruṣa end (*i. e.*, the end of the veṇu) is marked. (24)

From the eastern mark, the other *puruṣaś* end is arced. (25).

The various ends of the two *nitodas* (or marks) *are* to be arced (by diverting the western-most mark towards the south eastern direction over the central line to make the total square of the wing). (26).

---

23. पक्षाग्रमुत्सृज्य मध्ये पक्षस्य प्राचीं लेखामालिखेत् ॥
24. पक्षाप्यये द्विपुरुषं नियम्य (लेखायां) पुरुषान्ते नितोदं कुर्यात् ॥
25. नितोदात्प्राचीनं पुरुषान्ते नितोदम् ॥
26. नितोदयोर्ना (गा) नान्तावालिखेत् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

A veṇu of 1 puruṣa measure is taken : one end is fixed at B (Fig. 41), and its other end is turned to the south-west direc-

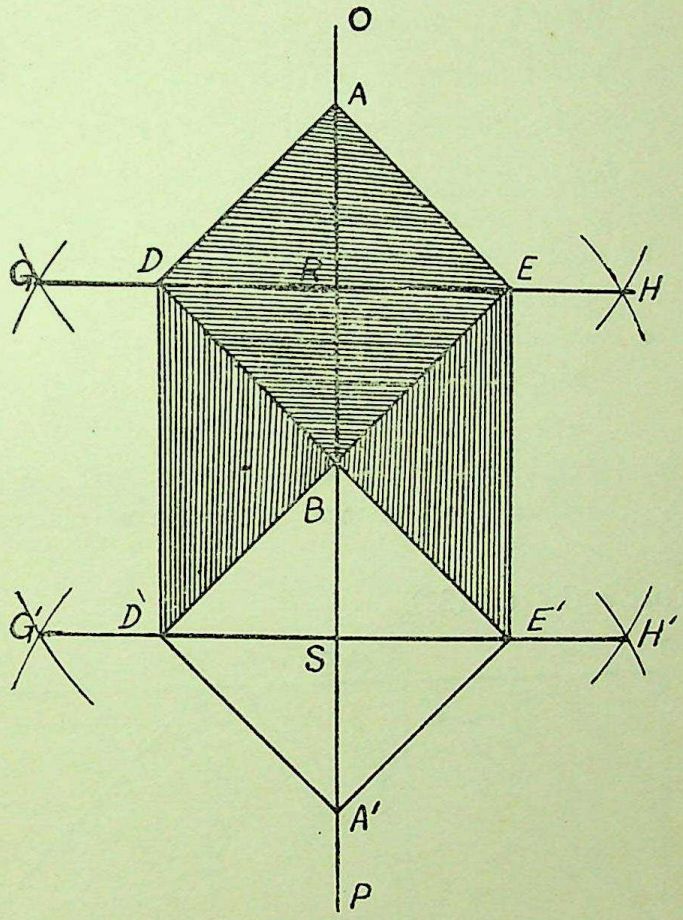

Fig. 41

tion and an arc is drawn; similarly, another arc is drawn by fixing the end at A and turning the other end; the two arcs intersect at G. Similarly, with the help of the same veṇu, we get a point H in the north-west direction. Thus a line GH is obtained at right angles to the *prṣṭhyā* and passing through the mid-point R of AB. From R a measure of ½ *puruṣa*=AR is taken along GH both in the southern and northern direction. Thus the points D and E are obtained such that DE=1 *puruṣa*.

Now on the same *prṣṭhyā* and with the same veṇu a point A′ is marked such that A′B=1 *puruṣa*; then the above process is repeated on the east direction, and the time G′H′ obtained and

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

the points D′ and E′ obtained on the line G′H′ such that D′E′ is 1 *puruṣa*.

It is clear from the figure that the area of the shaded portion ADD′ BE′EA is one square *puruṣa*; this is the bent wing.

That is the bending of the (southern) wing (27).

By this, the northern wing is also explained. (28).

Two *puruṣas* is (the *tiryak*) of the western-side; half-a-*puruṣa* is (the *tiryak*) of the eastern side, and three-fourth *puruṣa* will be the distance (the central rectangle betwen the two tiryaks). (29).

The two sides (of the two squares which have a total area of) eighteen (*ṣoḍaśis*) will become the two sides of the tail. (30).

(Sacrificers) take (the areas of the two side squares added to the area of the central rectangle as) fifteen (*ṣoḍaśis*). (31).

That is the tail (32).

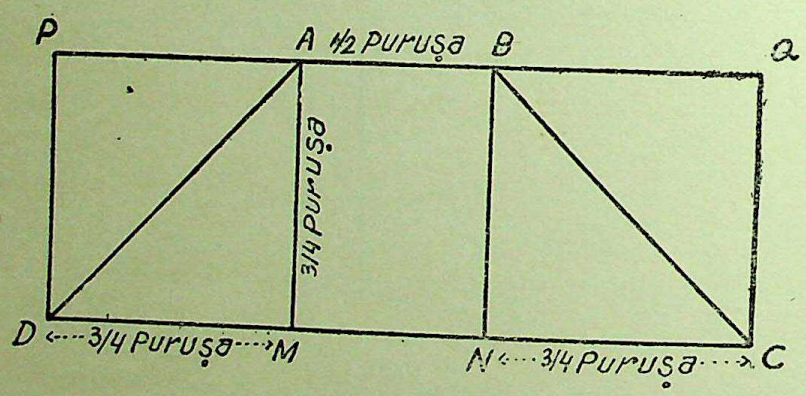

Fig. 42

Tiryak of western side is DC=2 *puruṣa*; *tiryak* of the eastern side is AB=½ *puruṣa*.

---

27. तत्पक्षनमनम् ॥
28. एतेनोत्तरः पक्षो व्याख्यातः ॥
29. द्विपुरुषं पश्चादर्धपुरुषं पुरस्ताच्चतुर्भागोनः पुरुष आयामः ॥
30. अष्टादश करण्यौ ॥
31. पार्श्वयोस्ताः पञ्चदश परिगृह्णन्ति ॥
32. तत्पुच्छम् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

In the rectangle ABNM, AM$=\frac{3}{4}$ *puruṣa*. A square APDM is drawn on the north of AM, and a similar square BQCN on the south of BN.

The area of each square is $\frac{3}{4}\times\frac{3}{4}=\frac{9}{16}$ (square) *puruṣa*.
$=9$ *ṣodaśīs*

$\because$ *Area of both the squares*$=9+9=18$ *ṣoḍaśīs*.

The diagonal of each square (the sides of which are 90 *aṅgulās* each) is 127 *aṅg.* 9 *tilas*.

The area of the central rectangle ABNM$=\frac{1}{2}$ *puruṣa* x $\frac{3}{4}$ *puruṣa*.

$=\frac{3}{8}$ or $\frac{6}{16}$ *puruṣa*$=6$ *ṣoḍaśīs*

The area of $\triangle$ADM$=\frac{9}{2}=4\frac{1}{2}$ *ṣoḍaśīs*$=$the area of $\triangle$BCN. (Fig. 42).

$\therefore$ The area of ABCD$=\triangle$ADM$+$ABNM$+\triangle$BCN
$=(4\frac{1}{2}+6+4\frac{1}{2})$ *ṣoḍaśīs*
$=15$ *ṣoḍaśīs*

Here ends the Eighteenth Khaṇḍa.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

KHANDA XIX

One has to take the ṣoḍaśī by (the following) four (side-measures). (1).

A *ṣoḍaśī* has 1/16th of the area of a puruṣa, (*i. e.*. 900 sq. aṅguḷas). In order to achieve an area equal to this measure, one ought to draw a quadrangle, which has the four sides as described in the next sūtra.

(i) By one-eighth (portion of a *puruṣa*, (*i. e.*, 15 aṅg.), (ii) by three one-eighth (portions of a *puruṣa*, (*i. e.*, 45 aṅguḷas). (iii) by one-fourth (portion of a *puruṣa i. e.*, 30 aṅgulas) and (iv) by one-fou-th portion of a *puruṣa* plus its *saviśeṣa* (*i. e.*. 30√2 aṅgulas). like this (the measurements are told). (2).

The quadrangle ought to have the four sides 15 *aṅg.*, 45 *aṅg.*, 30 *aṅg.* and 30√2 *aṅg* The angle between the side 15 *aṅg.* and 45 *aṅg.* is 90° (it is so presumed), and the other two sides are 30 *aṅg.* and 30 √2 *aṅg.* The area then comes to be 90° sq. *aṅg.*

(One has to prepare) the *ardheṣṭakā* by three (measures). (3).

The *ardhéṣṭakā* (or half-brick) is a brick with triangular surface; the sides of the triangle are described in the next Sūtra.

By two (measures as) two *caturthas*, and (the thrid one) by one *caturtha* with its *saviśeṣa*. (4).

The *caturtha*=$\frac{1}{4}$×120 aṅg=30 *aṅg.*

The three sides are (thus 30 *aṅg.*, 30 *aṅg.* and 30√2 aṅg.) (=42 *aṅg.* 14½ *tilas*).

(One has to prepare) the pādeṣṭakā by three (side measures) (5).

This quarter-brick is also triangular; and the sides of the triangle are given in the next sūtra.

By one *caturtha* (*i. e.*, 30 *aṅg.*) and two (sides as) halves of it plus its *saviśeṣa* (6).

---

1. षोडशीं चतुर्भिः परिगृह्णीयात् ॥
2. अष्टमेन त्रिभिरष्टमैश्चतुर्थेन चतुर्थसविशेषेणेति ॥
3. अर्धेष्टकां त्रिभिः ।
4. द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां चतुर्थसविशेषेणेति ॥
5. पादेष्टकां त्रिभिः ।
6. चतुर्थेनैकं चतुर्थसविशेषार्धाभ्यां चेति ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

The sides of this triangle are 30 aṅg., $\frac{1}{2}$ of $30\sqrt{2}$, and $\frac{1}{2}$ of $30\sqrt{2}$, *i. e.*, 30 aṅg., 21 *aṅg.* $7\frac{1}{4}$ *tilas* (roughly 30 *aṅg.*, 21 *aṅg.* 7 *tilas*, and 21 *aṅg.* 7 *tilas*).

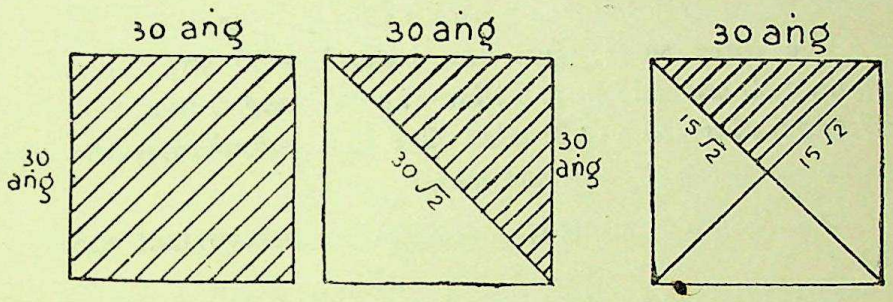

Caturthi *Ardheṣṭakā* *Pādeṣṭākā*

30 $\sqrt{2}$ aṅg.	=42 *aṅg.*	$14\frac{1}{2}$ *tilas*
15 $\sqrt{2}$	=21 *aṅg.*	7 *tilas* (approx.)

The *pakṣeṣṭakā* by a quadrangle or four-sided figure. (7).

The *pakṣeṣṭakā* is four-sided and the dimensions are given in the next sūtra.

By two *caturthas* and two *saptamas*. (8).

The two sides of the *pakseṣṭakā* are 30 *aṅg.*, and 30 *aṅg.*, and the other two sides are *saptamas*, *i. e.*, $\frac{1}{7}$ of a *puruṣa*= $\frac{120}{7}$ *aṅg.*=17 aṇg. 5 *tilas*.

The *pakṣamadhyīyā* by four measures. (9).

The *pakṣamadhyīyā* is a quadrangle, the measures of which are given in the next sūtra.

By two *caturthas* and by two *saptamas*. (10).

The dimensions of the four sides of the *pakṣamadhyīyā* are 30*aṅg.* 30 *aṅg.*, 17 *aṅg.* 5 *tilas* and 17 *aṅg.* 5 *tilas* (*caturtha*=$\frac{1}{4}$ of a puruṣa = $\frac{120}{4}$ =30 *aṅg.* and saptama=$\frac{1}{7}$ of a *puruṣa*= $\frac{120}{7}$ *aṇg.*= 17 *ang.* 5 *tilas*).

---

7. पक्षेष्टकां चतुर्भिः ।
8. द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां सप्तमाभ्यां चेति ॥
9. पक्षमध्यीयां चतुर्भिः ।
10. द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां द्विसप्तमाभ्यां चेति ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

The *pakṣāgrīyā* by a triangle (11).

The *pakṣāgrīyā* brick is three-sided, the measures of which are given in the next sūtra.

One by a *caturtha* and the other by a *caturtha-saptama.* and the other by a *caturtha* with its *saviśeṣa-saptama.* (12).

The three sides thus are *caturtha*=30 aṅg., caturtha-saptama=30 *aṅg* +17 *aṅg.* 5 *tilas*=*i.e.*=47 *aṅg.* 5 *tilas* and 30√2 +17 *aṅg* 5 *tilas*=59 *aṅg* 21 *tilas.* For the *pakṣakaranī* the *saptama* stands as the *tiryanī-mān* measure. (13).

One-fourth of a puruṣa stands as the pārśvamānī measure. (14).

The side of the *pakṣakaraṇī* is to be stretched by the cord along its diagonal. (15).

By one-seventh portion of the *pakṣa-namanī.*, the sides are to be bent. (16).

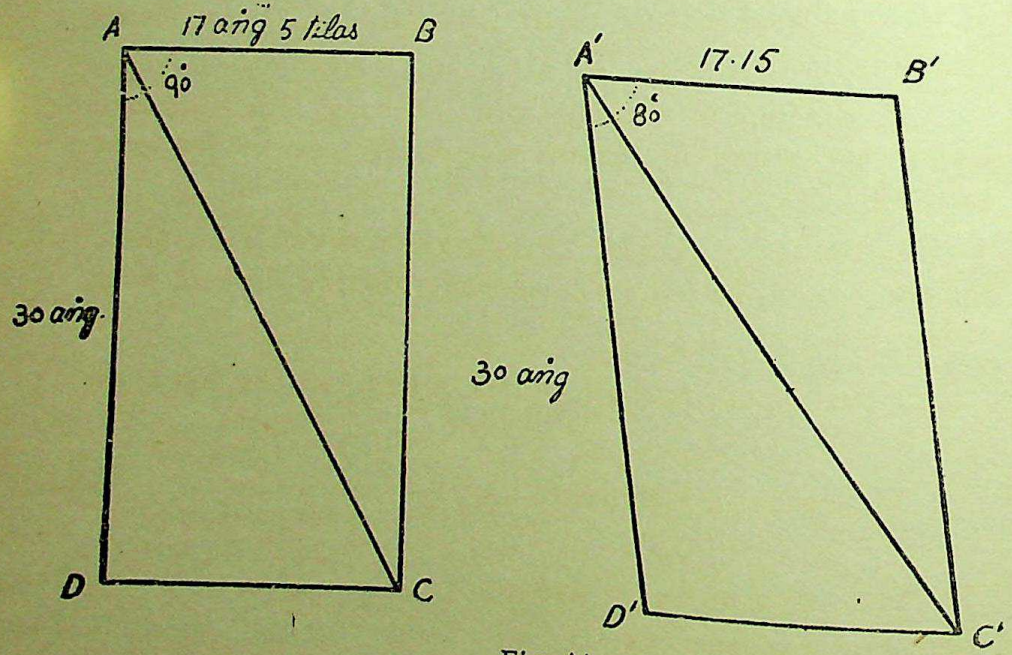

Fig. 44

11. पक्षाग्रीयां त्रिभिः ।

12. चतुर्थेनैकं चतुर्थसप्तमाभ्यामेकं चतुर्थसविशेषसप्तमाभ्यां चेति ॥

13. पक्षकरण्यास्सप्तमं तिर्यङ्मानी ॥

14. पुरुषचतुर्थं पार्श्वमानी ॥

15. तस्याक्ष्णया रज्ज्वा करणं प्रजम्भयेत् ॥

16. पक्षनमन्यास्सप्तमेन फलकानि नमयेत् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized By Madhuban Trust, Delhi

Let the rectangle ABCD be the *pakṣakaraṇī*. The diagonal AC is increased by 1/7th portion of a *puruṣa* (17 *aṅg.* 5 *tilas*), so that A′ C′ is the increased diagonal of the stretched parallelogram A′ B′ C′ D′, which assumes fhe shape of a wing.

In placing (the bricks) four *pādeṣṭakās* are placed over the head towards the front side. (17)

One brick is placed as to form the nose and three in the backward portion.

Five (*pādeṣṭakās*) are placed over the joint of the head with the body in the latter manner. (18)

The manner is described as *karṇābharaṇa*, *i. e.*, like jewels set in an ornament of the ear.

In the former manner, eleven (*pādeṣṭakā*) bricks are placed over the joints of the wings with the body (towards the front side) (19).

In the latter manner, eleven (*pādeṣṭakā*-bricks) are placed (towards the back side). (20).

On the joint of the tail (with the body) five (*pādeṣṭakā* bricks) are placed in the former manner (towards the front side). (21).

In the latter manner, five (*pādeṣṭakā*-bricks) are placed (on the joint of the tail with the body towards the back side). (22).

Fifteen (*pādeṣṭakā*-bricks) are placed on the top of the *tail*. (23).

Here ends the Nineteenth Khaṇḍa.

---

17. उपधाने चतस्रः पादेष्टकाः पुरस्ताच्छिरसि ॥
18. अपरेण शिरसोऽप्ययं पञ्च ॥
19. पूर्वेण पक्षाप्ययावेकादश ॥
20. अपरेणैकादश ॥
21. पूर्वेण पुच्छाप्ययं पञ्च ॥
22. अपरेण पञ्च ॥
23. पञ्चदश पुच्छाग्रे ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

KHANDA XX

On the two ends of both the wings four *pakṣāgrīyās* each (are to be placed) (1).

(The same *pakṣāgrīyās* called *viśayās* (are to be placed) over the two joints of both wings) to the body. (2).

Viśayā is a name given to *pakṣāgrīyās* covering the joint of the wing to the body.

As (the above referred *pakṣāgrīyās* or *viśayās* fit the four and four ṣōḍaśīs (by which) the ātman (is covered), they are to be arranged: (3).

Four *viśayās* are attached to the four *ṣoḍaśīs* in the ātman. When done like this on both the sides, eight *viśayās* will be attached to the eight *ṣôḍaśīs*.

On the two central portions of both the wings, four and four *pakṣamadhyīyās* are to be placed. (4).

The two wings are covered by the *prācī* wing-bricks. (5).

Prcāī, means a brick placed easternwise lengthened.

Pakṣéṣṭakā means a wing-brick.

The remaining (fire-altar) is to be covered by *ṣoḍaśīs*. (6)

The antyā bricks are placed (in places) other than the head region with their *saviśeṣas* extended towards thc outside. (7)

In the next prastāra of the head, towards the front portion two *ṣoḍaśī* bricks with their saviśeṣas extended towards outside, are to be placed. (8).

---

1. चतस्रश्चतस्रः पक्षाग्रीयाः पक्षाग्रयोः ॥
2. पक्षाप्यययोश्च विशयाः ॥
3. ता आत्मनि चतसृभिश्चतसृभिषोडशीभिर्यथायोगं पर्युपदध्यात् ॥
4. चतस्रश्चतस्रः पक्षमध्यीयाः पक्षमध्ययोः ।
5. पक्षेष्टकाभिः प्राचीभिः पक्षौ प्रच्छादयेत् ॥
6. अवशिष्टं षोडशीभिः प्रच्छादयेत् ॥
7. अन्त्या वाह्यविशेषा अन्यत्र शिरसः ॥
8. अपरस्मिन्प्रस्तारे पुरस्ताच्छिरसि द्वे षोडश्यौ बाह्यविशेषे उपदध्यात् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Uptil now, no extra filling by bricks is required. The prescribed number of two hundred bricks is obtained in the following manner.

Pādeṣṭakās	56
Pakṣāgrīyās	8+8=16
Pakṣeṣṭakās	40+40=80
Pakṣamadhyīyās	8
Ṣōḍaśīs	40
Total	200

The two *viśayā* bricks are placed in the latter manner in backward portion of the above two *ṣoḍaśis*) with their *saviśeṣa* extending inside. (9).

(The two *viśayās*) are to be counter-placed with the two *ardheṣṭakās* as may be necessary. (10).

Pari-upadadhyāt-here-*pari*=*prati*=counter

The above two ardheṣṭakās are also with their *saviśeṣas* extending outside. (11).

In the joints of the sides with the ātman (*i. e.*, *śroṇis* and *aṁsas*), (four) *ṣoḍaśīs* are to be placed with their *saviśeṣas* extending outside. (12).

On the ends of the two wings four *ardheṣṭakās* each are placed. (13).

By the wing-bricks (*pakṣeṣṭakās*) with their northern sides lengthened, the two wings are to be *covered*. (14).

On the two sides of the tail three *ardheṣṭakās* each are to be placed (with their *saviśeṣas* extending outside). (15).

---

9. तेऽपरेण द्वे विशये अभ्यन्तरविशेषे ॥
10. द्वाभ्यामर्धेष्टकाभ्यां यथायोगं पर्युपदध्यात् ॥
11. बाह्यविशेषाभ्यां परिगृह्णीयात् ॥
12. आत्मनः करणीनां सन्धिषु षोडश्यो बाह्यविशेषा उपदध्यात् ॥
13. चतस्रश्चतस्रोऽर्धेष्टकाः पक्षाग्रयोः ॥
14. पक्षेष्टकाभिरुदीचीभिः पक्षौ प्रच्छादयत् ॥
15. तिस्रस्तिस्रोऽर्धेष्टकाः पुच्छपार्श्वयोः ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

The rest (fire-altar) is to be covered by the *ṣodaśī*-bricks. (16).

In places other than the tail, the *antyā* bricks are placed with their *saviśeṣas* extending outside. (17).

(Whenever and wherever) a square or a triangle space is left over, that can be covered by *ardheṣṭakās* or *pādeṣṭakās*. (18).

Karavinda, however, differs from Kapardi here, saying that these bricks are also maintained for completing the number hundred.

In the place of *pañcadaśabhāgīyā* bricks, *aṇūkas* (are used). (19).

Here the number hundred is not completed by the sūtrakāra as in the previous *prastāra*, since here the number would go up to thousand. Kapardi has given the details in the ślokas.

As many *prastāras* are desired, so many *vyatyāsas* are to be done. (20).

Here ends the Twentieth Khaṇḍa.

---

16. अवशिष्टं षोडशीभिः प्रच्छादयेत् ॥
17. अन्त्या बाह्यविशेषा अन्यत्र पुच्छात् ॥
18. यच्चतुरस्रं त्र्य (श्रि) स्रं वा सम्पद्येतार्धेष्टकाभिः पादेष्टकाभिर्वा प्रच्छादयेत् ॥
19. अणूकाः पञ्चदशभागीयानां स्थाने ॥
20. व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

KHAṆḌA XXI

Kaṅkacit and *alajacit* are both explained by the *śyenacit*. (1).

Both these fire-altars have almost the same measures as in the *śyenacit*.

Like this, it is well known that in the *śyenacit*, the two wings are large and curved more than the tail; the ātman is lengthened and the head is not circular. (2).

This is from the straight meaning of (śyena) *śruti*. (3).

Since it is not told in the *śruti*, the fire altar is to be constructed only without head. (4).

When *śruti* tells, "the *kaṅkacit* with the head is to be constructed by him, who desires to come back again to this world with his head", how (one) could tell (that *kaṅkacit* should be constructed with the head) ? (5).

Here also, thn two wings are curved and the tail is well-bent since, the *vikāra* (*i e.*, change) is "heard" by only the *śruti*, *i. e.*, not prescribed). (6).

---

1. कङ्कचिदलजचिदिति श्येनचिता व्याख्यातौ ॥
2. एवमिव हि श्येनस्य वर्षीयांसौ पक्षौ पुच्छाद्वक्रौ सन्नतं पुच्छं दीर्घं आत्माऽमण्डलं शिरश्च ॥
3. तस्माच्छ्रुतिसामर्थ्यात् ॥
4. अशिरस्को वाऽनाम्नानात् ॥
5. ज्ञायते च "कङ्कचितं शीर्षण्वन्तं चिन्वीत यः कामयेत स शीर्षोऽमुष्मिन् लोके सम्भवेयमिति" विद्यमाने कथं ब्रूयात् ॥
6. प्राकृतौ वक्रौ पक्षौ सन्नतं पुच्छं विकारश्रवणात् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

The ātman remains as it is, since the *vikāra* is not (prescribed by the *śruti*). (7).

Afterwards and hence the *śyenacit* is to be constructed. (8).

Whatever the difference is there (in between the *kaṅkacit* and the *śyenacit*), it is explained (by us in sūtras) from the śruti. (9).

It is known that in the *aśvamedha*, the fire-altar is three-times as big (*i. e.*, of twenty-one-puruṣas measure). (10).

There the whole *abhyāsa*, for anything particular not being prescribed. (11).

By (telling) the addition of rectangles, the addition of tail and wings (to the body) is told. (12).

The *aśvamedha* fire-altar is of twenty-one puruṣas, like this, it is known, (13).

There the measurment is done only by *puruṣa*, without the addition of *aratni* and *prādeśa*. (14).

---

7. यथा प्रकृत्यात्माऽविकारात् ॥
8. अथो एतच्छ्येनचितं चिन्वीतेति ॥
9. यावदाम्ना (तं) न सारूप्यं तद् व्याख्यातम् ॥
10. त्रिस्तावोऽग्निर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते ॥
11. तत्र सर्वाभ्यासोऽविशेषात् ॥
12. दीर्घचतुरस्राणां समासेन पक्षपुच्छानां समास उक्तः ॥
13. एकोनविंशोऽग्निर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते ॥
14. तत्र पुरुषाभ्यासो नारत्निप्रादेशानाम् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Since the number (twenty-one *puruṣas*) is obtained (in the Sruti). (15).

In the *Śruti* itself, the number twenty-one, is told and hence there is no addition. The repetition of the last sūtra indicates the auspicous end of the Book.

Here ends the Twenty-first Khaṇḍa.

Here also ends the Sixth Paṭala.

HERE ALSO ENDS THE ĀPASTAMBA ŚULBA-SŪTRA.

---

15. संख्यासंयोगात् संख्यासंयोगात् ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

The Āpastamba Śulba Sūtras

INDEX TO THE SŪTRAS

सूत्रानुक्रमणिका

आपस्तम्ब शुल्बसूत्रम्

अणूका: पञ्च० 20|19
अथ रथश्चारण० 6|18
अथात्यन्त० 3|17
अथापरम् 1|15
अथापरो योग: 2|1
अथाप्युदा० 6|14
अथो एतच्छ्येन० 21|8
अध्यर्धपुरुषस्ति 18|12
अध्यर्धपुरुषा 3|15
अध्यर्धा पादे० 13|17
अनियतपरिमाण० 9|24
अनुपपद० 11|3
अन्त्ययो: पाशौ० 2|3
अन्त्या बाह्य० 20|7,17
अपरस्मिन्नुद० 7|14
अपरस्मिन्प्रस्तारेऽध्यर्धा० 10|9
अपरस्मिन्प्रस्तारे पञ्च० 17|8
अपरस्मिन्प्रस्तारे पुच्छ० 11|16
अपरस्मिन्प्रस्तारे पुर० 20|8
अपरेण पञ्च० 19|22
अपरेण यूपा० 8|24
अपरेण शिरसो० 19|18
अपरेणाहवनीयं 4|16
अपरेणैकादश० 19|20
अप्ययान् प्रति० 16|1
अप्ययोश्च० 17|9
अरत्निना दक्षिणतो० 8|7;9|7
अरत्निभिर्वा० 6|20
अरत्निमात्रं चतु० 7|6
अर्थान्तरत्वा० 10|19
अर्धतृतीय० 3|16
अर्धदशमा० 15|13
अर्धप्रमाणेन 3|20
अर्धस्य द्विप्रमाणाया: 3|21
अर्धेन नाकसदां० 9|22
अर्धेष्टकां त्रिभि:० 19|3
अवशिष्टं षोडशीभि: 20|6;16
अशिरस्को 21|4
अष्टमेन त्रिभि:० 19|2
अष्टविधप्रभृ० 8|20
अष्टादशकरण्यौ० 18|30
अष्टादशेत्ये० 7|2
अष्टाविंशत्यूनं० 5|20
अष्टाशीति० 6|15
अष्टासु प्रक्रमेषु 4|2
अष्टिकादशिकेति 5|28
आकृतिविका० 8|21
आग्नीध्रीयं० 7|25
आग्न्याधेयिके० 4|1
आत्माद्विपुरु० 15|10

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

आत्मानः करणी 20|12
आत्मानमष्ट 17|19
आदेशादन्यत 3|10
आयामं वाभ्य० 1|7
आस्यदघ्नीं 10|22
इतरत्पक्षयो० 15|8
इतिरथपरि० 6|19
इत्युक्तम् 9|8
ईषया प्राची० 6|9
उत्तरमुत्तरं० 10|23
उत्तरं तूत्तरस्याः 16|21
उन्मुच्य पूर्वस्माद० (मध्यमेनैव) 1|20; (लक्षणेनैव) 2|4; (दक्षिणा) 8|25
उन्मुच्य वेणुं० 9|1
उपचाय्यं चिन्वीत 14|8
उपधाने चतुरस्रस्या० 7|18;13|5
उपधाने चतस्रः० 19|17
उपधानेऽध्यर्धा० 10|1;13|18
उपधाने षष्टि० 16|24
उपधानेऽष्टा 11|10
उपसंहृता० 2|19
उभयतः प्रउगं 12|7
उभयतः प्रउगा० 12|12
ऊर्ध्वप्रमाण० 9|21
एकत्रिंशत् दक्षिणे 18|10
एकत्रिंशत् परि० 18|22
एकविधः प्रथ० 8|10
एकविधप्रभृतीनां करणी० 11|21
एकविधप्रभृतीनां न पक्ष० 8|17
एकविधप्रभृतीनां प्रथमा० 11|24
एकविंशोऽग्नि० 21|13
एकादशसु० 4|3
एतावन्ति ज्ञेया 5|19
एतेनोत्तरः 15|18
एतेनोत्तरः पक्षो० 18|28
एवं प्रदक्षिणं० 9|3
एवमन्यत् 16|20
एवमिव हि योषेति० 4|15
एवमिव हि वयसां० 15|5;18|5
एवमिव हि श्येनः 16|2
एवमिव हि श्येनस्य० 21|2
एवमुत्तरत उत्तरम् 8|8
एवमुत्तरतः 4|20;5|6
एवमुत्तरतश्श्रोणी० 5|4
एवमुत्तरतो० 1|5
एवमुत्तरौ० 1|21;2|5
एष द्विशतः 17|7;20
एष हि चेष्टानां० 6|6
कङ्कचितं शीर्ष० 21|5
कङ्कचिदलजचित्० 21|1
करणं पुरुषस्य० 16|3
करणं व्यायामस्य 7|11
करणानि 12|5
करणानीष्टकानां० 9|15
काम्या गुणविकाराः 12|1
खण्डमागन्तुना 2|23
गार्हपत्याहवनीय 4|7
चतस्रश्चतस्रः पक्षमध्यीयाः 20|4
चतस्रश्चतस्रः पक्षाग्रीयाः 20|1
चतस्रश्चतस्रोऽर्धे० 20|13
चतुररत्निः 15|10
चतुरभ्यस्ताभि० 5|11
चतुरस्रं मण्डलं० 3|2
चतुरस्रं वायस्य० 13|11;14|13
चतुरस्रयाक्षणया 1|11
चतुरस्रा इत्ये० 7|22
चतुरस्राच्चतु० 2|15
चतुरस्राभि० 11|1

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

चतुरस्रेत्ये० 7|9
चतुर्थप्रभृति० 10|27
चतुर्थेनैकं चतु० 19|6
चतुर्थेनैकं चतुर्थसप्त० 19|12
चतुर्भागीयमणूकम् 11|5
चतुर्भागीयाक्षणयो० 16|23
चतुर्भागीयाऽध्यर्धा 16|11
चतुर्भागायार्धम् 16|14
चतुर्भिः पश्चात् 6|21
चतुर्विंशत्य० 15|11
चतुर्विंशत्या० 4|5
चत्वारिंशत्परि० 18|13
छन्दश्चितं० 14|16
छिन्नया निरस्तं० 2|18
छेदं विपर्यस्यो० 5|22
जानुदघ्नीं० 10|20
न एकविंशति० 7|12
त एवमेवो० 8|13
तच्चतुर्थम् 16|13
तच्छिरः 18|17
तत् ऊर्ध्वमेको० 8|16
तत् तृतीयम् 16|10
तत्पक्षिनमनम् 18|27
तत्पुच्छम् 18|32
तत्प्रथमम् 16|5
तत्सप्तमम् 16|19
तत्र पुरुषा० 21|14
तत्र यथाकामी० 11|9,13|10;14|12
तत्र सर्वाभ्या० 21|11
तथायुक्तां 5|24
तथोत्तरः 18|20
तथोत्तरे 18|11
तथोपलब्धिः 3|14
तथोर्वस्थि 11|7
तदर्धमभ्यस्या० 1|3
तदर्धं प्रादेश० 15|12
तदष्टमम् 16|22
तदुक्तम् 2|14,21
तदु ह वै 8|14
तदेकरज्ज्वा० 5|8
तदेकरज्ज्वोक्तम् 6|12,24|30
तद्दक्षिणाग्ने० 4|8
तद्द्वितीयम् 16|7
तन्नवधा व्य० 7|17
तन्निमित्तो० 1|6
तयोश्च पुर० 19|6,17|18
तयोस्तु पश्चा० 16|29
तस्माच्छ्रुति० 21|3
तस्मिन्पाशं० 1|19
तस्मिश्चतु० 7|16
तस्य खल्वाहू० 6|8
तस्य दक्षिण० 15|21,16|17
तस्य निर्ह्रास० 2|24
तस्य पुच्छेन० 13|15
तस्या करण्या 13|3,16
तस्याक्षणया भेद० 16|15
तस्याक्षणया रज्जु० 2|7
तस्याक्षणया रज्ज्वा० 19|15
तस्याश्चतु० 16|12
ता आत्मनि चतसृ० 20|3
ता आत्मनि चतु० 11|17
ताभिरंसौ० 5|13,18
ताभिर्ज्ञेया० 1|10
ताभिश्श्रोणी० 5|16
ताभिस्त्रिरम्य० 5|10
ताभ्यां दक्षि० 9|10
तां युगेन 6|32
तावंसौ 5|7

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

तावक्ष्णया दक्षि० 16|18
तावक्ष्णया व्यव० 15|22
तावदेव दीर्घ० 12|9
तासामर्धेष्टका० 10|5
तासामेवैकतो० 9|17
तासां चत्वा० 18|7
तासां षट् प्रधा 13|4
तिर्यगक्ष० 6|16
तिर्यङ्मानी द्विगुणां० 4|21
तिर्यङ्मानी पुरुषं० 2|20
तिस्रः परि० 18|16
तिस्रश्शिरसि 18|8
तिस्रस्तिस्रो० 20|15
तिस्रोऽग्रे० 16|27
तुल्ययोश्चतु० 2|10
तृतीयकरण्येतेन 2|8
तृतीयेन नवमी 3|22
ते द्वे प्राची० 16|6
तेऽपरेण द्वे० 20|9
तेभ्यः पुरीष० 14|4
त्रिकचतुष्कयोः 5|9
त्रिकरणी वा 5|27
त्रिभिर्नव 3|12
त्रिभिः पुरस्तात्० 6|23
त्रिविधस्तृ० 8|12
त्रिंशत्यदानि 5|1
त्रिंशत् षष्ठ्यः 17|17
त्रिषाहस्रे० 10|26
त्रिस्तावोऽग्नि० 21|10
त्यरुवर्जं० 14|15
त्सर्वग्रे 13|19
दक्षिणतः पुर० 4|6
दक्षिणः पक्षः 18|19
दक्षिणस्मादंसाद् 5|21
दक्षिणायाश्श्रोणे 4|19
दश पश्चात् 10|2
दशोत्तरतो 10|10
दिक्षु चत्वाला० 14|3
दीर्घचतुरस्रं सम० 2|22
दीर्घचतुरस्रं विहृत्य० 4|17
दीर्घचतुरस्रा० 21|12
दीर्घस्याक्ष्णया 1|9
द्रोणचित० 13|8
द्वायानि खलु० 14|11
द्वयानि तु खलु 13|9
द्वादशसु० 4|4
द्वादशिक पृष्ठ्या० 5|29
द्वादशिका पञ्चत्रिंशि० 5|17
द्वादशिका पञ्चिक० 5|12
द्वाभ्यामर्धे० 20|10
द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां चतु० 19|4
द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां द्विसप्त० 19|10
द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां सप्त० 19|8
द्वाभ्यां चत्वारि० 3|11
द्वितीयश्चतुः० 17|13
द्विपुरुषं पश्चा० 18|29
द्विपुरुषां० 15|14
द्विरभ्यस्ता० 5|14
द्विविधो० 8|1
द्विषाहस्रे० 10|25
द्विसप्त० 19|10
द्विस्तावा वेदि० 5|31
नवारत्नि० 7|1
नानाप्रमाणयो० 2|11
नाभिदघ्नीं० 10|21
नितोदयोः० 18|26
नितोदात्प्राची० 18|23
नित्योभयतः 12|10

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

निमित्ते रज्जुं० 4|18
पक्षकरण्यास्सप्त० 19|13
पक्षनमन्या० 19|16
पक्षमध्यीयां 19|9
पक्षस्यापरयोः० 15|16
पक्षाग्रमुत्सर्ज्य० 18|23
पक्षाग्रीयां० 19|11
पक्षाग्रे पुरुष० 18|21
पक्षाप्यययोश्च० 10|4;20|2
पक्षाप्यये पुरुषं० 18|24
पक्षेष्टकां चतु० 19|7
पक्षेष्टकाभिः० 20|5
पक्षेष्टकाभिरु० 20|14
पञ्च चितयो० 10|17
पञ्चदश पुच्छ० 18|9
पञ्चदश पुच्छाग्रे० 19|23
पञ्चदश भागीया० 10|8,15
पञ्चदशिकाऽष्टि० 5|15
पञ्चदशिकेनैवापायम्य द्वाभ्यां० 6|25
पञ्चदशिकेनैवापायम्यार्धा० 6|13;7|4
पञ्चदशिकेनैवापायम्यार्धेन० 6|31
पञ्च-पञ्च पक्षा० 10|3
पञ्च-पञ्च पुच्छ० 10|6
पञ्चभिः पुरीषै 10|18
पञ्चमभागीया 11|6
पञ्चारत्निः 15|9
पदे युगे० 6|33
परिचाय्यं चिन्वी० 14|5
परिचाय्येनोक्तः 14|9
परिमण्डला इत्ये० 7|23
परिमण्डले० 7|10
पश्चात् प्राङ् 15|3;18|3
पश्चात् त्सरु० 13|13
पादमात्र्यो० 11|4
पादेष्टका पाद० 11|8
पादेष्टकाभि० 11|15,19;13|25
पादेष्टकां चतु० 19|7
पादेष्टकां त्रिभिः० 19|5
पादेष्टकाश्च 11|22
पार्श्वतः परि० 3|3
पार्श्वयोस्ताः० 18|31
पिशीलमात्रा० 7|21
पुच्छपार्श्वयोः पञ्च० 17|22
पुच्छपार्श्वयोरष्टा० 16|25
पुच्छाप्यये० 16|28
पुच्छे प्रादेश० 10|7;11|14
पुच्छेऽर्धपुरुष० 15|20
पुरस्तात् प्रत्यङ्० 15|4;18|4
पुरस्तादंहीयसी० 4|14
पुरुषचतुर्थं० 19|14
पुरुषमात्रेण० 8|22
पुरुषमुत्तरे० 9|6
पुरुषं दक्षिणे पक्षे० 8|6;9|4
पुरुषं पुच्छे० 9|5
पुरुषस्तिर्यग्० 18|18
पुरुषस्य पंचमभागं० 16|16
पुरुषस्य पंचमेन० 9|16
पुरुषस्य पंचमो० 9|18
पुरुषस्य षोडश० 18|6
पूर्ववदुत्तर० 9|12
पूर्वेण पक्षाप्ययं 19|21
पूर्वेण पक्षाप्ययावे० 19|20
पृष्ठ्या तो० 9|9
पृष्ठ्यान्तयोरन्तौ० 1|4
पृष्ठ्यान्तयोर्मध्ये० 2|2
प्रउगचितो० 12|11
प्रउगं चिन्वीत० 12|2
प्रउगा इष्टकाः 12|6

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

प्रक्रमस्य द्विकरणी 5|26;6|1
प्रक्रमे यथाकामी 6|3
प्रक्रमो द्विपद० 6|2
प्रतीची श्रोणी० 4|13
प्रत्यक्षविधा० 8|3
प्रथमस्य षड् 16|8
प्रमाणमात्रीं रज्जुं० 1|16
प्रमाणं तृतीयेन० 1|13
प्रमाणं तिर्यक्० 2|6
प्रमाणेन प्रमाणं० 3|9
प्राकृतैरित्य० 14|18
प्राकृतौ वक्रौ० 21|6
प्रागायामाः० 7|13
प्राचीः प्रतीचीश्च० 11|12;16|3
प्रादेशमुखाः 7|5
प्रादेशं चतुर्थं० 15|7
प्रादेशेन वित० 8|9
बाह्यविशेषा० 20|11
भवतीव खलु० 8|1
मण्डलायां मृदो० 7|15
मध्यमां स्वय० 14|6
मध्यमेपाशौ० 1|18
मध्यानीतर० 7|19; 13|6
मध्ये लक्षणमर्धं 1|17
मध्ये लक्षणम् 15|15
महान्तं बृहन्त० 10|24
मृदो देहान् 7|24
यच्चतुरस्रं० 20|18
यच्च ते न चतु० 3|19
यजमानमात्री चतु० 6|26
यजमानमात्री प्राच्य० 4|10
यजमानस्या० 6|5
यत्पच्यमाना० 9|23
यथा पुच्छं० 10|12
यथा प्रकृत्या० 21|7
यथा प्रथमे० 10|11
यथा योगनतं० 16|4,9
यथाऽर्धपुरुषो० 15|23
यथा विमुखे शकटे० 12|8
यथा संख्यामितरा० 7|26
यथा सन्तति० 4|11
यावता यावता० 3|18
यावता वा 6|11
यावत् प्रमाणा० 3|13
यावदाम्ना० 8|4; 21|9
यावदायामं० 1|2
यावन्यजमान० 8|23
रज्ज्वा वा त्रिमा० 9|13
रथचक्रचितं० 13|1
रथमात्री निरूढ 6|7
वक्रपक्षो० 15|2; 18|2
वयसां वा० 8|2
विज्ञायते 10|28
विपथयुगेन० 6|10
विपरीता अप्यये० 10|13
विपर्यस्तयांसौ० 5|5
विपर्यस्य श्रोणी० 9|11
विभागस्तु नवधा० 2|9
विमितायां पुर० 4|22; 6|35
विहारयोगान्० 1|1
वृध्रस्य पार्श्वमानी० 2|16
वृध्रस्याक्षणया० 2|13
वेणुना चतु० 8|5
वेद्यं साबुन्नयति 4|12
व्यत्यासं चिनु० 7|20; 10|16; 11|20, 23; 12|7; 13|26; 17|21; 20|20
व्याख्यातं विह० 1|8

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

व्यायाममात्री० 7|8
शब्दार्थस्य विश० 6|4; 34
शिरसि चतुर्थ्यौ 17|18
शिरसि चतुर्थ्यौ विशये 17|5
शिरस्यर्धं पुरु० 15|24; 18|15
शेषे च विंशतिः 17|16
शेषे च षड् 17|4
शेषे त्रयोदशा० 17|14
शेष दश 17|1
शेषे पंच चत्वा० 17|11
श्मशानचितं० 14|10
श्येनचितं० 15|1; 18|1
श्रुतिविप्रति० 8|19
श्रुतिसामर्थ्यात् 4|9, 23; 6|36; 7|7
श्रोण्यसेषु चाष्टौ 17|2
श्रोण्यसे षुचाष्टौ चतु० 17|15
श्रोण्यंसेषु चाष्टौ प्राचीः० 11|12;
षट्त्रिंशत्प्राची० 5|2
षट्त्रिंशिकाया० 5|3
षडशीति 6|17
षड्भिः प्राची 6|22
षोडशीं चतुर्भिः० 19|1
स आत्मा 18|14
संख्यासंयोगात् 11|15
स चतुरस्रः 13|12; 14|14
स निर्णामः 15|17
सन्ध्यन्तराले० 11|13
सन्ध्योश्च० 11|11
स पक्षपुच्छेषु० 9|14
स परिचाय्यः 14|7
स पुरुष० 9|1
सप्तविधवा० 8|18
सप्तविधो० 8|15
समचतुरस्रं दीर्घ० 3|1
समचतुरस्राः 11|2
समचतुरस्राः पंच० 9|10
समस्य द्विकरणी 1|12
समूहन्नेवे० 14|1
समूह्यं चिन्वी० 14|1
सर्वतः प्रादेश० 9|19
सर्वमग्निं चतु० 13|10
सर्वमग्निं पंचम० 14|14; 11|18
सर्वस्या भूमे० 13|14
सर्वैश्छन्दो० 14|17
सविशेषः 1|14
सा दीर्घा चतु० 5|23
सा नित्या चतु० 3|8
सा नित्या प्रउगम् 12|4
सा यत्र निपते० 2|17
सौमिक्या वेदे० 5|25
ह्रसीयसः करण्या० 2|12

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.